МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

№ 42

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б з політичних наук (С2 – Політологія) відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3)

Головний редактор:

Палінчак М.М., доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародної політики, декан факультету міжнародних економічних відносин, ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Редакційна колегія:

Вегеш І.М., кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і державного управління, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гайданка Є.І., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології і державного управління, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Івасечко О.Я., кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»;

Музиченко Г.В., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук і права, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського;

Остапець Ю.О., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології і державного управління, декан факультету суспільних наук, ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Яковлев Д. В., доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»;

Janas Karol, Associate Professor, Department of Political Science, Alexander Dubcek University in Trencin (Trencin, Slovakia);

Kucharcik Rudolf, Docent, Dean of the Faculty of International Relations, University of Economics (Bratislava, Slovakia);

Radoslav Štefančík, MPol., Ph.D., Assistant Professor, Department of Intercultural Communication, Faculty of Applied Languages, University of Economics (Bratislava, Slovakia);

Cirner Michal, PhD, Assistant Professor and Secretary of Institute of Political Sciences, Faculty od Arts, University of Presov (Presov, Slovakia);

Dudinska Irina, PhDr., Associate Professor, Head of Institute of Political Science, Faculty of Arts, University of Presov (Presov, Slovakia).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 10 від 29.09.2025 р.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення No 2178 від 27.06.2024 року.
Ідентифікатор медіа R30-04730
Суб'єкт у сфері друкованих медіа: Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет» (вул. Підгірна, буд. 46, м. Ужгород, Закарпатська обл., 88000, official@uzhnu.edu.ua, тел. +38 (0312) 61-33-21)
Періодичність: чотири рази на рік
Мови розповсюдження: українська, англійська

Офіційний сайт видання: regionalstudies.uzhnu.uz.ua

ISSN 2663-6107 (print)
ISSN 2663-6115 (online)

© Ужгородський національний університет, 2025

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

Котигоренко В.О.

СОЦІАЛЬНА РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ: ВИМІР КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ..... 9

Коцур В.В.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ РОМА НАПРИКІНЦІ 1980-Х – У 1990-Х РР..... 19

РОЗДІЛ 2
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Вегеш І.М., Колодій М.М.

ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ: ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ..... 25

Казакова О.М., Гуліда Т.В.

АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ МЕХАНІЗМІВ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІНСТРУМЕНТИ ВПЛИВУ ТА МАНІПУЛЯЦІЙ..... 31

Котвицька Н.М., Пеннер С.О.

РОЛЬ НОВИХ МЕДІА У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ..... 37

Лисянський П.Л., Ястребова В.А.

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ ВНУТРІШНЬОГО ВОРОГА ЯК ІНСТРУМЕНТ ІДЕОЛОГІЧНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ В АВТОКРАТИЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМАХ..... 42

Petriaiev O.S.

THE MIGRATION CRISIS AND EXTREMISM AS A CHALLENGE TO THE NATIONAL SECURITY OF THE KINGDOM OF SWEDEN AND DEMOCRACY IN THE SCANDINAVIAN REGION..... 49

РОЗДІЛ 3
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Баюрчак Н.В.

МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ КОМПОНЕНТ ХАРИЗМИ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА..... 55

Вовк С.О., Семенов М.А.

ЦИФРОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ МОНІТОРИНГ В УМОВАХ АЛГОРИТМІЧНОГО КЕРУВАННЯ 60

Voichuk A.Yu.

THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES IN THE STATES OF CENTRAL AMERICA..... 65

Єлова Т.А.

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО У ФОКУСІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ТЕНДЕНЦІЇ, ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ..... 71

Жекало Г.І.

РОЗВИТОК ВОЛОНТЕРСТВА В УКРАЇНІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ФЕНОМЕНУ ТА ПОКАЗНИКА ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ..... 80

Железков А.І.

ГІБРИДИЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ..... 87

Забродський Р.В.

ЕТАПИ СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛЛАДСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА ІНШИХ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ ГРЕЦІЇ: ІСТОРИЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ..... 92

Ковальов А.В.

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ ТА МЕТОДИ АНАЛІТИКИ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ: МОДЕЛІ ТА СПОСОБИ ВЗАЄМОДІЇ…….97

Кононенко Н.В.

ЛЕГІТИМНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В УМОВАХ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ: ТЕОРЕТИЧНИЙ СИНТЕЗ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ……102

Мадрига Т.Б., Кобець Ю.В.

ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ, СУСПІЛЬНА РОЛЬ І НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ПІДҐРУНТЯ……111

Осадчук І.Ю.

ПОЛІТИЧНІ Й ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АТИПОВОЇ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРАВЛІННЯ В БОЛІВІЇ (1982–2003 РР.)……116

Палінчак М.М., Забродський Р.В.

ГРЕЦЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я ТА ЕЛЛАДСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА……123

Петраков М.О.

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАМ'ЯТІ В ПОСТКОМУНІСТИЧНИЙ ПЕРІОД……127

Пустовар В.В.

МОБІЛІЗАЦІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД І УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ……137

Руденко Ю.Ю.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ КОНСЦІЄНТАЛЬНОЇ ВІЙНИ……143

Савка В.Я.

РЕАЛІСТИЧНИЙ ІНТЕРГОВЕРНМЕНТАЛІЗМ У ТЕОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ……148

Савчук В.А.

КОГНІТИВНА ВІЙНА: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ІНСТИТУЦІЙНА ПРАКТИКА……154

Тимошенко О.І., Левченко Л.О.

ПОЛІТИЧНИЙ НІГІЛІЗМ, АБСЕНТЕЇЗМ, ПОПУЛІЗМ ТА НАСИЛЬСТВО ЯК РІЗНОВИДИ АНТИЦІННОСТЕЙ У СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЦІ……161

РОЗДІЛ 4
ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Вакарчук К.В.

СТРАТЕГІЯ ТА ПОЗИЦІЯ БРАЗИЛІЇ ЩОДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ……170

Демчишак Р.Б.

НЕОІМПЕРІАЛІЗМ ЯК БАЗОВА ПІДВАЛИНА ІДЕОЛОГІЇ РАШИЗМУ……177

Івасечко О.Я., Горбачова Л.Є.

РЕПОЗИЦІОНУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ЄС У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ В РЕГІОНІ СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА……182

Калашлінська М.В.

ТРАНСФОРМАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНОГО ПОРЯДКУ В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ: НЕСТАБІЛЬНІСТЬ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ РЕСУРС……188

Климчук І.І.

М'ЯКА СИЛА США В КРАЇНАХ ПЕРСЬКОЇ ЗАТОКИ У XXI СТОЛІТТІ: ІНСТРУМЕНТИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ……193

Коппель О.А., Пархомчук О.С.

ЧЕРЕЗ ФРАКТАЛИ ДО ГЛОБАЛЬНОГО ПОРЯДКУ:
НОВИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ.....**200**

Ржевська Н.Ф., Шаліт В.С.

ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ КИТАЄМ І В'ЄТНАМОМ У ПІВДЕННОКИТАЙСЬКОМУ МОРІ:
СУЧАСНИЙ СТАН ТА СЦЕНАРІЇ РОЗВИТКУ.....**207**

РОЗДІЛ 5
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Іващенко Р.А.

АНТИПОЛІТИКА ЯК ВИКЛИК СУЧАСНИМ УПРАВЛІНСЬКИМ СИСТЕМАМ.....**213**

CONTENTS

SECTION 1
ETHNO-POLITICAL SCIENCE AND ETHNO-NATIONAL STUDIES

Kotyhorenko V.O.

SOCIAL RESILIENCE: A DIMENSION OF CONCEPTUALIZATION..... 9

Kotsur V.V.

SOCIO-POLITICAL LIFE OF UKRAINIAN ROMA IN THE LATE 1980S–1990S..... 19

SECTION 2
POLITICAL CULTURE AND IDEOLOGY

Vehesh I.M., Kolodii M.M.

CIVIC CULTURE IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF FULL-SCALE INVASION: CHALLENGES AND THREATS..... 25

Kazakova O.M., Hulida T.V.

ANALYSIS OF KEY MECHANISMS OF RUSSIAN PROPAGANDA IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF ZAPORIZHZHIA REGION: TOOLS OF INFLUENCE AND MANIPULATION..... 31

Kotvytska N.M., Penner S.O.

THE ROLE OF NEW MEDIA IN SHAPING THE POLITICAL CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN CITIZENS..... 37

Lysianskyi P.L., Yastrebova V.A.

CONSTRUCTING THE IMAGE OF THE INTERNAL ENEMY AS A TOOL OF IDEOLOGICAL MOBILIZATION IN AUTOCRATIC POLITICAL REGIMES..... 42

Petriaiev O.S.

THE MIGRATION CRISIS AND EXTREMISM AS A CHALLENGE TO THE NATIONAL SECURITY OF THE KINGDOM OF SWEDEN AND DEMOCRACY IN THE SCANDINAVIAN REGION..... 49

SECTION 3
POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES

Baiurchak N.V.

MECHANISMS OF INFLUENCE ON THE FORMATION OF THE COMPONENT OF THE CHARISMA OF A POLITICAL LEADER..... 55

Vovk S.O., Semenov M.A.

DIGITAL POLITICAL MONITORING UNDER ALGORITHMIC GOVERNANCE..... 60

Voichuk A.Yu.

THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES IN THE STATES OF CENTRAL AMERICA..... 65

Yelova T.A.

POLISH-UKRAINIAN STRATEGIC PARTNERSHIP IN THE FOCUS OF SCIENTIFIC RESEARCH: TRENDS, CHALLENGES, PROSPECTS..... 71

Zhekalo H.I.

THE DEVELOPMENT OF VOLUNTEERING IN UKRAINE AS A SOCIO-POLITICAL PHENOMENON AND AN INDICATOR OF CIVIC ENGAGEMENT IN THE CONTEXT OF EUROPEAN AND EURO-ATLANTIC INTEGRATION..... 80

Zhelezkov A.I.

HYBRIDIZATION OF POLITICAL REGIMES AS A FACTOR IN THE TRANSFORMATION OF THE POLITICAL SYSTEM..... 87

Zabrodskyi R.V.

STAGES OF THE CREATION OF THE NATIONAL CHURCH OF GREECE AND OTHER ORTHODOX CHURCHES OF GREECE: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS..... **92**

Kovalov A.V.

MILITARY-POLITICAL COMMUNICATION AND METHODS OF POLITICAL DECISIONS' ANALYSIS: MODELS AND METHODS OF INTERACTION..... **97**

Kononenko N.V.

LEGITIMACY OF POLITICAL AUTHORITY IN HYBRID THREAT ENVIRONMENTS: THEORETICAL SYNTHESIS AND THE UKRAINIAN CONTEXT..... **102**

Madryha T.B., Kobets Yu.V.

INSTITUTIONS OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE: CONCEPTUAL APPROACHES, SOCIAL ROLE, AND LEGAL FRAMEWORK..... **111**

Osadchuk I.Yu.

POLITICAL AND ECONOMIC CONSEQUENCES OF THE FUNCTIONING OF THE ATYPICAL PRESIDENTIAL SYSTEM OF GOVERNMENT IN BOLIVIA (1982–2003)..... **116**

Palinchak M.M., Zabrodskyi R.V.

GREEK ORTHODOXNESS AND THE ORTHODOX CHURCH OF GREECE **123**

Petrakov M.O.

HISTORICAL POLICY OF THE SLOVAK REPUBLIC: TRANSFORMATIONS OF MEMORY IN THE POST-COMMUNIST PERIOD..... **127**

Pustovar V.V.

MOBILISATION OF PUBLIC OPINION AS A POLITICAL TOOL FOR ECONOMIC SECURITY: FOREIGN EXPERIENCE AND UKRAINIAN REALITIES..... **137**

Rudenko Yu.Yu.

NATIONAL IDENTITY AS A SUBJECT OF CONSCIENTIAL WAR..... **143**

Savka V.Ya.

REALIST INTERGOVERNMENTALISM IN THE THEORY OF EUROPEAN INTEGRATION..... **148**

Savchuk V.A.

COGNITIVE WARFARE: THEORETICAL FOUNDATIONS AND INSTITUTIONAL PRACTICE..... **154**

Tymoshenko O.I., Levchenko L.O.

POLITICAL NIHILISM, ABSENTEEISM, POPULISM AND VIOLENCE AS TYPES OF ANTI-VALUES IN MODERN POLITICS..... **161**

SECTION 4
POLITICAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL SYSTEMS AND GLOBAL DEVELOPMENT

Vakarchuk K.V.

BRAZIL'S STRATEGY AND POSITION REGARDING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... **170**

Demchyshak R.B.

NEOMIPERIALISM AS THE BASIC FOUNDATION OF THE IDEOLOGY OF RACISM..... **177**

Ivasechko O.Ya., Horbachova L.Ye.

REPOSITIONING THE EU'S INTERNATIONAL SUBJECTIVITY IN THE FIELD OF SECURITY AND DEFENSE IN THE EASTERN PARTNERSHIP REGION..... **182**

Kalashlinska M.V.

THE TRANSFORMATION OF THE INTERNATIONAL POLITICAL ORDER AMID SYSTEMIC CRISIS: INSTABILITY AS A POLITICAL RESOURCE..... **188**

Klymchuk I.I.

U.S. SOFT POWER IN THE GULF COUNTRIES IN THE 21ST CENTURY:
INSTRUMENTS AND IMPLEMENTATION FEATURES……193

Koppel O.A., Parkhomchuk O.S.

THROUGH FRACTALS TO GLOBAL ORDER:
A NEW APPROACH TO ANALYZING THE INTERNATIONAL SYSTEM…… 200

Rzhevska N.F., Shalit V.S.

THE CONFRONTATION BETWEEN CHINA AND VIETNAM
IN THE SOUTH CHINA SEA: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT SCENARIOS……207

SECTION 5
THEORY AND HISTORY OF POLITICAL SCIENCE

Ivashchenko R.A.

ANTI-POLITICS AS A CHALLENGE TO MODERN GOVERNANCE SYSTEMS……213

РОЗДІЛ 1
ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

УДК 32:001.891.3]:316.4
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.1

СОЦІАЛЬНА РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ: ВИМІР КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

SOCIAL RESILIENCE: A DIMENSION OF CONCEPTUALIZATION

Котигоренко В.О.,
доктор політичних наук, професор,
завідувач відділу етнополітології
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса
Національної академії наук України

У теорії пізнання під виміром концептуалізації розуміють дослідження процесу формування наукових понять та їх структури. Ця стаття – про генезис, теоретичне та прикладне значення терміна й поняття соціальної резильєнтності як складника теорії та практик функціонування соціальних систем, зокрема, про наявні у науковій літературі суперечливі твердження щодо походження терміна та його змістовного наповнення.

Стверджується, що перше задокументоване використання слова "резильєнтність" у науковому дискурсі датоване початком другої половини XVII ст. Відтоді він чимдалі ширше застосовувався в різних галузях технічних і природничих наук. Усередині XX століття набув поширення в психології, затим – у науці про довкілля. Концептуалізація соціальної резильєнтності почалася разом з початком XXI ст. у наукових виданнях, а згодом – у документах національних і наднаціональних інституцій. Результати цієї концептуалізації автор розглядає як розвиток теорії виклику-відповіді А. Тойнбі.

Серед викликів соціальним системам виокремлено ризики, загрози / небезпеки, соціальні стресори, шоки та інші збурення. Соціальну резильєнтність у її сучасному розумінні визначено як здатність соціальних систем передбачувати виклики та відповідати на них так, щоб запобігати своїй щодо них вразливості та крихкості, зберігати й посилювати власну життєздатність та функціональність, і для цього – у разі необхідності – адаптуватися до змін, змінюватися та змінювати свої параметри, тобто трансформуватися.

Ця дефініція максимально узагальнювальна. У разі її застосування до вивчення резильєнтності політичної, економічної та інших систем, зокрема культури або суспільства в цілому як системи систем, конкретні виміри їх резильєнтності істотно різнитимуться. Проте в усіх випадках концепція соціальної резильєнтності може застосовуватися й застосовується як продуктивна дослідницька парадигма і наукова основа розроблення дієвих стратегій і програм реагування соціальних систем на виклики та забезпечення їх сталого розвитку.

Важливо досліджувати впливи на соціальну резильєнтність турбулентності суспільної динаміки на глобальних, регіональних та національних рівнях, а також новітніх комунікаційних та інших технологій, зокрема, штучного інтелекту. Такі дослідження в Україні та про Україну мають фокусуватися на інструментах і механізмах забезпечення резильєнтності держави й суспільства та їх (під)систем в умовах російської агресії, повоєнного відновлення, оновлення й розвитку, а також на розробленні й апробуванні індикаторів такої резильєнтності.

Ключові слова: концептуалізація, соціальна резильєнтність, соціальні системи, виклики та відповіді, кризи, сталий розвиток.

In epistemology, a dimension of conceptualization refers to the study of how scientific concepts are elaborated and how their structure is shaped. This article explores the genesis, as well as the theoretical and applied significance, of the term and concept of social resilience as a component of both the theory and practice of social systems. It particularly addresses the contradictory assertions about origins of the term and its semantic found in academic literature.

The article asserts that the first documented use of the term resilience in scientific discourse dates back to the early second half of the seventeenth century. Since then, the term has been increasingly applied across various fields of engineering and the natural sciences. By the mid-twentieth century, it had gained recognition in psychology, and later in environmental studies. The conceptualization of social resilience began at the early twenty-first century, first in scholarly publications, and later in documents of national and transnational institutions. The results of this conceptualization are considered by the author as a further development of Toynbee's challenge and response theory.

Among the challenges to social systems are risks, threats/dangers, social stressors, shocks and other disturbances. Social resilience, in its current understanding, is defined as the capacity of social systems to anticipate challenges and to respond in ways that prevent vulnerability and fragility, preserve and strengthen viability and functionality, and – when necessary – to adapt to change, evolve, and reconfigure their structures; in other words, to transform.

This definition is intentionally broad. When applied to the study of resilience of political, economic, and other systems – including culture or society as a system of systems – the concrete dimensions of resilience may differ significantly. Nonetheless, in all cases, the concept of social resilience serves as a productive research paradigm

and provides a scientific foundation for developing effective strategies and programs to respond to challenges and promote the sustainable development of social systems.

It is essential to investigate how social resilience is affected by turbulence in social dynamics at global, regional, and national levels, as well as by new communication and other technologies, particularly artificial intelligence. Research in and about Ukraine should also focus on the tools and mechanisms that support the resilience of the state, society, and their (sub)systems in the context of Russian aggression, post-war recovery, renewal, and development – along with the design and validation of indicators that measure such resilience.

Key words: conceptualization, social resilience, social systems, challenges and responses, crises, sustainable development.

Постановка проблеми. «Немає нічого практичнішого, аніж хороша теорія». Першість у формулюванні цього твердження одні віддають австрійському математику й фізику-теоретику Л. Больцману, інші – німецько-американському психологу К. Левіну. Однак це аж ніяк не применшує, а збільшує значущість наведеного висновку, зокрема, коли йдеться про теоретичне і прикладне значення концепції соціальної резильєнтності як важливого складника теорії соціальних систем. Актуалізує насамперед тому, що понад п'ять десятиліть ця концепція використовується як інструмент наукового пізнання та соціальних практик, а простір її застосування чимдалі більше розширюється. Одночасно збільшується й варіативність дефініцій резильєнтності як соціального феномену. Причини цього різні: застосування терміна й поняття «резильєнтність» у різних галузях та щодо різних галузей наукового знання та людської життєдіяльності; неадаптивне «перенесення»дефініцій з однієї галузі до іншої; невдалий переклад національними мовами англійського *«resilience»* з відповідними наслідками щодо тлумачення істотності феномену, означеного питомим словом.

До українського наукового та практично-політичного дискурсу поняття «резильєнтність» увійшло порівняно недавно як у близькому до вихідного написанні й звучанні, так і – частіше та переважно – перекладеним як «стійкість». Вірогідно, саме цією недавністю пояснюється певна суперечливість трактування в українському науковому дискурсі генезису концепції соціальної резильєнтності, порівняно зі західним дискурсом, де цей генезис починався та досі є лідерським.

Мета і завдання статті – сприяти зняттю виявленої суперечливості та подати авторське бачення динаміки й результатів концептуалізації соціальної резильєнтності як складника теорії соціальних систем, акцентувати увагу на праксіологічній актуальності концепції. Джерельну базу дослідження становлять зарубіжні англомовні та українські наукові видання, а також документи іноземних і вітчизняних інституцій, політичні та управлінські практики яких базуються на наукових підходах, зокрема, орієнтуються на концепцію соціальної резильєнтності. У статті також використано фрагменти тексту доповіді автора на XV міжнародній науково-практичній конференції «Соціальне прогнозування та проєктування майбутнього країни: людська суб'єктність vs штучний інтелект у миротворенні та повоєнному відновленні України» у квітні 2025 р. [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій за темою статті. В Україні таких небагато. Поміж них виділяється монографія О. Резнікової, підготовлена й видана в Національному інституті стратегічних досліджень [2]. Аналізуючи зарубіжні публікації на теми стійкості (як резильєнтності – *Авт.*), авторка доходить висновку, що у них «в узагальненому вигляді поняття "стійкість" характеризує реакцію об'єкта на певні зовнішні подразники, його здатність адаптуватися до їх впливів без значної втрати функціональності» [2, с. 21]. Надалі вона переосмислює це поняття з позицій його актуальності для визначення науково обґрунтованих концептуальних засад і способів забезпечення національної стійкості в сучасній Україні. Таку стійкість вона визначає як «здатність держави та суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження та характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стале функціонування, у т. ч. під час криз, швидко відновлюватися після криз до оптимального за визначених умов рівня рівноваги» [3, с. 35–36]. Це визначення суголосне з дефініцією затвердженої Указом Президента України Концепції національної системи стійкості [4].

Т. Бурлай простежила процес формування концепту резильєнтності в системі урядування Європейського Союзу [5]. Л. Лігоненко та В. Андрійчук за допомогою бібліометричного аналізу даних наукометричної бази SCOPUS з'ясували кількісні показники трендів наукової активності за ключовими словами «резильєнтність», «економічна резильєнтність», «організаційна резильєнтність» та «резильєнтність бізнесу». Зокрема, вони виявили стрімке зростання кількості наукових публікацій за запитом «резильєнтність» у період 1999–2023 рр. [6]. Цей тренд триває досі. Він властивий динаміці публікаційної активності як зарубіжних, так і українських авторів.

У вітчизняному доробку переважають видання з питань резильєнтності (стійкості) цивілізаційної, національної та окремих галузей (сфер), життєдіяльності українського суспільства та держави. Зрозуміло, що в них віддається належне напрацюванням зарубіжних дослідників соціаль-

ної резильєнтності та українським колегам. Це, зокрема, публікації, авторами яких є В. Андрущенко, В. Геєць, Є. Божок, О. Куценко, Н. Лепська, І. Лещух, Е. Лібанова, С. Пирожков, Н. Хамітов, В. Явір [7–15] та інші.

Проте окремі дослідження містять суперечливі або неточні твердження. Генезис терміна та концепції соціальної резильєнтності одні автори пов'язують із розвитком медицини, інші – психології, фізики, матеріалознавства тощо, датують 1940-ми чи іншими роками, обмежують властивості резильєнтності опірною або адаптивною спроможністю її суб'єктів etc. Висловлюються небезпідставні застереження, що слово «стійкість», у разі його застосування як синоніма резильєнтності, не відображує всієї палітри значень автентичного терміну [10, с. 156]. Тож важливо внести ясність у ситуацію. На допомогу – дослідження науковців країн Заходу. Там аналітичний супровід процесу концептуалізації соціальної резильєнтності та кількісний аналіз видавничої активності на цю тему триває постійно. Серед авторів, чиї публікації дають уявлення про відповідну динаміку, – J. M. Anderies, G. Andres, J. Bergström, P. Benczur, T. A. Börzel, F. S. Brand, G. Casiraghi, S. R. Carpenter, D. J. Davidson, E. Giovannini, C. Gote, C. S. Holling, K. Jax, K. Juraitė, V. Keck, A. Kinzig, R. Kõuts-Klemm, A. Manca, P. Martin-Breen, T. Risse, R. Roller, P. Sakdapolrak, I. Scholtes, F. Schweitzer, E. Stollenwerk, C. Pursiainen, A. H. Qamar, S. Torpan, G. Vaccario, B. Walker, K. Wright, C. Zingg [16–28] та ін.

Виклад основного матеріалу. У першій його частині йдеться про походження терміна «соціальна резильєнтність». У другій – про концепцію соціальної резильєнтності як компонент теорії соціальних систем *(social system theory)* та її важливість для соціальних практик.

Частина 1. ***Етимологія терміна «соціальна резильєнтність»***. Резильєнтність (англ. *resilience,* італ. *resilienza,* франц. *résilience* нім. widerstandsfähigkeit / resilienz) як соціальний феномен існує стільки само, скільки існує людство. Чого не можна сказати про слово / слова на його означення, а також про концептуалізацію цього феномену та упровадження концепції соціальної резильєнтності в наукові практики та практики підготовки, ухвалення й реалізації тих чи інших важливих для суспільства рішень.

Уважається, що сучасне полісемантичне слово «резильєнтність» походить від латинських *resiliere* або/та *resilio* з буквальним значенням в англійській мові як відскік (*rebound*), віддача / відкат (*recoil*), дія «відскакування або повернення назад» (*rebounding or springing back*). Резильєнтність має також інші трактування, зокрема, пружність та еластичність (у сенсі здатності об'єкта відновлювати свою початкову форму після згинання, стиснення або іншої дії), життєздатність (*viability*), стійкість, опір, опірність, спротив, протидія (*resistance / robustness*).

Перше використання слова *«resilience»* в одному з його сучасних значень пов'язують із розвитком техніки та механіки, зокрема, як означення реперкусійного відскакування звуку (відлуння) – у праці 1659 р. Ф. Бекона. У 1807 р. Т. Юнг назвав цим словом міру пружності сталевої балки у формулі розрахунку, якої сили має бути удар, щоб балка зламалася. Так було започатковано дотеперішню традицію операціоналізації слова «резильєнтність» як означення інженерної стійкості – властивості матеріальних об'єктів відновлюватися до попереднього стану після того, як вони зазнали тих чи інших несприятливих зовнішніх впливів [29, pp. 13–15].

У виданій 1864 р. видавництвом Джона Кассела «Ілюстрованій історії Англії» авторства Джона Ф. Сміта і Вільяма Хауітта слово *«resilience»* було вжито на означення соціально-психологічної сили шотландців у їх протиборстві з Англією – сили, яку вони виявили одночасно із силою стійкості / опору / протидії (resistance) [29, p. 15; 30].

Від середини 1900-х рр. психологи досліджують резильєнтність як здатність осіб і спільнот швидко оговтуватися від негараздів, стресів, нещасть тощо та відновлюватися й повертатися до нормального стану. Словник Американської психологічної асоціації резильєнтністю називає «процес і результат успішного пристосування до складного або непередбачуваного життєвого досвіду, особливо завдяки розумовій, емоційній і поведінковій гнучкості та пристосуванню до зовнішніх і внутрішніх вимог» (станом на час написання статті ця версія дефініції датована 19 квітня 2018 р.) [31].

На початку 1970-х рр. канадський учений К. Холлінг, дослідницька методологія якого поєднувала теорію систем з екологією, запропонував трактування резильєнтності, відмінне від усталеного в техніці та психології, поширивши його на екологію [32]. Останню він вивчав як динамічну складну систему, що постійно зазнає зовнішніх впливів, ускладнень (*perturbations*) і потрясінь (*disturbances*). Тому стабільність (*constancy / stability*) для неї менш важлива, аніж збереження сталості (*persistence*) внутрішніх зв'язків, які визначають резильєнтність екологічної системи в сенсі її здатності поглинати (*to absorb*) збурення, адаптуватися до них і не припиняти виконувати властиві їй функції.

За К. Холлінгом, оцінювання поведінки екологічних систем з позицій стабільності та резильєнтності визначає відмінності підходів до управління цими системами. *Концепт стабільності орієнтує* на передбачуваність і рівновагу; однак остання може бути втрачена внаслідок якоїсь неочікуваної події. Тим часом *резильєнтність базується* на

усвідомленні неминучості непередбачуваного та розвиткові спроможності адаптуватися до змін, які можуть колись настати й настануть. А це потребує управлінського підходу, орієнтованого не на стабільність і стійкість / опірність *(resistance)* до пертурбацій, а на усвідомлення й урахування вірогідності змін та формування спроможності реагувати на них.

Досліджуючи потенціал природних систем, екологи переконувалися, що резильєнтність цих систем часто слабнула внаслідок впливу на них діяльності людини [33, pp. 57–85]. Водночас вони спостерігали залежність стану і якості життя соціальних груп від змін довкілля та його ресурсів, важливих для життєдіяльності цих груп. Це давало їм підставити ставити питання про взаємозалежність резильєнтності екологічної та соціальної систем [34].

Екологи також стали ініціаторами введення у науковий простір та управлінські й інші суспільні практики поняття «соціальна резильєнтність» (*social resilience*). Одне з перших, а найвірогідніше, перше його визначення належить британському економісту-екологу В. Адгеру (2000 р.) [35].

Певний час застосування концепції резильєнтності стосовно соціальних явищ і процесів частина вчених у галузях природничих і соціальних наук вважали й називали неадекватним і таким, що може призвести до «повторної появи природного *(natural)* детермінізму» [36, pp. 5–6]. Проте поступово «крига несприйняття» скресла. Дослідження соціальної резильєнтності оформилися в окремий напрям наук про суспільство, а здобуті результати упроваджувалися в соціальні практики [5]. Наукове осмислення цих практик формувало емпіричне знання, завдяки якому концепція соціальної резильєнтності розвивалася, універсалізувалася й водночас набувала певної полісемантичності, залежно від того, якої сфери суспільних відносин вона стосувалася й до вивчення якої застосовувалася.

Частина 2. ***Концепція соціальної резильєнтності в теорії соціальних систем та її прикладне значення.*** У процесі вивчення так концептуалізації сутнісних ознак феномена соціальної резильєнтності дослідники шукали відповіді на три запитання: *1) резильєнтність чия? 2) стосовного чого/кого? 3) у чому вона полягає або, інакше кажучи, якими є її атрибути – властивості?* Узагальнені відповіді на ці запитання такі.

1. Соціальна резильєнтність є (або не є) феноменом / атрибутом функціонування соціальних систем. Соціальними системами зазвичай називають структуровані мережі взаємозв'язків і ролей соціальних суб'єктів – осіб, груп осіб, спільнот та інституцій – формалізованих (визначених правом) і неформалізованих (неузаконених) організацій / установ, а також правил, звичок, звичаїв, релігійних, моральних та інших цінностей і норм поведінки суб'єктів у певному середовищі чи суспільстві в цілому.

Відповідно, раніш згадуваний піонер концептуалізації соціальної резильєнтності В. Адгер визначав її як «спроможність груп або спільнот справлятися зі зовнішніми стресами та збуреннями внаслідок соціальних, політичних та екологічних змін» адаптивною поведінкою, подібною до тієї, що її виявляють екологічні системи. Зв'язок між екологічною та соціальною резильєнтністю він характеризував як залежності й взаємовпливи природного середовища та інституцій у їх найширшому розумінні – як способів соціалізованої поведінки людей, а також як формалізованих структур (установ) урядування *(governance)* і права *(law).* Згідно з його концепцією резильєнтність інституцій ґрунтується на їх історичній еволюції та інклюзивності або ексклюзивності, а отже, на тому, наскільки ефективно вони «змащують колеса суспільства» *(how effective they are in oiling the wheels of society)* [35, pp. 350–351] – тобто, допомагають суспільству рухатися, розвиватися.

Кожна соціальна система, починаючи з відносин між двома особами, є частиною більшої системи. Людське суспільство є системою (під) систем (економічної, політичної, культурної та інших). Резильєнтність цієї мегасистеми – резильєнтність суспільства – англійською називають терміном-словосполученням *"societal resilience".*

2. Будь-яка соціальна система є утворенням, яке перманентно зазнає різної тривалості та інтенсивності впливів середовища, в якому існує, від систем, з якими взаємодіє, та інших чинників, зокрема внутрішніх. В аспекті ролі зовнішніх впливів на систему концепцію резильєнтності можна розглядати як розвиток концепції *«виклику – відповіді» (challenge and response)* А. Тойнбі. Згідно з останньою, «упродовж свого життя суспільство стикається з низкою проблем» і «постання кожної проблеми є викликом, який треба пройти через випробування» [37, p. 83]. *«Викликами» Тойнбі називав* події та інші фактори (переважно, непередбачувані / несподівані), які загрожують традиційним способам господарювання та інших видам життєдіяльності суспільства / цивілізації: кліматичні зміни, технологічні трансформації (наприклад, промислова революція), війни та ін.

Відповіді на виклики можуть варіюватися від бездіяльності до запровадження істотних змін в умовах життя людей. Такі зміни, зазвичай, стають результатом ініціатив «творчої меншості» та її зусиль з мобілізації *«нетворчої маси» (uncreative mass)* до необхідних дій. Бездіяльність загрожує виживанню суспільства / цивілізації та може спри-

чинити його загибель. У разі ж, коли виклик стає стимулом до змін, він відкриває простір можливостей. Суспільство, що змінюється, здатне набути нових якостей і процвітати. При цьому *будь-яка відповідь є ризиком,* оскільки може призвести як до успіху, так і до невдачі. Адже результат стає відомим лише з плином часу [37, pp. 81–102].

3. Які атрибути соціальних систем роблять їх резильєнтними?

Аналіз названих у тексті статті та інших працях західних та українських учених, які започаткували концептуалізацію соціальної резильєнтності та продовжують відповідні теоретико-методологічні дослідження, спираючись на результати наукового осмислення досвіду функціонування соціальних систем, дає підстави висновувати, що більшість цих учених відносить до резильєнтних системи, наділені щонайменше п'ятьма атрибутивними *спроможностями / здатностями (capacity / ability)* відповідати на виклики *(див. Рис. 1).*

За аналогією з екологічними системами та підходами А. Тойнбі, викликами соціальним системам часто називають проблеми, що виникають у зовнішніх щодо систем середовищах. Однак такі проблеми можуть мати також внутрішнє походження, як, наприклад, напруги та конфлікти, спричинювані відмінностями політичних, економічних та інших інтересів, релігійних, етнокультурних та інших цінностей і переваг людей, їх груп і спільнот як соціальних акторів.

Серед викликів виокремлюють, зокрема, такі: *ризики (risk)* як імовірності та причини небажаних подій або власне небажані події, що можуть відбутися або не відбутися; *загрози / небезпеки* (*threat / danger / hazard*) як наявність чогось, що може спричинити лихо, шкоду, катастрофу тощо; *соціальні стресори (social stressor*) – тривалі в часі негативні події, ситуації та ін. чинники, які створюють напругу в соціальній системі внаслідок усвідомлення та/або відчування її суб'єктами, що вони не мають достатніх можливостей і ресурсів для швидкого розв'язання спричинених цими чинниками проблем, включно з проблемами внутрішньо- та міжсубєктних відносин; *шоки / потрясіння / заворушення* (*shock / disturbance / disruption*) – раптові внутрішні та/або зовнішні щодо системи події та ситуації, які порушують її збалансоване функціонування, структуру та виконання нею її функцій – тобто, продукують кризи.

То ж якими саме є атрибутивні спроможності резильєнтної соціальної системи?

Перша і друга. Хай би як несподівано поставали виклики, система та її суб'єкти (одиниці), передовсім інституції соціального управління – установи центральної, регіональних та місцевих влад і громадянського суспільства, громади та інші спільноти – мають опікуватися тим і готуватися до того, щоб *передбачувати (envisage / anticipate)* ризики, ймовірні загрози, стреси і шоки та розробляти й утілювати проєкти та стратегії заходів, які дозволяли б цим викликам *запобігати (avert / prevent).* Посутньо реалізація цих спроможностей тотожна управлінню ризиками. Це потребує, зокрема, самонавчання й навчання суб'єктів, які ухвалюють рішення та організовують їх виконання на основі вивчення досвіду розв'язання проблем, які поставали в минулому, моніторингу та наукового аналізу поточної соціальної динаміки, прогнозування вірогідних викликів цієї динаміки, моделювання варіантів відповідей на них та підготовку людей, їх груп, спільнот та організацій до вчинення необхідних дій. Одна з актуальних для українських досліджень і соціальних практик концептуалізацій цього виду резильєнтних спроможностей виконана за результатами вивчення досвіду Ізраїлю

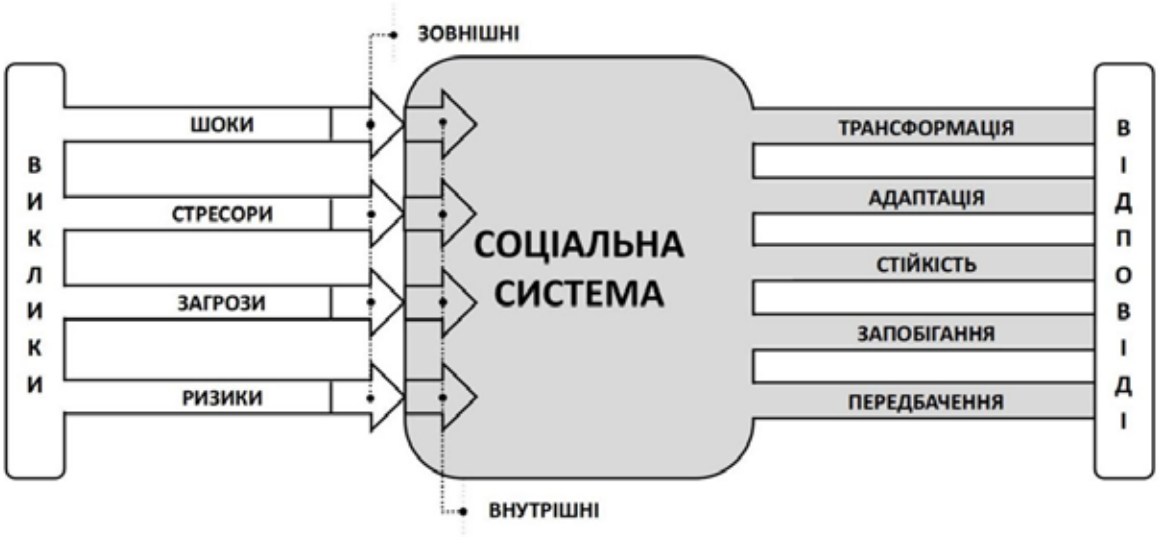

Рис. 1. Соціальна резильєнтність

Джерело: розроблено автором

та ізраїльського суспільства, які впродовж майже дев'яноста років функціонують і розвиваються в умовах постійних ризиків і загроз воєнного конфлікту [38, pp. 301–311].

До цього ряду спроможностей, мабуть, можна також віднести запропоновану українськими науковцями – *«випередження загроз»* [13–15]. Ґрунтовне розроблення відповідного поняття та його інтеграція в західний науковий дискурс ще попереду.

Третя спроможність. Якщо проєкти й стратегії передбачення та запобігання загрозам, стресорам і шокам не дали бажаного результату, важливо, аби система та її суб'єкти (люди, спільноти, інституції) були здатні виявляти *опірність (resistance) та стійкість (stability / robustness)*, достатні, щоб розв'язати чи усунути виниклу проблему та підтримувати свою функціональність, використовуючи наявні організаційні, політичні, правові, економічні та інші ресурси і так протистояти (*coping capacity*) викликам та/або поглинати їх (*absorbtive capacity*). Цим видам спроможності системи відповідати на виклики найбільше пасує українськомовне слово *«стійкість»,* яким називають "здатність об'єкта, системи, виведеної зі стійкого стану, самостійно повертатися у цей стан [39, с. 1393], тобто, «відскочити або повернутися назад» до попереднього стану. Зазвичай цей вид спроможностей виявляється ефективним у разі викликів низької інтенсивності. Соціальні системи, виведені з рівноваги внаслідок шоків чи інших потужних збурень, ніколи не повертаються у попередній стан. Їхня нова рівноважність завжди відрізнятиметься від дошокової.

Окрім того, резильєнтність *у сенсі стійкості може бути як позитивним, так і негативним атрибутом соціальної системи.* Останнє стосується випадків, коли система функціонує згідно з усталеними формалізованими та неформалізованими правилами, які, попри будь-які виклики, знову й знову відтворюють ті самі правила та спричинювані ними негативні явища всередині цієї системи та в пов'язаних з нею інших системах. Таким випадком є стійкість чинної в Україні *президент-центричної системи державного урядування*.

Текст Основного закону країни не відносить інституцію Президента України до жодної з гілок влади. При цьому він наділяє главу держави гібридом (поміссю) повноважень, які, згідно з демократичними стандартами, мають належати відповідно й виключно її законодавчій, виконавчій та судовій владам, а також уповноважує Президента бути гарантом цієї системи. Незалежно від того, хто обіймає відповідну посаду, система формує інституційне середовище, яке заохочує авторитарні практики урядування, тісні зв'язки влади й великого (олігархічного) бізнесу та інші негативні явища [40]. У таких системах "інституції не обов'язково… створюються, щоб бути соціально ефективними; скоріше вони, або принаймні формальні правила, створюються, щоб служити інтересам тих, хто має можливість створювати нові правила" [41]. Звідси одні з найгірших у світі середньорічні показники динаміки реального ВВП України та його величини в розрахунку на душу населення, неприпустимо велика частка тіньового сектору, масштабна корупція, ослаблення науково-технічного потенціалу, низька інноваційність та ін. [42].

Четверта спроможність. Опірність і стійкість соціальної системи зазвичай не можуть забезпечити їй (системі) ефективну функціональність у ситуації збурень, стресорів чи шоків більшої інтенсивності, масштабності та тривалості. У таких випадках система має бути достатньо гнучкою *(flexible)*, щоб пристосовуватися до змін. Цей вид спроможностей називають *адаптивністю* (*adaptability*).

П'ята спроможність. Якщо з'ясовується, що пристосувальні зміни неефективні, суб'єкти резильєнтної системи мають формувати, розвивати й реалізувати спроможність до її якісного реформування – *трансформації* (*transformative capacity*). Часто можна чути й читати, що в ситуації повномасштабної збройної агресії національна економіка демонструє надзвичайну стійкість. Щоб визнати обмеженість таких тверджень, достатньо звернутися до наукових досліджень, які доводять, що ключові чинники української економічної стійкості (резильєнтності) пов'язані з колосальною гуманітарною, фінансовою та військовою (озброєння та техніка) підтримкою, яку надають країни-партнери зі Заходу, що країна й надалі потребуватиме такої підтримки для економічного відновлення, «щоб із часом перейти до опори на власні сили» [43, pp. 23, 31] – тобто, стати резильєнтною в усій повноті цього поняття. На теперішній імперативності реформування економічної та інших соціальних (під) систем України наполягають українські науковці [8, 12, 44–46], бізнес, громадянське суспільство, а також Європейський союз, куди Україна прагне інтегруватися.

Атрибутами систем, нездатних резильєнтно відповідати на виклики, стають вразливість *(vulnerability)* [47–48] і крихкість *(fragility)* [49]. Названі два поняття є важливими складниками концепції соціальної резильєнтності. Вони унаочнюють актуальність і пізнавальну та прикладну значущість цієї концепції, особливо в ситуаціях, коли виклики – не надто відчутні, але тривалі в часі проблеми *(slow burns)* та/або раптові шоки (як-от російська агресія) – спричиняють кризи окремих соціальних (під)систем чи суспільства загалом.

Показовою в цьому сенсі є історія пов'язаних з діяльністю ООН документів про цілі сталого розвитку *(sustainable development)*. Перший такий документ – «Наше спільне майбутнє» *("Our Common Future")* – був підготовлений створеною під егідою ООН Всесвітньою комісією з навколишнього середовища та розвитку й опублікований у 1987 р. То був час, коли з'явилися перші ознаки завершення «холодної війни». Світова економіка демонструвала відносно стабільну динаміку. У 1992 р. Ф. Фукуяма опублікував свою знамениту книгу про кінець історії *("The End of History and the Last Man")*. Вона стала квінтесенцією тогочасних ілюзій про всесвітній тріумф ліберальних демократій і цінностей та вільноринкового капіталізму та про стабільні перспективи майбутнього. Однак наступні екологічні, фінансові, економічні та інші виклики й спричинені ними кризи спонукали до переосмислення парадигми. У «Порядку денному сталого розвитку на період до 2030 року», прийнятому державами-членами ООН у 2015 р., резильєнтність посіла місце доктрини, дотримання якої було визнане необхідною умовою досягнення 17 цілей цього «Порядку».

Висновки. Отже, перший підтверджений випадок упровадження терміна і поняття резильєнтність у науковий дискурс датований початком другої половини XVII століття. Відтоді він чимдалі ширше застосовувався в різних галузях технічних і природничих наук. Усередині XX століття набув поширення в психології, затим – науці про довкілля. Концептуалізація резильєнтності як атрибута соціальних систем розпочалася разом з настанням XXI століття.

За результатами аналітико-синтетичного дослідження результатів цієї концептуалізації, *соціальну резильєнтність можна визначити як здатність соціальної системи передбачувати виклики та відповідати на них так, щоб запобігати своїй щодо них вразливості та крихкості, зберігати й посилювати власну життєздатність та функціональність, і для цього – у разі необхідності – адаптуватися до змін, змінюватися та змінювати свої параметри, тобто, трансформуватися.*

Ця дефініція максимально узагальнювальна. Універсальні параметри соціальної резильєнтності матимуть різне змістовне наповнення залежно від особливостей системи та викликів, на які вона муситиме відповідати. Виміри резильєнтності у політиці (політична резильєнтність) відрізнятимуться від її вимірів в економіці (економічна резильєнтність) або культурі (резильєнтність культури). Резильєнтність (під)систем, які утворюють три названі та інші великі соціальні системи, також буде специфічною. Відповідні відмінності легко простежити за публікаціями, названими у цій статті. Проте в усіх конкретних випадках концепція соціальної резильєнтності має потенціал слугувати однією з теоретико-методологічних основ дослідження динаміки соціальних систем, а також суспільств у цілому (соцієтальна резильєнтність). Ця концепція також важлива для розроблення дієвих стратегій і програм реагування на виклики.

На певному відтинку часу якійсь соціальній чи соцієтальній системі (суспільству) для рівноважного й сталого розвитку достатньо бути опірною – тобто, стійкою (робастною) щодо наявних і очікуваних викликів з опертям на чинні інституції-правила та інституції-організації / установи [50]. Тоді як інша постане перед необхідністю адаптувати свої параметри до змін, що можуть загрожувати та/або загрожують сталості її динаміки. Ще інша система для запобігання викликам або подолання їх та пов'язаних з ними криз муситиме реалізовувати трансформаційну спроможність чи комбінуватиме її з іншими спроможностями, щоб ефективно функціонувати надалі.

Турбулентність сучасної суспільної динаміки на глобальному, регіональних і національних рівнях актуалізує запит на теоретичне осмислення та на прикладні дослідження соціальної резильєнтності в аспекті пошуку відповідей на продуковані цією турбулентністю виклики. Серед них – впливи на суспільство та його (під)системи новітніх комунікаційних та інших технологій, зокрема, штучного інтелекту. Пріоритетними напрямами таких досліджень в Україні та щодо України видаються імперативи, інструменти та механізми забезпечення резильєнтності держави й суспільства та їх (під)систем в умовах російської агресії, повоєнного відновлення, оновлення й розвитку, а також розроблення та апробування індикаторів такої резильєнтності.

Стосовно ж коректності чи некоректності застосування слова «стійкість» як синоніма резильєнтності в політичних, економічних, культурологічних, безпекових та інших соціальних дослідженнях, головне, щоб у разі такого застосування змістовне наповнення українськомовного аналогу відповідало повноті значень оригінальних *"social resilience"* та *"societal resilience"*. Тут конструктивніше домовлятися про поняття, а не сперечатися про терміни (слова) на їх означення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Котигоренко В. Феномен соціальної резильєнтності. Виклики штучного інтелекту: український кейс. XV Міжнародна науково-практична конференція "Соціальне прогнозування та проєктування майбутнього країни: людська суб'єктність vs штучний інтелект у миротворенні та повоєнному відновленні України". 25 квітня 2025 року, м. Запоріжжя. Запорізький національний університет.

2. Резнікова О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ: НІСД, 2022. 532 с. URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/monohrafiyi/natsionalna-stiykist-v-umovakh-minlyvoho-bezpekovoho-seredovyshcha

3. Резнікова О. О., Войтовський К. Є. Проблема термінологічної невизначеності у сфері розбудови національної стійкості: аналіт. зап. Київ: НІСД, 2021. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-01/az-7-gloss-060121_5.pdf

4. Концепція забезпечення національної системи стійкості, затверджена Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181

5. Бурлай Т. В. Резильєнтність як сучасний концепт у системі урядування Євросоюзу. Фінансові інструменти сталого розвитку держави в умовах системної економічної трансформації: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (14 червня 2023 р., м. Хмельницький – м. Херсон). Херсон: Видавництво ФОП Вишемирський В. С., 2023. С. 248–253.

6. Лігоненко Л. О., Андрійчук В. А. Резильєнтність в економічному контексті: аналіз світових трендів та перспективи наукових досліджень. *Стратегія економічного розвитку України*. 2023. Вип. 52. URL: sedu.kneu.edu.ua/article/view/285851/279919

7. Андрущенко В. П. Інноваційний підхід до національної стійкості України: стратегія випередження загроз: Рецензія на Національну доповідь "Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз". *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 10. С. 76–79. DOI: https://doi.org/10.15407/visn2022.10.076

8. Геєць В. М., Бурлай Т. В., Близнюк В. В. Соціальна резильєнтність національної економіки крізь призму досвіду Європейського Союзу та України. *Економічна теорія.* 2023. № 3. С. 5–43. DOI: https://doi.org/10.15407/etet2023.03

9. Kutsenko O. Resilience under fire: navigating societal challenges, agency, and innovation in times of war. Innovation: The European Journal of Social Science Research, 2025. Vol. 38. No. 1. P. 1–10. DOI: https://doi.org/10.1080/13511610.2025.2465177

10. Лепська Н. В. Резильєнтність як динамічна характеристика держави в умовах сучасних геополітичних процесів. *Політикус.* 2024. Вип. 2. С. 154–159. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2024-2.23

11. Лещух І. В. Еволюція теоретичних підходів до дослідження соціально-економічної резильєнтності країни та регіонів в умовах нестабільності. *Економіка та суспільство.* Електронний журнал. 2024. Вип. 61. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-61-50

12. Лібанова Е. Резильєнтність соціоекономічної системи України до шоків, спричинених війною: специфіка формування і реагування. *Демографія та соціальна економіка*. 2024. № 4(58). С. 3–23. DOI: https://doi.org/10.15407/dse2024.04.003

13. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. 552 с.

14. Пирожков С. І., Божок Є. В., Хамітов Н. В. Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник Національної академії наук України*. 2021. № 8. С. 74–82. DOI: https://doi.org/10.15407/visn2021.08.074

15. Явір В. А. Формування етнонаціональної стійкості в умовах російсько-української війни. *Політикус*. 2022. № 1. С. 201–205. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-1.32

16. Walker B., Holling C. S., Carpenter S. R., Kinzig, A. Resilience, adaptability and transformability in social–ecological systems. *Ecology and Society*. 2004. Vol. 9. No. 2. Art. 5. URL: www.ecologyandsociety.org/vol9/iss2/art5

17. Davidson, D. J. The Applicability of the Concept of Resilience to Social Systems: Some Sources of Optimism and Nagging Doubts. Society & Natural Resources, 23(12), 2010, 1135–1149. DOI: https://doi.org/10.1080/08941921003652940

18. Brand F. S., Jax K. Focusing the meaning(s) of resilience: resilience as a descriptive concept and a boundary object. *Ecology and Society*. 2007. Vol. 12. No. 1. Art. 23. URL: http://www.ecologyandsociety.org/vol12/iss1/art23/

19. Martin-Breen P., Anderies J. M. Resilience: A Literature Review. Bellagio Initiative, Brighton: IDS, 2011. URL: https://opendocs.ids.ac.uk/articles/report/Resilience_A_Literature_Review/26441968

20. Keck M., Sakdapolrak P. What is social resilience? Lessons learned and ways forward. *Erdkunde*. 2013. No. 67(1). P. 5–19. DOI: https://doi.org/10.3112/erdkunde.2013.01.02

21. Manca A., Benczur P., Giovannini E. Building a Scientific Narrative Towards a More Resilient EU Society Part 1: a Conceptual Framework. EUR 28548 EN. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. URL: https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC106265

22. Bergström J. An archaeology of societal resilience. *Safety Science.* 2018. Vol. 110. Part C. P. 31–38. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ssci.2017.09.013

23. Stollenwerk E., Börzel T. A., Risse T. Theorizing resilience-building in the EU's neighborhood: introduction to the special issue. *Democratization*. 2021. No. 28(7). P. 1219–1238. DOI: https://doi.org/10.1080/13510347.2021.1957839

24. Wright K. Community resilience: a critical approach. London: Routledge, 2021. 198 p. DOI: https://doi.org/10.4324/9780429448188

25. Schweitzer F., Andres G., Casiraghi G., Gote C., Roller R., Scholtes I., Vaccario G., Zingg C. Modeling social resilience: Questions, answers, open problems. *Advances in Complex Systems*. 2022. No. 25(8). DOI: https://doi.org/10.1142/S021952592250014X

26. Qamar A. H. Social Resilience: A Critical Synopsis of Existing Definitions. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*. 2024. No. 15(1). P. 129–147. DOI: https://doi.org/10.14267/CJSSP.2024.1.6

27. Juraitė K., Iarovyi D., Torpan S., Kõuts-Klemm R. Conceptual and methodological approaches in societal resilience research. BECID, 2024. URL: https://becid.eu/wp-content/uploads/2024/01/D3.1_Conceptual_and_Methodological_Approaches_in_Societal_Resilience_Research.pdf

28. Pursiainen C. Societal resilience as an interdisciplinary research programme? Perspectives and challenges. *International Journal of Disaster Risk Reduction*. 2025. Vol. 123, 105481. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2025.105481

29. Rogers P. The Etymology and Genealogy of a Contested Concept. *The Routledge Handbook of International Resilience*. Edited by David Chandler and Jon Coaffee, Abingdon, UK: Routledge, 2017.

30. Smith J. F., Howitt W. John Cassell's Illustrated History of England: The Text, to the Reign of Edward I. London: Cassell, Petter, & Galpin, [1857]–1864. 628 p. URL: https://archive.org/details/johncassellsillu04smituoft

31. Resilience. *APA Dictionary of Psychology*. Updated on 04/19/2018. URL: https://dictionary.apa.org/resilience

32. Holling C. S. Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*. 1973. No. 4. P. 1–23. URL: https://www.jstor.org/stable/2096802

33. Holling C. S., Sanderson, S. Dynamics of (dis)harmony in ecological and social systems. *Rights to nature.* Hanna S. S., Folke C., Mäler K. G. Editors. Washington DC: Island Press, 1996. P. 57–85.

34. Norgaard R. B. Development betrayed: the end of progress and a coevolutionary revisioning of the future. London: Routledge, 1994. 296 p.

35. Adger W. N. Social and ecological resilience – are they related? *Progress in Human Geography*. 2000. No. 24(3). P. 347–364. DOI: https://doi.org/10.1191/030913200701540465

36. Keck M., Sakdapolrak P. What is social resilience? Lessons learned and ways forward. *Erdkunde*. 2013. No. 67(1). P. 5–19. DOI: https://doi.org/10.3112/erdkunde.2013.01.02

37. Toynbee A. J. A Study of History. Published by Dell Publishing Co., fourth printing, 1974.

38. Elran, M. (2017). Societal Resilience: From Theory to Policy and Practice. In: Linkov, I., Palma-Oliveira, J. (eds) *Resilience and Risk. NATO Science for Peace and Security Series C: Environmental Security*. Springer, Dordrecht. P. 301–311. https://doi.org/10.1007/978-94-024-1123-2_10

39. Стійкість. *Великий тлумачний словник української мови*. Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2007. С. 1393.

40. Котигоренко В. О. Проблема гібридності і необхідність дегібридизації політичної влади в Україні. *Держава і право. Серія: Політичні науки*. 2017. № 76. С. 80–95. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001066969

41. North D. C. Economic Performance through Time. Lecture to the memory of Alfred Nobel, December 9, 1993. URL: https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/1993/north/lecture/

42. Libanova E. M., Kotygorenko V. O. Building a Resilient Economy in Ukraine: Unlocking the Potential of the Governance System. *Science and Innovation*. 2025. No. 21(3). P. 3–15. DOI: https://doi.org/10.15407/scine21.03.003

43. Grytsenko A. A., Bilorus O. G., Burlay T. V., Podliesna V. G., Borzenko O. O. Ukraine's Economy: Resilience Under War and Challenges for Post-War Recovery. *Science and Innovation*. 2024. No. 20(5). P. 16–34. DOI: https://doi.org/10.15407/scine20.05.016

44. Кизим М., Хаустова В., Ягольницький О. Оцінка та напрями підвищення резильєнтності українського суспільства. *Демографія та соціальна економіка*. 2024. № 58(4). С. 24–44. DOI: https://doi.org/10.15407/dse2024.04.024

45. Гладун О., Курило І., Шушпанов Д., Аксьонова С., Позняк О. Концептуальні засади дослідження демографічної резильєнтності українського суспільства. *Демографія та соціальна економіка.* 2024. № 58(4). С. 45–64. DOI: https://doi.org/10.15407/dse2024.04.045

46. Романюк С. Полісуб'єктне управління в умовах формування резильєнтного суспільства. *Демографія та соціальна економіка*. 2024. № 58(4). С. 95–112. DOI: https://doi.org/10.15407/dse2024.04.095

47. Putting People First: Practice, Challenges and Innovation in Characterizing and Mapping Social Groups Introduction to Social Vulnerability. UNDP. URL: https://ru.scribd.com/document/496797977/Intro-to-social-vulnerability

48. Whittle R., Medd W., Deeming H., Kashefi E., Mort M., Twigger Ross C., Walker G., Watson N. After the Rain – learning the lessons from flood recovery in Hull, final project report for "Flood, Vulnerability and Urban Resilience: a real-time study of local recovery following the floods of June 2007 in Hull", Lancaster University, Lancaster UK, 2010. URL: https://www.lancaster.ac.uk/lec/sites/cswm/hullfloodsproject/AFTERTHERAINFINALREPORT.pdf

49. Hausner J., Możdżeń M., Oramus M. Fragility of Social and Economic Systems and the Role of "Modality". *Journal of Economic Issues.* 2021. No. 55(4). P. 1118–1138. DOI: https://doi.org/10.1080/00213624.2021.1994790

50. Котигоренко В. Поняття "інституції" як інструмент соціальних досліджень і соціальних практик. Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції "Соціальне прогнозування та проєктування майбутнього країни в умовах глобальних ризиків та невизначеностей" (26 квітня 2024 року, м. Запоріжжя) / І. О. Кудінов (гол. ред.), М. А. Лепський (наук. ред.). Запоріжжя: ЦНСД, 2024. С. 11–17. URL: https://socforecast.org.ua/wp-content/uploads/socforecast2024.pdf

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.08.25.
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 323.15(=214.58)«1988/1990»:323.22(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.2

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ РОМА НАПРИКІНЦІ 1980-Х – У 1990-Х РР.

SOCIO-POLITICAL LIFE OF UKRAINIAN ROMA IN THE LATE 1980S–1990S

Коцур В.В.,
доктор історичних наук, кандидат політичних наук, професор, ректор
Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Мета дослідження полягає у висвітленні окремих сюжетів громадсько-політичного життя ромів наприкінці 1980-х рр. та у 1990-х рр., базуючись на матеріалах раніше не опублікованих архівних джерел. Дослідження спирається на широкий пласт загальнонаукових та спеціальних методів, які дозволяють розкрити повноту досліджуваної проблеми. У дослідженні використані методи аналізу, синтезу, узагальнення, абстрагування та принцип послідовності; метод критичного аналізу, логічний методу та метод верифікації джерел; хронологічний метод, історіографічний метод та принцип послідовності.

Результати дослідження показують, що з кінця 1980-х – на початку 1990-х рр. відбувся процес зближення активних представників національних меншин рома з українськими національно-демократичних силами, зокрема до Народним Рухом України. НРУ вдалося підготувати політичну платформу, яка виступала за вільний розвиток усіх національностей, що своєю чергою спонукало частину ромської спільноти пристати на їхній бік. Своєю чергою, відновлення Україною незалежності позитивно вплинуло на активність ромських громад. Попри те, що у першій половині 1990-х рр. було складно відстежити громадсько-політичну активність ромів на рівні вищих органів державної влади через недоліки самоорганізації ромів в межах Всеукраїнського представництва, окремі сюжети показують, що представники рома були залучені до управлінських процесів щодо розв'язання проблем громади. Також у першій половині 1990-х рр. помітні конкретні спроби утвердження державного етнополітичного менеджменту, пов'язаного з вирішенням проблем рома, зокрема в частині запобігання розвою ксенофобії та зміцнення самоорганізації громади. У процесі зміцнення української державності, у другій половині 1990-х рр. зросла регіональна політична активність представників ромської громади, насамперед на Закарпатті. Політизація рома відбулася насамперед у процесі парламентських й місцевих виборів 1998 р. та президентської виборчої кампанії 1999 р. Якщо виборча кампанія до колегіальних органів проходила в руслі конкурентної боротьби, в якій рома зазнали невдачі, то президентська передвиборча кампанія свідчила про штучне використання ромського питання у політичному процесі та передвиборчі маніпуляції довкола нього.

Ключові слова: роми, ромська етнічна меншина, громадсько-політична діяльність, вибори, Закарпаття.

The aim of the study is to highlight specific aspects of the socio-political life of the Roma in the late 1980s and 1990s, based on materials from previously unpublished archival sources. The research is based on a wide range of general scientific and special methods that allow for a comprehensive analysis of the issue under study. The study employs methods of analysis, synthesis, generalisation, abstraction and the principle of consistency; the method of critical analysis, logical method and the method of source verification; the chronological method, historiographical method and the principle of consistency.

The results of the study show that since the late 1980s and early 1990s, there has been a process of rapprochement between active representatives of the Roma national minority and Ukrainian national democratic forces, in particular the People's Movement of Ukraine. The People's Movement of Ukraine (Rukh) managed to prepare a political platform that advocated the free development of all nationalities, which in turn prompted part of the Roma community to side with them. In turn, the restoration of Ukraine's independence had a positive impact on the activity of Roma communities. Despite the fact that in the first half of the 1990s it was difficult to track the socio-political activity of Roma at the level of higher state authorities due to the lack of self-organisation of Roma within the All-Ukrainian Representation, individual cases indicate that Roma representatives were involved in management processes to address community problems. Also in the first half of the 1990s, there were specific attempts to establish state ethno-political management related to Roma issues, in particular in terms of preventing the development of xenophobia and strengthening community self-organisation. In the process of strengthening Ukrainian statehood, in the second half of the 1990s, regional political activity of representatives of the Roma community increased, primarily in Zakarpattia. The politicisation of Roma occurred primarily during the 1998 parliamentary and local elections and the 1999 presidential election campaign. While the election campaign to the collegiate bodies was a competitive one, in which Roma lost, the presidential campaign showed the artificial use of the Roma issue in the political process and electoral manipulation around it.

Key words: Roma, Roma ethnic minority, social and political activity, elections, Zakarpattia.

Постановка проблеми. Вже багато століть підряд народність рома є невід'ємною частиною українського соціуму, доповнюючи колоритність етнонаціональної мозаїки України. З початком широкомасштабного російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. ромська громада, як і більшість українців, відчула на собі увесь тягар війни. Саме тому, частина ромів стала на захист України, ще частина почала займатися волонтерством, а частина представників цієї

національності вимушена була мігрувати за кордон для порятунку дітей. Такі тенденції в громадах рома є свідченням того, що як і українці, роми уже багато століть піддаються зовнішній збройній агресії, разом з усіма стають на захист українських земель у скрутні часи, а також несуть втрати у результаті воєн та конфліктів. Усі ці факти викликають жвавий інтерес до минулого рома, які мешкають в Україні; їхньої громадсько-політичної позиції по відношенню до відновлення Україною незалежності у 1990-х рр.; особливостей етнодержавного менеджменту України по відношенню до рома у перше десятиліття після відновлення незалежності; представницької участі рома у органах державної влади України та ін. З'ясування цих історичних сюжетів допоможе заповнити методологічні прогалини та стереотипні уявлення про громадську та політичну активність представників ромської національності в українській науковій та публічній думці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Становище ромів в Україні привертає увагу насамперед вітчизняних дослідників історії, політології та культурології. Науковцями вже написано кілька дисертацій та низку публікацій з обраної проблематики, у яких автори розкривають різні аспекти життя ромської меншини. Зокрема О. Бєліков, схарактеризував особливості соціально-побутового життя ромської громади України у 1990-х рр., вказавши на головні проблеми, з якими зіштовхується громада під час їх вирішення [1]. Культурну самобутність українських ромів схарактеризував О. Данілкин [2]. Проблеми етногенезу ромів досліджувала Н. Зіневич [3]. В. Коцюба присвятила свою увагу дослідженню ромських періодичних видань [4]. Навроцька Є. характеризувала діяльність правозахисних центрів по захисту прав ромів України та ще низку аспектів, які висвітлюють життя громади [5]. Особливості формування ромських етнічних громад України в політико-історичному та соціально-демографічному вимірах проілюстрували у спільному дослідженні М. Горват та М. Зан [6]. Окремі сюжети формування управлінської культури у ромів показали П. Габрин та М. Токар [7]. Заслуговують на увагу й наукові розвідки лідера однієї з ромських громад Закарпаття А. Адама. У них піднімається проблема Голокосту ромів Закарпаття, формування національно-культурних товариств, освітні питання, проблеми інтеграції ромів в українське суспільство тощо [8; 9; 10; 11].

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми. Загалом, вказані дослідження достатньо широко схарактеризували життя та побут ромської меншини України. Проте досі лишається поза увагою дослідників кілька важливих епізодів з життя ромської громади, які стосуються громадського та політичного життя ромів у 1990-х рр. Насамперед мова йде про роль ромів у демократизації суспільно-політичних процесів на теренах України наприкінці 1980-х рр.; співпрацю ромів із центральними та місцевими органами державної влади в незалежній Україні; реакцію центральних органів влади на проблеми ромів у 1990-х рр. та представництво ромів у органах влади за досліджуваний період.

Мета дослідження полягає у висвітленні окремих сюжетів громадсько-політичного життя ромів наприкінці 1980-х рр. та в перше десятиліття незалежності України, спираючись на матеріали раніше неопублікованих архівних джерел.

Методи. Дослідження спирається на широкий пласт загальнонаукових та спеціальних методів, які дозволяють розкрити повноту досліджуваної проблеми. Методи аналізу, синтезу, узагальнення, абстрагування та принцип послідовності допомогли виробити структурно-логічну схему дослідження. Робота з архівними джерелами потребувала застосування, критичного методу логічного методу та методу верифікації окремих подій і фактів задля повноти викладу опрацьованої інформації. Хронологічний метод та принцип послідовності дозволив показати динаміку громадсько-політичної активності рома у просторі та часі. Історіографічний метод був використаний у процесі аналізу наявного пласту наукових досліджень з обраної проблематики.

Виклад основного матеріалу. За переписом 1989 р. в Україні проживало 47 917 представників ромської національності. Найбільше ромів мешкало на Закарпатті (12 131 тис. осіб), а також у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій Харківській та Одеській областях. У місцях свого компактного проживання роми були об'єднані у обласні осередки, наприклад, Київське обласне об'єднання «Форум ромів України» чи Одеський обласний конгрес ромів «Бахтало дром» [12, арк. 258–259]. Також самоорганізація ромів влаштовувалася в рамках колективів художньої самодіяльності, зокрема на Одещині [13, арк. 7], Закарпатті та інших місцях компактного проживання меншини. Ромських організацій із Всеукраїнським статусом на той час зареєстровано не було.

При цьому, в період радянської окупації України Компартія уважно стежила за етнічним складом представників різних національностей у складі своєї партії. Це стосується й ромів. Зокрема етнічний склад партії добре відображений у списку членів і кандидатів у члени КПРС станом на 1 січня 1989 р. З-поміж потенційних партійців було зафіксовано 84 представники ромської національності – це на 2 особи більше ніж у 1986 р. [14, арк. 64]. Проте суверенізаційні процеси, які розгорнулися на теренах України наприкінці

1980-х рр. та поступова втрата комуністами популярності показують, що вже станом на січень 1990 р. у складі партійної організації КПУ, ромів зафіксовано не було [15, арк. 10]. Натомість представників ромської національності було помічено у складі національно-демократичної організації Народного Руху України (далі – НРУ).

Цьому значно сприяло те, що розгорнувши активну громадсько-політичну діяльність у 1989–1990 рр. по демонтажу країни рад НРУ одним із найважливіших завдань своєї діяльності прописав демократичне і справедливе розв'язання проблем, що стосується буття і розвою української нації, і рівноправного забезпечення національних потреб національних меншин, у тому числі й рома (циган) [16, арк. 8]. Плюралістичний підхід до проблем національних меншин призвів до того, що при НРУ за досить короткий термін сформувалася Рада національностей, яка стала дорадчим органом в організації. До неї також увійшли представники ромської національності, зокрема заступник Голови «Київської циганської спілки» Володимир Петрович Золотаренко [17, арк. 6].

Активну форму участі рома у діяльності НРУ можна було вже спостерігати під час І Всеукраїнського Міжнаціонального Конгресу, який проходив в Одесі 16 листопада 1991 р. [18]. Тоді на Конгрес з'їхалися понад тисяча представників національностей з усіх регіонів України, і зокрема рома. В резолюції з'їзду делегати заперечили інформацію про переслідування російськомовного населення в Україні та існування загрози єврейських погромів, яка тоді масово поширювалася в Україні. Також представники усіх національностей, зокрема й рома, одностайно підтримали Акт проголошення державної незалежності України й закликали громадян України усіх національностей підтвердити на референдумі 1 грудня Акт проголошення незалежності України [19].

Таким чином, кінець 1980-х – початок 1990-х рр. свідчить про процес дрейфування активних представників національних меншин у бік українських національно-демократичних сил, а також підтверджує думку про те, що поневолення народів стосувалося не тільки державоутворюючої нації (українців), а й представників інших національностей.

Рома у першій половині 1990-х рр. Після повного відновлення Україною незалежності у 1991 р. політичне керівництво України взялося до розв'язання першочергових проблем у сфері етнополітичного менеджменту. Зокрема при Кабінеті міністрів було створено Комітет у справах національностей, при якому дорадчі функції були покладені на представників національно-культурних товариств. Водночас громадсько-політичну діяльність представників рома в контексті діяльності дорадчих органів відстежити доволі складно. Насамперед це пов'язано з тим, що до складу вищих консультативних органів включали переважно організації з всеукраїнським статусом, а ромські організації такого статусу не мали. Наприклад, це помітно під час аналізу складу членів «Ради представників громадських об'єднань національних меншин України» при Комітеті у справах національностей Кабінету Міністрів України за 1993 р. На той час у складі Ради ромів зафіксовано не було [20]. Проте представники ромської національності все ж входили до держструктур, орієнтованих на вирішення проблем національних меншин. Так, згідно з Указом Президента України від 29 квітня 1992 р. в Україні було створено «Фонд розвитку культур національних меншин України» з метою організації й виконання та фінансування програм розвитку культур національних меншин України. Серед членів наглядової ради цього Фонду був і Голова «Циганського товариства» – В. Золотаренко [21, арк. 120].

У жовтні 1994 року Управлінням у справах національних меншин на Колегії Міністерства була затверджена Концепція розвитку культур національних меншин України [22, с. 100], згідно з проєктними документами Концепції у Києві планувалося створити ще й ромський культурний центр [23, арк. 49].

Загалом треба сказати, що станом на 1995 р. ситуація з самоорганізацією ромів у громади значно поліпшилася. В Україні налічувалося 5 національно-культурних товариств, функціонувало 15 самодіяльних художніх колективів ромів, зокрема був створений ромський театр «Романс» (Київ), історико-етнографічні музеї (Біла церква, Київської та Самбір, Львівської областей), студія образотворчого мистецтва для ромських дітей та ромський ансамбль «Іренка» в м. Мукачево Закарпатської області. На Закарпатті також було відкрито дві ромські школи, а в Чернівецькій області ромські класи [24]. А перші в незалежній Україні вибори до органів місцевого самоврядування сприяли тому, що станом на 1995 р. серед 73 депутатів Одеської обласної ради був 1 ром [25, арк. 231].

Тим не менше, практика свідчить, що подекуди роми зіштовхувалися з проявами ксенофобії, тому лідери національно-культурних товариств виступали з ініціативами щодо запобігання спробам дестабілізувати ситуацію в міжетнічних стосунках України. Так, у квітні 1995 р. на адресу віце-прем'єр-міністра України І.Ф. Кураса надійшов лист щодо створення при Кабінеті Міністрів України комісії із запобігання таким негативним проявам. Одним із підписників цього листа був й співголова «Циганського культурного

товариства «Форум ромен України» Ігор Миколайович Крикунов [26, арк. 154].

Реагуючи на ці виклики, у 1995 р. Кабінет Міністрів України доручив Міннацміграції, Мінпраці, Мінекономіки та іншим міністерствам та відомствам розробити державну програму «Циганське населення», в якій передбачалося створити систему організаційних та господарсько-економічних заходів для адаптації працездатних ромів, житлового будівництва, освітнього тощо. Органам місцевої виконавчої влади регіонів, де компактно проживали роми доручалося «*Здійснити заходи щодо розвитку самоврядування у місцях компактного проживання циган, зокрема узаконити первинні територіальні осередки цієї етнічної групи, якими є наявні циганські общини, провести вибори їх виконавчих органів, чітко визначити функції цих органів, надати їм необхідну організаційно-методичну, матеріально-фінансову та іншу допомогу. Підтримувати створення і подальшу діяльність циганських національно-культурних товариств, які могли б виконувати не лише культурно-освітні, а й деякі самоврядні функції, зокрема по охороні громадського порядку в циганських «таборах» тощо*» (курсив наш – В.К.) [24]. Проте, як свідчить практика, затверджений відповідний документ не був.

Натомість можна побачити, що голову Форуму циган України Ігоря Миколайовича Крикунова 28 жовтня 1996 р. було включено до складу колегії Державного комітету України у справах національностей та міграції, де представники національних меншин активно обговорювали підсумки роботи Держкомнацміграції та вносили пропозиції щодо вирішення проблем національностей тощо [27, арк. 2–7].

Характеристика цих процесів свідчить, що перша половина 1990-х рр. після проголошення Україною незалежності позитивно вплинула на активність ромських громад. Хоча у першій половині 1990-х рр. складно відстежити громадсько-політичну активність ромів на вищому управлінському рівні через недоліки самоорганізації ромів в межах Всеукраїнського представництва, окремі сюжети показують, що така діяльність велася. При цьому, цей період дозволяє відстежити конкретні спроби утвердження державного етнополітичного менеджменту, пов'язаного з вирішенням проблем ромів, зокрема в частині запобігання розвою ксенофобії та зміцнення самоорганізації громади.

Рома у другій половині 1990-х рр. Політизація суспільно-політичного життя в Україні вплинула на те, що у другій половині 1990-х рр. помітно активнішим стало громадсько-культурне та громадсько-політичне життя ромської спільноти на Закарпатті. Так, станом на кінець 1990-х рр. тут діяло 8 національно-культурних товариств, 11 мистецьких колективів, виходила газета «Романі Яг», 15 ромів були депутатами місцевих рад [28, арк. 259]. При чому треба відзначити, що під час виборів 1998 р. на Закарпатті у народні депутати до Верховної Ради України балотувався голова культурно-просвітницького товариства ромів «Романі Яг» Аладар Євгенович Адам, проте він обраний не був. Йосип Іванович Адам, голова «Товариства циган Закарпаття «Рома», балотувався до Закарпатської обласної ради, але також обраний не був. Схожа доля спіткала й Аладара Аладаровича Папа, голову культурного товариства ромів Закарпаття «Ром Сом», який балотувався до Ужгородської міської ради [29, арк. 81–82]. Попри це в органах місцевого самоврядування представництво, як видно, було.

Парламентський виборчий процес другої половини 1990-х рр. поступово переріс у президентську виборчу гонку 1999 р. В умовах боротьби за президентське крісло тодішній президент Л. Кучма розгорнув масштабну передвиборчу кампанію, яка використовувала усі можливі важелі впливу на громадсько-політичну думку, у тому числі й представників національних меншин. Зокрема до виборчої кампанії активно залучалися лідери ромських організацій такі як Аладар Адам [30], Йосип Адам [31], Омелян Пап [32] та ін.

Ба більше, Президент України Л. Кучма прагнув використати національне питання й для створення позитивного іміджу на міжнародній арені, напередодні нових виборів. Тому, готуючись до участі в третьому Саміті Україна-ЄС, який відбувся 23 липня 1999 р. у Києві [33], Державний комітет України у справах національностей та міграції готував президента у цій сфері з акцентом на ромському питанні [34]. Задля вирішення проблем ромів пропонувалося навіть створити відповідну комісію у складі: Аладара Євгеновича Адама (голова культурно-просвітницького товариства циган Закарпаття «Романі яг») [35, арк. 263]; Петра Дмитровича Григориченка (голова форуму циган України); Світлани Леонтіївни Давиди (з.г. правління Асоціації молодих ромів, редактор журналу «Рома в Україні»), Івана Івановича Матюшенка (голова Харківського обласного національно-культурного товариства «Ромен») [35, арк. 264]; Сергія Миколайовича Єрмошкіна (голова Одеського Ромського конгресу, викладач кафедри української мови Одеського держуніверситету); Анатолія Федоровича Кондура (голова Асоціації ромів м. Ізмаїла) [35, арк. 265].

А з метою підтримки своєї кандидатури на виборах восени, 25 серпня серпні 1999 р. при Президентові України було створено ще й Раду представників громадських організацій національних меншин України як консультативно-дорадчий орган [36]. До складу Ради увійшов

і голова «Форуму циган України» Петро Дмитрович Григориченко [37, арк. 224].

Друга половина 1990-х рр. свідчить про регіональну політичну активність представників ромської громади, насамперед Закарпатті. Політизація рома відбулася на фоні парламентських й місцевих виборів 1998 р. та президентської виборчої кампанії 1999 р. Якщо, виборча кампанія до колегіальних органів проходила в руслі конкурентної боротьби, в якій рома зазнали невдачі, то президентська передвиборча кампанія свідчить про штучне використання ромського питання у політичному процесі та передвиборчі маніпуляції довкола нього.

Висновки. Отже, з кінця 1980-х – на початку 1990-х рр. відбувся процес дрейфування активних представників національних меншин рома у бік українських національно-демократичних сил, зокрема до Народного Руху України. НРУ підготував політичну платформу, яка виступала за вільний розвиток усіх національностей, що своєю чергою спонукало частину ромської спільноти пристати на їхній бік. Своєю чергою, відновлення Україною незалежності позитивно вплинуло на активність ромських громад. Попри те, що у першій половині 1990-х рр. було складно відстежити громадсько-політичну активність ромів на рівні вищих органів державної влади через недоліки самоорганізації ромів в межах всеукраїнського представництва, окремі сюжети показують, що представники рома були залучені до управлінських процесів щодо розв'язання проблем громади. Також у першій половині 1990-х рр. помітні конкретні спроби утвердження державного етнополітичного менеджменту, пов'язаного з вирішенням проблем рома, зокрема в частині запобігання розвою ксенофобії та зміцнення самоорганізації громади. У процесі зміцнення української державності, в другій половині 1990-х рр., зросла регіональна політична активність представників ромської громади, насамперед на Закарпатті. Політизація рома відбулася насамперед у процесі парламентських й місцевих виборів 1998 р. та президентської виборчої кампанії 1999 р. Якщо виборча кампанія до колегіальних органів проходила в руслі конкурентної боротьби, в якій рома зазнали невдачі, то президентська передвиборча кампанія свідчила про штучне використання ромського питання у політичному процесі та передвиборчі маніпуляції довкола нього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бєліков О.В. Циганське населення України (XVI–XX ст.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2003. 20 с.

2. Данілкин О. Культура циган України: минуле і сучасність. Київ: Контекст, 2001. 77 с.

3. Зіневич Н.О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан. *Український історичний журнал.* 2001. № 1. С. 40–52.

4. Коцюба В. Ромські ЗМІ на початку XXI століття: газета «Романі Яг» (2005 рік). *Ромологія: історія та сучасність:* Матеріали Міжнародних наукових читань / Упорядкування Є.М. Навроцька. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. С. 104–112.

5. Навроцька Є. Робота правозахисних центрів по захисту прав ромів України. *Ромологія: історія та сучасність:* Матеріали Міжнародних наукових читань / Упорядкування Є.М. Навроцька. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. С. 134–140.

6. Горват М.В., Зан М.П. Політико-історичні та соціально-демографічні особливості формування ромських етнічних громад в Україні. *Регіональні студії* / Ужгородський національний університет. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2023. № 32. С. 16–23.

7. Габрин П., Токар М. Деякі аспекти формування особливостей управлінської культури у ромів: на прикладі Закарпатської області України. *Ефективність державного управління.* 2022. Вип 3 (72). С. 9–14.

8. Адам А., Зейкан Ю., Навроцька Є. Білий камінь з чорної катівні. Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2006. 172 с.

9. Адам А. Закарпатське циганське культурно-просвітнє товариство «Романі Яг»: історія створення та етапи його становлення. *Ромологія: історія і сучасність. Матеріали Міжнародних наукових читань* / Упорядкування Є.М. Навроцька. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. С. 57–60.

10. Адам А., Навроцька Є. Пропозиції щодо поліпшення етнокультурної самобутності та захисту прав ромів України. *Романі Яг. 2005.* № 6 (111) (6 квітня). С. 3.

11. Адам А., Навроцька Є. Пропозиції та зауваження щодо розгляду Концепції державної мовної політики в Україні. *Романі Яг.* 2006. № 13 (140) (25 жовтня). С. 1.

12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 121. Додаток 1. Інформація щодо рома/циган в Україні. Арк. 258–261.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2921. Приложение. О практике работы Одесского обкома партии по осуществлению решений ЦК ККПСС, ЦК Компартии Украіны в сфере национальной политики. Арк. 3–9.

14. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2650. Національний состав членов и кандидатов в члени КПСС. Арк. 62–64.

15. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2725. Статистичний звіт про склад партійної організації КПУ на січня 1990 року / Національний склад комуністів. Арк. 10.

16. ЦДАГО України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 85. Документи II Всеукраїнських зборів Народного Руху України, 25–28 жовтня 1990 року. Документи. Київ, 1990. Арк. 1–36.

17. ЦДАГО України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 182. Члени Ради національностей НРУ. Арк. 5–7.

18. ЦДАГО України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 126. Резолюція I Всеукраїнського Міжнаціонального Конгресу. Арк. 25–26.

19. ЦДАГО України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 126. Одеса вітала народи. Народи вітали незалежність. Арк. 26.

20. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 13. Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України. Наказ № 1 від 16.02.1993 р. «Про Раду представників громадських об'єднань національних меншин України». Арк. 1–5.

21. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 19. Президенту України Кравчуку Л.М. Арк. 117–120.

22. Макаренко Н. Задоволення культурних запитів національних меншин Закарпаття: концепція, практика, тенденції. *Етнічна історія народів Європи.* 2001. Вип. 8. С. 100–103.

23. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 40. Додаток № 1. ДОВІДКА. Про роботу Управління у справах національних меншин. Арк. 48–51.

24. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 51. Лист від 27.10.1995 р. № 9-588/2 Віце-прем'єр-міністрові України І.Ф. Курасу. Арк. 197–200.

25. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 45. Лист від 28.04.1995 р. на № 235 Постанова КМ від 31.03.95, 9-262/2 Віце-прем'єр-міністрові України І. Ф. Курасу / Про стан виконання Закону України «Про національні меншини в Україні» в Одеській області. Арк. 229–235.

26. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 46. Лист № 1-П від 03.04.1995 р. Віце-прем'єр-міністру України Член-кореспонденту НАН України І.Ф. Курасу. Арк. 153–154.

27. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 101. Протокол № 1 засідання підсумкової колегії Державного комітету України у справах національностей та міграції від 5 лютого 1998 року. Арк. 1–7.

28. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 121. Додаток 1. Інформація щодо рома/циган в Україні. Арк. 258–261.

29. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 111. Керівники національно-культурних товариств та об'єднань національних меншин України, які балотувалися до Верховної Ради України, обласних, міських і районних рад депутатів. Арк. 79–83.

30. Лідер ромської громади Закарпаття Аладар Адам відзначив своє 75-річчя. *Район. Тячів.* Дата оновлення: 15.01.2024. URL: https://tiachiv.rayon.in.ua/news/669370-lider-romskoi-gromadi-zakarpattya-aladar-adam-vidznachiv-svoe-75-richchya (дата звернення: 24.07.2025).

31. Сьогодні помер барон ромського поселення «Радванка» Йосип Адам. *Mukachevo.net.* Дата оновлення: 10.02.2015. URL: https://mukachevo.net/news/syohodni-pomer-baron-romskoho-poselennia-radvanka-yosyp-adam_105007.html (дата звернення: 24.07.2025).

32. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 122. Державний комітет України у справах національностей та міграції. 06.07.1999 р. № 13-1337/10 на № 611-р від 28.10.98 р. Про стан і тенденції економічного і соціального розвитку Закарпатської області у II кв. 1999 р. Кабінету Міністрів України. Арк. 15–16.

33. Україна – ЄС: розмови точаться, активізація триває... *Голос України.* 1999. 24 липня (№ 135 (2137). С. 5.

34. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 121. Інформація Державного комітету України у справах національностей та міграції до п. 7 Заходів щодо підготовки Президента України у III Саміті Україна – ЄС. Арк. 215–217.

35. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 121. Додаток 2. Узагальнені пропозиції до складу комісії з розробки рекомендацій щодо напрямів вирішення проблем рома/циган. Арк. 262–265.

36. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 125. Проект. Указ Президента України Про Раду представників громадських організацій національних меншин України. Арк. 223.

37. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 1. Од. зб. 125. Затверджено Указом Президента України від … серпня 1999 року. № … Склад Ради представників громадських організацій національних меншин України при Президентові України. Арк. 224–227.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

РОЗДІЛ 2
ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК 323.2(477):316.4.063
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.3

ГРОМАДЯНСЬКА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ: ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ

CIVIC CULTURE IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF FULL-SCALE INVASION: CHALLENGES AND THREATS

Вегеш І.М.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Колодій М.М.,
старший викладач кафедри політології і державного управління
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

В статті проаналізовано особливості розвитку громадянської культури українського суспільства в умовах російського вторгнення. Повномасштабна війна накладає свій відчутний відбиток на політичні цінності, орієнтації та пріоритети громадянського суспільства в Україні. Попри деякі позитивні тенденції, такі як зростання рівня самоорганізації та кристалізація політичної ідентичності, громадянська культура українського соціуму стикається також із низкою викликів та загроз, які потребують ретельного вивчення в межах вітчизняної політичної науки.

Окрім цілком очевидної екзистенційної загрози, до таких викликів автори статті також відносять відтермінування виборчого процесу, трансформації у сприйнятті «іншого», а також популістську риторику, яка продукує спрощене розуміння політичної реальності та послаблює обороноздатність країни. Автори переконують, що ці виклики українське суспільство не може дозволити собі ігнорувати, адже від адекватної реакції на них буде залежати успішність опору агресивним намірам країни, яка не лише втратила навіть видимість демократії, але й не мислить свого існування поза імперськими наративами.

Автори статті також проаналізували ключові відмінності між українською та російською політичною культурами, які полягають у відмінному трактуванні сутності влади, демократії та прогресу. На думку авторів, ключовою відмінністю є фактична неспроможність російського соціуму сформувати громадянське суспільство. Ця неспроможність укупі із бажанням ліквідувати інститут громадянського суспільства в Україні також може бути потрактована як одна із причин російського вторгнення на територію України. Автори доводять, що задля виживання громадянської культури в Україні необхідною є деконструкція російських імперських наративів. Крім цього, особливо важливим в контексті національної єдності, як умови для перемоги у війні, є також поширення практики толерантності, яка забезпечить співпрацю різних груп та верств, з яких складається українське суспільство.

Ключові слова: громадянська культура, демократія, війна, вибори, популізм, толерантність.

The article analyzes the features of the development of the civic culture in Ukraine in the conditions of the russian invasion. The full-scale war leaves its tangible imprint on the political values, orientations and priorities of civil society in Ukraine. Despite some positive trends, such as the growth of the level of self-organization and the crystallization of political identity, the civic culture of Ukrainian society also faces a number of challenges and threats that require careful study within the framework of domestic Political Science.

In addition to the quite obvious existential threat, the authors of the article also include the postponement of the electoral process, transformations in the perception of the "other", as well as populist rhetoric, which produces a simplified understanding of political reality and weakens the country's defense capabilities. The authors argue that Ukrainian society cannot afford to ignore these challenges, because the success of resistance to the aggressive intentions of a country that has not only lost even the appearance of democracy, but also does not think of its existence outside of imperial narratives will depend on an adequate response to them.

The authors of the article also analyzed the key differences between Ukrainian and Russian political cultures, which are based on a different interpretation of the essence of power, democracy and progress. According to the authors, the key difference is the actual inability of russian society to form a civil society. This inability, coupled with the desire to eliminate the institution of civil society in Ukraine, can also be interpreted as one of the reasons for the russian invasion of Ukraine. The authors argue that the deconstruction of russian imperial narratives is necessary for the survival of civic culture in Ukraine. In addition, especially important in the context of national unity, as a condition for victory in the war, is

also the spread of the practice of tolerance, which will ensure cooperation between different groups and strata that make up Ukrainian society.

Key words: civic culture, democracy, war, elections, populism, tolerance.

Постановка проблеми. Громадянська культура будь-якого демократичного суспільства, яке перебуває у війні, не може не зазнавати відчутних трансформацій. Українське суспільство, зіткнувшись із масштабною екзистенційною загрозою, в цьому сенсі також не є винятком. З огляду на це надзвичайної актуальності з точки зору національної безпеки набувають дослідження трансформаційних процесів у громадянській культурі українського суспільства, яке має солідний бекграунд політичної активності та успішного відстоювання своїх суспільно-політичних пріоритетів. В кожному десятилітті, впродовж яких існує незалежна Україна, можна знайти пікові точки громадянської активності, які за своєю інтенсивністю вартує порівнювати із активністю революційною. Українське суспільство має досвід успішної політичної боротьби, який обумовив формування чіткої структури цінностей, в межах якої права та свободи людини, демократія, громадянська участь та відповідальність є нормами соціально-політичного поступу. Втім, розвиток демократичних інститутів (вибори, свобода слова тощо) в умовах військового стану сильно утруднюється внаслідок цілком очевидних факторів, пов'язаних із виживанням країни. Не обов'язково вдаватися до глибокого аналізу для того, щоб зрозуміти, що труднощі подібного типу є цілком природніми за обставин, в яких загроженим є не лише існування держави, але й сама культура та ідентичність українців. Водночас потрібно ці труднощі вивчати для того, щоб зрозуміти, які тенденції вони породжують, а також те, як ми можемо на них впливати із користю для українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна політична наука в Україні не ігнорує питань, пов'язаних із розвитком політичної культури. Подібний інтерес є цілком зрозумілим та виправданим за сучасних умов, оскільки російсько-українська війна включає окрім військової також багато інших сфер, включно зі сферою культури. Зокрема, Л. Ілько вивчає культурний вимір російсько-української війни [1]. Г. Зеленько та Н. Кононенко досліджують характер та перебіг трансформацій, яких зазнає політична ідентичність українського суспільства в умовах повномасштабної війни [2]. С. Дембіцький аналізує зміни в структурі індивідуальних та соцієтальних цінностей під час російського вторгнення [3]. О. Гордійчук досліджує риси української політичної ментальності та політичної культури, а також особливості впливу на них російсько-української війни [4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Ключова річ, яка характеризує специфіку розвитку громадянської культури українського суспільства в умовах війни, пов'язана із тим, що війна все ще триває. З одного боку, це унеможливлює всеохопне вивчення наслідків процесу через його незавершеність, а за іншого боку, доводиться вивчати все нові зміни, оскільки від їхнього ретельного вивчення буде залежати правильна оцінка ситуації в реаліях війни, що є надзвичайно важливим в контексті національної безпеки та покращення механізмів опору ворожим намірам.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – визначити та проаналізувати ризики та загрози, що постають перед громадянською культурою в Україні в умовах повномасштабного вторгнення.

Виклад основного матеріалу. З початком російсько-української війни громадянська культура в Україні почала зазнавати певних змін. Зокрема, важливі зрушення відбулися в сфері політичної ідентичності українського суспільства, що було обумовлено загальнокультурними тенденціями, в першу чергу орієнтацією на глибший пошук себе в межах власної культури, яка перебуває у стані перманентної загроженості. Окрім цього, також вартує згадати високий рівень самоорганізації українського соціуму, який в перші місяці війни вразив світову громадськість, актуалізуючи питання про нечувані раніше спроможності громадянського суспільства брати на себе відповідальність за долю країни.

Втім, окрім позитивних зрушень потрібно також наголосити на певних викликах та загрозах, які постають перед українським суспільством в контексті розвитку його громадянської культури. До ключових викликів можна віднести наступні:

1. Екзистенційна загроза.
2. Відтермінування виборчого процесу.
3. Загострене сприйняття «іншого».
4. Популізм.

Цей перелік є далеко неповним, але в цілому він дозволить ідентифікувати та пояснити деякі важливі фактори, які обумовлюють розвиток громадянської культури українського суспільства в умовах війни.

Екзистенційна загроза. Коли країна постає перед екзистенційною загрозою таких масштабів, з якими зіткнулося українське суспільство, починаючи з 24 лютого 2022 року, тобто з початку повномасштабного вторгнення російської армії на територію суверенної України, тоді сприйняття політичної реальності в такому соціумі макси-

мально радикалізується. Дії російських військ на окупованих територіях переконливо засвідчують, що російське політичне керівництво має на меті не лише завоювати територію України, не лише ліквідувати Україну як незалежну державу, але й ліквідувати саму українську ідентичність. Об'єктом насильства за таких обставин стає все українське – державний суверенітет, мова, культура, практики політичної комунікації, право на свою історію, на власну інтерпретацію минулого, теперішнього та майбутнього. Захистити, зберегти своє – це зараз первинне завдання українського суспільства.

Саме тому потрібно розуміти, що російсько-українська війна є не тільки війною між двома політичними суб'єктами за території, як також не є вона тільки протистоянням між двома цивілізаційними центрами сили. Вона є водночас типовою антиколоніальною війною, в якій колишня колонія відстоює свою незалежність та право на власне політичне та культурне самовизначення. Причому «українське питання» для імперії, з якою ведеться боротьба, є питанням базовим, системоутворюючим. З цього приводу історик С. Плохій зазначав наступне: «Імперія – така, якою її хотіла бачити Росія: її великодержавний статус та й сама державність – все це трималося на Україні, якій треба було бути окремою, але невіддільною частиною Росії. Багато хто в Кремлі та за його межами розглядав можливий вихід України з російської сфери впливу як атаку на саму Росію» [5, с. 293].

Протистояння з імперією не може бути лише військовим, політичним чи економічним, воно, так чи інакше, є також протистоянням культурним. І мова тут не лише про мовні та етнічні відмінності, але також і про абсолютно відмінні типи політичної культури, відмінні уявлення про політичний процес, про культуру участі суспільства в процесі прийняття політичних рішень, в ставленні до ролі людини в суспільно-політичних процесах загалом. Війна з імперією в даному випадку також означає війну між двома відмінними культурами саморепрезентації (одна країна репрезентує себе через насильство та агресію, а інша – через миролюбність та толерантність). Також вона є війною між двома перспективами майбутнього – демократичного та анти-демократичного. У ширшому сенсі це війна між культурою демократії та культурою автократії, на яку демократичний світ не може не реагувати, адже йдеться про глобальний наступ на цінності демократії та права людини.

Причому цей наступ також може бути потрактований як тривалий в історії останніх століть виступ проти Заходу та всього, що він собою репрезентує, включно із системою цінностей. Характеризуючи російську політику від Петра І до Володимира Путні, Г. Кіссінджер у своїй роботі «Світовий порядок» зокрема зазначав наступне: «Усе в Росії – її абсолютизм, її розмір, її глобальні амбіції та слабкі місця – сприймалося як прихований виклик традиційній європейській концепції міжнародного порядку, побудованого на рівновазі та стриманості» [6, с. 45].

Згідно з концепцією «руского міра», територія України – це частина Росії, а самих українців ніколи не існувало. Отже, ця війна має на меті також знищення культурної ідентичності українців, розмиття цієї ідентичності в імперському дискурсі. У зв'язку з цим російська влада завжди намагалася тиснути на Україну спочатку культурно, вносячи розбрат між різними ідентичностями в українському суспільстві, намагаючись їх розколоти. Трактуючи відмінності як такі, що є антагоністичними, вона завжди апелювала до ідеї, що цей антагонізм може бути вирішений лише за умови знищення України. Натомість Україна перманентно демонструвала прихильність до миролюбності (чого лише вартує безпрецедентна в історії добровільна відмова від ядерної зброї), а також до поміркованості в питанні ставлення до меншин. Таким чином, геополітична стратегія, обрана Росією, є прямою атакою на цінності демократії та плюралізму, а також на культуру, в яку ці цінності інтегровані. Тільки єднання демократичних суспільств на усіх рівнях співпраці, в тому числі й на ціннісному та культурному рівнях, може бути адекватною відповіддю на цю атаку.

У цій боротьбі за визволення України деконструкція імперських наративів є однією з умов перемоги. Один із аспектів такої деконструкції полягає у зверненні українського суспільства до своєї історії та своєї культури, в усвідомленні їхньої цінності. Впродовж десятиліть планомірного упослідження та провінціалізації, які були одними з інструментів колонізації, українська культура перебувала в тіні культури імперії, знаходилася на маргінесах повнокровного культурного життя. Така маргіналізація почасти сприяла процесу відчуження українського суспільства від власної культури, процесу, який не припинявся навіть після здобуття Україною незалежності.

Тепер, в умовах відкритої агресії, українське суспільство демонструє неабиякий інтерес до власної культури та історії, активно шукає чіткіших орієнтирів для означення власної ідентичності, відмінної від тієї ідентичності, яку імперія нав'язувала століттями. Важко не погодитись із М. Степико, який ще до повномасштабного вторгнення зазначав: «Українці долають непростий шлях зламу стереотипів, деміфологізації поглядів на своє історичне буття, вчаться оцінювати національну історію у своїх, а не чужих категоріях. Така трансформація колективної свідомості, зрештою, має дати цінний результат – остаточно «націоналізувати» історичний наратив, утвердити у суспільстві спільний погляд на українське минуле, а отже, допомогти нації об'єднатися довкола

перспектив свого майбутнього» [7, с. 188]. Після початку повномасштабної війни цей процес вже набув масового характеру. Досягнення в цьому напрямку впродовж останніх трьох років, можливо, навіть перевершують результати всієї попередньої культурної політики у найкращі періоди її відповідності національним інтересам. Це, звісно ж, не може не вплинути в тому числі й на політичну культуру українського суспільства, оскільки вона є складовою ширшої духовної культури. Історія українського народу переконливо засвідчує, що він, на відміну від російського народу, завжди тяжів до демократичних форм самоорганізації.

Однак, потрібно також розуміти, що можливість ефективного функціонування демократичного типу політичної культури в українському суспільстві напряму залежить від виживання самого цього суспільства. Таким чином, екзистенційна загроза є первинним та найголовнішим викликом громадянській культурі українців. Всі інші загрози та виклики, якщо й не є другорядними, все-таки поступаються за важливістю цій загрозі.

Відтермінування виборчого процесу. Іншим важливим викликом громадянській культурі українського суспільства є неможливість організації виборчого процесу. В умовах військового стану вибори не передбачаються, але навіть якби були внесені відповідні зміни до українського законодавства, то вибори б і так виглядали малоймовірними, оскільки однаково не можна було б гарантувати безпеку виборців під час голосування. Тому такий стан постійної невизначеності (цілком вимушеної) та відкладання також накладає свій відбиток на розвиток політичного процесу будь-якого демократичного суспільства, в якому змінюваність влади є однією з базових засад легітимності.

В умовах війни суспільство, звичайно, йде назустріч таким обмеженням, оскільки усвідомлює увесь масштаб ризиків, пов'язаних із проведенням виборчого процесу. В свою чергу, подібне «заморожування» політичної боротьби позначається на політичній свідомості суспільства, на його спроможності вибирати між різними альтернативами суспільного, політичного, економічного та культурного розвитку. Зрозуміло, що під час активного ведення бойових дій (а інтенсивність російсько-української війни засвідчує, що цей конфлікт є найпотужнішим з часів Другої світової війни) політична свідомість не надто фокусує свою увагу на виборчому процесі, який за таких умов цілком слушно трактується як другорядний і «не на часі». Логіка війни диктує свою «повістку дня» та свою ієрархію цілей за критерієм їх важливості. Зрозуміло, що у порівнянні з питанням виживання країни, проблема виборів виглядає другорядною, адже якщо не буде країни, то й ніяких демократичних процесів у ній бути не може.

Втім, необхідно також розуміти, що відтермінування виборчого процесу у тривалій перспективі не може не позначитися на громадянській культурі. Повномасштабна війна триває вже більше трьох років, і невідомо наразі скільки ще вона триватиме. За таких реалій потрібно чітко розуміти, що від трансформацій, яких зазнаватимуть як демократичні інститути, так і громадянська культура українського суспільства в умовах тривалої війни, буде залежати майбутнє демократії, майбутнє того політичного порядку, вибір якого Україною імперія не приймає. До речі, це також є однією з причин російської агресії. Ф. Фукуяма у передмові до українського видання своєї книги «Політичний порядок і політичний занепад» з цього приводу зазначив наступне: «Україна є важливою для решти світу. Якщо їй не вдасться модернізуватись і вона повернеться на довколаросійську орбіту, це стане бентежним сигналом решті Євразії і повідомленням деяким країнам про те, що вони перебувають у полоні петель своїх історій, тож їм ніколи не вдасться приєднатися до Європи в ролі цілковито сучасних держав. Це розуміє Росія, яка робить усе можливе, щоб Україні не вдалося. Тому молодому поколінню українських лідерів доведеться опікуватися тим, аби їхня країна справді досягла належного балансу між державою, правом і демократією» [8, с. 11].

Для імперії важливо, щоб Україна була якщо не повністю знищена як держава, то хоча б поруйнована, економічно відстала та недемократична країна. Це означає, що український опір повинен включати не лише військову та економічну складові, але також надзвичайно важливу ціннісну складову, в межах якої ефективне функціонування демократичних інститутів та громадянської культури є базовою умовою розвитку країни. В даному контексті варто згадати наступні слова К. Райс: «Кожна нова демократія має досвід балансування на грані смерті, коли в критичні моменти випробовується інституційна структура, яка залежно від реакції зміцнюється чи послаблюється» [9, с. 14].

Загострене сприйняття «іншого». Неможливо пояснити громадянську культуру поза контекстом соціальної взаємодії. Суспільство складається з осіб, які, належачи до різних груп, відрізняються одна від одної за різними ознаками – статтю, віком, етнічною приналежністю, світоглядом, ідеологічними переконаннями, баченням майбутнього суспільства, до якого вони належать і т. д. Саме ці відмінності, якщо вони не доведені до крайньої поляризації, насправді підживлюють процес всебічного розвитку демократичного суспільства. Плюралізм, який закладено в основу сучасного розуміння демократії, передбачає максимально можливу повагу до відмінностей. На основі цієї поваги формується можливість для усунення соціальної ізоляції та налагодження

співпраці, в процесі якої відмінні ідентичності залучаються до колективного конструювання структури соціальної взаємодії на засадах толерантності.

Однак, часто в умовах війни сприйняття «іншого» здатне загостритися настільки, що може призводити до екстраполяції образу ворога на співгромадянина, який поділяє інші цінності та погляди з приводу тих чи інших питань. Подібні загострення можуть призводити до посилення протиріч в суспільстві, що, в свою чергу, є дуже небезпечним з огляду на національну безпеку. Надмірні загострення на мовному питанні чи релігійному, чи низці інших питань, можуть стимулювати непотрібні в умовах війни конфлікти всередині самого суспільства. Породжені подібним чином протиріччя та чвари здатні послаблювати солідарність серед громадян, а, отже, й підривати обороноздатність країни.

Цей виклик актуалізує питання толерантності, як ефективного механізму покращення взаємодії з «іншими», особливо якщо ці «інші» є співвітчизниками. Така взаємодія є надзвичайно важливою у важкі часи, до яких безперечно належить і поточний відрізок української історії. Внутрішні відмінності (мовні, культурні, релігійні чи ідеологічні) між різними групами українського суспільства повинні бути розглянуті крізь призму тієї масштабної загрози, яку уособлює агресивна імперська машина сусідньої держави. У зв'язку з цим, постає потреба в укріпленні тих тенденцій в українському соціумі, які посилюють процес єднання та почуття солідарності. Цілеспрямована робота в цьому напрямку дозволить посилити в суспільстві таке необхідне в наш час усвідомлення колективної відповідальності за становище країни. Саме толерантність, яка «допомагає виявити і подолати проблемні моделі мислення» [10, с. 15] сприятиме зміцненню обороноздатності України.

Популізм. Небезпека популістської риторики в мирні часи є дещо менш загрозливою, ніж у часи війни. Для популізму притаманною є орієнтація на спрощене бачення політичних ситуацій, заохочення до швидкого вирішення соціальних та політичних проблем, а також докладання зусиль для виникнення чи поглиблення розколу між елітами та широкими масами. Популісти якраз і проектують спрощене бачення політичної реальності на завжди схильну до «простоти» масову свідомість, тобто на свідомість так званої «мовчазної більшості». З огляду на це, популізм – «Це не ідеологія, а політична логіка – спосіб мислення про політику» [11, с. 16].

Радикалізована війною політична свідомість часто схильна до орієнтації на прості способи вирішення складних проблем. Це відкриває можливості для процвітання популістських тенденцій у широких суспільних колах. Подібною була політична риторика напередодні президентських виборів 2019 року, коли деякі політичні актори стверджували, що для припинення війни на Донбасі «потрібно просто перестати стріляти». Подібного типу популістські висловлювання, які базуються на спрощеному сприйнятті політичної реальності, послаблюють не тільки легітимність влади, але й підривають основи функціонування політичної системи в цілому. Популізм в умовах повномасштабної війни є явищем ще більш загрозливим, ніж у 2019 році, оскільки підрив легітимності в такому випадку не може не розцінюватися як пряма загроза національній безпеці. Це є той виклик, який безпосередньо пов'язаний із розвитком громадянської культури суспільства, із трансформаціями у структурі його цінностей. Убезпечення від популяризації та поширення популістських ідей в демократичному суспільстві є можливим лише за однієї умови – перманентної комунікації політичної влади із суспільством. Саме така комунікація, будучи основою демократичного процесу, дозволить зберегти сенси, цінності та орієнтації, які посилюють національну безпеку, а також зможе посилити у суспільстві відчуття «спільної справи», яке базується на усвідомленні важливості єднання влади і суспільства у боротьбі з агресором.

Ефективність такої комунікації між владою та суспільством не в останню чергу буде залежати від розробки першою конкретної та чіткої стратегії боротьби з агресором. Стратегічне мислення у цей важкий час української історії є тим необхідним елементом, який дозволить вибудувати чітку послідовність завдань та пріоритетів, а також сприятиме національній єдності. Цілком слушно з цього приводу зауважує М. Розумний: «Стратегія – це шлях до перемоги, а не збірник порад чи житейської мудрості. Перемога здобувається в боротьбі, у якій ви точно знаєте, з ким боретеся, за що і якими засобами збираєтеся довести свою перевагу» [12, с. 179]. Стратегічне мислення, таким чином, дозволить встановити чіткі та обґрунтовані пріоритети в межах дискурсу війни, в якому простір для популістської риторики буде максимально звужено.

Знову ж таки, стратегія також повинна опиратися на ідею толерантності, адже саме завдяки цій ідеї можна досягати високого рівня єдності між різними верствами та групами українського суспільства, що є надзвичайно важливим в контексті підтримання стійкості населення у ході війни. Іншими словами, якщо популістська риторика постійно спрямована на продукування розколів у суспільстві, то риторика толерантності апелює до єднання, до посилення співпраці, яка є фундаментом належного опору агресивним діям ворога.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що боротьба України є не лише війною за неза-

лежність (хоча навіть це одне вже є самодостатньою причиною для всебічної підтримки України з боку країн Заходу, які декларують повагу до міжнародно визнаних кодонів), боротьба України є також війною за демократію. І з усіх наявних наразі фронтів цієї глобальної війни між демократіями та автократіями саме російсько-український фронт є найважливішим, саме від нього залежить виживання того міжнародного порядку, який підтримувався після закінчення Другої світової війни. У зв'язку з цим, виникає настійлива необхідність як у розбудові військового та економічного потенціалу України, так і в неухильному слідуванні цінностям демократії, громадянського суспільства, толерантного ставлення до культурного різноманіття. Україна повинна опікуватися громадянською культурою свого суспільства – якщо й не посилювати її (що в умовах війни є дійсно надзвичайно проблематичним), то хоча б утримувати на довоєнному рівні. Це не лише позитивно вплине на функціонування демократичних інститутів в Україні, але й також посилить єдність українського суспільства в боротьбі з агресором, єдність, яка є фундаментом обороноздатності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ілько Л. Культурний вимір війни. Український контекст. *Регіональні студії.* 2025. № 41. С. 14–19.

2. Зеленько Г., Кононенко Н. Як російська військова агресія змінила політичну ідентичність українців. *Національна безпека і оборона.* 2022. № 3–4. С. 108–114.

3. Дембіцький С. Індивідуальні та соцієтальні цінності під час війни: актуальність, структура та вплив. *Національна безпека і оборона.* 2022. № 3–4. С. 93–102.

4. Гордійчук О. Вплив війни з РФ на політичну ментальність та політичну культуру українців. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія.* 2024. № 40. С. 93–105.

5. Плохій С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні / Перекл. з англ. В. Євменова, Є. Євменова. Харків: Фоліо, 2023. 308 с.

6. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті / пер. з англ. Н. Коваль. Київ: Наш формат, 2017. 320 с.

7. Степико М. Українська ідентичність у глобалізованому світі: монографія. Харків: Майдан, 2020. 258 с.

8. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії / пер. з англ. Т. Цимбал, Р. Корнута. Київ: Наш формат, 2019. 608 с.

9. Райс К. Демократія / Пер. з англ. Л. Герасимчука. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2018. 320 с.

10. Проактивна толерантність як шлях до миру. Християнське соціально-етичне визначення толерантності як концептуальної основи проекту «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України»; [Автори: Маркус Фогт, Рольф Гусманн, з доповненнями Михайла Фетька, Фелікса Геєра, Іво Франкрайтера, Ігоря Вегеша, Маріанни Колодій та Олександра Бокотея]: Ужгород, ФОП Наумченко Н.В., 2019. 26 с.

11. Джудіс Дж. Б. Великий вибух популізму. Як економічна криза змінила світову політику / перекл. Н. Палій. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 192 с.

12. Розумний М. Виклики національного самовизначення: монографія. Київ: НІСД, 2016. С. 196.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 94(477.64-074):316.776.23(470)"364"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.4

АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ МЕХАНІЗМІВ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІНСТРУМЕНТИ ВПЛИВУ ТА МАНІПУЛЯЦІЙ

ANALYSIS OF KEY MECHANISMS OF RUSSIAN PROPAGANDA IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES OF ZAPORIZHZHIA REGION: TOOLS OF INFLUENCE AND MANIPULATION

Казакова О.М.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Запорізького національного університету

Гуліда Т.В.,
студентка ІІ курсу магістратури факультету історії та міжнародних відносин
Запорізького національного університету

У статті досліджуються інструменти російської пропаганди на тимчасово окупованих територіях Запорізької області. В умовах повномасштабної війни, інформаційна агресія рф стала невід'ємною складовою її військової стратегії, спрямованою на маніпуляцію свідомістю населення, дезінформацію та легітимізацію дій окупаційної адміністрації. Дослідження охоплює аналіз широкого спектру пропагандистських каналів, інструментів та методів, включаючи захоплені українські медіа, контроль над телекомунікаціями та інтернетом, активне використання соціальних мереж та месенджерів. Особливу увагу приділено ключовим наративам, які застосовуються в освітній сфері. Завдяки використанню різноманітних механізмів впливу формується спотворена реальність для місцевого населення. У висновках оцінюється ефективність та обговорюються потенційні наслідки дії російської пропагандистської машини на ТОТ Запорізької області. Визнається необхідність розробки інструментарію протидії російській дезінформації. Окремо досліджується питання «жорстких» методів впливу, які застосовують представники окупаційної влади. Наведено практичні приклади тиску зі сторони встановлених там адміністрацій. Зауважується, що російська пропаганда має на меті декілька сфер впливу, які поділяються на психологічний тиск та систематичне залякування місцевого населення. Насамперед виявлено, що головним з об'єктів інформаційних кампаній стає молодь та працівники освітньої сфери. У другій частині дослідження детально описано яким чином здійснюється вплив на освітнє середовище. Розкрито механізми контролю над навчальним процесом. Серед інших важливих механізмів пропаганди виокремлюється примусова паспортизація як елемент тотального контролю та засіб закріплення правового простору рф на тимчасово окупованій частині Запорізької області. Висновки роботи підкреслюють, що інформаційна агресія на ТОТ є системною, багаторівневою та спрямована на довгостроковий ефект. З огляду на це, названі процеси потребують обов'язкового моніторингу та подальшого вивчення в межах дисциплінарних досліджень, що охоплюють інформаційну безпеку, освітні науки та правознавство.

Ключові слова: пропаганда, окупація, Запорізька область, інформаційна війна, маніпуляція, дезінформація, медіа.

This article examines the tools of Russian propaganda in the temporarily occupied territories of the Zaporizhzhia region. In the context of the full-scale war, the information aggression by the Russian Federation has become an integral part of its military strategy, aimed at manipulating public opinion, spreading disinformation, and legitimizing the actions of the occupation administration. The study covers a wide range of propaganda channels, tools, and methods, including the seizure of Ukrainian media, control over telecommunications and the internet, and the active use of social networks and messaging platforms. Special attention is given to key narratives promoted in the educational sphere. By employing various mechanisms of influence, a distorted reality is constructed for the local population. The conclusion assesses the effectiveness of these efforts and discusses the potential consequences of Russia's propaganda machine in the temporarily occupied territories of the Zaporizhzhia region. The need to develop instruments to counter Russian disinformation is recognized. The issue of coercive methods employed by representatives of the occupying authorities is examined separately. Specific examples of pressure exerted by the administrations established in the occupied territories are provided. It is noted that Russian propaganda targets several spheres of influence, primarily focusing on psychological pressure and the systematic intimidation of the local population. Particular attention is drawn to the fact that the primary targets of these information campaigns are young people and professionals in the education sector. The second part of the study provides a detailed account of how the educational environment is being influenced, with a focus on the mechanisms of control imposed on the learning process. Among other important mechanisms of propaganda, the forced passportization is highlighted as an element of total control and a means of consolidating the legal space of the Russian Federation in the temporarily occupied part of the Zaporizhzhia region. The study's conclusions emphasize that information aggression in the temporarily occupied territories is systemic, multi-level, and aimed at producing long-term effects. In this context, these processes require ongoing monitoring and further investigation within the framework of disciplinary research encompassing information security, educational sciences, and legal studies.

Key words: propaganda, occupation, Zaporizhzhia region, information warfare, manipulation, disinformation, media.

Постановка проблеми. Російська федерація протягом багатьох років свідомо використовує поширення пропаганди та фейкової інформації, проводить значну кількість дезінформаційних кампаній, кібероперацій на інші держави. Метою таких дій є ескалація політичної нестабільності, яка є потужним інструментом в умовах війни. Негативний вплив російської пропаганди постійно збільшується, особливо з початком військової агресії проти України. Обрання теми дослідження зумовлено тим, що роль інформаційної війни як невід'ємної частини збройної агресії рф залишається актуальною. Важливим є вивчення інструментів пропаганди на тимчасово окупованих територіях для розуміння їх впливу на населення та напрацювання методів протидії. З початком повномасштабного вторгнення у лютому 2022 р. та через активні наступальні дії рф більша частина Запорізької області опинилася під повним або частковим контролем росії. За повідомленням голови Запорізької ОВА І. Федорова, станом на 2025 р. більше сімдесяти відсотків населених пунктів на Запоріжжі знаходиться у сфері впливу російської армії та підпорядковується конституції рф [15]. Відповідно до цього, життя для цивільних на ТОТ – це активний примус до антиукраїнських дій, нескінченний страх та терор, а також постійна «інформаційна бульбашка», де будь-які тези дискредитації устаткованого порядку рахуються як ворожі чи неприпустимі. Що в свою чергу, значно актуалізує проведене дослідження для осмислення базових принципів формування та поширення інформації з метою впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика російської пропаганди та її впливу на суспільство, особливо в контексті сучасної війни проти України, є предметом зацікавлення науковців, політиків та журналістів. Протягом кількох десятиліть ведуться розробки як класичних, так і сучасних теорій пропаганди та інформаційних воєн.

Активно досліджуються теоретичні та прикладні аспекти інформаційної безпеки, медіаманіпуляцій та психологічні впливи у контексті російської агресії. [2, 18, 19]. Аналізується, як російський уряд використовує кібероперації, дезінформацію, протести, вбивства, державні перевороти та інші інструменти для посилення інформаційного впливу та маніпуляцій. Дослідження Б. Лилу розширює розуміння спектру дії російської пропаганди та підкреслює її деструктивний характер для суспільства [20]. В дослідженні використано добірку журналістських розслідувань, присвячених ситуації в інформаційній площині на окупованих рф територіях у тому числі і частині Запорізької області [4, 5, 13. 17]. В яких вказується на інструменти та тактики, що використовуються російською пропагандою: від залучення до молодіжних рухів та мілітаризації освіти до використання нових підручників історії [4, 7, 9, 10, 14]. Стаття О. Вознюк є важливою для концептуалізації російської пропаганди та інструментів впливу на міжнародній арені, а також і на окупованих територіях [3]. Хотілося б також виділити журналістське розслідування щодо розповсюдження російської пропаганди в соцмережах, зокрема в телеграмі, виконане А. Романюк [11].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Отже, наявні на сьогодні дослідження та публікації висвітлюють лише окремі аспекти діяльності російської системи пропаганди на ТОТ Запорізької області. Відсутність праць, спонукало нас на проведення додаткового аналізу джерел та систематизації інформації щодо інструментів російської пропаганди та маніпуляцій на визначених територіях.

В статті використано аналітичні матеріали та результати академічних досліджень в комбінації з журналістськими ресурсами. Методологія дослідження ґрунтується на системному підході до аналізу відкритих доступних джерел, зокрема окупаційних медіа та соціальних мереж. Це дозволить отримати всебічне уявлення про проблему, поєднуючи актуальні дані з фундаментальними теоретичними розробками.

Формування цілей статті (постановка завдання). Мета цієї статті полягає у конкретизації ключових механізмів інформаційного тиску та пропаганди, які використовує рф для збереження свого впливу та маніпуляцій на тимчасово окупованих територіях Запорізької області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним з головних завдань яке ставить перед собою російський режим – є повний контроль над свідомістю громадян як всередині самої росії, так і на окупованих територіях, а також в інших країнах. Ворогу важливо розуміти, що до громадян доносяться «правильні» думки та «правильна» картинка світу. Ще до початку повномасштабної військової операції на українських територіях здійснювався потужний інформаційний вплив та відбувався пошук лояльних місцевих громадян. Рф свідомо використовує колаборантів в інформаційній війні як «агентів впливу».

Агресія росії проти України, подається як «визволення», а не навмисна ескалація та імперські прагнення. Саме тому, першочерговим завданням окупаційних адміністративних органів стає використання освітньої та медійної мереж. Інформаційні засоби, такі як: локальні телеканали, газети, ЗМІ, інформаційні ресурси в мережі Інтернет попадають під контроль першочергово. Особливу увагу окупаційна адміністрація звертає на найбільш популярні ЗМІ серед місцевих мешканців. Таким чином, унеможливлюється поява «альтернативних» засобів віщання, де б рухи

спротиву або незалежні журналісти могли доносити реальну картину подій. Задля формування так званої «інформаційної бульбашки», ворог також блокує доступ до іноземних та українських ЗМІ. В цих умовах громадяни, які залишились на окупованих територіях, втрачають будь-які можливості отримання правдивої інформації з офіційних джерел.

Згідно з даними громадянської мережі «ОПОРА», станом на березень 2023 р. на тимчасово окупованих територіях було зафіксовано близько тисячі заблокованих українських вебресурсів. Серед них 10 сайтів державного рівня, таких як, «http://president.gov.ua/», «http://nabu.ua/», «http://gur.gov.ua/» тощо [6]. Крім цього, свою роботу припинили щонайменше 40 українських провайдерів, було обмежено доступ до всесвітньовідомих додатків: Viber, Instagram, Twitter, Google та YouTube. Переважну частину яких в окупації замінили «вітчизняні» аналоги «ВКонтакте», «Яндекс» та «RuTube». Цікавою також є динаміка, яку публікує рух «ОПОРА». Зокрема те, що до лютого 2022 р. нові проросійські канали з'являлися з малою періодичністю – по кілька на місяць. Водночас після 2022 року вони з'являлися майже щодня, більше одного на день, а в деякі періоди показники були рекордними та досягали п'яти на день [10].

Описана динаміка яскраво ілюструє наскільки важливо російським загарбникам «закріпитись» на ТОТ Запорізької області не тільки адміністративно, а й в інформаційній площині. Потрібно також розуміти, що кількість та періодичність появи нових тг-каналів демонструє, що поширювана росією пропаганда не є успішною повною мірою. Насамперед тому, що ці канали є не чисельними за кількістю своєї аудиторії та сама аудиторія часто є штучною. Не останню роль в цьому також відіграє абсурдність у поданні інформації та використання маніпулятивних технологій, які є доволі очевидними. Тому російська пропаганда – це більше про кількісний підхід, який базується на принципі «чим більше новин, тим краще». Така методика створює поле «інформаційного шуму», де пересічному громадянину вже набагато складніше зрозуміти правдивість подачі фактів та інформаційних потоків. Використання такого інструменту пропаганди спрямоване на відволікання уваги населення від ключових проблем та дій рф.

Не слід забувати і про освітні заклади, які є ключовою сферою впливу російської пропаганди. Важливість цих установ важко переоцінити, оскільки рф приділяє неабияку увагу формуванню «правильних» засад у свідомості дітей та підлітків з ранніх років, виділяючи при цьому великі ресурси. Крім того, рф створює так звані мілітаризовані рухи, долучає активне студентство до своїх громадських організацій, організовує на базі шкіл різні свята та тренінги, приурочені до пам'ятних дат російської федерації. Наприклад, станом на 19 квітня 2025 р. під примусом або добровільно до руху «Юнармія», який діє на ТОТ Запорізької області вже вдалось залучити понад тисячу школярів [16]. Головна мета цього осередку – це мілітаризувати молодь та оточити її проросійською пропагандою. В межах програми дітей змушують присягати на вірність рф, вчать користуватися зброєю, заохочують «патріотизм» та змушують давати обіцянки про захист своєї «родини» та її інтересів. За інформацію голови ЗОВА І. Федорова, до інших російських молодіжних пропагандистських рухів станом на квітень 2025 р. приєдналося більше двадцяти тисяч охочих, що є рекордним показником для ТОТ [4].

Ще один аспект, який не можна ігнорувати український владі та суспільству – це заміна шкільної програми на ту, яка декларуватиме «правильну» історію із вписаними наративами рф. Якщо на початку повномасштабного вторгнення росія намагалася поступово інтегрувати свої стандарти у вже існуючі програми, то наразі окупаційна адміністрація діє за іншим принципом та повністю впроваджує свої стандарти освіти. Першочерговою відмінністю є мова, якою навчають дітей у школах. Цілком логічно, що всі навчальні та виховні моменти відбуваються російською, не дивлячись на те що на ТОТ також можуть перебувати представники різних національних менших. Ще однією характерною ознакою російської пропаганди та дезінформації є формування російської ідентичності у молоді завдяки патріотичним заняттям під назвою «Русский мир» або «Захист Вітчизни». Слід підкреслити, що нові освітні програми повністю витісняють будь-які предмети, пов'язані з Україною: зокрема українську мову, літературу чи історію [10]. А ті дисципліни, які вивчають учні містять антиукраїнську риторику та спекуляцію такими поняттями, як «неонацизм», «фашизм», «київський режим» тощо. Найголовніше, що у підручниках наявні тези, які виправдовують збройну агресію рф, створюючи тим самим деформовану картинку світу. До прикладу, повномасштабне збройне вторгнення рф на початку 2022 р. це «спеціальна воєнна операція», а всі подальші дії є необхідністю. Також в параграфах додано заяву президента росії в.путіна, що «це, зрештою, питання життя і смерті, питання нашого історичного майбутнього» [9].

Щодо історичних паралелей, то росія не бере до уваги дійсні факти, а «вигадує» свої. У новому підручнику з всесвітньої історії для 10–11 класів міститься розділ про війну між Україною та рф. В ньому стверджується, що США є головним «каталізатором» конфлікту, а окуповані українські території називають «історичними регіонами

російської федерації» [17]. Серед найбільш поширюваних елементів також слід згадати про міф «братні народи», паралелі з Київською Руссю. Мета цих наративів доволі очевидна – це знищення української ідентичності, виховання лояльної до рф аудиторії та легітимізація окупованих нині територій. Також у російських підручниках на ТОТ Запорізької області, як і в інших окупованих регіонах присутня героїзація радянського доби та відбілювання злочинів влади, особливо пов'язаних зі сталінським режимом проти поневолених народів. Зокрема, у підручнику з історії новітнього періоду для 10-тих класів, який рекомендований окупаційною владою рф, є розділ про післявоєнний устрій СРСР та добу більшовиків. Школярам пропонують ознайомитися із матеріалами, де названі періоди визначаються як «золоті», одні з найкращих та такі, що змогли зробити СРСР наддержавою [12].

Задля збільшення ефекту в освітній сфері, окупанти також вдаються до перепідготовки кадрів серед вчителів. Педагогів відправляють до російських міст для перенавчання за відповідними стандартами. Нерідкими є практики, коли навпроти вчителів з рф відправляють на тимчасово окуповану частину Запорізької області для викладання та роботи в освітніх закладах задля впровадження російських наративів. Наприклад, у Ростові-на-Дону навіть існує філія академії міносвіти рф, де вчителі отримують теоретичні та практичні засади як «правильно» викладати матеріал для українських дітей.

Призначений окупаційною адміністрацією губернатор Запорізького регіону Є. Балицький також неодноразово наголошував у соціальних мережах, що працівників освітньої галузі постійно перевіряють на наявність «неонацистських поглядів». А тих, хто не підтримує «руський мир» – просто звільняють [7]. Таким чином, ми можемо засвідчити що на ТОТ Запорізької області простежується чіткий відбір та контроль за робітниками педагогічної сфери, оскільки система освіти є одним з найважливіших елементів впровадження російської пропаганди серед молоді.

Водночас правозахисна організація «Human Rights Watch» відмічає, що переважна частина дітей на ТОТ продовжує своє навчання в українських школах у дистанційному форматі. У зв'язку з цим окупаційна влада ввела правило, що кожна дитина має обов'язково відвідувати російську школу. В протилежному випадку батьків позбавлятимуть їх прав, а вихованців закладів депортуватимуть у прийомні родини на територію країни-агресора. Це є ще одним елементом впливу та важелем тиску, який застосовують росіяни на окупованій частині Запоріжжя [7].

До інших сфер, які також є активним інструментом поширення російської пропаганди слід віднести примусову паспортизацію та заборону на участь в агітаційних проектах та демонстраціях. Зокрема, загарбники тиснуть на мешканців ТОТ з метою зробити їх співучасниками своїх злочинів та для того, аби в них залишався контроль над ситуацією в регіоні. Через малу зацікавленість мешканців в отриманні російських паспортів, 20 березня 2025 р. на окупованих рф територіях було введено в дію наказ про особливості правового статусу окремих категорій іноземних громадян. Документ зобов'язав усіх громадян України, що нині перебувають в «нових регіонах росії» оформити відповідні документи [13]. Згідно з цим розпорядженням, українці мають легітимізувати свій статус до конкретної дати, а в інакшому випадку повинні або самостійно покинути країну, або їм загрожує депортація. Відсутність російського паспорту також спричиняє й інші труднощі для наших громадян. Серед яких: неможливість поповнити мобільні рахунки, оформити права на авто чи отримання кваліфікованої медичної допомоги. Крім того, ігнорування цього правила створює ризики втрати майна. Фактично мешканці окупованих територій опинились в умовах, де в них немає вибору, а наявність паспорту лише дає базові можливості для існування [5].

Водночас на тимчасово окупованій частині Запорізької області під примусом відбуваються й інші процеси. Наприклад, під час президентських виборів 2023 р. у рф окупаційна влада застосовувала так звані «виїзні» голосування через малу явку на місце проведення. Як зазначається, більшість відкритих точок на цей момент були порожніми, тому задля формування гарної картинки для керівників з кремля місцевих мешканців змушували підписувати потрібні бланки прямо вдома. Торкнулось це також і робітників державних установ та закладів, де цілодобово працювали звезені з рф «виїзні бригади волонтерів». Можемо стверджувати, що за таким принципом відбулося і голосування фіктивного референдуму за приєднання Запорізької області до складу росії у вересні 2023 р. Всі ці процеси мають суто пропагандистський та маніпулятивний характер та покликані показати лояльність місцевого населення до російської влади. Хоча у дійсності це далеко від правди та не має жодних юридичних підстав [8].

Одним з методів пропаганди, який обов'язково потребує висвітлення – це створення картинки відбудови та «кращого життя» на ТОТ. За рахунок чисельних інфраструктурних проектів та відновлення пошкоджених внаслідок воєнних дій населених пунктів, окупанти намагаються продемонструвати свою готовність та бажання інтеграції «нових регіонів». Так, у січні 2025 р. окупанти передали до фонду «капремонту» багатоквартирний будинок ТДАТУ у Мелітополі. Не дивлячись на те, що будівництво було завершено ще

у 2016–2018 рр., російські представники неодноразово заявляли про вкладення мільйонів рублів у його відбудову для подальшої експлуатації [1]. Це також є прямою маніпуляцією зі сторони встановлених там адміністрацій, оскільки більшу частину ремонтних проектів було розпочато ще до часів повномасштабного вторгнення та під контролем України. З огляду на це, росіяни відкрито привласнюють собі здобутки української влади під виглядом власних інвестицій та турботи про місцеве населення. Така політика також має подвійний підтекст. По-перше, це зображення російської федерації не як країни-агресора, а як держави що дбає про «своїх» громадян [14]. По-друге, масштабною забудовою росіяни намагаються залучити власне населення та асимілювати його з українцями, які залишаються на ТОТ Запорізької області.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Таким чином, проведене дослідження дає нам змогу виокремити ключові механізми пропаганди, які застосовує російська окупаційна влада на ТОТ Запорізької області. Насамперед ми можемо класифікувати ці методи як «м'які» та «жорсткі». До першої категорії варто віднести інформаційні заходи, а саме освітню політику держави-терориста, її прагнення до реформування вже існуючої навчальної програми під освітні і ідейні стандарти рф. Характерним явищем для інформаційного терору також є повний контроль над локальними та регіональними засобами віщання, поширення фейків, маніпуляцій та дезінформації. «М'якими» в цьому випадку ми називатимемо ті методи, завдяки яким рф не чинить фактичної або фізичної шкоди населенню. За таким принципом, ключовим є психологічний ефект, ідейне підґрунтя та насадження «правильних» наративів. В свою чергу, до «жорстких» методів слід зарахувати примусову паспортизацію, загрози депортації, фіктивні голосування, тиск на родини, обмеження базових прав людини та відкритий терор. Всі ці інструменти слугують одній меті – створенню лояльного середовища до окупаційного режиму та руйнуванню української національної ідентичності. Саме тому надзвичайно важливо підтримувати рухи спротиву та мешканців на ТОТ, надавати розголос терористичних дій з боку окупаційної влади. Важливим є розповсюдження інформації, звернення до міжнародної спільноти та організацій.

Російський інформаційний вплив вимагає постійного моніторингу та системної протидії. Його треба розглядати не як поодинокі випадки дезінформації, а як цілісний і постійний процес інформаційних маніпуляцій і втручання. Системне використання різноманітних інструментів пропаганди спрямоване на розділення соціальних груп, спотворення фактів та відволікання уваги. Вже зараз необхідно планувати заходи та розробляти стратегії інформаційної роботи з мешканцями деокупованих територій. Також, дослідження методів інформаційного тиску та пропаганди потребують подальшого вивчення в контексті порівняння ситуації на інших окупованих територіях, визначення ефективних методів протидії та практичних рекомендацій щодо захисту інформаційного поля України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Білий І. Подвійний «віджим». Росіяни розпилюють гроші на «відбудові» експропрійованого майна українців на ТОТ Запоріжчини. *Центр журналістських розслідувань*. URL: https://surl.lu/qhphss

2. Виговська Н. Паперове насильство: як окупанти щотижня розповсюджують сотні тисяч пропагандистських газет на ТОТ Запорізької області. *Інститут масової інформації*. URL: https://surl.li/nvddxj

3. Вознюк, О. (2024). Інформаційна війна як інструмент міжнародної політики (досвід для України). *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, (50), 9–19. URL: https://doi.org/10.31861/mhpi2024.50.9-19

4. Горон Д. На ТОТ Запорізької області росіяни залучили майже 20 тисяч дітей до молодіжних пропагандистських рухів. *Детектор медіа*. URL: https://surli.cc/zqohuf

5. Губіна А. Примусова паспортизація: на ТОТ Запорізької області без громадянства РФ неможливо готівкою поповнити мобільний рахунок. *Суспільне Запоріжжя*. URL: https://surl.lu/ghykow

6. Інформаційний простір ТОТ: обмеження українських ресурсів та окупаційні проросійські альтернативи. *Опора*. URL: https://surli.cc/dklixp

7. Мілітаризація, «нова історія» та «русский мир»: що Росія робить із освітою на окупованих територіях. *Радіо Свобода*. URL: https://surl.lu/dqbjgc

8. На тимчасово окупованих територіях Запоріжжя розпочали примусовий збір підписів за путіна. *АрміяInform*. URL: https://surl.lu/dfdqrv

9. Новий підручник з історії, який випустили в Росії, – це відверта спроба незаконної індоктринації школярства РФ та на окупованих Росією українських територіях. *Amnesty International*. URL: https://surl.li/mrkiuk

10. Особливості становища дітей на тимчасово окупованих територіях України та на території РФ. *ombudsman.gov.ua*. URL: https://surl.lt/vbtwqv

11. Романюк А. Як працює російська пропаганда в телеграмі на тимчасово окупованих територіях. *Опора*. URL: https://surli.cc/ihdfmz

12. Самигін Д. Культ Сталіна. Якими будуть нові підручники з історії у Росії та на тимчасово окупованих територіях. *Українська Правда*. URL: https://surl.li/conhez

13. Указ Путіна щодо перебування українців в РФ «без законних підстав» посилює тиск на населення ТОТ України – ЦПД. *Центр журналістських розслідувань*. URL: https://surli.cc/hhjpiu

14. Урубков В. Мобілізація, діти Донбасу і багато Путіна. Що транслювала роспропаганда на окупованих територіях у 2024 році. *Українська Правда*. URL: https://surl.li/kdsjmz

15. Учаєва Я. Скільки території Запорізької області окуповано: названо відсоток. *Акцент*. URL: https://surl.lu/kirfpp

16. Філоненко Е. На тимчасово захоплених територіях Запорізької області окупанти залучили до «Юнармії» 1800 українських дітей – Федоров. *Суспільне Запоріжжя*. URL: https://surl.li/aubquk

17. Янковський О., Щетина Ю. «Росія переписує історію та мілітаризує освіту». Чого навчатимуть українських дітей на окупованих територіях. *Радіо Свобода*. URL: https://surl.lu/quomij

18. Bagge D. Unmasking Maskirovka: Russia's Cyber Influence Operations. New York: Defense Press 2019. 251 p.

19. Mullaney S. Flows E. Russian Information Warfare Forms and Tactics. *The Cyber Defense Review.* 2022. Vol. 7. №. 4. P. 193-212

20. Lilly. B. Russian Information Warfare. Assault on Democracies in the Cyber Wild West. Naval Institute Press, 2022. 384 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 11.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 11.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 316.77:321.01(477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.5

РОЛЬ НОВИХ МЕДІА У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

THE ROLE OF NEW MEDIA IN SHAPING THE POLITICAL CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN CITIZENS

Котвицька Н.М.,
доктор економічних наук,
доцент кафедри економіки, фінансів та обліку
Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

Пеннер С.О.,
аспірант кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

Стаття присвячена дослідженню впливу нових медіа на формування політичної свідомості українських громадян в умовах цифрової трансформації суспільства. Актуальність дослідження обумовлена кардинальними змінами у медіаландшафті України особливо в контексті подій Революції Гідності, російської агресії та повномасштабної війни. Методологія дослідження базується на комплексному підході що поєднує контент-аналіз соціальних медіа опитування громадської думки експертні інтерв'ю та статистичний аналіз даних моніторингу медіаспоживання. Проаналізовано більше тисячі публікацій у провідних соціальних мережах та месенджерах за період 2022–2024 років. Теоретичні засади дослідження спираються на концепції медіатизації, політики цифрової демократії та теорії соціальних мереж. Визначено ключові характеристики нових медіа включаючи інтерактивність, персоналізацію контенту, децентралізованість та можливість миттєвого поширення інформації. Досліджено механізми впливу різних типів нових медіа на політичні установки та поведінку громадян, зокрема роль соціальних мереж, месенджерів, відеоплатформ та новинних агрегаторів. Виявлено що сімдесят вісім відсотків українців отримують політичну інформацію через нові медіа при чому найбільший вплив мають Telegram, Facebook та YouTube. Встановлено, що нові медіа сприяють формуванню більш активної політичної позиції громадян, підвищенню рівня політичної участі та розвитку громадянського суспільства. Водночас виявлено ризики поляризації суспільства, поширення дезінформації та маніпулятивного впливу на громадську думку. Запропоновано рекомендації щодо розвитку медіаграмотності громадян, удосконалення регулювання цифрового медіапростору та формування етичних стандартів діяльності нових медіа. Результати дослідження мають важливе значення для розуміння сучасних тенденцій політичної комунікації, розробки стратегій демократичного розвитку та забезпечення інформаційної безпеки держави.

Ключові слова: нові медіа, політична свідомість, цифрова демократія, соціальні мережі, політична комунікація, медіаграмотність.

This article examines the impact of new media on the formation of political consciousness among Ukrainian citizens in the context of digital transformation of society. The relevance of the research is determined by cardinal changes in Ukraine's media landscape, especially in the context of the Revolution of Dignity, russian aggression, and full-scale war. The research methodology is based on a comprehensive approach combining content analysis of social media, public opinion surveys, expert interviews, and statistical analysis of media consumption monitoring data. Over one thousand publications in leading social networks and messengers for the period 2022–2024 were analyzed. Theoretical foundations of the research are based on concepts of political mediatization, digital democracy, and social network theory. Key characteristics of new media are identified, including interactivity, content personalization, decentralization, and the possibility of instant information dissemination. The mechanisms of influence of different types of new media on political attitudes and behavior of citizens are studied, particularly the role of social networks, messengers, video platforms, and news aggregators. It was found that seventy-eight percent of Ukrainians receive political information through new media, with Telegram, Facebook, and YouTube having the greatest impact. It was established that new media contribute to forming more active political positions among citizens, increasing political participation levels, and developing civil society. At the same time, risks of social polarization, disinformation spread, and manipulative influence on public opinion were identified. Recommendations are proposed for developing citizens' media literacy, improving digital media space regulation, and forming ethical standards for new media activities. The research results are important for understanding modern trends in political communication, developing democratic development strategies, and ensuring state information security.

Key words: new media, political consciousness, digital democracy, social networks, political communication, media literacy.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та поширення цифрових медіа кардинально змінили характер політичної комунікації в сучасному світі. Нові медіа, що включають соціальні мережі, месенджери, відеоплатформи, блоги та інші цифрові канали комунікації, стали потужним інструментом впливу на формування політичної

свідомості громадян. В Україні цей процес набув особливої актуальності в контексті подій останнього десятиліття, зокрема Революції Гідності 2013–2014 років, анексії Криму, війни на сході України та повномасштабної російської агресії з 2022 року. Традиційні медіа, такі як телебачення, радіо та друковані видання, поступово втрачають свою монополію на формування громадської думки. На їх місце приходять нові медіа, що характеризуються інтерактивністю, персоналізованістю контенту, децентралізованістю та здатністю до миттєвого поширення інформації серед великих аудиторій. Ці особливості кардинально змінюють способи сприйняття політичної інформації, формування політичних переконань та мотивації до політичної участі.

Особливої уваги потребує аналіз ролі нових медіа в умовах інформаційної війни, що ведеться проти України. російська федерація активно використовує цифрові платформи для поширення пропаганди, дезінформації та маніпулятивного впливу на українське суспільство. В таких умовах розуміння механізмів функціонування нових медіа та їх впливу на політичну свідомість громадян стає критично важливим для забезпечення національної безпеки та збереження демократичних цінностей. Дослідження ролі нових медіа у формуванні політичної свідомості має важливе теоретичне та практичне значення. З теоретичного погляду, воно сприяє розвитку концептуальних засад теорії політичної комунікації в цифрову епоху. З практичного боку, результати дослідження можуть бути використані для розробки стратегій розвитку громадянського суспільства, удосконалення системи політичної освіти та підвищення медіаграмотності населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика впливу медіа на політичну свідомість привертає увагу дослідників з різних галузей знань. Теоретичні засади медіатизації політики розроблялися такими зарубіжними науковцями, як Дж. Стрьомбек і Ф. Ессер [1], які аналізували трансформацію політичних процесів під впливом медіатехнологій. В. Беннет та С. Айєнгар [2] досліджували феномен фрагментації аудиторії в цифрову епоху та його вплив на формування політичних поглядів.

Вітчизняні дослідники також приділяють значну увагу цій проблематиці. М. В. Лисинюк, І. В. Байда [3] аналізували трансформацію медіаспоживання в Україні та його вплив на політичні процеси. Л. А. Богуш [4] досліджувала роль інтернет-медіа у формуванні громадської думки українців. Особливості політичної комунікації в соціальних мережах розглядав О. В. Воронянський [5], акцентуючи увагу на специфіці взаємодії між політичними акторами та громадянами.

Значний внесок у дослідження цифрової демократії зробили М. Кастелс [6], який проаналізував роль інтернет-технологій у розвитку мережевого суспільства, та Я. ван Дейк [7], що розглядав проблеми цифрової нерівності та її впливу на політичну участь. Р. Далтон [8] досліджував зміни у політичній поведінці громадян під впливом нових технологій комунікації.

Українські науковці також активно вивчають проблеми цифровізації політичного процесу. Г.Г. Почепцов [9] аналізував особливості сучасної політичної комунікації в умовах інформаційного суспільства. С.О. Телешун [10] розглядав питання електронної демократії та її перспективи в Україні. А.А. Баровська [11] досліджувала вплив соціальних мереж на електоральну поведінку українців.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас, незважаючи на значну кількість досліджень, питання специфіки впливу нових медіа на формування політичної свідомості українських громадян в умовах інформаційної війни та воєнного стану залишаються недостатньо вивченими. Потребують поглибленого аналізу механізми функціонування різних типів цифрових медіа, їх роль у мобілізації громадянської активності та формуванні національної ідентичності. Також недостатньо дослідженими залишаються ризики та виклики, пов'язані з поширенням дезінформації та маніпулятивних технологій у цифровому медіапросторі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є комплексний аналіз ролі нових медіа у формуванні політичної свідомості громадян України та розробка рекомендацій щодо оптимізації їх функціонування в інтересах розвитку демократичного суспільства.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: розкрити теоретичні засади впливу нових медіа на політичну свідомість громадян; проаналізувати структуру та особливості функціонування нових медіа в Україні; дослідити механізми впливу різних типів нових медіа на політичні установки та поведінку українських громадян; оцінити роль нових медіа у мобілізації громадянської активності та формуванні національної ідентичності; виявити основні ризики та виклики, пов'язані з функціонуванням нових медіа у політичній сфері; розробити рекомендації щодо підвищення ефективності використання нових медіа для розвитку демократичних процесів та забезпечення інформаційної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нові медіа як феномен сучасного інформаційного суспільства характеризуються рядом унікальних властивостей, що кардинально відрізняють їх від традиційних засобів масової інформації. Ключовими характеристиками нових медіа є інтерактив-

ність, що дозволяє користувачам не лише споживати контент, але й активно брати участь у його створенні та поширенні. Персоналізація контенту забезпечує адаптацію інформаційних потоків під індивідуальні потреби та уподобання користувачів, що підвищує ефективність впливу на їх свідомість.

Децентралізованість нових медіа руйнує традиційну модель «один до багатьох», характерну для класичних ЗМІ, замінюючи її мережевою структурою комунікації «багато до багатьох». Це створює нові можливості для демократизації політичного дискурсу, але водночас підвищує ризики поширення неперевіреної інформації та маніпулятивного впливу [12].

Особливого значення набуває феномен алгоритмічного кураторства, коли штучний інтелект визначає, яка інформація потрапляє до користувача. Алгоритми соціальних мереж та пошукових систем формують так звані «інформаційні бульбашки», що можуть призводити до поляризації суспільства та ускладнювати формування об'єктивної картини політичних процесів.

Аналіз медіаландшафту України свідчить про стрімке зростання ролі цифрових платформ у житті громадян. За даними дослідження, проведеного в 2023 році, 78% українців регулярно користуються соціальними мережами, 65% отримують новини через месенджери, а 52% активно споживають відеоконтент на спеціалізованих платформах. Найпопулярнішими соціальними мережами серед українців залишаються Facebook (використовують 45% інтернет-користувачів), Instagram (38%) та TikTok (32%). Особливої популярності набув месенджер Telegram, яким користуються 68% українців, особливо для отримання оперативної інформації про військові дії та політичні події [13].

YouTube займає особливе місце у медіаспоживанні українців, особливо молодого покоління. Платформа стала основним джерелом політичної інформації для 41% респондентів віком 18-35 років. Популярність набули українські YouTube-канали політичної тематики, які часто формують альтернативну повестку денну порівняно з традиційними медіа.

Дослідження механізмів впливу нових медіа на політичну свідомість виявило кілька ключових аспектів цього процесу. Формування політичних переконань через соціальні мережі: соціальні мережі стали основною платформою для політичного дискурсу серед українців. Аналіз контенту показав, що 67% політичних дискусій у Facebook та 72% в Twitter стосуються внутрішньополітичних питань, безпекової тематики та міжнародних відносин. Особливістю цих дискусій є їх емоційна насиченість та поляризованість позицій учасників. Важливу роль відіграють лідери думок (інфлюенсери), які мають значний вплив на формування політичних поглядів своїх підписників. Дослідження показало, що 34% респондентів змінювали свою політичну позицію під впливом постів улюблених блогерів або громадських активістів [14].

Роль месенджерів у політичній мобілізації: месенджери, зокрема Telegram, виконують функцію оперативного інформування та координації політичної активності. Під час масових протестів та громадських акцій саме через месенджери поширюється інформація про час, місце та формат заходів. Telegram-канали стали основним джерелом інформації про воєнні події для 73% українців [15].

Відеоконтент як засіб формування політичної культури: YouTube та інші відеоплатформи відіграють ключову роль у політичній освіті громадян. Освітні канали, присвячені історії, політології та громадянським правам, мають мільйони переглядів. Особливо популярними стали канали, що пояснюють складні політичні процеси простою мовою.

Нові медіа відіграють важливу роль у розвитку громадянського суспільства в Україні. Цифрові платформи забезпечують горизонтальну комунікацію між громадянами. На відміну від традиційних медіа, що забезпечують вертикальну комунікацію від влади до громадян, нові медіа створюють простір для горизонтального спілкування. Це сприяє формуванню спільнот за інтересами, мобілізації громадської підтримки важливих ініціатив та координації діяльності громадських організацій. Прозорість та підзвітність влади. Соціальні мережі стали потужним інструментом громадського контролю за діяльністю влади. Громадяни можуть безпосередньо звертатися до політиків, контролювати виконання виборчих обіцянок, оприлюднювати факти корупції. Це підвищує рівень підзвітності влади перед суспільством. Альтернативні джерела інформації. Нові медіа дозволяють створювати незалежні джерела інформації, альтернативні державним та олігархічним медіа. Громадянська журналістика, блогінг, стрімінг забезпечують різноманітність точок зору на політичні події.

Поряд з позитивними ефектами, нові медіа створюють ряд серйозних викликів:

– поширення дезінформації. Швидкість поширення інформації у цифровому просторі часто перевищує можливості її перевірки. Це створює сприятливі умови для розповсюдження фейкових новин, конспірологічних теорій та маніпулятивного контенту. Дослідження показало, що 42% українців принаймні раз ставали жертвами дезінформації у соціальних мережах.

– поляризація суспільства. Алгоритми соціальних мереж, спрямовані на максимізацію залу-

ченості користувачів, часто сприяють поширенню емоційно забарвленого та поляризуючого контенту. Це може призводити до радикалізації поглядів та поглиблення суспільних розколів.

– маніпулятивний вплив зовнішніх акторів. Нові медіа стали основним інструментом інформаційних війн та зовнішнього впливу на внутрішньополітичні процеси. російська федерація активно використовує боти, тролі та координовані мережі для поширення пропаганди в українському інформаційному просторі.

На основі проведеного аналізу можна сформулювати наступні рекомендації.

Розвиток медіаграмотності громадян: необхідно впровадити комплексні програми медіаосвіти на всіх рівнях освітньої системи. Громадяни повинні вміти критично оцінювати інформацію, розпізнавати маніпуляції та дезінформацію, розуміти принципи функціонування алгоритмів соціальних мереж.

Створення системи фактчекінгу: важливо розвивати мережу незалежних організацій, що займаються перевіркою фактів та викриттям дезінформації. Ці організації повинні мати доступ до сучасних технологічних інструментів та тісно співпрацювати з платформами соціальних мереж.

Удосконалення регулювання цифрового простору: необхідно розробити збалансовану систему регулювання, що забезпечить боротьбу з дезінформацією та маніпуляціями, не обмежуючи при цьому свободу слова та плюралізм думок. Особливу увагу слід приділити відповідальності платформ за контент, що поширюється через них.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки: нові медіа стали домінуючим фактором формування політичної свідомості українських громадян. 78% населення регулярно отримують політичну інформацію через цифрові канали комунікації, що кардинально змінює традиційні моделі політичної комунікації. Ключовими характеристиками нових медіа є інтерактивність, персоналізація контенту, децентралізованість та можливість миттєвого поширення інформації. Ці властивості створюють нові можливості для демократизації політичного процесу, але водночас підвищують ризики маніпулятивного впливу. Різні типи нових медіа виконують специфічні функції у формуванні політичної свідомості: соціальні мережі забезпечують дискусійні майданчики, месенджери – оперативне інформування та мобілізацію, відеоплатформи – політичну освіту та культуру. Нові медіа сприяють розвитку громадянського суспільства через забезпечення горизонтальної комунікації, підвищення прозорості влади та створення альтернативних джерел інформації. Основними ризиками функціонування нових медіа у політичній сфері є поширення дезінформації, поляризація суспільства та можливість зовнішнього маніпулятивного впливу. Для оптимізації функціонування нових медіа необхідно розвивати медіаграмотність громадян, створювати системи фактчекінгу та удосконалювати регулювання цифрового простору.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на вивчення впливу штучного інтелекту на формування політичних переконань; аналіз ролі нових медіа у формуванні національної ідентичності в умовах війни; дослідження ефективності різних методів боротьби з дезінформацією; вивчення особливостей політичної комунікації в метавсесвіті та інших новітніх цифрових середовищах; аналіз міжнародного досвіду регулювання цифрових медіа та його адаптації до українських реалій.

Результати дослідження можуть бути використані для розробки стратегій розвитку цифрового громадянського суспільства, удосконалення систем політичної освіти та забезпечення інформаційної безпеки держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Strömbäck, J., & Esser, F. Mediatization of Politics: Transforming Democracies and Reshaping Politics. In K. Lundby (Ed.), Mediatization of Communication. Berlin: De Gruyter Mounton. 2014, pp. 375-403. http://dx.doi.org/_ 10.1515/9783110272215.375

2. Bennett, W.L., Iyengar, S. A New Era of Minimal Effects? The Changing Foundations of Political Communication. *Journal of Political Communication*. 2008. Vol. 58 (4). pp. 707–731. http://dx.doi.org/10.1111/j.1460-2466.2008.00410.x

3. Лисинюк, М. В., Байда, І. В. Трансформація культури медіаспоживання в умовах цифровізації суспільства. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал*. 2024. № 2. С. 14–19. http://dx.doi.org/10.32461/2226-3209.2.2024.308260

4. Богуш Л. А. Вплив медіа на формування громадської думки у світі *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2021.Том 32 (71) № 1 Ч. 3. С. 299-305. https://doi.org/ 10.32838/2710-4656/2021.1-3/49

5. Воронянський, О. В., Моісеєва, Н. І. Політична комунікація у віртуальних соціальних мережах: проблема суб'єктності. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Випуск 17. Львів, 2023. С. 155–166. http://dx.doi.org/10.30970/VSO.2023.17.09

6. Castells M. The Rise of Network Society. 2nd ed., with a new pref. Blackwell Publishing Ltd. 2010.30 p.

7. van Dijk J. Digital Divide: Impact of Access. *The International Encyclopedia of Media Effects*. 2017. pp. 1–11. http://dx.doi.org/10.1002/9781118783764.wbieme0043

8. Dalton, R. Citizen Attitudes and Political Behavior. *Political Behavior Studies*. 2000. Vol. 33. https://doi.org/10.1177/001041400003300609

9. Почепцов Г. Соціальні медіа як дружні мережі та як небезпечні пастки. *Psyfactor*. URL: https://psyfactor.org/lib/media-communication-22.htm.

10. Телешун, С.О. Моніторинг джерел інформації в системі державного управління: навч. посібн. К. : НАДУ. 2009. 36 с.

11. Баровська, А. В. Впровадження політики: механізми, інструменти, технології. *Стратегічні пріоритети*. 2007. Вип. 3 (4). С. 17–24.

12. Котвицька Н.М., Пеннер С.О., Тихонович О.Ю. Використання медіа-технологій для підвищення конкурентоспроможності підприємств аграрного сектору України. *Наукові інновації та передові технології*. № 3 (43), 2025. С. 772–783. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-3(43)-772-783

13. Скляревська Г. Більшість українців отримує новини з соцмереж та онлайн-видань – дослідження. *Detector.media*. URL: https://detector.media/infospace/article/193918/2021-11-17-bilshist-ukraintsiv-otrymuienovyny-z-sotsmerezh-ta-onlayn-vydan-doslidzhennya/

14. Українські медіа, ставлення та довіра у 2023 році. *Detector.media*. URL: https://detector.media/infospace/article/218819/2023-11-01-ukrainski-media-stavlennyata-dovira-u-2023-rotsi/

15. Мойсіяха А. Використання соціальних медіа в стратегічних комунікаціях для забезпечення національної безпеки України. *Public Management*. 2023. № 3. С. 53–59. URL: https://doi.org/10.32689/2617-2224-2023-3(36)-6

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 321:37.014.5:355.02
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.6

КОНСТРУЮВАННЯ ОБРАЗУ ВНУТРІШНЬОГО ВОРОГА ЯК ІНСТРУМЕНТ ІДЕОЛОГІЧНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ В АВТОКРАТИЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМАХ

CONSTRUCTING THE IMAGE OF THE INTERNAL ENEMY AS A TOOL OF IDEOLOGICAL MOBILIZATION IN AUTOCRATIC POLITICAL REGIMES

Лисянський П.Л.,
доктор філософії з політичних наук,
директор
ГО «Інститут стратегічних досліджень та безпеки»,
Докторан
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса
Національної академії наук України

Ястребова В.А.,
доктор філософії з політичних наук,
директор
ГО «Східна правозахисна група»

У статті досліджується процес конструювання образу внутрішнього ворога як ключового інструменту ідеологічної мобілізації в межах автократичних політичних режимів. Особливу увагу приділено аналізу російського контексту як кейсу, що наочно демонструє механізми формування та експлуатації ворожого образу для легітимації внутрішніх репресій і зовнішньої агресії. Починаючи з 2013 року, в Російській Федерації цілеспрямовано впроваджується наратив про ворожість України, який активно просувається через державні ЗМІ, телевізійний та розважальний контент, а також політичні ток-шоу. Після початку повномасштабного вторгнення у 2022 році така практика набула системного характеру й стала елементом когнітивного тиску на власне населення, що мав на меті виправдання війни, консолідацію суспільства та зміцнення позицій чинного авторитарного керівництва. У межах дослідження висвітлено, що конструювання образу ворога не обмежується лише зовнішнім «іншим» (як-от Україна чи Захід), а розширюється й на внутрішніх опонентів режиму – громадських активістів, незалежних журналістів, релігійні меншини, блогерів, інтелектуалів та представників альтернативних ціннісних систем. Через практику маркування певних груп як «небезпечних», «екстремістських» або таких, що «діють в інтересах іноземних держав», влада створює політичну і соціальну динаміку, у якій будь-яка інакшість сприймається як загроза. У роботі також порушується питання використання інструментів когнітивного впливу та предиктивного програмування в медіапросторі. Такий вплив спрямовано на поступову зміну парадигми сприйняття суспільством навколишньої дійсності, трансформацію уявлень про «нормальне» й «небезпечне», а також на зниження здатності громадян до критичного осмислення політичних рішень. Автор стверджує, що ці наративні конструкції виконують функцію підготовки населення до сприйняття війни не як політичної ініціативи еліт, а як неминучого результату «загрози» з боку вороже налаштованих внутрішніх чи зовнішніх сил. У статті наголошується, що виявлення ознак системного створення ворожих наративів у межах тієї чи іншої автократії може розглядатися як передумова до можливих дестабілізаційних дій, зокрема зовнішньополітичного протистояння або агресії. Таким чином, дослідження образу внутрішнього ворога не лише розкриває механізми внутрішньої ідеологічної мобілізації, а й дозволяє робити аналітичні припущення щодо траєкторії політичного розвитку конкретних автократичних режимів.

Ключові слова: внутрішній ворог, автократія, ідеологічна мобілізація, когнітивний вплив, пропаганда, предиктивне програмування, інформаційна війна, авторитаризм, політична репресія, Російська Федерація.

This article explores the construction of the image of the "internal enemy" as a key instrument of ideological mobilization within autocratic political regimes. Special attention is given to the Russian context as a case study that vividly demonstrates the mechanisms by which enemy images are formed and exploited to legitimize internal repression and external aggression. Since 2013, the Russian Federation has been systematically promoting the narrative of Ukraine's hostility, disseminated through state-controlled media, entertainment content, and political talk shows. Following the full-scale invasion in 2022, this practice became systemic and has been used as a tool of cognitive pressure on the domestic population, aiming to justify the war, consolidate society, and reinforce the position of the authoritarian leadership. The study shows that the construction of the enemy image is not limited to external "others" (such as Ukraine or the West) but also includes internal regime opponents – civil activists, independent journalists, religious minorities, bloggers, intellectuals, and representatives of alternative value systems. By labeling certain groups as "dangerous," "extremist," or as "acting in the interests of foreign powers," the state creates a political and social environment in which any form of dissent is perceived as a threat. The article also addresses the use of cognitive influence tools and predictive programming in the media space. This influence is aimed at gradually altering the paradigm through which the population perceives reality, reshaping notions of what is "normal" and "dangerous," and lowering citizens' capacity for critical reflection on political decisions. The author argues that these narrative constructions serve to prepare the population to accept war not as a political initiative of the elites, but as an inevitable response to perceived threats from hostile internal or external actors. The study emphasizes that the emergence of systematic enemy narratives within an autocracy may be interpreted as an early indicator of possible destabilizing actions, including foreign policy confrontation or aggression. Thus, analyzing

the image of the internal enemy not only reveals mechanisms of domestic ideological mobilization but also allows for analytical forecasting of the potential political trajectory of specific autocratic regimes.

Key words: internal enemy, autocracy, ideological mobilization, cognitive influence, propaganda, predictive programming, information warfare, authoritarianism, political repression, Russian Federation.

Постановка проблеми. В умовах трансформації сучасних автократій дедалі більше зростає роль ідеологічного контролю як інструменту легітимації влади та мобілізації населення. Одним із ключових механізмів цього процесу виступає конструювання образу внутрішнього ворога – цілеспрямована ідеологічна практика, що передбачає ідентифікацію певних соціальних груп, осіб або світоглядних концептів як загрози для «національної безпеки», «традиційних цінностей» або «державної єдності». У межах авторитарної логіки це дозволяє не лише виправдати репресії проти інакомислячих, але й створити мобілізаційне підґрунтя для згуртування населення навколо правлячої еліти. Особливу увагу заслуговує те, що створення образу внутрішнього ворога має не спорадичний, а системний характер. Йдеться не лише про випадкові кампанії проти опозиціонерів чи правозахисників, а про впроваджену на рівні державної політики модель, яка підтримується медіа, освітніми інституціями, культурними програмами та релігійними структурами. Такий підхід формує специфічну ідеологічну екосистему, в якій будь-яка відмінність від офіційного дискурсу розглядається як девіація, що підлягає усуненню. Відповідно, зникає простір для ідеологічного плюралізму, свободи думки та світоглядного вибору. Особливу загрозу ця практика становить у поєднанні з технологіями когнітивного впливу та елементами предиктивного програмування, які активно використовуються у пропагандистському дискурсі. Постійне нагнітання тривоги, демонізація «ворогів» і формування параноїдальної картини світу сприяють трансформації суспільної свідомості в бік пасивної згоди з діями влади, включно з політичними репресіями та зовнішньою агресією. Водночас формування образу внутрішнього ворога може розглядатися не лише як внутрішній інструмент політичного контролю, але й як маркер підготовки до зовнішньої агресії. Якщо в інформаційному просторі автократії починає домінувати наратив про наявність «ворожих елементів» усередині країни, це часто супроводжується подальшим поширенням образу ворога на зовнішні політичні суб'єкти. Таким чином, вивчення цього явища дозволяє не лише зрозуміти логіку функціонування авторитарних режимів, а й прогнозувати їх потенційні дії у сфері безпеки. Отже, постає наукова проблема комплексного аналізу процесу конструювання образу внутрішнього ворога в автократичних політичних режимах як інструменту ідеологічної мобілізації, що має системний характер та стратегічне значення як у внутрішній, так і в зовнішній політиці.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою цієї наукової статті є комплексне дослідження процесу конструювання образу внутрішнього ворога як ключового інструменту ідеологічної мобілізації в автократичних політичних режимах. У центрі аналітичної уваги перебуває вивчення механізмів формування, поширення та легітимації цього образу за допомогою медіа, освіти, пропагандистських кампаній, релігійних структур і державного дискурсу. У межах дослідження передбачається виявити структурні елементи, з яких складається образ внутрішнього ворога в сучасних автократичних системах, проаналізувати функції, які виконує цей образ у контексті політичного контролю, ідеологічної мобілізації та легітимації репресій, дослідити когнітивні, психологічні та інформаційно-пропагандистські технології, що використовуються для створення та закріплення цього образу в суспільній свідомості. Також у фокусі уваги перебуватиме практичне застосування концепту внутрішнього ворога на прикладі окремих авторитарних держав, насамперед у пострадянському просторі, з акцентом на період після 2014 року та в контексті повномасштабної агресії проти України. У результаті передбачається сформулювати типологію ідеологічних практик, спрямованих на придушення інакодумства через створення образу внутрішнього ворога, а також окреслити потенційні ризики поширення таких практик у міжнародному вимірі та запропонувати інструменти для їх моніторингу й ідентифікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про значну увагу наукової спільноти до проблематики формування образу ворога в авторитарних політичних системах, зокрема в контексті російської інформаційної політики. Українські дослідники зробили вагомий внесок у вивчення цієї теми. Так, Ярослав Калакура у своїй праці розглядає механізми ідеологічної легітимації загарбницьких воєн і конструювання образу ворога в російській історіографії, акцентуючи увагу на історичних наративах як засобі політичної мобілізації [1]. Борис Коваленко аналізує феномен вторинної номінації як ефективний інструмент створення негативного образу противника, що активно використовується у пропагандистських практиках РФ [2]. У межах міждисциплінарних досліджень Павло Лисянський, Віра Ястребова та Артем Салі-

хов вивчають роль психологічних спеціальних операцій як методу впливу на політичні процеси та конструювання відповідного образу ворога як інструменту ідеологічного тиску [3]. У свою чергу, Анна Чебряк зосереджується на вивченні механізмів формування негативного образу України у російських ЗМІ, виявляючи характерні риси риторики, структуру меседжів і логіку інформаційної ескалації [4]. Іноземні дослідники також виявляють високий інтерес до цієї проблематики. Зокрема, B. Flickinger досліджує створення образу ворога через інструменти візуальної пропаганди, підкреслюючи роль символічних кодів та емоційних тригерів у формуванні масової лояльності [5]. Gabriela Dudek-Waligóra аналізує створення ворога як ключовий компонент політичного дискурсу в умовах ідеологічної трансформації сучасної Росії [6]. У свою чергу, Nils Muižnieks вивчає інформаційно-пропагандистське конструювання образу ворога у контексті російської політики щодо Латвії, вказуючи на цілеспрямовану кампанію формування зовнішнього супротивника з метою внутрішньої мобілізації [7]. Попри вагомий внесок перелічених авторів у вивчення окремих аспектів створення образу ворога, більшість досліджень залишаються фрагментарними й обмеженими аналізом окремих каналів чи елементів пропагандистського дискурсу. У той час як сучасні автократичні режими, зокрема Російська Федерація, демонструють системний підхід до формування цілісного, стратегічно вибудуваного образу внутрішнього ворога як складової державного ідеологічного наративу. Така модель, що охоплює освітню, культурну, релігійну та інформаційну сфери, є інструментом не лише для внутрішнього контролю, а й для експортної політики та транснаціональної мобілізації. Цей комплексний характер використання образу ворога потребує окремого поглибленого дослідження з метою виявлення алгоритмів його формування, застосування та наслідків у контексті сучасної політичної реальності.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Попри наявність значної кількості досліджень, присвячених окремим аспектам пропаганди, ідеологічного тиску та створення образу ворога, у науковому дискурсі досі бракує комплексного аналізу цілісного алгоритму формування цього образу як інструменту політичної мобілізації в межах авторитарних політичних систем. Зокрема, не було здійснено системного дослідження, яке б розкривало механізми, етапи та внутрішню логіку створення образу внутрішнього ворога в умовах автократії – як на концептуальному, так і на прикладному рівні. Такий підхід є необхідним для розуміння того, яким чином авторитарні режими, на прикладі Російської Федерації, використовують інформаційні, релігійні, культурні та освітні інструменти для створення централізованого й монолітного ідеологічного простору. На сьогодні більшість наявних досліджень фокусуються переважно на зовнішніх проєкціях образу ворога або на медійному вимірі його формування, в той час як політичні, освітні, правові та безпекові складові цього процесу часто залишаються поза увагою. Залишається відкритим питання, яким чином вибудовується структура цього образу: хто є його суб'єктом, які канали комунікації та типи меседжів використовуються, як відбувається його адаптація для різних цільових аудиторій, і як цей образ забезпечує консолідацію влади, легітимацію репресій та підготовку до зовнішньої агресії. Особливої актуальності ця прогалина набуває в контексті аналізу дій Російської Федерації після 2014 та особливо після 2022 року, коли процеси створення внутрішнього ворога були поставлені на інституційні рейки й охопили не лише ЗМІ, а й освіту, релігію, культуру, законодавство та повсякденну комунікацію. Отже, вкрай необхідним є розроблення міждисциплінарної моделі, що дозволить систематизувати алгоритм конструювання образу ворога в сучасних автократичних політичних режимах як цілісну стратегію ідеологічної мобілізації та соціального контролю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для здійснення комплексного аналізу технології створення образу ворога в політичних системах автократичного типу передусім необхідно окреслити вихідні поняття, зокрема термінологічне визначення самого феномену «образ ворога». З огляду на відсутність усталеного академічного підходу до цього явища в сучасній політології, у даному дослідженні ми пропонуємо власне авторське визначення цього поняття, сформульоване на основі узагальнення практик автократичних режимів, зокрема Російської Федерації. Під **«образом ворога»** у межах даної роботи ми розуміємо – свідомо сконструйований автократичним політичним режимом негативний образ конкретної держави, нації, соціальної, політичної або релігійної групи, що використовується як інструмент мобілізації населення, легітимації репресій, виправдання зовнішньої агресії та формування внутрішньої ідеологічної єдності. Конструювання такого образу відбувається через системний вплив у політичній, інформаційній, релігійній, культурній та освітній сферах, що забезпечує багаторівневу трансляцію єдиного державного наративу. Запропоноване визначення дозволяє розглядати створення образу ворога не як фрагментарну або ситуативну інформаційну кампанію, а як складову довготривалої ідеологічної стратегії автократичного управління. У цьому контексті «образ ворога» виступає не лише засобом консолідації суспільства, а й інструментом обмеження ідеологічного плюралізму, сприяючи формуванню колективної

ідентичності населення на основі уявлення про постійну зовнішню (а іноді й внутрішню) загрозу.

Практична реалізація технології формування образу ворога в межах автократичних режимів має системний і цілеспрямований характер. У релігійній сфері, зокрема в Російській Федерації, цей процес відбувається через декілька ключових механізмів впливу. Зокрема, застосовуються друковані матеріали (листівки, брошури), що містять пропагандистські меседжі, розповсюджується спеціалізована література з антизахідним чи антиміноритарним змістом, а також практикується риторика ненависті під час публічних релігійних проповідей, спрямована на формування ворожого ставлення до «ідейного супротивника» [8]. Особливо показовим є приклад використання інституційного ресурсу Російської православної церкви для формалізації та легітимації ідеологічного образу ворога. Так, під час засідання Всесвітнього російського народного собору, яке проходило 27–28 березня під головуванням патріарха Кирила, було ухвалено програмний документ, що фактично закріплює релігійне обґрунтування зовнішньополітичної агресії. У ньому вторгнення в Україну кваліфікується як «священна війна», а головною метою визначено ліквідацію української незалежності та встановлення прямого контролю з боку Москви [9]. Окрім виправдання воєнної інтервенції, зазначений документ містить ширший цивілізаційний дискурс, у якому Захід представлено як загрозу духовно-культурному простору Росії. Така стратегія засвідчує, що релігійна сфера використовується не лише як канал комунікації, а як активний інструмент мобілізації масової свідомості та поширення авторитарної ідеології. Таким чином, формування образу ворога в релігійному контексті виступає складовою частиною комплексної інформаційно-ідеологічної кампанії автократичного режиму.

Окремий вектор ідеологічного впливу в межах технології створення образу ворога в автократичних політичних системах становить розважальний контент, зокрема художнє кіно та серіали. Попри свою зовнішню аполітичність, продукти масової культури в таких режимах часто набувають функції інструментів пропагандистського впливу на масову свідомість. У випадку Російської Федерації розважальний сегмент активно використовується для формування стійких негативних асоціацій щодо конкретних держав і народів, що визначені як геополітичні опоненти. Згідно з відкритими джерелами, у 2024 році урядом Росії було спрямовано понад 30 мільйонів доларів із державного бюджету на виробництво пропагандистських фільмів, у яких Україна виступає в образі головного ворога. Ця сума майже у 3,5 раза перевищує обсяги фінансування подібного контенту до початку повномасштабного вторгнення у 2022 році [10]. Аналізуючи тенденції останніх років, українські експерти, які займаються моніторингом російської пропаганди, зазначають значне зростання кількості аудіовізуального продукту з чітко вираженим антиукраїнським змістом. До переліку таких стрічок відносяться повнометражні фільми «Крим», «Позивной “Пасажир”», «Кримський міст», «Свідок», а також телесеріал «20/22» [11]. У цих фільмах спостерігається усталена схема репрезентації України як деструктивної, ворожої та загрозливої сутності, що загрожує як внутрішньому порядку, так і безпеці «русского мира». Таким чином, кіноіндустрія перетворюється на складову частину державної інформаційної політики, спрямованої на формування у населення відповідного ідеологічного світогляду, в основі якого лежить образ ворога як фактор мобілізації та легітимації політичного курсу автократичного режиму.

Окремо слід приділити увагу освіті в РФ. Починаючи з 2014 року там відбувались певні процеси мілітаризації, які станом на 2025 рік набули потужного розвитку, а саме військові дисципліни вмонтовані в освітні програми для школярів. Слід зазначити, що Павло Лисянський детально вичав ці процеси [12]. Проте, мілітаризація освіти в РФ не тільки просуває військові дисципліни, а ще й інтегрує в ідеологічну свідомість дітей образ ворога. На думку начальника Запорізької ОВА Івана Федорова: «Якщо раніше мета ворога була змусити любити Росію, то тепер його мета – змусити ненавидіти Україну. Вони роблять все, щоби посилювати ненависть до України та українців. Вони почали більше фінансувати свої мілітаристські організації» [13]. На тимчасово окупованих територіях України, зокрема в Автономній Республіці Крим, російська окупаційна адміністрація здійснює системну пропагандистську роботу, спрямовану на формування у дітей ворожого ставлення до всього, що асоціюється з українською ідентичністю. Одним із інструментів такого впливу є освітні заходи, які подаються під виглядом профілактики екстремізму, але фактично використовуються для ідеологічного втручання у свідомість школярів [14]. У межах зазначених ініціатив школярам нав'язується уявлення про українську державність, символіку та збройні сили як джерело загрози, що нібито несе ризики для безпеки і стабільності. Такі інтерпретації подаються як частина державної політики з «боротьби з радикалізмом», хоча насправді мають виразну мету делегітимізації української національної ідентичності. Навчальні програми доповнюються матеріалами, які дискредитують українські державні інституції, а підтримка національних символів або Збройних сил України розглядається як ознака екстремістської діяльності, за яку передбачені репресивні заходи. Заняття подібного змісту проводяться не

лише шкільними викладачами, але й представниками силових структур РФ, зокрема Федеральної служби безпеки, поліції, а також священнослужителями Російської православної церкви та лояльними до окупаційного режиму активістами. Окремо слід зазначити, що освітяни, які не погоджуються з подібною практикою, нерідко зазнають адміністративного тиску, звільнень або навіть притягуються до кримінальної відповідальності. Це створює середовище примусу й страху, де система освіти перетворюється на інструмент репресивної ідеологічної індоктринації.

Когнітивний вплив виступає одним із ключових інструментів, за допомогою якого автократичні режими, зокрема Російська Федерація, здійснюють системне конструювання образу ворога [15]. Цей вплив спрямований на формування у населення певних уявлень, оцінок та емоційних реакцій, які закріплюють у колективній свідомості уніфіковане уявлення про «іншого» як джерело загрози. Образ ворога в сучасній російській пропаганді є не лише зовнішнім – Захід, США, Україна, НАТО – але й внутрішнім, що включає політичну опозицію, громадських активістів, незалежні медіа, представників ЛГБТК+ спільнот, а також носіїв інакшої культурної чи мовної ідентичності. Конструювання цього образу здійснюється через багаторівневу інформаційно-психологічну кампанію, в якій задіяні державні ЗМІ, соцмережі, кінематограф, освітні програми та релігійні організації. Кожен з цих елементів виконує функцію трансляції та підкріплення наративів, які мають сформувати у масової аудиторії почуття тривоги, обурення, відрази або ненависті до визначених «ворожих» груп. Значну роль у цьому процесі відіграє розважальний контент, який дедалі частіше слугує інструментом ідеологічної обробки. Наприклад, протягом 2024 року з державного бюджету РФ було спрямовано понад 30 мільйонів доларів на створення фільмів, у яких Україна постає в образі ворога, що втричі перевищує обсяги фінансування таких проєктів до 2022 року. Ці кінострічки транслюють чіткі меседжі: українська держава є не лише політичним опонентом, але й культурною, моральною та навіть екзистенційною загрозою для «російського світу». Окремий вектор когнітивного впливу спрямовано на молодь. У тимчасово окупованих регіонах України російська влада активно впроваджує так звані «антиекстремістські лекції», під час яких українська мова, символіка, культурна ідентичність або підтримка Збройних Сил України ототожнюються з екстремізмом. Такі лекції проводять представники ФСБ, поліції, підконтрольні Кремлю релігійні діячі та «громадські активісти». Метою цих заходів є не просто трансляція ворожого образу, а його інтеграція в систему моральних координат молодого покоління. Таким чином, когнітивна війна, що ведеться Росією, має на меті не лише маніпуляцію поточним сприйняттям подій, а й довготривалу трансформацію свідомості. Образ ворога стає складовою нової політичної міфології, яка забезпечує легітимацію авторитарної влади, виправдовує насильство та сприяє мобілізації суспільства на основі ненависті, страху і викривленого уявлення про реальність.

Культурна політика сучасної Російської Федерації дедалі активніше використовується як інструмент політичної мобілізації та засіб ідеологічного конструювання образу ворога [16]. Культура, зокрема її масова складова – література, кіно, музика, історичні реконструкції – інтегрується в державну систему пропаганди, стаючи частиною ширшої стратегії з легітимації агресивної зовнішньої політики. Центральним наративом такої політики є уявлення про унікальну «русскую культуру» як цивілізаційно вищу форму, що потребує захисту від нібито ворожих або чужих впливів. Україна в цьому дискурсі зображується як культурно відступницька територія, яка не тільки втратила зв'язок із «істинними традиціями», а й загрожує їхньому існуванню. Через мистецькі форми Кремль просуває уявлення про українську культуру як про політично ангажовану, радикалізовану та морально девіантну, що потребує «очищення» чи «відновлення». Окрему роль відіграє механізм культурного присвоєння – коли видатні українські діячі подаються як частина «єдиного російського культурного простору», що нівелює саме існування української ідентичності. Цей підхід, помножений на викривлене трактування історичних подій у фільмах, серіалах, театральних постановках та літературі, формує в уяві російського споживача культурний код, у якому Україна постає не як суверенна держава, а як «втрачене», «збочене» чи «виправлення потребуюче» культурне тіло. Через цілеспрямовану фінансову підтримку відповідних мистецьких продуктів, зокрема пропагандистських фільмів, Росія створює обґрунтування для своїх дій у свідомості власного населення. Україна постає у ролі деструктивного ворога, а Росія – як носій і захисник історичної справедливості та духовних засад. Таким чином, культурна сфера стає не нейтральною територією, а активним інструментом політичного протистояння, де формування образу ворога виступає не побічним продуктом, а безпосередньо запланованою метою.

У формуванні агресивної політики Російської Федерації щодо України ключову роль відіграє ідеологічне конструювання образу ворога, що здійснюється через ретрансляцію україно-фобських наративів, впроваджених провідними ідео-

логами сучасної РФ [17]. Ці наративи ґрунтуються на запереченні права України на державність, нав'язуванні уявлень про її "штучність", підпорядкованість Заходу та "історичну неспроможність". Одним із домінантних концептів є твердження, що Україна є не самостійним суб'єктом міжнародних відносин, а ворожим проєктом, створеним для підриву "єдиної російської цивілізації". У цьому контексті на українську ідентичність накладається ярлик "нацистської" або "екстремістської", що дозволяє зображати будь-яку форму українського державного суверенітету як загрозу. Наратив про "денацифікацію", що активно використовується офіційною російською пропагандою, виконує роль морального виправдання воєнної агресії, подаючи її як "звільнення" від "ворожої ідеології". Ці конструкти не є спонтанними – вони є результатом системної ідеологічної роботи україножобських публічних інтелектуалів, які десятиліттями формували ґрунт для делегітимації України на внутрішньому та міжнародному рівнях. Їхні концепції активно транслюються через академічні кола, ЗМІ, публічні виступи і включають твердження про "один народ", "російський світ", "антимайданну цивілізацію" тощо. Аналітичну оцінку цій ідеології дає, зокрема, колишній радник президента РФ Андрій Іларіонов. Він вказує, що агресія проти України є реалізацією доктрини знищення української державності під виглядом "історичної справедливості" та "боротьби з тероризмом". Така позиція розглядає Україну не як рівноправного суб'єкта, а як об'єкт "перевиховання", що повністю відповідає моделі ідеологічного насильства. Таким чином, російська зовнішня політика щодо України значною мірою ґрунтується на україножобських ідеологічних засадах, які системно формують у масовій свідомості образ ворожої, ворожо налаштованої України. Це дозволяє легітимізувати війну, забезпечити мобілізацію населення і водночас створити сприятливе середовище для репресій та інформаційної ізоляції.

Окреслюючи контури ідеологічної політики Російської Федерації щодо України, слід відзначити, що її репресивна стратегія виходила далеко за межі інформаційного та пропагандистського простору. Ідеологічне конструювання образу ворога не обмежувалося виключно формуванням ворожого іміджу України через україножобські наративи – воно переростало у підготовку до цілеспрямованого фізичного знищення представників українського суспільства. За свідченнями Головного управління розвідки Міністерства оборони України, задовго до початку повномасштабного вторгнення Росія здійснювала планування геноцидальних практик, що включало підготовку так званих «розстрільних списків» [18]. До них мали потрапити українські інтелектуали, журналісти, діячі культури, ветерани бойових дій, духовенство та громадські активісти – тобто саме ті категорії, які в суспільній уяві Росії репрезентували загрозу її експансіоністським інтересам. Ці дії свідчать про намагання російської держави не лише нейтралізувати збройний спротив, а й знищити культурну, інтелектуальну та національно свідому еліту українського суспільства. Підготовка до масштабного репресивного тиску передбачала також логістичне забезпечення насильства – зокрема, створення мобільних крематоріїв і облаштування місць для масових поховань, про що вказувалося в інструктажах, які отримували окупаційні підрозділи РФ. У поєднанні з ідеологічною кампанією дегуманізації українців, ці заходи демонструють системний характер державного планування політики, що має ознаки геноциду. Таким чином, україножобські наративи, впроваджені провідними російськими ідеологами, виконували не лише мобілізаційну функцію, а й створювали інформаційне підґрунтя для виправдання масового фізичного насильства. Вони стали ключовим компонентом у формуванні образу ворога, на основі якого Російська Федерація здійснювала практики, несумісні з міжнародним правом та базовими принципами людяності.

Висновки. Дослідження ідеологічного конструювання образу внутрішнього ворога в автократичних режимах, зокрема на прикладі Російської Федерації, виявило системний, багаторівневий і стратегічно спрямований характер цього феномену. Образ ворога у сучасній російській політичній системі не є елементом ситуативної риторики, а слугує фундаментальним інструментом легітимації влади, мобілізації населення та виправдання як внутрішніх репресій, так і зовнішньої агресії. Він формується через скоординовану діяльність медіа, освіти, релігійних інституцій, культури та навіть правоохоронних органів. Особливе значення має роль когнітивного впливу та культурної політики, яка транслює україножобські наративи, що сприяють дегуманізації українців і делегітимації самої ідеї української державності. Провідні ідеологи РФ упродовж десятиліть формували інтелектуальне підґрунтя для агресивної експансії, перетворюючи Україну на «екзистенційного ворога». Ці наративи не лише інституціоналізовані у внутрішній політиці, а й стали основою інформаційного супроводу підготовки до геноцидальних практик. Таким чином, створення образу ворога постає як цілісна стратегія авторитарного контролю та знищення альтернативних форм ідентичності, що не лише загрожує безпеці окремих суспільств, але й становить виклик міжнародному правопорядку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Калакура Я. Ідеологічна леґітимація загарбницьких воєн і конструювання образу ворога в російській історіографії. Український історичний журнал. 2022. С. 93–108.

2. Коваленко Б. Вторинна номінація як засіб створення образу ворога. Філологічний часопис. 2024. Вип. 24. С. 36–49. DOI: https://doi.org/10.31499/2415-8828.2(24).2024.317046.

3. Лисянський П.Л., Ястребова В.А, Саліхов А.Р. Психологічні операції (psyop) як вплив на політичні процеси: наукова стаття. Одеса. Актуальні проблеми політики. 2025. Вип. 75. С. 65–72. DOI https://doi.org/10.32782/app.v75.2025.9

4. Чеберяк А. Механізм створення негативного образу України на сторінках російських засобів масової інформації. Закарпатські філологічні студії. 2018. Вип. 3. С. 101–106.

5. Flickinger B. Enemies and FeindBilder–Visual Propaganda. ISHA Journal. 2000. № 1. P. 181–207.

6. Dudek-Waligóra G. Creating an enemy as a feature of ideological discourse: the case of contemporary Russian power in relation to Ukraine. In: The Routledge Handbook of the Sociopolitical Context of Language Learning. Routledge, 2025. P. 259–273.

7. Muižnieks N. Manufacturing Enemy Images? Media Portrayal of Latvia. Riga: Academic Press of the University of Latvia, 2008. 167 p.

8. РПЦ закликає російських військових "стерти українську націю з лиця землі". 5 Канал. Електронний ресурс. 2022. URL: https://www.5.ua/suspilstvo/rpts-zaklykaie-rosiiskykh-viiskovykh-sterty-ukrainsku-natsiiu-z-lytsia-zemli-foto-275616.html

9. Навіщо російська православна церква оголосила "священну війну" Україні та Заходу. ТЕКСТИ. Електронне видання. 2024. URL: https://texty.org.ua/fragments/112207/navisho-rosijska-pravoslavna-cerkva-oholosyla-svyashennu-vijnu-ukrayini-ta-zahodu-atlantic-council/

10. Для чого РФ витрачає мільйони доларів на низькопробне пропагандистське кіно. Центр протидії дезінформації. Електронне видання. 2024. URL: https://cpd.gov.ua/result/dlya-chogo-rf-vytrachaye-miljony-dolariv-na-nyzkoprobne-propagandystske-kino/

11. Пропаганда на широкому екрані: як Росія використовує кіно, і чи є воно успішним. StopFake. Електронне видання. 2024. URL: https://www.stopfake.org/uk/propaganda-na-shirokomu-ekrani-yak-rosiya-vikoristovuye-kino-i-chi-ye-vono-uspishnim/

12. Лисянський П.Л. Воєнізація освітнього процесу в РФ: загрози та наслідки. Регіональні студії. 2024. Вип. 38. С. 26–32. URL: http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/38/6.pdf

13. Росіяни на ТОТ вчать дітей ненавидіти Україну і посилюють мілітаризацію. Детектор медіа. Електронне видання. 2025. URL: https://detector.media/infospace/article/240604/2025-05-05-rosiyany-na-tot-vchat-ditey-nenavydity-ukrainu-i-posylyuyut-militaryzatsiyu-fedorov/

14. У Криму проводять «антиекстремістські лекції», на яких навчають дітей ненавидіти Україну. Радіо Свобода. Електронне видання. 2025. URL: https://ua.krymr.com/a/news-u-krymu-provodyat-antyekstremistski-lektsiyi/33388564.html

15. Когнітивна війна росії проти світу: методи впливу на людську свідомість. Польське Радіо. Електронне видання. 2024. URL: https://www.polskieradio.pl/398/11190/artykul/3465250

16. «Культурна спецоперація», або як Росія використовує свою культуру у війні проти України. Регіональний центр з захисту прав людини. Аналітичний звіт. Електронне видання. 2023. URL: https://rchr.org.ua/analytics/kulturna-speczoperacziya-abo-yak-rosiya-vikoristovuye-svoyu-kulturu-u-vijni-proti-ukrayini/

17. Працівники ідеологічного фронту, які просувають ідеї рашизму, є злочинцями на рівні з окупантами. SPRAVDI. Аналітичний звіт. Центр громадянських свобод. Електронне видання. 2024. URL: https://spravdi.gov.ua/praczivnyky-ideologichnogo-frontu-yaki-prosuvayut-ideyi-rashyzmu-ye-zlochynczyamy-na-rivni-z-okupantamy-igor-solovej/

18. «Геноцидальна політика». Росія створювала розстрільні списки, до яких мали увійти українські вчителі, журналісти і священники. Новий час. Електронне видання. 2024. URL: https://nv.ua/ukr/world/countries/rozstrilni-spiski-budanov-rozpoviv-kogo-rosiya-planuvala-vbiti-v-ukrajini-50468814.html

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

UDC 327
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.7

THE MIGRATION CRISIS AND EXTREMISM AS A CHALLENGE TO THE NATIONAL SECURITY OF THE KINGDOM OF SWEDEN AND DEMOCRACY IN THE SCANDINAVIAN REGION

МІГРАЦІЙНА КРИЗА ТА ЕКСТРЕМІЗМ ЯК ВИКЛИК НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ КОРОЛІВСТВА ШВЕЦІЇ ТА ДЕМОКРАТІЇ У СКАНДИНАВСЬКОМУ РЕГІОНІ

Petriaiev O.S.,
Postgraduate student at the Department of Informational Security
National Institute for Strategic Studies

The article examines the problem of Muslim migration to the Kingdom of Sweden. The Muslim diaspora, and in particular the Turkish and Arab ones, today play an important role in the social, economic and demographic spheres of the country's life. The Muslim diaspora in Sweden began to form in the sixties of the twentieth century. After the end of World War II, the country needed cheap labor. The first workers came from Turkey. Ten years later, they began to bring their families and receive Swedish citizenship. In 1979, political refugees from Iran began to arrive in Sweden, who fled after the fall of the Shah's regime and the victory of the Islamic Revolution. In the eighties, even more refugees from Iran began to arrive in the country, fleeing the Iran-Iraq War. In the 21st century, residents of Afghanistan, Iraq and Syria arrived in the country, who also fled from wars in their countries. Muslim migrants formed their diasporas. They are not homogeneous. The divisions are based on religion, into Shiites and Sunnis, and on ethnicity. A parallel society has developed in Sweden. There are difficulties in the integration of Muslim migrants. This is explained by the underdeveloped state program for the integration of the new population, poor knowledge of the Swedish language and low level of education. Muslim migrants live in large cities of the country in separate areas, forming their own enclaves. In such enclaves, their own economy is developing, usually represented by small businesses, cultural customs are preserved, communication occurs in the native languages of the migrants, Turkish, Arabic, Farsi or Urdu. The birth rate among migrants is high. Experts fear an increase in the number of Muslims due to the natural population growth in the diaspora. Muslim youth in Sweden feel like strangers. They become a target for the propaganda of Islamic fundamentalism, which pushes them to commit terrorist acts, which leads to a threat to the national security of the country. Also, all of the above factors contribute to the growth of xenophobia and Islamophobia in Swedish society, which increases the popularity of right-wing political parties that offer quick radical solutions to the current problem. The Swedish government approaches the solution of all of the above problems systematically, by increasing programs for the integration of migrants, offering Swedish language courses, educational programs, solutions to the issue of employment and deradicalization among Muslims to prevent the spread of Islamic fundamentalism.

Key words: Sweden, Islam, Islamophobia, terrorism, migration.

У статті розглядається проблема міграції мусульман до Королівства Швеції. Мусульманська діаспора, а зокрема турецька та арабська, сьогодні відіграють важливу роль у соціальній, економічній, демографічній сфері життя країни. Мусульманська діаспора у Швеції почала формуватися у шістдесятих роках XX століття. Після закінчення Другої Світової війни, країні була потрібна дешева робоча сила. Перші робітники приїжджали із Туреччини. Через десять років вони почали привозити свої сім'ї та отримувати шведське громадянство. 1979 року до Швеції стали прибувати політичні біженці з Ірану, які втекли після падіння режиму Шаха та перемоги Ісламської революції. У вісімдесятих роках до країни стали приїжджати ще більше біженців з Ірану, які втекли від Ірану-Іракської війни. У XXI столітті до країни приїхали жителі Афганістану, Іраку та Сирії, які так само втекли від воїн у своїх країнах. Мусульмани мігранти сформували свої діаспори. Вони не однорідні. Поділ відбувається за релігійним принципом, на шиїтів і сунітів і за етнічним. У Швеції склалося паралельне суспільство. Спостерігаються проблеми з інтеграції мігрантів мусульман. Це пояснюється не розвиненою державною програмою з інтеграції нового населення, слабким знанням шведської мови та низьким рівнем освіти. Мігранти мусульмани живуть у великих містах країни в окремих районах, формуючи власні анклави. У таких анклавах розвивається власна економіка, зазвичай представлена дрібним підприємництвом, зберігаються культурні звичаї, спілкування відбувається рідними мовами мігрантів, турецькою, арабською, фарсі або урду. Народжуваність серед мігрантів висока. Експерти бояться збільшення кількості мусульман за рахунок природного зростання населення серед діаспори. Мусульманська молодь у Швеції почувається чужою. Вона стає ціллю для пропаганди ісламського фундаменталізму, який підштовхує їх до здійснення терористичних актів, що призводить до загрози національної безпеки держави. Так само, всі перелічені фактори сприяють зростанню ксенофобії та ісламофобії у шведському суспільстві, що збільшує популярність правих політичних партій, які пропонують швидкі радикальні рішення проблем, що склалися. Шведський уряд підходить систематично до вирішення перелічених проблем, методом збільшення програм з інтеграції мігрантів, пропонуючи курси вивчення шведської мови, освітні програми, вирішення питання працевлаштування та дерадикалізації серед мусульман для запобігання поширенню ісламського фундаменталізму.

Ключові слова: Швеція, іслам, ісламофобія, тероризм, міграція.

Introduction. The Kingdom of Sweden faces a national security problem caused by Islamic fundamentalism and terrorism. High levels of migration, as well as high birth rates among migrants, may lead to a demographic imbalance in the near future, when the native population becomes smaller than the descendants of migrants. Weak integration of Muslim migrants creates a problem for Swedish society, creating a parallel society with its own religion, culture and customs. Lack of access to education and work creates poverty, which stimulates a sense of anger and alienation, which can be used by radical Islamic organizations whose goal is to export their ideas outside the Islamic world. Islamic extremism and terrorism generate a sense of Islamophobia in Swedish society, developing into aggressive behavior towards Muslim migrants, as well as the popularity of right-wing political parties that use a populist strategy and offer quick solutions to the migration issue, which can threaten democracy in Sweden and disrupt social harmony.

The article's main goal. The study is conducted to study the problem of Muslim migration to Sweden. The issues of Islamic fundamentalism and terrorism, which pose a threat to the national security of the Kingdom of Sweden, were also studied.

Recent literature review. The problem of the Islamic diaspora in Sweden has been researched by scholars such as Goran Larsson, Simon Sorgenfrei, Stefan Hedlund, Alex Gylden, Henrik Emilsson, Erika Willander, Andie Flemstrom etc.

The main research material. Today, Sweden is seeing an increasing role of Islam and the influence of Muslims on the social, religious and political life of the country. As in most countries of the European Union, Muslims began to come to Sweden after World War II, in the 1960s and 1970s. Between the 1960s and 1985, the majority of Muslim migrants who came to Sweden to work were Turks and immigrants from the Balkan countries. These migrants came through employment programs offered by Swiss companies involved in heavy industry, or they looked for work themselves. Muslims began to settle in large cities such as Malmö, Gothenburg and Stockholm.

For the first ten years after arriving for work, the Muslim men did not plan to stay. They wanted to earn money for a better life at home. Many of the first wave of migrants shared these ideas, which did not help them integrate into Swedish society. Gradually, the migrants' plans changed, and they began to bring their families.

In the 1980s, Sweden experienced a large influx of refugees from Iran. The reasons for this were the Islamic Revolution in Iran in 1979 and the political terror that followed, as well as the Iran-Iraq War. The majority of migrants from Iran were political migrants and war refugees. The majority of the Iranian diaspora in the 1980s was secular or even hostile to Islam. But this trend changed towards the end of the 1990s, when several Shia religious institutions were opened in Stockholm. Since the beginning of the 21st century, the Shia Islamic diaspora has been replenished with migrants from Lebanon, Iraq and Uganda.

During the seventies and eighties, Muslim migrants began to bring their families to Sweden. In the nineties, a correlation emerged between the wars in various Muslim regions and the migration of the population to the country. In the first half of the nineties, refugees from Somalia and Bosnia began to arrive in Sweden. Thus, between 1990 and 1993, approximately 150,000 people from the former Yugoslavia asked for asylum in Sweden. From Africa, 16,000 Somali citizens and 12,000 Ethiopians arrived in the country. In 1999, during the Kosovo war, Kosovo Albanians also became refugees who asked for asylum in Sweden [1, c. 12–13].

In 2015, the migration crisis began in the countries of the European Union. Sweden was no exception in this social process. During this period, 162 877 people applied for asylum in Sweden, accounting for 12.4% of all applications submitted in the European Union. In the first six months of 2015, an average of 4,000-5,000 asylum applications were submitted per month. But in the autumn, this figure increased rapidly. In September and October, 24,000 applications were submitted. In November, 40,000 asylum applications were submitted. The majority of refugees were citizens of Syria and Afghanistan [2, c. 9–11].

As of 2025, there are approximately 800 000 Muslims living in the Kingdom of Sweden. This is 8% of the total population of Sweden, which is 10.54 million people. With the high birth rate and migration, the number of Muslims in the country will continue to grow [3].

It is quite difficult to determine the demographics of Muslims living in Sweden, and there is no clear data. It is believed that among all the countries of Western Europe, the Kingdom of Sweden has the greatest diversity of Muslims. The main part is from countries such as Turkey, Iran, Iraq, Syria, Somalia, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Albania. Also, among the Muslims of Sweden there are immigrants from the former Muslim republics of the USSR, as well as Kurds from the Kurdish regions of Turkey, Iraq and Iran. All of them differ greatly in cultural customs, ethnicity, political views, social class, level of education, etc.

Muslims in Sweden should be divided into separate groups. The first group is ethnic Turks who speak Turkish, profess Sunni Islam and have formed a separate diaspora. The second group is people from Arab countries such as Iraq, Syria, Lebanon, Tunisia, Algeria, Morocco, and the Palestinians. They are united by the Arabic language and Sunni Islam. We will also separately highlight the group of Shiite Muslims from Syria and Lebanon. Next come migrants from Iran who profess Shiism. Next comes a group of Muslims

from the Balkan countries such as Albania, Kosovo, Bosnia and Herzegovina. People from the African continent are represented by such groups as Somalis, Eritrea, Ghana, Gambia, Nigeria, Liberia, Senegal, Sudan. There is also a group of people from Pakistan and Afghanistan [4, с. 11–15].

It would be wrong to think that all Muslims in Sweden form an Islamic diaspora. All these groups are divided, atomized and separate groups. It would be more correct to unite them into a Turkish group, Iranian, Arab, etc. Their unification is primarily influenced by their country of origin and language. Secondly, they can be divided by religion, that is, which mosque, Sunni or Shiite, they will go to pray in. Thus, we can observe the Turkish diaspora. People from Turkey who speak Turkish and attend a Sunni Mosque. And the Iranian diaspora, speaking Farsi and attending a Shiite Mosque. These two groups may not be interconnected. That is, there is a pyramidal system of division by country, ethnic group, language and direction of Islam.

The majority of Muslims in Sweden live in large cities, such as Stockholm, Malmö, Uppsala, Västerås. An analysis of the religious situation in the Kingdom of Sweden, prepared by the "Swedish Agency for Support of Religious Communities" reported that there are several hundred Islamic religious institutions in the country, including mosques and Islamic religious, cultural and community centers [5, с. 22].

The Swedish news portal Samnytt notes that in 25 years in Sweden, the number of mosques has increased by 4200%. Today there are approximately 300. Many Islamic religious institutions are not officially registered, which creates a problem with counting their number. Attempts to accurately count the number of mosques in the country are often perceived as manifestations of Islamophobia.

Also, there is active construction of new mosques all over the country. Despite the fact that they are built on donations with active advertising on social networks, they quickly receive the necessary amount due to the transfer of large sums of money from Muslim countries such as Saudi Arabia, Iran, Qatar, Turkey. Billions of dollars are allocated from these countries for the development of Islamic infrastructure in Sweden.

In the former industrial areas of the Schwyz cities, abandoned Christian churches are being rebuilt into mosques. A prayer room is being set up in the main hall and a minaret is being added to the main building. Also, in recent years, many Islamic public organizations have appeared in Sweden, such as the Islamic Cooperation Council, the United Islamic Associations of Sweden, and the Swedish Muslim Association [6].

Separately, it is worth mentioning the Shiite religious centers. These include the Imam Ali Islamic Center in Stockholm, the Nur Al-Huda Islamic Community in Trollhättan, Husseinia Al Hauraa Zainab in Västerås, the Shiite Society in Malmö, the Al-Hussein Cultural Society, the Al-Hadi Islamic Cultural Association in Kristianstad, the Al-Montazar Association, the Association of Islamic Unity, the Zainabiya Islamic Center, and the Islamic Cultural School. These public and religious organizations offer Arabic, Swedish, and English language courses, religious ceremonies, daily prayers, religious lectures, weddings, sports and literature clubs, travel, Islamic holidays, Koranic studies, publishing of Islamic literature, and religious and Arabic language textbooks [7].

The social and everyday life of Muslim migrants is complicated. The majority of Muslims live in disadvantaged areas of large cities in Sweden. Several factors contribute to this. The first is the high level of unemployment and poverty, which forces these people to settle in areas where rent is not very high. The second factor is the low integration of migrants into Swedish society. Migrants live in their own ethnic and religious communities, where they feel more comfortable. The majority of migrants live in houses built under a program called the "Million Program" in the three largest cities of the country: Stockholm, Gothenburg and Malmö. The Million Program is a Swedish state program for the construction of affordable housing that was in effect between 1965 and 1974. Such housing is panel apartment buildings [8, с. 63–65].

Many migrants live in poverty and are unemployed. They are often discriminated against in the labor market because of their religion, ethnicity, and low level of education. Unemployment among Muslims in Sweden is 10 times higher than among the native population. Those migrants who have jobs are engaged in low-skilled, low-paid work. Muslim migrants are also discriminated against for their beards, national clothing, and the hijab for women, which covers their faces [9].

The situation is also complicated in the education issue. There is no clear information on the level of education of Muslim migrants in Sweden, as such studies have hardly been conducted. There are independent Islamic schools in Sweden. General information about the education system among Muslims is very limited [10, с. 19–23].

Due to the ever-increasing number of Muslims, political parties and public organizations representing their interests have emerged in Sweden. Although Muslim political activity is only just developing in Sweden, Muslims are already making demands in various areas of public life. The most well-known political party representing the interests of Muslims in Sweden is the Nyans Party. The party was founded in 2019 by Mikael Yuksel, a former member of a centrist party that was closely associated with the radical Turkish Islamic organization Grey Wolves.

The party positions itself as an organization that defends the rights of all migrants and ethnic minorities, but a more detailed analysis showed that

the emphasis is on protecting the rights of Muslim migrants. The party advocates the fight against xenophobia, Islamophobia, solving the problem of housing shortage, developing programs for the integration of migrants into Swedish society, building a multicultural society, criminalizing the denial of the Bosnian genocide, criminalizing the desecration of the Koran, legalizing the wearing of the hijab and all Muslim clothing in public places, encouraging the employment of migrants in the Swiss economy, breaking off relations between Sweden and Israel, imposing sanctions on EU countries that refuse to accept migrants, removing Hamas from the EU's list of terrorist organizations, helping Bosnia and Turkey join the EU [11].

There are also various public organizations in Sweden whose purpose is to represent and protect the interests of Muslim migrants. These organizations include the Muslim Council of Sweden, the Islamic Association in Sweden, and other smaller associations [12, 13].

In the second decade of the 21st century, Sweden has faced social manifestations such as Islamic fundamentalism and terrorism. The two main Islamic extremist organizations that pose a threat to the country are the Muslim Brotherhood and the Islamic State. The Muslim Brotherhood emerged in Sweden in the 1970s after the repression of this Islamic political organization in Egypt. In a short period of time, the Muslim Brotherhood has become the dominant organization representing the interests of the Muslim minority in Sweden. The dominant position of the organization allows them to receive financial assistance from the Swedish government and to be a member of the Federation of Islamic Organizations in Europe.

During its existence in Sweden, the Muslim Brotherhood has created affiliated Islamic organizations such as the Islamic Association in Sweden, the Swedish Muslim Council, Islamic Relief in Sweden, the Association for the Study of Ibn Rushd, Young Swedish Muslims, the United Islamic Communities of Sweden, and the Islamic Schools of Sweden.

The threat posed by the Muslim Brotherhood is the propaganda of Islamic fundamentalism, and an attempt to monopolize information about Islam in their hands. Members of the Islamic organization try to infiltrate political parties in Sweden and educational institutions to spread propaganda of Islamic fundamentalism. To some extent, the Muslim Brotherhood is considered a more dangerous organization than Al-Qaeda or the Islamic State, since they focus their efforts on soft power, without resorting to open violence [14].

The second Islamic extremist organization operating in Sweden is the Islamic State. The country has not been as heavily targeted by Islamic terrorists as Western European countries, but has been used more as a base for Islamic fundamentalists.

Sweden has been the target of several terrorist attacks. In 2010, on September 11, two bombs exploded in Stockholm, killing one person and injuring two. The terrorist was an Iraqi who had moved to Sweden in 1992. The motives were jihad, the Swedish military presence in Afghanistan, and a reaction to Swedish artist Lars Vilks' depiction of the Prophet Muhammad as a dog [15].

On September 11, 2011, in the Swedish city of Gothenburg, the Islamic terrorist organization Al-Qaeda intended to blow up an exhibition center where an exhibition of works by the artist Lars Vilks was taking place. Four people were arrested by Swedish police [16].

In 2016, police in Sweden foiled a terrorist attack planned by a member of the Islamic State. The suspect was sentenced to five years [17].

On April 7, 2017, an Islamic State terrorist hijacked a truck and ran over 5 people, injuring 15 others. The motive was Islamic terrorism, jihad and protest against the Swedish presence in Iraq [18].

Sweden took part in the fight against terrorism together with the countries of the Western coalition.

Between 2001 and 2021, Sweden participated in military and civilian operations in Afghanistan. Sweden provided humanitarian aid and developed civil society. Swedish armed forces participated in combat operations. The task of the Swedish military was to maintain security in the regions of Afghanistan. During the twenty years of presence in Afghanistan, 9,500 Swedish soldiers served in the country. Six Swedish citizens died during this time [19].

Since 2015, the Swedish Armed Forces have participated in the military training of military units in Iraq. Sweden also participated as part of the joint coalition in Operation Inherent Resolve to counter the Islamic State in Iraq and Syria. Since 2016, Sweden has provided $320 million to support regional security in Syria. Sweden's main strategy is to combat Islamic terrorism in various countries in order to prevent it from penetrating into Europe [20].

Sweden is faced with the problem of its citizens participating in the fighting in Syria and Iraq on the side of terrorist organizations. This already poses a threat to the country's national security. According to estimates by the Swedish Security Service, approximately 300 Swedish citizens have joined Islamic groups such as the Islamic State, Al-Qaeda and Jabhat al-Nusra since 2012 [21, c. 13–14].

Faced with the migrant crisis and Islamic fundamentalism, Sweden has adopted various strategies to counteract the social challenge. Former Gothenburg mayor and member of the Social Democratic Party, Anna-Sofie Hermansson, admitted that as early as 2009, police and journalists in major Swedish cities warned that migrants and Islamic fundamentalism were becoming a major problem for municipal security and could soon become a national

problem. At that time, the Swedish authorities did not realize the depth of the problem and ignored it when it could have been prevented. The problem became visible by 2014, when some Swedish citizens began regularly traveling to Iraq and Syria to fight on the side of Islamic fundamentalists. Now there are a significant number of supporters of Islamic fundamentalism in Sweden who are trying to infiltrate educational institutions to spread their ideas among children and students [22].

Sweden has developed a strategy to counter Islamic fundamentalism, extremism, terrorism, their propaganda and the integration of Muslim migrants into Swedish society. The strategy includes such measures as prevention and early warning, the fight against terrorism, the promotion of social cohesion, tolerance and foreign religion and culture and inclusiveness, the integration of parallel society into Swedish society, cooperation with other European countries in solving these problems [23, c. 4–14].

Conclusion. As the study showed, the problem of Islamic fundamentalism poses a high threat to the national security of the Kingdom of Sweden. This problem has several sides, which must be addressed by using different social strategies. The first part of Muslim migrants could not integrate into Swedish society for several reasons. The Swedish authorities did not show due activity in integrating Muslim migrants, not promoting mass study of the Swedish language, opening courses where one can study the language, increasing educational programs, especially paying attention to school and university education and creating jobs for Muslim migrants. It is also necessary to combat Islamophobia at the state level. Islamophobia is a big problem and an obstacle to the integration of Muslim migrants. A parallel society has emerged in Sweden, which continues to live based on its old cultural principles and lives in separate areas of large cities in Sweden. These people live in separate areas and are in their own information space. Various Islamic fundamentalist organizations, especially Al-Qaeda and the Islamic State, recruit Muslim migrants to carry out terrorist attacks, thereby threatening the national security of the country. Taking timely measures to integrate migrants can prevent future problems for Sweden.

REFERENCES:

1. Larrson G. Muslims in the EU: Cities Report. Open Society Institute. 2007. URL: https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/a801911c-65ac-4a92-a902-10ab06ebb750/museucitiesswe_20080101_0.pdf (05.07.2025)

2. Emilsson E. Continuity or change? The refugee crisis and the end of Swedish exceptionalism. Malmo. 2018. MIM Working Papers Series No 18: 3. URL: https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1409918/FULLTEXT01.pdf (05.07.2025)

3. Dyvik E.H. Number of members of Islamic religious communities in Sweden from 2010 to 2022. Statista. 2024. URL: https://www.statista.com/statistics/1457847/members-muslim-communities-sweden/#:~:text=In%202022%2C%20there%20were%20188%2C000,member%20of%20an%20Islamic%20community (05.07.2025)

4. Anwar M., Blaschke J., Sander A. State Policies Towards Muslim Minorities. Sweden, Great Britain and Germany. Parabolis, Berlin. 2004. URL: https://www.islamawareness.net/Europe/Sweden/sweden_article0001.pdf (10.07.2025)

5. Willander E. The Religious Landscape of Sweden. Swedish Agency for Support to Faith Communities. 2019. URL: https://myndighetensst.se/download/18.31f8a54518fa4be5f6454e75/1717150019888/Nr%208,%20eng,%20The%20Religious%20landscape_La%CC%8Aguppl.pdf (11.07.2025)

6. Sweden's Mosque Count Skyrockets 4,200% in Just 25 Years. V4Agensy. 2025. URL: https://v4na.com/en/swedens-mosque-count-skyrockets-4200-in-just-25-years-139235/ (11.07.2025)

7. Sweden Shia's Centers. World Council of Shia's Centers. URL: https://www.wocoshiac.org/en/shia-centers-en/europe-en/sweden-en (11.07.2025).

8. Larrson G. Muslims in the EU: Cities Report. Open Society Institute. 2007. URL: https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/a801911c-65ac-4a92-a902-10ab06ebb750/museucitiesswe_20080101_0.pdf (12.07.2025)

9. Islam in Sweden. Euro-Islam. URL: https://www.euro-islam.info/country-profiles/sweden/ (12.07.2025)

10. Larrson G. Muslims in the EU: Cities Report. Open Society Institute. 2007. URL: https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/a801911c-65ac-4a92-a902-10ab06ebb750/museucitiesswe_20080101_0.pdf (12.07.2025)

11. Våra viktigaste frågor. Partiet Nyans. URL: https://www.partietnyans.se/vara-viktigaste-fragor/ (13.07.2025)

12. Islamiska Förbundet. URL: https://www.islamiskaforbundet.se/ (13.07.2025)

13. Sveriges Muslimska Förbund. URL: https://smf-islam.se/ (13.07.2025)

14. Flemström A. Muslim Brotherhood in Sweden, threats and challenges. ECCI. 2022. URL: https://en.europarabct.com/?p=78800 (17.07.2025)

15. Rising M. Swedes shocked by first terror attack in 3 decades. NBC News. 2010. URL: https://www.nbcnews.com/id/wbna40631647 (18.07.2025)

16. Pilkington E., MacAskill E. Swedish police arrest four on suspicion of plotting terrorist attack. The Guardian. 2011. URL: https://www.theguardian.com/world/2011/sep/11/swedish-police-arrest-four-terrorism (18.07.2025)

17. Moore J. Sweden Convicts Man of Plotting ISIS-Inspired Suicide Bomb Attack. Newsweek. 2016. URL: https://www.newsweek.com/sweden-convicts-man-plotting-isis-inspired-suicide-bomb-attack-465724 (18.07.2025)

18. Crouch D., Bengtsson H. Truck drives into crowd in Stockholm, killing four people. The Guardian. 2017. URL: https://www.theguardian.com/world/2017/apr/07/truck-crashes-in-central-stockholm-sweden (18.07.2025)

19. Sirat S. Sweden reflects on two decades in Afghanistan, cites few signs of hope. AMU. 2024. URL: https://amu.tv/144794/ (19.07.2025)

20. Sweden. Global Coalition. URL: https://theglobalcoalition.org/en/partner/sweden/ (19.07.2025)

21. Gustafsson L., Ranstorp M. Swedish Foreign Fighters in Syria and Iraq. Center for Asymmetric Threat Studies. Swedish Defence University. 2017. C. 136. URL: https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1110355/fulltext01.pdf (19.07.2025)

22. Hermansson A. In the fight against Islamism, Sweden lost a valuable time. Fondation Pour L'Innovation Politique. 2023. URL: https://www.fondapol.org/decryptage/in-the-fight-against-islamism-sweden-lost-a-valuable-time/ (19.07.2025)

23. Busch E., Strommer G. National strategy against violent extremism and terrorism – prevent, avert, protect and manage. Government of Sweden. 2024. C. 71. URL: https://www.government.se/contentassets/524b35ec9cdd4e30a501c6b7d9cbd694/national-strategy-against-violent-extremism-and-terrorism--prevent-avert-protect-and-manage-government-communication-20232456.pdf (19.07.2025)

Date of first submission of manuscript to the publisher: 22.07.2025
Date of manuscript acceptance for publication after review: 25.08.2025
Date of publication: 30.09.2025

РОЗДІЛ 3
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 316.46:32:27-587.6]:321
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.8

МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ КОМПОНЕНТ ХАРИЗМИ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА

MECHANISMS OF INFLUENCE ON THE FORMATION OF THE COMPONENT OF THE CHARISMA OF A POLITICAL LEADER

Баюрчак Н.В.,
аспірант кафедри політичних наук
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника

У даній статті розглянуто процес формування компонент харизми політичного лідера. У статті проаналізовано характерні ознаки харизматичних лідерів та методи, якими вони ретранслюють свою харизму. У досліджені окреслено основні риси харизматичних лідерів, що змушують послідовників їм підпорядковуватись.

Проблема формування та ідентифікації політичних лідерів бере свій початок разом із виникненням феномену влади та заснуванням перших державних утворень. У статті виділено ознаки політичних лідерів залежно від контексту, в якому вони сформувались. Простежено низку спільностей та відмінностей політичних лідерів залежно від культури, епохи та історичного контексту. Виявлено, що в кризові часи зростає попит на харизматичних лідерів, яких вперше визначив німецький дослідник М. Вебер. Харизматичне лідерство як міждисциплінарний феномен стало особливо затребуваним предметом дослідження у XX ст., тому дослідження, що ідентифікують та пояснюють сутність явища харизматичного лідерства є особливо актуальними в нинішній політологічній науці. Стаття відділяє харизматичне лідерство від інших загальноприйнятих теорій та концепцій політичного лідерства. У ній наголошується на характерних ознаках та відмінностях, що виділяють харизматичних лідерів.

Одним з важливих аспектів даного дослідження є висвітлення поглядів дослідників, що представляють різні науки: політологію, біологію, соціологію, психологію та ін. Так як політичне лідерство є складним соціальним феноменом, яке має давні еволюційні витоки, що потребує аналізу з точки зору різних наук для всебічного пояснення даної проблеми.

Результати цього дослідження можуть бути корисними у подальших дослідженнях з даної проблематики та можуть бути використаними як методологічна база подальшого опрацювання проблем політичного лідерства, а також у навчальному процесі.

Ключові слова: лідер, політичне лідерство, харизма, влада, компоненти, еволюція, ознаки, концепції.

This article examines the process of forming the components of a political leader's charisma. The article analyzes the characteristic features of charismatic leaders and the methods by which they relay their charisma. The study outlines the main features of charismatic leaders that force followers to obey them.

The problem of forming and identifying political leaders originates with the emergence of the phenomenon of power and the establishment of the first state formations. The article highlights the characteristics of political leaders depending on the context in which they were formed. A number of commonalities and differences of political leaders depending on culture, era and historical context are traced. It is revealed that in times of crisis, the demand for charismatic leaders, who were first identified by the German researcher M. Weber, increases. Charismatic leadership as an interdisciplinary phenomenon has become a particularly popular subject of research in the 20th century, therefore, studies that identify and explain the essence of the phenomenon of charismatic leadership are particularly relevant in current political science. The article distinguishes charismatic leadership from other generally accepted theories and concepts of political leadership. It emphasizes the characteristic features and differences that distinguish charismatic leaders.

One of the important aspects of this study is the coverage of the views of researchers representing different sciences: political science, biology, sociology, psychology, etc. Since political leadership is a complex social phenomenon that has ancient evolutionary origins, it requires analysis from the point of view of different sciences for a comprehensive explanation of this problem.

The results of this study may be useful in further research on this issue and may be used as a methodological basis for further study of the problems of political leadership, as well as in the educational process.

Key words: leader, political leadership, charisma, power, components, evolution, features, concepts.

Постановка проблеми. В умовах, коли жорстка конкуренція і високий рівень невизначеності є повсякденною реальністю, особливої важливості набувають ціннісні орієнтації та установки лідера. Сьогодні лідерство є сучасним ідеалом індивідуальної поведінки. У зв'язку з цим виникла потреба

в осмисленні впливу ідей та концепцій на теорію та практику політичного харизматичного лідерства. Одним із найбільш захоплюючих аспектів поняття харизми є те, що йому вдалося зберегти ауру таємничості – і навіть надприродності, яку це поняття мало на меті передати, коли вперше було введено понад два тисячоліття тому.

Однак важливо мати на увазі, що обговорення харизми відбувається в більш широкому контексті. Чим вужче хтось визначає харизму, тим більше вона зводиться до цікавої наукової головоломки, яку науковці повинні розгадати, або до навичок управління за допомогою якого корпорації можуть збільшити свій прибуток, але було б помилкою недооцінювати її значення для суспільства як ціле. Насправді, оскільки наша сприйнятливість до харизматичних лідерів не демонструє ознак зменшення, це здається неминучим, що потрібно буде приділяти більше уваги питанню того, як деякі люди здатні досягти надзвичайного впливу на інших.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні можна зустріти величезну кількість літератури, присвяченої проблемі концептуалізації харизми – дедалі популярнішої теми дослідження як у науковій літературі, так і в журналах з менеджменту та політики. Протягом останніх кількох десятиліть. Це для прикладу стаття Антонакіса Д. «An ill-defined and ill-measured gift. Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior» [1], в якій йдеться про вплив харизматичних лідерів на різного роду організаційні структури.

Стаття Бейера Дж. «Taming and promoting charisma to change organizations» [3] акцентує увагу на здатність харизматичних лідерів впливати на організаційні структури та змінювати їх силою своєї харизми.

Однією з фундаментальних праць є сттатя Конгера Дж. і Кануго Р. «Towards a behavioral theory of charismatic leadership in organizational settings» [6], в якій викладена поведінкова теорія харизми авторів, в основі якої є певні типи поведінки, що сприймаються послідовниками харизматично і змушують слідувати за ними.

Стаття групи дослідників на чолі з Лоусоном К. «Looking like a winner: Candidate appearance and electoral success in new democracies» [8] виводить цікаву концепцію так зв. «харизматичної зовнішності», агрументуючи, що певні атрибути зовшнього вигляду дозволяють лідерам вести за собою інших.

Праця науковця фон Рюдена К. «Leadership in an egalitarian society» [11] зосереджується на сучасних концептах лідерства, зокрема харизмі лідерів і їх впливу на інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У науковій літературі, праці дослідників часто приймають форму активної критики та оглядових статей, але вони також розвиваються паралельно, коли дослідники підходять до теми з різними припущеннями і з різних теоретичних точок зору. Це відкриває все більші розбіжності між дисциплінами, які створюють ідею примирення – і, ймовірно, всеосяжне розуміння харизматичного лідерства здійснити все складніше. Як зазначають еволюційні психологи Космідес, Тубі та Баркоу [7, с. 207], унікальне поняття для галузі досліджень лідерства: «На кожному полі є ями та прогалини. Але коли існують причинно-наслідкові зв'язки, які об'єднують поля, діри, які існують в одній дисципліні, іноді можуть бути заповнені завдяки знанням, отриманим в іншій. Природничі науки виявили, що це процес із позитивним зворотним зв'язком: чим більше відомо – тим більше можна вивести, пояснити і навіть спостерігати» [7, с. 208].

У статті запропоновано аналіз та синтез природничих, психологічних, соціологічних та політичних наук у формуванні іміджу політичного лідера.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є висвітлення, аналіз та узагальнення різноманіття підходів до формування образу політичного лідера, а також виділення ключових рис для становлення політичного харизматичного лідера в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо ситуацію, в якій одна група стикається з необхідністю захищатися від іншої. Такий міжгруповий конфлікт відіграв значну роль в історії еволюції людини; дані свідчать про те, що коаліційне насильство було поширеним серед нашого виду. Війна – це стратегія з високим ризиком і високою винагородою, у якій переможці отримують вигоду від доступу до території та потенційних партнерів для спарування інших груп і, отже, має важливі репродуктивні наслідки [5, с. 1294]. Таким чином, не дивно, що сприйняття такого конфлікту, як було показано, впливає на переваги лідерів, – послідовники віддають перевагу особам, які володіють підказками або посилають сигнали, що вказують на їхню здатність чи бажання захищати внутрішню групу та боротися з чужою [9, с. 19].

Зокрема, послідовники віддають перевагу кандидатам у лідери, риси обличчя чи тіла яких демонструють вищий ступінь маскулінності – напр. виражена щелепа, виступаючий надочноямковий виступ і більш широкий ніс. Ці фізичні особливості є результатом підвищення рівня тестостерону, який сам по собі, як було показано, збільшує ймовірність участі в агресивній, домінуючій поведінці [2, с. 386]. Наприклад, чоловіки з відносно вищим рівнем тестостерону більше готові поводитися агресивніше як лідери групи в імітованих військових іграх.У наведеному прикладі можна

встановити досить простий зв'язок між фізичною характеристикою, яку можна спостерігати (тобто маскулінність обличчя) і в іншому випадку непомітна основна якість (тобто тестостерон). Якщо використовувати терміни, які використовує еволюційна психологія, маскулінність обличчя можна вважати корелятом рівня тестостерону. Однак, оскільки ця кореляція відчутна іншим і надійно впливає на їхні уподобання (тобто вибір лідера через їх здатність або готовність брати участь у агресивних діях) він також задовольняє критерії для позначення сигналу [2, с. 387].

З погляду еволюційної психології чітко видно, що переваги лідера повинні змінюватися в залежності від адаптивної координації проблеми, з якими стикаються групи. Показники індексу лідерства окремих осіб і рейтинги їхньої харизми мають змінюватися залежно від ступеня, який відображає їхню здатність допомогти групам подолати конкретну проблему. Це означає, що деякі риси, які є доречними у війні, такі як маскулінність обличчя, можуть не мати значення при виборі лідера мирного часу [10, с. 807]. Ця теорія передбачає, що сприйняття контекстуальних факторів, які роблять потенційні вигоди від співпраці більш помітними, є іншим великим внеском в індекс лідерства. Варто відзначити, що багато найбільш знакових прикладів харизматичних лідерів в недавній історії, як-от Джон Ф. Кеннеді («Не питайте, що ваша країна може зробити для вас…»), Мартін Лютер Кінг («У мене є мрія…») або Барак Обама («Так, ми можемо…») надзвичайно ефективно сигналізував як про терміновість, так і про необхідність внутрішньогрупової співпраці [10, с. 808].

Як інший приклад, варто розглянути час переходу. Іноді групам потрібно змінитися, щоб вижити – наприклад, зменшення доступних місцевих ресурсів може змусити їх досліджувати невідомі території та шукати нові джерела їжі чи притулку. Вік, і особливо молодий вік, може вказувати на здатність потенційних лідерів успішно координувати груповий перехід у молодшому віці. Лідери, ймовірно, будуть більш відкритими та йдуть на більший ризик. Тому в контексті змін наш індекс лідера може бути більшим під сильним впливом ознак молодості – і харизма, ймовірно, приписується лідерам, які демонструють ознаки підвищеної сили, витривалість і фізичні здібності – усі якості, які історично збільшували ймовірність того, що молодші лідери зможуть керувати такими змінами успішно [10, с. 809]. У сучасному суспільстві дані свідчать про те, що лідери-підприємці молодші, тоді як члени ради директорів компаній зі списку Fortune 500, швидше за все, складаються зі старших людей.

Грізність особи, яка вища та фізично сильніша за своїх однолітків, може мати вищий індекс лідера, тому що очікується більший успіх у фізичному бою, у покаранні перебіжчиків і привернені уваги послідовників – це все важливі лідерські характеристики в середовищі предків [4, с. 19]. Цікаво, що є докази того, що послідовники вважають вищих лідерів більш харизматичними [4, с. 20].

Більшість досліджень у цій галузі свідчать про те, що послідовники звертають особливу увагу на інформацію, яка передається через риси обличчяі вирази [9, с. 23].Сприйняття привабливості обличчя та здоров'я також може служити сигналом лідерського потенціалу у фізично важких умовах середовища [10, с. 811], і було показано, що більш специфічні особливості швидко впливають на сприйняття особистості через такі атрибути як теплота, компетентність і надійність. Дослідження еволюційної психології лідерства продовжує відкривати нові способи, якими наша розвинена психіка використовує багатство інформації, переданої нашими обличчями [10, с. 812].

Дослідники Фрідман та Казелло довели, що харизма лідера корелює з фізичною привабливістю [7, с. 207]. Цей зв'язок може бути наслідком кількох факторів – насамперед того, що привабливіше обличчя більше може привернути увагу членів групи. Ця гіпотеза, підтверджена доказами того, що фізична привабливість також позитивно пов'язана з соціальними навичками. Крім того, цей «ефект ореолу», здається, починається дуже рано в житті, оскільки навіть немовлята витрачають більше часу зосереджуючись на привабливих обличчях проти непривабливих. З еволюційної точки зору, можливо, симетрія обличчя (яка сильно корелює з привабливістю) функціонує як ознака «хороших генів». Дійсно, дані свідчать про те, що в середовищах, де є занепокоєння хворобами, більше поширені лідери, які, зазвичай, більш фізично привабливі [7, с. 209].

Привабливість кандидата в лідери виглядає такою важливою, коли є більша відстань між лідерами та послідовниками, або коли іншої особистої інформації про лідерів бракує [1, с. 300]. У нашому сучасному насиченому медіа світі більшість виборців завалені зображеннями кандидатів у лідери, але мають відносно невеликий доступ до інформації, яка була б доступна в невеликих суспільствах в яких еволюціонували ці люди (наприклад, інформація про розмір коаліції або інформація, отримана під час особистої взаємодії). Через відсутність цієї інформації, фізична привабливість тепер може справляти непропорційний вплив на формування лідерства, що може не відображати його відносне значення в середовищі наших предків, де воно служило насамперед як ознака генетичної якості та здоров'я. Якщо це так, то дана теорія передбачає, що привабливість має мати більше значення для прогнозування лідерства

в «нечітких» сферах (таких як політика), особливо коли послідовники не мають повних знань про лідерів. Дійсно, дослідники Лоусон К., Ленц Дж., Бейкер А. і Майерс Дж. [8] виявили серед виборців США, що зовнішній вигляд політичних кандидатів був більш впливовим серед виборців, у яких було мало політичних знань, але багато дивилися телевізор. Таким чином, еволюційний підхід припускає, що зв'язок між привабливістю та харизматичним лідерством може чимось більшим, ніж простий «ефект ореолу» [8, с. 570].

Нарешті, дані малих суспільств показують, що харизма лідерів також залежить від соціальних факторів, таких як розмір коаліції (тобто розмір сім'ї чи мережі партнерів по обміну; і спадковість (діти лідера часто успадковують статус і соціальні контакти своїх батьків і лідерам з більшими соціальними мережами справді надається більший престиж [11, с. 551].

Проте є багато фізичних ознак, які в кінцевому рахунку не мають відношення до виживання послідовників (наприклад, лідер має карі або блакитні очі). Лише тоді, коли сигнал має бути обраний еволюцією, тому що він підвищує шанси на виживання та репродуктивність як відправників (бажаючих лідерів), так і отримувачів (послідовники) – що можна правильно описати як сигнал лідера. У тваринному світі класичним прикладом є хвіст павича, який настільки великий, що робить самця павича більш уразливим до хижаків і паразитів. Хвіст – це корелят генетичної якості та сигнал, оскільки ця інформація має переваги для фізичної форми як для чоловіків, які їх демонструють, так і жінок, які використовують їх для розрізнення потенційних партнерів по спаровуванню. Найважливіше те, що сигнали, які надсилають харизматичні лідери, є «чесними у середньому», тобто вони містять достатньо інформації в середньому, щоб одержувач у середньому був кращим оцінюючи сигнал, ніж ігноруючи його[11, с. 558].

Окресливши основні елементи, ми тепер можемо запропонувати визначення харизматичного лідерства, яке стосується як безпосередніх механізмів, так і кінцевих функцій з точки зору еволюційної психології. Харизматичний лідер визначається як особа, яка демонструє свої здібності та готовність швидко мобілізувати групові дії перед лицем термінової проблеми координації, і харизматичне лідерство є процес, за допомогою якого такі лідери з'являються і здатні впливати на поведінку послідовників, щоб ефективніше координувати відповідь. Тому ми окреслимо деякі конкретні сигнали, які харизматичні лідери можуть використати для прояву їхнього впливу на послідовників.

Перш за все, лідери передають інформацію, просто витрачаючи більше енергії, щоб привернути увагу інших. Наприклад, одним із найефективніших способів спрямувати рух групи може бути просто схвильовано вказувати на джерело їжі або потенційного агресора. Ця гіпотеза додатково підтверджується доказами того, що більші ступені флуктуаційної асиметрії є пов'язані з підвищенням показників трансформаційного лідерства (тобто харизми), а також ефективності [3, с. 309].

Однак із розвитком мови людські сигнали стали на порядки складнішими та деталізованішими порівняно з іншими видами. Численні дослідження показали, що здатність контролювати свою миміку, голос, кроки, темп тощо позитивно пов'язані з формуванням лідерства [3, с. 310]

Збудження емоцій і риторичні навички, швидше за все, інтерпретуються послідовниками як сигнали інтелекту лідера, як здатність створювати потужні промови та вміння винаходити творчі метафори є зовнішньо видимими сигналами розумових здібностей лідера. Оратори, які здатні пробуджувати емоції послідовників, отже, можуть одночасно сигналізувати про свою здатність керувати.Дійсно, дослідження показали, що існує ряд специфічних словесних тактик, таких як використання аналогій і метафор, які можуть безпосередньо впливати на сприйняття харизми. Хоча індивід, який володіє надзвичайними риторичними здібностями, швидше за все, впливатиме на поведінку інших, справді харизматичні лідери здатні використовувати ці навички, щоб передати актуальність виклику, що стоїть перед групою, і надихнути їх до колективних дій [1, с. 316].

Ці тактики зазвичай спрямовані на формулювання «бачення», починаючи з опису ситуації, поточного стану, а потім визначення шляхів, якими його можна було б покращити шляхом колективних дій. Мабуть, найвідоміший прикладом цього є промова «Я маю мрію», у якій Мартін Лютер Кінг виклав потужне бачення «колективного можливого себе в майбутньому», які зрештою стають реальністю протягом покоління. Такі сигнали посилюються, коли харизматичні лідери здатні наголосити на нормах, які відповідають ситуації, і привернути увагу до спільних цінностей і символів в колективній обстановці, що додатково полегшує координацію. Коли лідер виголошує промову в присутності натовпу, вони сигналізують як про своє розуміння проблеми, що розглядається, так і про свою готовність діяти як «перший крок» у вирішенні соціальної дилеми [8, с. 575].

Висновки. Таким чином, харизматичні лідери функціонують як координаційні центри в координаційних іграх, за допомогою яких люди та групи можуть ідентифікувати себе і приєднатися до спільних цілей, а також зміцнити почуття спільної ідентичності. Коли лідер здатний задіяти емоції та мотивацію групи таким чином, сила сигналу здається посиленою, і цей позитивний або негативний вплив може швидко стати зараз-

ним, поширюючись у групі. Підводячи підсумок, можна сказати, що харизматичне лідерство найкраще розглядати як активний процес сигналізування, за допомогою якого індивід – часто спочатку в результаті володіння набором ідентифікованих фізичних або соціальних ознак, які вказують на лідерський потенціал, здатний за допомогою вербальних і невербальних сигналів привернути увагу послідовників, залучити та синхронізувати їхні емоції, запропонувати бачення, зміцнення культурних цінностей і норм, а також забезпечення спільного почуття ідентичності, за яким може об'єднатися група послідовників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Antonakis, J. Charisma: An ill-defined and ill-measured gift. Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior, 2016. 3, 293–319.

2. Apicella, C. L., Dreber, A., Campbell, B., Gray, P. B., Hoffman, M., & Little, A. C. Testosterone and financial risk preferences. Evolution and Human Behavior, 2008. 29(6), 384–390.

3. Beyer, J. M. Taming and promoting charisma to change organizations. The Leadership Quarterly, 1999. 10(2), 307–330.

4. Blaker, N. M., Rompa, I., Dessing, I. H., Vriend, A. F., Herschberg, C., & van Vugt, M. The height leadership advantage in men and women: Testing evolutionary psychology predictions about the perceptions of tall leaders. Group Processes & Intergroup Relations, 2013.16, 17–27.

5. Bowles, S. Did warfare among ancestral hunter–gatherers affect the evolution of human social behavior? Science, 2009. 324, 1293–1298.

6. Conger, J. A., & Kanungo, R. N. Towards a behavioral theory of charismatic leadership in organizational settings. Academy of Management Review, 1987. 12, 637–647.

7. Friedman, H. S., Riggio, R. E., & Casella, D. F. Nonverbal skill, personal charisma, and initial attraction. Personality and Social Psychology Bulletin, 1988. 14(1), 203–211.

8. Lawson, C., Lenz, G. S., Baker, A., & Myers, M. Looking like a winner: Candidate appearance and electoral success in new democracies. World Politics, 2010. 62(4), 561–593.

9. Little, A. C., Burriss, R. P., Jones, B. C., & Roberts, S. C. Facial appearance affects voting decisions. Evolution and Human Behavior, 2007. 28, 18–27.

10. Spisak, B. R., Grabo, A. E., Arvey, R. D., & van Vugt, M. The age of exploration and exploitation: Younger-looking leaders endorsed for change and older-looking leaders endorsed for stability. The Leadership Quarterly, 2014. 25, 805–816.

11. von Rueden, C., Gurven, M., Kaplan, H., & Stieglitz, J. (2014). Leadership in an egalitarian society. Human Nature, 2014. 25, 538–566.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 32:004.9
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.9

ЦИФРОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ МОНІТОРИНГ В УМОВАХ АЛГОРИТМІЧНОГО КЕРУВАННЯ

DIGITAL POLITICAL MONITORING UNDER ALGORITHMIC GOVERNANCE

Вовк С.О.,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології і міжнародних відносин
Державного закладу «Луганський національний університете імені Тараса Шевченка»

Семенов М.А.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри інформаційних технологій та систем
Державного закладу «Луганський національний університете імені Тараса Шевченка»

У статті досліджені особливості цифрового політичного моніторингу як нової форми аналітичної та впливової діяльності в контексті алгоритмічного керування інформаційними потоками. Автори розглядають цифровий моніторинг не лише як інструмент спостереження за політичними процесами, а як технологічно опосередковану практику, що безпосередньо формує політичний дискурс, змінює структуру публічної сфери та впливає на характер політичної участі громадян. Визначено, що алгоритмічні системи соціальних мереж дедалі частіше виступають не як нейтральні модератори інформації, а як активні чинники політичної інтервенції, які через механізми селекції контенту, фільтр-бульбашок, емоційного підсилення і мікротаргетингу впливають на порядок денний, напрями та імоційність громадської думки та рівень поляризації суспільства.

Особливу увагу зосереджена на аналізі взаємодії між політичними ботами та реальними користувачами. Виявлено, що боти не лише транслюють ідеологічні меседжі, а й модифікують структуру онлайн-дискурсу, сприяючи радикалізації, створенню ілюзії масової підтримки та підриву діалогічності комунікаційного простору. Зафіксовано, що сучасні боти імітують поведінку користувачів, застосовують емоційну стилістику та гібридні форми взаємодії, що ускладнює їхню ідентифікацію і підсилює їхній вплив на політичну динаміку.

У роботі здійснено концептуальний аналіз формування політичної суб'єктності в умовах алгоритмічного втручання. Автори доводять, що алгоритми не лише відображають політичні вподобання користувачів, а й активно їх формують, що ставить під сумнів традиційні уявлення про автономність індивіда в політичному процесі. Поняття гіпернаведення, когнітивне підкріплення розглядаються як механізми, через які цифрове середовище впливає на політичну соціалізацію, вибір та участь громадян.

У статті висвітлено проблему нормативного регулювання цифрового моніторингу. Проаналізовано підходи до регулювання цифрових платформ у різних політичних системах: від демократичних моделей ЄС, орієнтованих на прозорість і підзвітність, до авторитарних практик контролю і цензури. Зроблено висновок про необхідність формування етичних та правових стандартів, які забезпечуватимуть баланс між ефективністю цифрових технологій моніторингу і захистом демократичних принципів, таких як автономія, рівність і прозорість.

Ключові слова: цифровий моніторинг, алгоритмічне управління, політична комунікація, боти, соціальні мережі, політична суб'єктність, нормативне регулювання, демократичні цінності.

The article explores the features of digital political monitoring as a new form of analytical and influential activity in the context of algorithmic governance of information flows. The authors examine digital monitoring not merely as a tool for observing political processes, but as a technologically mediated practice that directly shapes political discourse, transforms the structure of the public sphere, and influences the nature of citizens' political participation. It is established that algorithmic systems of social networks increasingly act not as neutral moderators of information, but as active agents of political intervention, which, through mechanisms of content selection, filter bubbles, emotional amplification, and microtargeting, affect the agenda, direction, emotional tone of public opinion, and the level of societal polarization.

Special attention is given to the analysis of interactions between political bots and real users. It is revealed that bots not only disseminate ideological messages, but also modify the structure of online discourse, contributing to radicalization, the illusion of mass support, and the erosion of dialogic communication. Modern bots imitate user behavior, employ emotional stylistics, and use hybrid forms of interaction, complicating their identification and amplifying their impact on political dynamics.

The study provides a conceptual analysis of the formation of political subjectivity under conditions of algorithmic interference. The authors argue that algorithms not only reflect users' political preferences, but actively shape them, thereby challenging traditional notions of individual autonomy in political processes. The concepts of hypernudging and cognitive reinforcement are examined as mechanisms through which the digital environment influences political socialization, choice, and participation.

The article addresses the issue of normative regulation of digital monitoring. It analyzes various approaches to the regulation of digital platforms in different political systems—from democratic models in the EU focused on transparency and accountability, to authoritarian practices of control and censorship. The authors conclude that it is essential to develop ethical and legal standards that ensure a balance between the effectiveness of digital monitoring technologies and the protection of democratic principles such as autonomy, equality, and transparency.

This article is of scholarly interest to researchers in the fields of political science, digital communication, social technologies, and cybersecurity. It provides a theoretical foundation for further interdisciplinary studies in the areas of digital monitoring, algorithmic power, and democratic governance in the information age.

Key words: digital monitoring, algorithmic governance, political communication, bots, social networks, political subjectivity, normative regulation, democratic values.

Постановка проблеми. У XXI ст. політична комунікація зазнала суттєвих трансформацій під впливом цифрових технологій, передусім соціальних мереж, алгоритмічного аналізу даних і автоматизованих систем взаємодії, що стало передумовою для формування нового типу політичного моніторингу, а саме, цифрового, який ґрунтується на систематичному зборі, обробці й інтерпретації великого об'єму інформації з онлайн-простору. Цифровий політичний моніторинг не лише виступає ефективним інструментом спостереження за політичними процесами, але й став формою активності, що впливає на саму структуру і динаміку публічного дискурсу. Особливу роль у цьому процесі відіграють соціальні мережі як платформи для політичної взаємодії, алгоритми як інструменти селекції й модерації контенту та боти як суб'єкти автоматизованого втручання в комунікативне поле.

Аналіз останніх досліджень і публікацій проілюстрував, що вивчення цифрового політичного моніторингу відбувається через рефлексію взаємодії соціальних мереж, алгоритмів та ботів: Ліннетт Хуей Сянь Нг та Кетлін М. Карлі [1]; Блаз Родік [2]; Алдайєл А., Магді В. [3]; Аверза А., Слхуб К., Бхаттачарія С. [4]; Аццімонті М., Фернандес М. [5]; Бенклер Й., Фаріс Р., Робертс Х. [6]; Бессі А., Феррара Е. [7]; Кантіні Р., Мароццо Ф., Талія Д., Трунфіо П. [8]; Ченг К., Луо Ю., Юй К. [9] тощо. Дослідники доводять, що приблизно 20% дискурсу у соцмережах щодо глобальних подій генерується ботами, тоді як 80 % – людьми; політичні боти з різними ідеологіями посилюють поляризацію у соціальних мережах; алгоритми рекомендацій поступово ведуть користувачів до радикальнішого контенту через механізм «echo chambers»; алгоритми підсилюють токсичний, емоційно заряджений, низько довірливий контент, що активує дискурс із високою залученістю, але з великим інформаційним ризиком.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на активне вивчення цифрового політичного моніторингу, низка аспектів залишається недостатньо розробленою. По-перше, потребує подальшого теоретичного осмислення межа між спостереженням та втручанням у політичний процес, особливо у випадках використання алгоритмічних систем для формування громадської думки. По-друге, бракує комплексних досліджень взаємодії ботів і людської політичної активності, зокрема, щодо зміни структури онлайн-дискурсу під впливом скоординованих цифрових кампаній. Також практично не вивченим залишається вплив цифрового моніторингу на формування політичної суб'єктності індивіда в умовах алгоритмічного управління інформаційними потоками. Нарешті, актуальною є проблема інституціонального регулювання цифрового моніторингу в умовах гібридних загроз.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є розгляд теоретичних та практичних аспектів цифрового політичного моніторингу в контексті алгоритмічного управління інформаційними потоками. Поставлена мета зумовила конкретні завдання, а саме: дослідити межі між спостереженням і втручанням у політичний процес; відстежити взаємодію ботів і політичної активності; описати алгоритми формування політичної суб'єктності; окреслити проблеми інституційного регулювання політичного моніторингу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одна з фундаментальних проблем сучасного цифрового моніторингу є розмивання межі між нейтральним спостереженням і прямим впливом на політичний процес. Алгоритмічні системи, які використовуються для аналізу суспільної думки, дедалі частіше виконують не лише аналітичну, а й моделюючу функцію. Прогнозуючи реакції аудиторії, вони одночасно коригують інформаційні потоки, формуючи порядок денний, що часто відповідає інтересам конкретного політичного суб'єкта. Так, «алгоритм ранжування Twitter на основі залученості посилює емоційно заряджений контент, вороже налаштований до чужої групи, який, на думку користувачів, погіршує їхнє ставлення до їхньої політичної групи…, …користувачі віддають перевагу політичним твітам, відібраним алгоритмом, що свідчить про те, що алгоритм на основі залученості не задовольняє заявлені уподобання користувачів…» [10].

Відтак, цифровий моніторинг перестає бути відображенням політичної реальності й перетворюється на інструмент її конструювання. У цьому контексті постає запитання про межу допустимого: коли аналітика переходить у маніпуляцію, і як розрізнити наукове спостереження від політичної інтервенції? Відсутність чітких етичних та правових регламентів сприяє поширенню непрозорих практик, що ставить під загрозу легітимність політичного процесу.

Значну роль у цій трансформації відіграють алгоритми соціальних мереж, які функціонують за логікою підвищення залученості, а не об'єктивності. Вони спрямовують користувача до контенту, який викликає сильні емоційні реакції,

а отже, підвищує ймовірність його подальшого поширення, незалежно від достовірності чи суспільної користі повідомлення. Як наслідок, платформи не лише віддзеркалюють, а й посилюють політичну поляризацію, підштовхуючи користувачів до інформаційних бульбашок і резонансного контенту.

Більш того, «технології соціальних мереж використовують алгоритми, засновані на популярності, які адаптують контент для максимізації залучення користувачів. Максимізація залучення посилює поляризацію, особливо в мережах однодумців» [11].

Таким чином, цифровий моніторинг дедалі більше виконує функцію технологічного посередництва, яке не є нейтральним, а навпаки, політично детермінованим і економічно вмотивованим, що вимагає переосмислення його ролі в демократичному суспільстві та встановлення нормативних засад, що забезпечать баланс між ефективністю спостереження і захистом публічної автономії. З огляду на це, важливим аналітичним напрямом доцільно розглянути механізми впливу цифрових агентів, зокрема ботів, на публічний політичний простір, оскільки алгоритми визначають правила доступу до інформації, а боти реалізують ці алгоритмічні логіки у вигляді масованих комунікативних дій, що безпосередньо трансформують дискурс.

Процес взаємодії ботів і політичної активності ілюструє, що саме ці штучні актори впливають на динаміку політичного дискурсу, змінюють поведінку реальних користувачів і формують нову структуру публічної сфери. Досить часто боти виступають в ролі «інформаційних мостів» між сегментами аудиторії або, навпаки, як механізм внутрішньої мобілізації у межах замкнених інформаційних бульбашок за рахунок зростання частки репостів з бот-акаунтів, зміни темпів коментування, зсувів у порядку денному обговорень.

Крім того, діяльність ботів призводить до появи низки аналітичних викликів. По-перше, сучасні боти дедалі частіше мімікрують під реальних користувачів, оскільки використовують змішану лексику, емоційну стилістику, імітують помилки у правописі, що ускладнює автоматичне виявлення і вимагає постійного оновлення методів класифікації. Так, дослідження показали, що боти під час виборів у США 2018 р. стрімко еволюціонували, вони активно відповідали на коментарі, створювали опитування, що раніше було типовим лише для людей, вони перестали масово ретвітити, почали імітувати людську взаємодію. «В одному з прикладів обліковий запис бота опублікував онлайн-опитування у Твіттері із запитанням, чи повинні федеральні вибори вимагати від виборців пред'явлення посвідчення особи на дільницях. Потім він попросив користувачів Твіттера проголосувати та зробити ретвіт» [12]. По-друге, межа між ботами і «кіборгами» (cyborg accounts), акаунтами, які є частково керованими людиною, стає розмитою, що ускладнює розуміння масштабів явища. Так, свого часу завдяки використанню кіборгів під час кампанії FeesMustFall (студентського руху в Південно-Африканській республіці в 2015 р. проти підвищення студентських збрів шляхом збільшення державного фінансування університетів), соціальні роботи допомогли продовжити дискурс у Твіттері в не прайм-тайм в соцмережах, під час відпусток та університетських канікул. Відповідно, «…урядові установи та зацікавлені сторони бути стурбовані можливістю створення маніпулятивних або інших видів шкідливих ботів для формування громадської думки під час таких рухів, як #FeesMustFall, що може вплинути як на опитування, так і на інші делікатні заходи» [13]. По-третє, політичний вплив ботів не завжди є прямим, бо досить часто вони не впливають на зміну політичних переконань, але трансформують публічну атмосферу, сприяють радикалізації, приглушують або посилюють окремі голоси. Так, під час дезінформаційної кампанії з боку Росії в Twitter під час виборів в США 2016 р. навіть невелика кількість ботів створювала значну частку повідомлень з ідеологічно зарядженим контентом з метою формування відчуття підтримки або протистояння [14].

На макрорівні відстеження взаємодії ботів і політичної активності дозволяє виявити не лише інструментальні практики політичного впливу, а й структурні зміни в політичній комунікації, зокрема, створення ілюзії масової підтримки, маніпуляція порядком денним, викривлення громадської думки через механізми резонансності, все те, що поступово змінює саму природу участі громадян у демократичному процесі, бо формується певна гібридна публічна сфера, в якій реальна та симульована активність співіснують у взаємозалежності, з'являється подвійна реальність, яка складається зі зовнішнього інформаційного фону і прихованих алгоритмічних сценаріїв, що його конструюють.

Зазначені трансформації в політичній комунікації, зумовлені присутністю ботів і симульованої активності, вказують на глибші процеси зміни характеру політичної участі в цифрову епоху, водночас ці зміни не обмежуються лише зовнішніми проявами інформаційного впливу, вони безпосередньо пов'язані з тим, як саме формується й функціонує політична суб'єктність індивіда. У центрі цього процесу дедалі виразніше постає роль алгоритмів, які, контролюючи інформаційні потоки, не лише опосередковують взаємодію між громадянином і політичним простором, а й активно впливають на його уявлення, вибір та мотивації.

У традиційній теорії громадянської участі індивід здійснює вільний вибір на основі раціонального осмислення інформації. У цифрову епоху ця передумова змінюється: соціальні мережі пропонують контент, відібраний не на основі інтересів користувача, а відповідно до алгоритмічних припущень щодо його поведінки. Алгоритми активно впливають на індивідуальні політичні рішення через гіпернаведення (hypernudging) і мікротаргетинг, обмежуючи можливість свідомого вибору громадянина, більш того громадяни приймають більш радикальні погляди в умовах алгоритмічно відфільтрованої інформації, навіть якщо їхня поведінку зазвичай базується на раціональних стратегіях (табл. 1) [15].

Отже, алгоритми не лише відображають політичну орієнтацію, а й активно її формують, що має безпосередні наслідки для розуміння політичної суб'єктності, оскільки громадянин стає частково зумовленим учасником процесу, його політичні уподобання кристалізуються не через усвідомлення, а через повторюване підкріплення схожого контенту.

З огляду на таку трансформацію політичної суб'єктності в цифрову епоху, набуває актуальності упровадженні нормативного регулювання, здатного обмежити маніпулятивний потенціал алгоритмічних технологій. Адже у ситуації, коли алгоритми не лише відображають політичні уподобання, а й активно їх формують, держава, громадянське суспільство та міждержавні інституції мають забезпечити наявність демократичних запобіжників проти цифрової асиметрії влади.

Нормативне регулювання цифрового політичного моніторингу в умовах зростання ролі алгоритмів, великих даних та автоматизованих агентів у формуванні політичної суб'єктності повинно не тільки забезпечити легітимність цифрової взаємодії у публічному просторі, а також виконувати не лише функцію контролю, а й функцію балансування між ефективністю цифрових інструментів і захистом демократичних цінностей, таких як прозорість, автономія громадянина та політична рівність.

Наразі спостерігається значне розмаїття моделей регуляції цифрового моніторингу в різних політичних системах. У Європейському Союзі домінує підхід до нормативного обмеження технологічних гігантів через правові акти типу The Digital Services Act [16] та General Data Protection Regulation [17], які вимагають від платформ прозорості алгоритмів, захисту персональних даних та протидії маніпулятивним практикам. Наприклад, The Digital Services Act, головна мета якого полягає в запобіганні незаконній та шкідливій діяльності в Інтернеті та поширенню дезінформації, передбачає зобов'язання для великих онлайн-платформ публікувати параметри алгоритмічних рекомендацій та забезпечувати незалежний аудит їх роботи, свідчить про інституціоналізацію відповідальності у сфері цифрового спостереження.

Водночас у США переважає підхід до регулювання, зорієнтований на саморегуляцію індустрії, де ключову роль відіграють етичні кодекси компаній і стандарти платформи. Така модель менш ефективна в контексті захисту громадян від прихованих форм впливу, що базуються на непрозорих алгоритмах, мікротаргетингу та поведінковій інженерії. Досвід показує, що за відсутності зовнішнього інституційного нагляду цифровий моніторинг перетворюється на форму приватизованого нагляду, що суперечить принципам політичної рівності.

Що ж стосується авторитарних режимів, де цифровий моніторинг часто є інструментом державного контролю над публічною сферою, то в таких державах нормативне регулювання фактично слугує легітимацією репресивних практик, зокрема систем масового стеження, блокування платформ, цензури контенту та використання бот-мереж для імітації суспільної підтримки. Окреслена ситуація демонструє, що нормативне

Таблиця 1

Алгоритми як чинник формування політичної суб'єктності

Аспект	Опис
Раціональна автономність обмежується алгоритмічним втручанням	Соцмережі застосовують так зване підштовхування до дій, зокрема, політична реклама й мікротаргетинг на основі поведінкових моделей
Алгоритми конструюють політичні уподобання	TikTok, YouTube та інші платформи формують стрічку контенту не відповідно до раціональних запитів, а за логікою передбачуваної реакції користувача
Політичні вподобання формуються через повторюване підкріплення контенту	Стрічки Facebook і Twitter посилюють контент, схожий на вже вподобаний користувачем, створюючи когнітивне підкріплення ідеологічно однорідного контексту.
Фільтр-бульбашки створюють інформаційну ізоляцію і підсилюють поляризацію	Алгоритми ізолюють користувача в середовищі схожих думок, обмежуючи контакти з альтернативними точками зору, що підриває діалогічність політичного простору.
Алгоритмічна логіка сприяє радикалізації політичних переконань	Тривала взаємодія з алгоритмічно рекомендованим контентом веде користувача до екстремістських матеріалів, навіть без активного пошуку.

регулювання цифрового моніторингу може мати як демократичний, так і авторитарний потенціал залежно від політичного контексту.

Отже, нормативне регулювання цифрового моніторингу може розглядатися як структурний інструмент захисту демократичного порядку в умовах цифрової трансформації, а його ефективність залежить від здатності держави не лише впроваджувати нормативні акти, а й забезпечити їх реалізацію через прозору, підзвітну та технічно компетентну інфраструктуру публічного контролю.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Цифровий політичний моніторинг не просто відображає політичну динаміку, а й активно формує її. Алгоритми, соціальні мережі та автоматизовані агенти (боти) поступово перетворюються на ключових акторів політичної взаємодії, що впливають на зміст, емоційний тон та порядок денний публічного дискурсу.

Подальші розвідки у цьому напрямі мають бути спрямовані на розробку етичних стандартів цифрового моніторингу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ng, L.H.X., Carley, K.M. A global comparison of social media bot and human characteristics. *Sci Rep* 15, 10973 (2025). https://doi.org/10.1038/s41598-025-96372-1.

2. Blaz Rodic Social Media Bot Detection Research: Review of Literature. *Social and Information Networks.*URL: https://arxiv.org/abs/2503.22838 .

3. Aldayel A., Magdy W. (2022). Characterizing the role of bots' in polarized stance on social media. *Social Network Analysis and Mining*, 12(1), 30. https://doi.org/10.1007/s13278-022-00858-z.

4. Averza A., Slhoub K., Bhattacharyya S. (2022). Evaluating the influence of twitter bots via agent-based social simulation. *IEEE Access*, 10, 129394–129407. https://doi.org/10.1109/access.2022.3228258.

5. Azzimonti M., Fernandes M. (2023). Social media networks, fake news, and polarization. *European Journal of Political Economy*, 76, 102256. https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2022.102256.

6. Benkler Y., Faris R., Roberts H. (2018). *Network propaganda: Manipulation, disinformation, and radicalization in American politics*. Oxford University Press. ISBN 0190923644.

7. Bessi A., Ferrara E. (2016). Social bots distort the 2016 us presidential election online discussion. *First Monday*, 21(11-7). https://doi.org/10.5210/fm.v21i11.7090.

8. Cantini R., Marozzo F., Talia D., Trunfio P. (2022). Analyzing political polarization on social media by deleting bot spamming. *Big Data and Cognitive Computing*, 6(1), 3. https://doi.org/10.3390/bdcc6010003.

9. Cheng C., Luo Y., Yu C. (2020). Dynamic mechanism of social bots interfering with public opinion in network. *Physica A: statistical mechanics and its applications*, 551, 124163. https://doi.org/10.1016/j.physa.2020.124163.

10. Smitha Milli, Micah Carroll, Yike Wang, Sashrika Pandey, Sebastian Zhao, Anca D. Dragan Engagement User Satisfaction, and the Amplification of Divisive Content on Social Media. *Social and Information Networks.* URL: https://arxiv.org/pdf/2305.16941/.

11. Paul Barrett, Justin Hendrix, Grant Sims How tech platforms fuel U.S. political polarization and what government can do about it. URL: https://www.brookings.edu/articles/how-tech-platforms-fuel-u-s-political-polarization-and-what-government-can-do-about-it.

12. Luca Luceri, Ashok Deb, Silvia Giordano, Emilio Ferrara. Evolution of bot and human behavior during elections. *First Monday*, 2019; 24 (9) DOI: 10.5210/fm.v24i9.10213.

13. Khan, Y.; Thakur, S.; Obiyemi, O.; Adetiba, E. Identification of Bots and Cyborgs in the #FeesMustFall Campaign. *Informatics* 2022, 9, 21. https://doi.org/10.3390/informatics9010021.

14. Adam Badawy, Emilio Ferrara, Kristina Lerman Analyzing the Digital Traces of Political Manipulation: The 2016 Russian Interference Twitter Campaign. *Social and Information Networks.* URL: https://arxiv.org/abs/1802.04291.

15. Kvam, P.D., Alaukik, A., Mims, C.E. *et al.* Rational inference strategies and the genesis of polarization and extremism. *Sci Rep* 12, 7344 (2022). https://doi.org/10.1038/s41598-022-11389-0/.

16. The Digital Services Act. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act_en.

17. General Data Protection Regulation. URL: https://gdpr-info.eu/.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

UDC 321.01+342.5(728)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.10

THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES IN THE STATES OF CENTRAL AMERICA

СИСТЕМА СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ В ДЕРЖАВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АМЕРИКИ

Voichuk A.Yu.,
PhD,
Assistant at the Department of Political Science
Taras Shevchenko National University of Kyiv

The article analyzes the system of checks and balances in the countries of Central America – Guatemala, Honduras, El Salvador, Nicaragua, Costa Rica, and Panama. These states are presidential republics in terms of their form of government. Their constitutions enshrine a strict separation of powers. The system of supreme state bodies is divided into the executive, legislative, and judicial branches. The head of state is endowed with broad powers and exerts a decisive influence within the system of checks and balances. However, these countries have certain elements of checks and balances in place: the right of veto, impeachment procedures, the appointment of judges by the parliament or the president, among others. At the same time, there are significant differences among Central American countries. Costa Rica is characterized by stability, judicial independence, and the effectiveness of constitutional judicial review bodies. Panama possesses formal elements of checks and balances, though their effectiveness depends on the political context. In Guatemala, Honduras, and El Salvador, the system of checks and balances functions poorly, hampered by an underdeveloped party system, corruption, and politicization of the judiciary. Nicaragua is marked by the concentration of power in the executive branch, to which both the parliament and the judiciary are subordinated. Based on the analysis of constitutional provisions and judicial practice, the article proposes recommendations for improving the system of checks and balances in Central American countries. These include the creation of independent judicial councils, guaranteed funding of the judicial apparatus, improvement of appointment procedures, and strengthening of parliamentary and civil oversight. These measures aim to ensure the independence of the judiciary from other branches, the rule of law, and the limitation of presidential powers – prerequisites for sustainable political development in Central American countries (Guatemala, Honduras, El Salvador, Nicaragua, Costa Rica, and Panama).

Key words: system of checks and balances, separation of powers, Central America, president, parliament, judiciary.

У статті проаналізовано систему стримувань і противаг у державах Центральної Америки – Гватемалі, Гондурасі, Сальвадорі, Нікарагуа, Коста-Риці та Панамі. За формою державного правління вони є президентськими республіками. У конституціях цих держав закріплений жорсткий поділ влади. Система вищих органів держави поділяється на виконавчу, законодавчу та судову гілки влади. Глава держави наділяється широкими повноваженнями і здійснює вирішальний вплив у системі стримувань і противаг. Однак у цих державах існують певні елементи системи стримувань і противаг: право вето, імпічмент, призначення суддів парламентом або президентом тощо. Водночас у країнах Центральної Америки існують суттєві відмінності: Коста-Рика характеризується стабільністю, незалежність суду та ефективністю органів судового конституційного контролю; Панама має формальні елементи системи стримувань і противаг, відповідно їх ефективність залежить від політичної кон'юнктури; Гватемала, Гондурас, Сальвадор – у цих державах система стримувань та противаг погано працює, на неї впливає нерозвинена партійна система, корупція та політизація суддів; Нікарагуа характеризується зосередженням влади у виконавчій гілці, парламент та суд підпорядковані їй. На основі аналізу положень конституцій, судової практики для країн Центральної Америки можна виокремити рекомендації щодо удосконалення системи стримувань та противаг: створення незалежних Рад суддів, гарантоване фінансування апарату правосуддя, удосконалення процедур призначення, зміцнення парламентського і громадського контролю тощо. Ці заходи спрямовані на відокремлення судової влади від інших гілок, верховенства права та обмеження повноважень глави держави, що є передумовами сталого політичного розвитку в країнах Центральної Америці (Гватемалі, Гондурасі, Сальвадорі, Нікарагуа, Коста-Риці, Панамі).

Ключові слова: система стримувань і противаг, поділ влади, Центральна Америка, президент, парламент, суд.

Introduction. The system of checks and balances is a key element of modern democratic regimes, designed to ensure a balance among branches of power, prevent the usurpation of authority, and guarantee adherence to the rule of law. In the countries of Central America, despite a shared historical legacy, regional proximity, and similar constitutional frameworks, the mechanisms of mutual oversight between the executive, legislative, and judicial branches are implemented in different ways and with varying degrees of effectiveness.

This region – comprising Guatemala, Honduras, El Salvador, Nicaragua, Costa Rica, and Panama – presents a particularly compelling case for comparative analysis of how the system of checks and balances functions, given the diversity in political stability, levels of democratic development, and challenges such as authoritarian tendencies, corruption, and institutional weakness. In most countries of the region, the separation of powers is constitutionally enshrined, yet in practice, there is often a dominance

of the executive branch over the others, which calls into question the effectiveness of the system of checks and balances in its classical sense.

Recent literature review. Among the numerous studies and publications exploring the system of checks and balances in Central American countries, the works of scholars such as N. Zhuk, L. Sylenko, N. Haidaienko, and H. Zabavska are particularly noteworthy.

The aim of this article is to examine the characteristics of the system of checks and balances in Central American countries, analyze the factors that influence their effectiveness, and identify common features and differences among the states in the region.

The main part of the article. The countries of Central America include Belize, Guatemala, Honduras, El Salvador, Nicaragua, Costa Rica, and Panama. This article does not examine Belize, as it is a monarchy. All the other countries are presidential republics.

The 1985 Constitution of Guatemala laid the foundations for the division of state power into three branches. The President of Guatemala serves as both head of state and head of government (Art. 182). The president is elected by general and direct elections for a four-year term without the right to re-election (Art. 184). The president holds broad powers, including: the right of legislative initiative (Art. 183(c)), the appointment and dismissal of ministers (Art. 183(b)), submission of the annual state budget (Art. 183(j)), and the power to veto laws adopted by the parliament (Art. 178). In the event of a veto, Congress may override it by a qualified majority vote (two-thirds of the deputies), which indicates a check on executive power by the legislature [3]. Additionally, the president plays a role in shaping the judiciary, including appointing one of the five judges of the Constitutional Court upon the proposal of the Council of Ministers (Art. 269), as well as participating in the appointment procedure of the Attorney General [3].

The Government of Guatemala – the Council of Ministers – is entirely formed by the president, who appoints and dismisses the ministers (Art. 193) [3]. The government exercises executive functions, implements the political agenda of the head of state, and is accountable to the parliament in terms of reporting and budget execution. Although the government does not possess legislative initiative, ministers may present bills on behalf of the president. The government does not directly influence the judiciary but is obliged to comply with judicial decisions, including those of the Constitutional Court and the Supreme Court of Justice.

The Congress of the Republic of Guatemala (the parliament) consists of 160 deputies (Art. 157). It passes laws (Art. 171) and ratifies the state budget and international treaties [3]. Parliament has the authority to dismiss ministers or demand their reports, which indicates control over the executive branch. The legislative power also participates in the formation of the judiciary: Congress appoints one member of the Constitutional Court and approves the judges of the Supreme Court of Justice. Through these powers, the parliament is able to influence judicial appointments, which constitutes an element of mutual checks and balances.

The judicial branch in Guatemala is represented by courts of general jurisdiction (headed by the Supreme Court of Justice) and the Constitutional Court, a specialized body responsible for constitutional oversight. The judiciary is independent (Art. 203), and the judges of the Constitutional Court are appointed by different entities: one each by the president, parliament, Supreme Court, Bar Association Council, and the University of San Carlos (Art. 269). This structure is designed to ensure pluralism and reduce the risk of political dominance. The Constitutional Court has the authority to annul laws and acts that contradict the Constitution, including those issued by the president or adopted by parliament (Art. 272) [3]. Furthermore, the court handles cases concerning violations of citizens' rights and freedoms through the amparo remedy (Art. 265), thus serving as a key mechanism of institutional checks and balances.

Overall, the system of checks and balances in Guatemala is formally well-regulated at the constitutional level. It provides for a range of mutual oversight mechanisms between branches of government, including limitations on presidential power by the parliament, the involvement of various entities in the appointment of judges, and tools for judicial review. However, in practice, the effectiveness of this system is often undermined by political instability, the weakness of the party system, corruption risks, and attempts by the executive branch to influence the judiciary. The most well-known example is the 1993 crisis, when President Jorge Serrano attempted a "self-coup" to usurp power but was stopped by the Constitutional Court, affirming the judiciary's role as a restraining force.

The division of powers and the system of checks and balances in Honduras is established by the 1982 Constitution. The President of Honduras is both the head of state and head of government, elected by universal suffrage for a four-year term (Art. 236), and, according to the original text of the Constitution, was not eligible for re-election (Art. 239) [4]. However, in 2015, the Supreme Court declared this provision unconstitutional, creating a precedent and sparking serious debates about the rule of law and the limits of judicial activism.

The President exercises general leadership over the executive branch, appoints and dismisses ministers, has the right of legislative initiative, can convene extraordinary sessions of the National Congress, and may veto laws (Art. 245) [4]. Additionally, the president is responsible for foreign policy, commands the armed forces, and has the authority to appoint certain

high-ranking officials with the approval of parliament. Due to his influence over the composition of the executive and active participation in the legislative process, the president plays a central role in the country's political life. However, from the perspective of the system of checks and balances, this creates risks of power concentration, especially in contexts where parliamentary opposition is weak or the judiciary is dependent.

The Council of Ministers is subordinate to the president. Ministers are appointed and dismissed exclusively by the head of state (Art. 248) [4]. Although the Constitution refers to the institution of countersignature, in practice, it plays no meaningful role. Ministers may participate in the legislative process by initiating bills on behalf of the executive branch, as well as by presenting the budget. However, parliament does not have instruments to remove individual ministers, which reduces the level of accountability of the executive branch to the legislative one.

The parliament of Honduras is the National Congress, consisting of 128 deputies elected for four-year terms (Art. 194) [4]. The legislative branch has the authority to adopt, amend, and repeal laws, approve the national budget, ratify international treaties, and participate in the formation of the judiciary. One of the key mechanisms of checks and balances is the power of Congress to elect the members of the Supreme Court (Art. 311) [4]. Judges are elected for a term of seven years from a list proposed by a special Nominating Council, which includes representatives from various branches of government and civil society. Thus, the legislature has significant influence over the judiciary, which can either strengthen the balance of power or create risks of political interference.

The judicial branch in Honduras is represented by the Supreme Court of Justice, appellate and lower courts, and includes a constitutional chamber, which functions as the constitutional jurisdiction body. The Supreme Court consists of 15 judges, appointed by the National Congress with the involvement of the Nominating Council (Arts. 311–317) [4]. This body holds the authority to review the constitutionality of laws, executive acts, and actions of other institutions.

Since the 2009 constitutional coup against President Manuel Zelaya, the role of the judiciary has come under increased scrutiny. The Supreme Court's involvement in justifying the actions of the military, who removed the president, has cast doubt on the political impartiality of the judicial system. Despite its formal independence, the judiciary in Honduras is subject to significant political influence, especially due to the appointment process. This limits its effectiveness as a mechanism of constitutional oversight and check on the executive power. Other shortcomings of the system of checks and balances include: excessive concentration of powers in the hands of the president; a low level of government autonomy; and the lack of effective mechanisms within the checks and balances system to prevent power usurpation.

According to Article 86 of the 1983 Constitution of El Salvador, the country adheres to the principle of separation of powers among three branches [2]. The system of checks and balances is implemented as follows. The President of the Republic of El Salvador is elected by popular vote for a five-year term and serves as both head of state and government (Arts. 154, 155) [2]. The president has exclusive authority to appoint and dismiss ministers (Art. 162), conclude international treaties (Art. 168), command the armed forces (Art. 167), and submit the draft national budget to the Legislative Assembly (Art. 168(6)) [2]. The president has the power of veto over legislative acts passed by parliament. However, this veto may be overridden by a two-thirds majority vote of the Legislative Assembly (Art. 137) [2]. Thus, while the president does not hold absolute control over the legislative process, in the case of political dominance by the president's party, this system becomes less effective.

In practice, especially since the election of Nayib Bukele in 2019, there has been a growing trend of strengthening the executive branch and expanding presidential powers, raising concerns about the effectiveness of institutional checks.

The government is formed by the president without the involvement of parliament. Ministers implement state policy within the scope of the powers delegated to them. The Legislative Assembly (parliament) may require ministers to appear and provide explanations regarding certain decisions or policies (Art. 131(34)) [2], but it does not possess mechanisms for direct influence over the composition of the cabinet. As such, the government is fully subordinated to the president and does not serve as an independent element of the system of checks and balances. This structure promotes the centralization of executive power, reducing its institutional flexibility.

Legislative power in El Salvador is exercised by the unicameral Legislative Assembly, composed of 84 deputies elected for a three-year term. The Assembly has the authority to pass laws, approve the budget, summon ministers for questioning, and participate in the formation of other branches of government (Arts. 131–135) [2]. Particularly important is the Assembly's right to appoint five judges of the Constitutional Chamber of the Supreme Court of Justice, the Attorney General, the Human Rights Ombudsman, and other officials – a mechanism that, according to the intent of the Constitution, is designed to ensure balance and mutual oversight.

However, in May 2021, immediately after the "New Ideas" party gained a parliamentary majority, the Legislative Assembly dismissed all judges of the Constitutional Chamber and the Attorney General without following proper legal procedures. This act drew sharp criticism from both national human rights

organizations and international institutions. The precedent illustrates the practical inability of parliament to function as a check on the executive branch in the face of its political dominance.

According to the Constitution, the judicial branch is independent (Art. 172) [2], and its highest authority is the Supreme Court of Justice. It includes general, appellate, and specialized chambers, notably the Constitutional Chamber, which oversees the constitutionality of laws and adjudicates cases involving violations of fundamental rights and freedoms. Judges of the Supreme Court are appointed by the Legislative Assembly for a nine-year term, with the possibility of rotation every three years (Art. 186) [2]. The appointments are based on lists of candidates submitted by the Judicial Council, but the final decision lies entirely with the parliament. This appointment mechanism provides significant room for political influence, particularly in the case of a single-party majority.

The events of 2021 demonstrated that the judiciary in El Salvador can become subject to political manipulation. The removal of the Constitutional Chamber without due process constituted a violation of judicial independence, significantly weakening the system of checks and balances.

From a formal perspective, the checks and balances system in El Salvador appears fairly balanced and aligns with the classical model of a presidential republic. However, in practice, it suffers from multiple deficiencies, including: the dominance of the executive branch due to the concentration of powers in the presidency; the politicization of parliament, transforming it from a restraining body into a tool for executing the executive's will; the vulnerability of the judiciary to political pressure, which undermines trust in the rule of law; and the absence of independent institutions capable of effectively responding to constitutional violations.

The separation of powers and system of checks and balances in Nicaragua is enshrined in Article 129 of the 1987 Constitution [5]. However, the practice of recent decades shows a gradual subordination of all institutions to the executive branch, which has effectively nullified the system of checks and balances.

The President of the Republic of Nicaragua is the head of state, head of government, and commander-in-chief of the armed forces (Art. 144) [5]. The president is elected by popular vote for a five-year term. Until 2014, the Constitution limited presidential re-election; however, amendments to Article 147 lifted this restriction, allowing for unlimited re-election. This change was utilized by Daniel Ortega, who has been in power since 2007.

The president has the power to issue decrees, initiate legislation (Art. 150(10)), appoint the vice president, ministers, heads of the army and police, and diplomatic representatives (Art. 150(2–5)). The president also holds decisive influence over the formation of the Electoral Council — the body responsible for overseeing elections (Arts. 173–175) [5]. In the absence of effective parliamentary or judicial oversight, this has led to an excessive concentration of power.

The National Assembly, Nicaragua's unicameral parliament, consists of 92 deputies, 90 of whom are elected by popular vote, while two (the former president and vice president) are included automatically (Art. 133). The legislature holds powers to enact laws, approve the budget, elect judges, the attorney general, members of the electoral authority, and the ombudsman (Art. 138) [5]. However, these powers are exercised under conditions of effective domination by the ruling party – the Sandinista National Liberation Front (FSLN) – which has consistently secured a parliamentary majority since 2007. As a result, the parliament has ceased to act as a check on executive power and instead functions as institutional support for presidential initiatives.

According to the Constitution, the judicial branch in Nicaragua is independent (Art. 158) [5] and is headed by the Supreme Court of Justice. Judges are appointed by the National Assembly upon nomination by the president and the Council of the Judiciary. During the 2010s, numerous cases were recorded where the judiciary issued politically motivated decisions, including legitimizing Daniel Ortega's re-election, despite previous constitutional prohibitions. The lack of real mechanisms for holding the executive accountable, the dependence of judges on political appointments, and the punitive use of the judiciary against the opposition all demonstrate a clear violation of the principle of separation of powers.

Thus, the main shortcomings of the system of checks and balances in Nicaragua include: the excessive concentration of power in the hands of the president; parliament and judiciary being subordinate to the ruling party; removal of presidential re-election limits; erosion of trust in the electoral system; and the repressive use of the judiciary and police against political opponents.

According to the 1949 Constitution of Costa Rica, a clear separation of powers is established. The President of the Republic is both head of state and head of government (Art. 130 of the Constitution) and is elected for a four-year term by direct popular vote. The Constitution explicitly prohibits immediate re-election (Art. 132), which serves as an important safeguard against the personalization of power. The president chairs the Council of Ministers, has the right of legislative initiative, veto power (Art. 125), directs foreign policy, submits the national budget, and is responsible for administrative governance (Arts. 139–140). Ministers are appointed by the president without requiring parliamentary approval but must report annually to the Legislative Assembly (Arts. 139, 147) [1].

Legislative power is exercised by the unicameral Legislative Assembly, composed of 57 deputies elected for four-year terms without the right to immediate re-election (Art. 107). The Assembly holds powers including: passing laws, approving the state budget, oversight of the executive, ratifying international treaties, and participating in the appointment of Supreme Court judges (Arts. 121–125). The parliament may also form special investigative committees, summon ministers for hearings, and initiate impeachment proceedings against the president in cases of serious misconduct (Art. 121(23)) [1].

The judicial branch in Costa Rica is independent, according to Article 9 of the Constitution, which enshrines the separation of powers as a foundational principle. The highest judicial body is the Supreme Court (Corte Suprema de Justicia), which consists of several chambers, including the Constitutional Chamber (Sala Constitucional or Sala IV), established in 1989. This chamber exercises constitutional review of legislation, considers complaints regarding violations of fundamental rights, and has the authority to interpret the Constitution (Art. 10) [1]. Judges are appointed by the Legislative Assembly based on nominations from the Judicial Service Council. After the initial eight-year term, judges are automatically reappointed unless a qualified majority votes against their continuation (Arts. 158–159) [1]. This mechanism ensures judicial stability, while allowing limited parliamentary oversight. The Constitutional Chamber has established itself as a powerful check on other branches, notably through the annulment of laws that violated freedom of expression or exceeded budgetary limits.

The advantages of the checks and balances system in Costa Rica include: strict term limits on holding office; a developed system of judicial and administrative oversight; stable political culture and high level of public trust in institutions; effective operation of the Constitutional Chamber and financial control bodies; the existence of an independent electoral body with constitutional status. The disadvantages include: limited flexibility of the executive branch during crisis situations; slowness of judicial procedures due to the overload of the Constitutional Chamber; periodic fragmentation of parliament, which complicates effective lawmaking.

The fundamental principle of Panama's constitutional system is the separation of powers into executive, judicial, and legislative branches (Article 2 of the 1972 Constitution) [6]. The President of Panama is the head of state, head of government, and commander-in-chief of the armed forces (Art. 173). The president is elected by direct universal suffrage for a five-year term and cannot be immediately re-elected (Art. 177). The president holds broad powers, including: appointing and dismissing ministers (Art. 185), signing international treaties, submitting the national budget, and implementing domestic and foreign policy. The president also has the power of veto over laws passed by the National Assembly (Art. 183(4)), but the Assembly can override the veto by an absolute majority vote [6].

Executive policy is carried out through the Council of Ministers, formed by the president without requiring parliamentary approval (Art. 186) [6]. This creates a strong presidential vertical, though it is formally limited by term restrictions, as well as budgetary and judicial oversight.

The National Assembly of Panama is a unicameral legislature composed of 71 deputies elected for five years (Art. 146) [6]. The legislative branch has the authority to: pass laws, ratify international treaties, approve the national budget, oversee the activities of the executive, and bring charges against the president, vice president, or ministers in case of legal violations (Arts. 160–163) [6]. The Assembly also participates in the appointment of high-ranking officials, including the Comptroller General, the Ombudsman (Defensor del Pueblo), and members of the Electoral Tribunal. In addition, the Assembly approves the appointment of Supreme Court judges, which formally ensures a mechanism of mutual checks.

Nevertheless, in practice, the parliament often operates under the influence of the ruling coalition, and the level of party discipline and voter oversight may vary, affecting the real independence of the legislative branch.

The judicial branch in Panama is headed by the Supreme Court of Justice (Corte Suprema de Justicia), composed of nine magistrates, appointed by the president with the consent of the National Assembly for a term of ten years (Art. 203) [6]. The judicial system includes civil, criminal, administrative, and constitutional chambers. Despite its formal independence, the judiciary is often subject to political pressure during the appointment process. There have been cases where political agreements between parties determined judicial candidates, raising doubts about their neutrality. Constitutional oversight functions are carried out without a separate Constitutional Court – issues of unconstitutionality are handled by the relevant chamber of the Supreme Court. The Court has the power to annul laws that contradict the Constitution and to review administrative disputes concerning actions of executive authorities.

Advantages of Panama's system of checks and balances include: temporal limitation of presidential powers (a single non-renewable term), parliamentary participation in the appointment of judges and key officials. Disadvantages include imbalance in judicial appointments, as they depend on political agreements between the president and parliament; strong executive influence on personnel decisions; absence of a separate Constitutional Court; and the formal

nature of some oversight mechanisms, particularly during periods of executive dominance.

Although the constitutions of nearly all countries in the region establish a system of checks and balances, only Costa Rica has managed to successfully implement it in practice. Other states face significant challenges such as executive branch dominance, corruption, unconstitutional actions by parliaments and courts. This underscores the importance not only of formal institutions, but also of their effective functioning, a democratic political culture, and public engagement in sustaining a functioning democracy.

Conclusion. To effectively strengthen the system of checks and balances in Central America, the countries of the region should introduce independent judicial councils with a majority of members representing the judiciary, at least one representative from civil society, and ensure a transparent, merit-based selection process for judicial appointments. This should include broad public discussion of candidates and open access to motivation letters and decisions, which would reduce political influence over the judiciary and increase its effectiveness. At the same time, it is essential to guarantee the financial independence of the judiciary, systematically protecting its budget from arbitrary control by the executive branch, since the effectiveness of oversight mechanisms is significantly weakened without adequate funding. Additionally, civic and parliamentary oversight should be reinforced by creating specialized committees (e.g., for auditing and impeachment) with stable budgetary control, expanding the role of ombudspersons, the Comptroller General (Contraloría), and electoral tribunals. It is also important to improve parliamentary inquiry procedures and cross-party auditing mechanisms, which can substantially enhance democratic accountability and transparency in governance. Lastly, it is necessary to limit presidential powers to prevent executive overreach and ensure a more balanced distribution of authority.

REFERENCES:

1. Constitution of the Republic of Costa Rica of 1949. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Costa_Rica_2011?utm_source=chatgpt.com (date of application: 06.06.2025).

2. Constitution of the Republic of El Salvador of 1983. URL: https://wipolex-resources-eu-central-1-358922420655.s3.amazonaws.com/edocs/lexdocs/laws/en/sv/sv010en.pdf (date of application: 06.06.2025).

3. Constitution of the Republic of Guatemala of 1985. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Guatemala_1993?utm_source=chatgpt.com (date of application: 06.06.2025).

4. Constitution of the Republic of Honduras of 1982. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Honduras_2012?utm_source=chatgpt.com (date of application: 06.06.2025).

5. Constitution of the Republic of Nicaragua of 1987. URL: https://faolex.fao.org/docs/pdf/nic127516E.pdf?utm_source=chatgpt.com (date of application:06.06.2025).

6. Constitution of the Republic of Panama of 1972. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/national-practice/constitution-republic-panama-1972-amended-2004?utm_source=chatgpt.com (date of application: 06.06.2025).

Date of first submission of manuscript to the publisher: 17.07.2025
Date of manuscript acceptance for publication after review: 25.08.2025
Date of publication: 30.09.2025

УДК 327(477:438)]327:001
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.11

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО У ФОКУСІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ТЕНДЕНЦІЇ, ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

POLISH-UKRAINIAN STRATEGIC PARTNERSHIP IN THE FOCUS OF SCIENTIFIC RESEARCH: TRENDS, CHALLENGES, PROSPECTS

Єлова Т.А.,
кандидат політичних наук, доцент,
докторантка кафедри політології та державного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки

У статті здійснено аналітичний огляд наукових підходів до вивчення польсько-українських відносин у контексті просування демократії та європейської інтеграції. Метою наукової розвідки є аналітичний огляд підходів до вивчення польсько-українського стратегічного партнерства в контексті євроінтеграції та демократії, визначення теоретичних рамок, основних тенденцій і викликів, а також окреслення перспектив міждисциплінарних досліджень із урахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників. Авторка акцентує увагу на тому, що попри активізацію політичного, економічного та безпекового співробітництва між Польщею та Україною, наукове осмислення цього партнерства досі має фрагментарний характер. Значна частина наявної літератури присвячена інформаційному висвітленню теми, натомість бракує системних досліджень, заснованих на порівняльному аналізі зовнішніх і внутрішніх чинників демократизації. Особливу увагу приділено огляду наукових праць зарубіжних дослідників (Ф. Шіммельфенніг, Д. Келлі, М. Вахудова, С. Лавенекс та ін.), які аналізують ефективність політики Європейського Союзу щодо просування демократії в країнах Східного партнерства. У статті окреслено основні теоретико-методологічні рамки цих досліджень, зокрема теорію демократичного транзиту, концепцію політичної умовності та моделі зовнішнього впливу. Водночас автор критично оцінює обмеженість деяких підходів, які нехтують соціально-економічними чинниками або надмірно акцентують роль ЄС на шкоду іншим транснаціональним впливам. На прикладі польсько-українських відносин підкреслено потребу в подальших комплексних дослідженнях, які враховуватимуть як міжнародні стимули, так і внутрішньополітичні процеси, що впливають на динаміку демократичної трансформації. Зазначено, що стратегічне партнерство Польщі та України, маючи історичне підґрунтя, має значний потенціал розвитку й потребує глибокого вивчення для ефективної зовнішньої політики, зміцнення безпеки та інтеграції України в європейський простір. Зроблено висновок про доцільність посилення міждисциплінарного аналізу, який дозволить глибше зрозуміти механізми європейської інтеграції та формування стратегічного партнерства між країнами регіону.

Ключові слова: польсько-українські відносини, демократизація, Європейський Союз, стратегічне партнерство, політична умовність, науковий дискурс.

The article presents an analytical review of scholarly approaches to the study of Polish-Ukrainian relations in the context of democracy promotion and European integration. The aim of this study is to provide an analytical overview of approaches to examining Polish-Ukrainian strategic partnership in the context of European integration and democracy promotion, to identify theoretical frameworks, key trends and challenges, and to outline prospects for interdisciplinary research considering internal and external factors. The author emphasizes that, despite the intensification of political, economic, and security cooperation between Poland and Ukraine, academic reflection on this partnership remains fragmented. A significant portion of the existing literature focuses on media coverage, while comprehensive research based on a comparative analysis of external and internal factors of democratization is lacking. Particular attention is given to the works of foreign scholars (F. Schimmelfennig, D. Kelly, M. Vachudova, S. Lavenex, and others) who analyze the effectiveness of the European Union's democracy promotion policies in the Eastern Partnership countries. The article outlines the main theoretical and methodological frameworks of these studies, including the theory of democratic transition, the concept of political conditionality, and models of external influence. At the same time, the author critically assesses the limitations of certain approaches that overlook socio-economic factors or excessively prioritize the EU's role at the expense of other transnational actors. Using the example of Polish-Ukrainian relations, the study highlights the need for further comprehensive research that takes into account both international incentives and domestic political processes influencing the dynamics of democratic transformation. It is noted that the strategic partnership between Poland and Ukraine, rooted in a shared history, holds significant potential for development and requires in-depth study to ensure effective foreign policy, strengthen security, and support Ukraine's integration into the European political space. The article concludes with a call for enhanced interdisciplinary analysis to better understand the mechanisms of European integration and the development of strategic partnerships between countries in the region.

Key words: Polish-Ukrainian relations, democratization, European Union, strategic partnership, political conditionality, academic discourse.

Постановка проблеми. У сучасних умовах геополітичної турбулентності та гібридних загроз стратегічне партнерство між Польщею та Україною набуває виняткового значення не лише для двосторонніх відносин, а й для безпеки та стабільності всього європейського регіону. Польща виступає одним із ключових союзників України в умовах повномасштабної агресії Російської Федерації, активно підтримуючи її політично, економічно, гуманітарно та безпеково. Водночас

українсько-польське співробітництво формує нову архітектуру регіональної взаємодії, яка заснована на принципах солідарності, взаємної підтримки та спільних цінностей демократичного розвитку.

Попри важливість цієї взаємодії, академічне осмислення польсько-українського стратегічного партнерства залишається недостатньо систематизованим. Існуючі дослідження здебільшого зосереджені на окремих аспектах співпраці – політичному діалозі, прикордонному співробітництві, гуманітарній допомозі або впливі Польщі як члена ЄС на процеси європейської інтеграції України. Проте бракує комплексного аналізу, що охоплював би взаємозалежність зовнішніх і внутрішніх чинників, динаміку демократизаційних процесів, а також роль Польщі у контексті ширшої політики Європейського Союзу щодо Східної Європи.

У зв'язку з цим постає необхідність глибшого дослідження наукового дискурсу, присвяченого українсько-польським відносинам, з урахуванням сучасних викликів і трансформаційних процесів. Такий аналіз дозволяє не лише виявити домінуючі теоретичні підходи і оцінити ефективність реалізованих стратегій, але й окреслити нові перспективи для міждержавної співпраці. Дослідження наукового фокусу на цьому партнерстві є надзвичайно важливим для формування обґрунтованої політики, розвитку інституційної спроможності та зміцнення демократичної стійкості обох країн у спільному європейському просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Умови для поглибленого аналізу сучасних українсько-російських відносин, з урахуванням історичної ретроспективи, ґрунтуються на дослідженнях, представлених у монографії М. Білоблоцького [68]. Вплив зовнішніх акторів на формування українсько-польських відносин був предметом наукової уваги таких дослідників, як А. Клепіков [49], В. Кулик [52], С. Онуфрів [57], М. та Г. Рябчук [27], К. Серажим [61], Г. Яворська [71], які зосереджувалися переважно на аналізі політичного дискурсу України в посткомуністичну добу. Що стосується вивчення актуальних тенденцій у зовнішній політиці України та її сусідніх держав, то в даній роботі використано результати наукових праць В. Балюка [1], В. Манжоли [22], Ю. Пахомова [69], Г. Перепелиці [58].

Попри широку тематику й значний обсяг досліджень, присвячених польсько-українським відносинам, наразі відчувається дефіцит цілісних і системних наукових студій, які б комплексно аналізували міжнародне співробітництво та стратегічне партнерство між Україною та Польщею. Особливо актуальним є такий підхід у контексті подвійного розширення європейського простору, що вкотре засвідчує наукову новизну й значущість запропонованого дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета наукової розвідки є здійснення аналітичного огляду наукових підходів до дослідження польсько-українського стратегічного партнерства у контексті європейської інтеграції та просування демократії, виявлення теоретичних рамок, основних тенденцій і викликів у вивченні цієї теми, а також окреслення перспектив подальших міждисциплінарних досліджень, що враховують зовнішні та внутрішні чинники формування двосторонніх відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз останніх публікацій показує, що особливості двосторонньої співпраці між Польщею та Україною досліджувалися недостатньо. Ця проблема переважно висвітлюється в інформаційному режимі на сторінках періодичної преси, що зумовлює потребу узагальнення та проведення глибшого аналізу комплексу проблем і особливостей, пов'язаних з здійсненням польсько-українського співробітництва [55]. Нами переважно досліджувалися наукові розвідки закордонних фахівців, оскільки важливо побачити проблему зі сторони: українські та польські дослідники перебуваючи в центрі подій, взаємовідносин між держави, мають все таки заангажовану думку щодо історичних фактів та постатей і можливостей співпраці, що часто заважає об'єктивно оцінити ситуацію.

Значущість стратегічного партнерства між Україною та Польщею знаходить підтвердження у працях провідних західних науковців і аналітиків. Зокрема, відомий американський політолог Збігнєв Бжезінський підкреслював ключову роль польсько-українських відносин у забезпеченні стабільності та безпеки на європейському континенті [3]. Подібну позицію поділяє професор Гарвардського університету М. Бальмаседа, який акцентує на життєво важливому значенні співпраці між Україною та країнами Центральної Європи для зміцнення регіональної безпеки. Аналітик дослідницької організації RAND Corporation С. Ларрабі звертає увагу на провідну роль Польщі у підтримці євроінтеграційного курсу України [20].

У дослідженнях польських вчених К. та Р. Волчук аналізується розвиток польсько-українських відносин у кінці XX століття в контексті розширення Європейського Союзу та НАТО. Автори наголошують на стратегічному значенні цих відносин для європейської стабільності, акцентуючи водночас на викликах, що постали внаслідок інтеграційних процесів – зокрема, обмеженнях у транскордонній торгівлі та міграційній сфері. Попри це, дослідники підкреслюють прагнення обох сторін до збереження й розвитку стратегічного партнерства [43].

Аналіз польських джерел дозволяє виокремити низку ключових положень: по-перше, незалежна Україна розглядається як фундаментальний

чинник загальноєвропейської безпеки; по-друге, розширення НАТО та ядерна тематика істотно вплинули на динаміку двосторонніх відносин; по-третє, стратегічна співпраця між Варшавою та Києвом сприяла просуванню політичних і економічних інтересів обох держав.

Окремої уваги заслуговують праці варшавської дослідниці Й. Камінської, яка досліджує вплив членства в ЄС на адміністративні та політичні трансформації в країнах Центрально-Східної Європи [16]. У своїх роботах вона аналізує ефекти європеїзації на національні інститути та їхню здатність формувати й реалізовувати зовнішню політику ЄС, зокрема через механізми координації в дипломатичних структурах Польщі.

Вагому групу джерел становлять офіційні документи, оприлюднені в різні періоди польської державності, які охоплюють історичні етапи Другої Речі Посполитої, Польської Народної Республіки та сучасної Республіки Польща. До цієї категорії належать, зокрема, такі нормативно-правові акти, як: «Конституція від 17 березня 1921 року», «Конституція Речі Посполитої від 23 квітня 1935 року», «Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки» від 20 квітня 1978 року, а також чинна «Конституція Республіки Польща» від 2 квітня 1997 року.

Окрім основоположних законодавчих актів, важливу джерельну базу для дослідження становлять збірники документів, які дають змогу проаналізувати особливості формування зовнішньополітичних концепцій Польщі з огляду на нормативно-правове забезпечення. Серед таких джерел слід виокремити: «Міждержавні відносини України та Республіки Польща: збірник докуметів» [54], «Договір про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво від 18 травня1992 року» [46], «Зовнішня політика України: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети» [48], «Протокол про створення Консультаційного Комітету Президентів України та Республіки Польща» [60], «Статут Консультаційного Комітету Президентів України і Республіки Польща» [63], «Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1945» [37], «Uchwała Senaty Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 27 lipca 1990 r. Do Narodu Ukraińskiego z okazji proklamowania suwerenności państwowe Ukrainy» [38], «Udział prezydenta RP z małżonką i presidenta Ukrainy z małżonką w koncercie inaugurującym «Rok Ukrainy w Polsce» [39], і такі ін.

До переліку джерел також варто включити низку документів польського парламенту та офіційних міждержавних заходів, зокрема: постанову Сейму Республіки Польща від 22 липня 2016 року щодо вшанування жертв геноциду, вчиненого українськими націоналістами у 1939–1945 роках; постанову Сенату Республіки Польща від 27 липня 1990 року до українського народу з нагоди проголошення державного суверенітету України; а також протокольні матеріали щодо участі президентів України та Польщі у заходах, присвячених відкриттю «Року України в Польщі» тощо.

Значну частину джерельної бази, використаної в дисертації, становлять сучасні міждержавні нормативно-правові документи, що регламентують співпрацю між Республікою Польща та Україною в торговельно-економічній, правовій, гуманітарній та інших сферах суспільного життя. Водночас основна увага була зосереджена на тих джерелах, які безпосередньо стосуються формування й реалізації зовнішньополітичного курсу, зокрема політичного діалогу між обома державами. Серед ключових документів цього напряму варто виділити: «Договір між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво», [46] «Спільну заяву Президента України і Президента Республіки Польща “Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині”» [62], а також програму «Партнерство заради миру» [59] тощо.

Чимало з таких документів були оприлюднені у вигляді окремих видань та збірників. З-поміж них варто згадати збірник матеріалів і документів, укладений М. Сорокою, під назвою «Світ відкриває Україну: про зовнішню політику Української держави у 90-х рр. XX століття. Статті. Документи. Коментарі». Це видання містить не лише тексти міжнародних угод, а й інтерв’ю, коментарі політиків та політологів. Основу публікації становлять репортажі, нотатки та есе автора, присвячені закордонним візитам і переговорам керівництва України, в яких він брав безпосередню участь. Розділи книги доповнюються аналітичними коментарями провідних дипломатів, державних діячів та експертів.

До кола джерел мемуарно-публіцистичного характеру, які доповнюють картину українсько-польських відносин, належать спогади державних і політичних діячів Польщі, зокрема Ю. Пілсудського [25], та Г. Юзевського [15]. Важливу джерельну цінність становлять також тексти виступів сучасних президентів України та Польщі, які дають змогу простежити їхні позиції, плани та бачення щодо актуальних питань двосторонньої співпраці. Зазначені матеріали широко використовуються в межах дисертаційного дослідження як репрезентативні свідчення політичного дискурсу обох країн.

Різні аспекти польсько-українських відносин послідовно висвітлювалися в науковій діяльності низки польських дипломатів і аналітиків. Зокрема, серед вагомих постатей слід згадати Броніслава Геремека [44] та Єжи Козакевича [51], – колиш-

нього посла Республіки Польща в Україні. У своїх дослідженнях Є. Козакевич детально аналізує характерні риси міждержавного діалогу у період 1991–1996 років, виокремлюючи зовнішньополітичні впливи, що визначали динаміку співпраці. Основна теза його праць полягає в тому, що суттєвий тиск на розвиток польсько-українських відносин, особливо в контексті європейського вибору України, здійснювала Російська Федерація.

Серед українських дипломатів, які опосередковано торкалися теми польсько-українського партнерства, варто відзначити В. Горбуліна та А. Зленка. Хоча їхні дослідження мають ширший геополітичний фокус, у них наголошується на пріоритетності відносин із Польщею в зовнішньополітичній стратегії України. Автори підкреслюють, що після розпаду СРСР склалися принципово нові умови для формування регіональної безпекової архітектури, у межах якої Польща відігравала важливу роль.

Східний вектор зовнішньої політики Польщі, зокрема її підходи до України, досліджувався польськими політологами – Б. Візімірською [42], А. Міщук [24], А. Чойновською [5] та іншими. У їхніх працях проаналізовано трансформацію польської східної політики в умовах краху радянської системи та утворення незалежних держав. Особливу увагу приділено концепції так званої «двошляхової» політики, яка передбачала одночасне просування інтересів Польщі як на західному, так і на східному напрямах.

Комплексне опрацювання широкого кола джерел дозволило не лише поглибити розуміння логіки польсько-українських відносин, але й порівняти наукові інтерпретації з іншими загальновизнаними фактами. Цінний аналітичний внесок у цій сфері зробив С. Бурант [4], який у своїх працях детально описує період спаду активності у двосторонніх відносинах у 1993–1994 роках, а також окреслює особливості реалізації політики «двошляховості», започаткованої Президентом Польщі Лехом Валенсою. Водночас, незважаючи на багатство фактичного матеріалу, автор приділяє недостатню увагу політичному виміру співпраці та аспектам міжрегіонального партнерства.

Аналізу зовнішньополітичних концепцій сучасної Польщі, зокрема тих, що публікувалися на сторінках впливового часопису «Kultura», присвячено низку сучасних українських досліджень. Зокрема, вартісним внеском у цю проблематику є монографія волинських науковиць Л. Стрільчук та Ю. Пасічник «Президентський вимір сучасних українсько-польських відносин» (2020) [65] яка є однією з найновіших праць в українській історіографії з цієї теми. У ній дослідниці зосереджуються на аналізі еволюції політичного діалогу між двома державами через призму президентської дипломатії та стратегічного партнерства.

Серед останніх напрацювань, що стосуються інтерпретації польських зовнішньополітичних підходів щодо України, варто виокремити також колективну монографію за участі Л. Стрільчук та О. Доброжанського «Паралелі ментальностей у сучасних українсько-польських відносинах» [36]. У відповідному розділі автори аналізують співвідношення традиційних та інноваційних елементів у формуванні концептуальних засад зовнішньої політики Польщі у відносинах з Україною. Дослідницька діяльність Л. Стрільчук вирізняється глибоким і системним вивченням динаміки польсько-українських взаємин упродовж 1990-х – початку 2000-х років. У своїх монографіях і наукових статтях авторка приділяє увагу ролі України в польській східній політиці, становленню та реалізації концепції стратегічного партнерства, двосторонній співпраці у військовій, гуманітарній та економічній сферах, а також впливу політики історичної пам'яті на міждержавні та міжнаціональні відносини між двома країнами [64].

Варто також звернути увагу на науковий доробок чернівецького політолога В. Моцока [56], який спеціалізується на дослідженні політичних вимірів сучасних польсько-українських відносин. У центрі його уваги – аналіз зовнішньої політики Республіки Польща з акцентом на військовий вектор співпраці з Україною, а також простеження еволюції двосторонніх відносин упродовж 1990-х – початку XXI століття.

Аспекти сучасної зовнішньої політики Республіки Польща щодо України стали предметом дослідження луцької науковиці Ю. Ключук [50]. У своїх публікаціях дослідниця зосереджується на аналізі особистих контактів між президентами обох країн, вивчає діяльність Консультаційного Комітету Президентів України та Польщі як інституційного механізму впливу на формування зовнішньополітичного курсу. Значну увагу вона приділяє також оцінці співпраці у межах Програми НАТО «Партнерство заради миру», впливу політики історичної пам'яті на двосторонні відносини, а також ролі суспільно-історичних стереотипів у процесі взаємодії між лідерами держав та в ширшому контексті українсько-польських міждержавних зв'язків.

Проблематиці ставлення повоєнної польської влади до українського населення присвячені праці чернівецьких істориків Ю. Макара та В. Макара [53]. Автори зібрали обширну джерельну базу щодо депортаційних кампаній, здійснених у післявоєнний період, що дозволяє ґрунтовно реконструювати масштаби й наслідки цих дій. Окремо Ю. Макар аналізує питання розселення української національної меншини в сучасній Польщі, її соціальну адаптацію та становище в польському суспільстві.

Значний науковий доробок, присвячений сучасній зовнішній політиці Польщі щодо України, належить С. Трояну [67]. У своїх працях дослідник розглядає польсько-українські відносини крізь призму глобальних трансформацій, що відбулися у Центрально-Східній Європі на зламі 1990-х років. С. Троян аналізує динаміку міждержавних зв'язків у контексті становлення нової геополітичної архітектури Європи, приділяючи особливу увагу впливу міжнаціональних взаємин, політики історичної пам'яті, а також трансформації зовнішньополітичних концепцій у пострадянському просторі. Його аналітичні розвідки охоплюють широкий спектр проблем, пов'язаних із міжнародною співпрацею України та Польщі, і дозволяють глибше зрозуміти природу двостороннього стратегічного діалогу в умовах європейських інтеграційних процесів.

Важливими для написання нашого дослідження стали праці українських політологів, які аналізують міждержавні відносини України і Польщі та їх зовнішньополітичні концепції 90-х років XX – перших десятиліть XXI століття, зокрема, це праці київської дослідниці Г. Зеленько [47], чернівецького політолога В. Струтинського [66] та дослідника сучасної політичної системи Польщі В. Дем'янця [45].

Останніми роками вивчення просування демократії ЄС стало предметом декількох серйозних розвідок, серед яких праці таких учених, як М. Вахудової [40], Д. Келлі [17], П. Кубічек [19], Дж. Прідхема [26], Ф. Шіммельфенніга [33] та інших. Ці дослідження наводять на низку суттєвих висновків, щодо ефективності ЄС у просуванні демократії. Перш за все, вони акцентують увагу на тому факті, що умова політичного вступу, яку можна розуміти як надійну перспективу стати членом європейської спільноти після ретельних демократичних реформ, найефективніша серед стратегій та інструментів ЄС. Це в той час, коли надзвичайно надійні умови приєднання вимагають сприятливого політичного становища на внутрішній арені цільових країн. Ф. Шіммельфенніг довів, що це необхідна умова успішного просування демократії в ЄС. Хоча автор і не наполягає, що умови вступу до ЄС більш важливі, ніж внутрішні принципи демократизації, проте все ж він зазначає, що в багатьох випадках зовнішні стимули ЄС відіграли важливу роль у подоланні внутрішніх перешкод на шляху подальших демократичних реформ [32].

На думку Ф. Шіммельфенніга та С.Ханно, останні дослідження ЄС із просування демократії мають ряд теоретичних та методологічних характеристик. По-перше, у них, як правило, дотримано теорії демократичного транзиту, яка сфокусована на політичних рішеннях державних лідерів і країн-претендентів щодо зміни режиму та його результатів[32]. З їхнього кута зору, ЄС був задуманий як додатковий актор у процесі демократичного транзиту, який забезпечує зовнішні обмеження і можливості вибору еліти й контреліти.

Сучасні наукові студії щодо просування демократії ЄС, на нашу думку, мають деякі недоліки, які можуть призвести до упередженості й обмеженості у висновках. З одного боку, вони акцентовані на взаємодії ЄС із внутрішньою елітою в країнах, на які направлена політика Східного партнерство, з іншого – одночасно нехтують соціально-економічним розвитком як додатковою або альтернативною причиною демократизації. Крім того, акцент на ЄС як міжнародній організації може відсунути на другий план ефекти, що здійснюють інші транснаціональні та міжнародні актори. У зв'язку з цим, дослідження просування демократії можуть систематично переоцінювати значення стимулів ЄС у процесі демократизації. Емпіричний акцент на країнах з погляду їхнього членства в Євросоюз вносить невизначеність щодо результатів впливу на міжнародні відносини країн-нечленів ЄС [32].

Відзначимо дослідження, зосереджені на здатності ЄС забезпечити зовнішню модель стимулу аби викликати трансформаційні зміни в країні-партнері, які присутні у працях Ф. Шіммельфенніга [28] і У. Зедельмаєра [30-31]. У той час, як деякі з учених скептично ставляться до перетворювальної сили, сумніваючись, що ЄС може утримувати у своєму найближчому оточенні держави, не показуючи перспективу членства. Інші дослідники сприймають коливальну політику ЄС між «включенням і виключенням» як спробу регулювати зміни політичного устрою в Європі, а отже, схвалюють вступ до Євросоюзу як «значний крок уперед» [70]. Так уважають Р. Даннреутер [7] і С. Лавенекс [21], а Л. Делкор і Е. Тульмец [8] описують ЄС як «передового міжнародного актора» [12].

Багато досліджень зосереджені на результативності та ефективності ЄС щодо просування демократії у третіх країнах. У цих працях ЄС розглянутий як промоутер демократії з просування її інструментів і стратегій [41]. Спираючись на наукові дослідження М. Сміт [35], С. Лавенекс [21], М. Фільтенборга [10], Л. Фрііса і А. Мерфі [11], можемо виділити п'ять типів управління в ЄС, кожен із яких має вирішальне значення для того, як євроспільнота ставиться і взаємодіє із «зовнішнім світом»: геополітичне, культурне, транзакційне, правове та інституційне. Ці науковці стверджують, що шляхом управління ЄС прагне ефективно впливати на сусідні країни.

Важлива думка про те, що важелі ЄС слабкі не лише через відсутність перспективи членства (навіть для європейських країн-партнерів), але тому, що це в результаті незрозуміло, яку фактичну нагороду за прийняття до ЄС отримають

держави, знаходимо в роботі Г. Екскібано [9]. Він зазначає, що стимули, пропоновані ЄС, занадто слабкі, щоб спонукати сусідні країни до внутрішніх реформ. Його позицію підтримують Дж. Батт та ін. [2], Т. Гулд [13], Дж. Келлі [17], М. Кремона і К. Хілліон [6], С. Мілчер і Т. Слей [23], К. Сміт [34], Г. Хауккала [14].

В останні роки порівняльний аналіз ЄС у питаннях просування демократії став предметом декількох закордонних монографічних робіт. Ці дослідження переважно сходяться щодо суттєвих висновків з приводу ефективності ЄС у просування демократії. Перш за все, автори сходяться на тому, що політичні умови приєднання, тобто надійні перспективи стати членом ЄС після ретельних демократичних реформ, були найефективнішої стратегію ЄС. З другого боку, щоб мати вагоме значення, навіть дуже надійні умови приєднання вимагають сприятливої політичної ситуації на внутрішній арені цільових країн. Це необхідний чинник успішного просування демократії в євроспільноті. Хоча в цих наукових розвідках не стверджено, що зумовленість вступу до ЄС більш важлива, ніж внутрішні умови демократизації, у них показано: неодноразово зовнішні стимули Євросоюзу відіграли важливу роль у подоланні внутрішніх перешкод на шляху подальших демократичних реформ [29]. Умовна пропозиція членства в ЄС, як і раніше залишається важливим чинником демократизації. Отже, робимо висновок, що, у той час, як фундаментальні культурні диспозиції відіграють важливу роль у демократизаційних перспективах сусідніх країн, ЄС як незалежний посередник демократичної консолідації або як стримуючий чинник для просування демократії, використовує політичну обумовленість [29].

Отже, вивчення джерельної бази українсько-польських відносин дозволяє стверджувати, що для вивчення стратегічного партнерства вже зроблено багато, зокрема проаналізовано низку важливих документів, розглянуто організаційно-правові механізми реалізації економічного партнерства, проведено міжнародні ділові зустрічі на найвищому рівні. Однак не всі аспекти двосторонніх відносин є стабільними та активними , тому вивчення взаємин України та Польщі вимагає постійного дослідження нових подій та непередбачених нюансів міжнародних відносин.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Результати проведеного аналізу свідчать про зростаючу актуальність наукового осмислення польсько-українського стратегічного партнерства в умовах глибоких геополітичних трансформацій і гібридної війни Російської Федерації проти України. Незважаючи на багаторічну динамічну взаємодію між Польщею та Україною в політичній, безпековій, економічній та гуманітарній сферах, академічна рефлексія цих процесів залишається обмеженою та фрагментарною. У науковому дискурсі досі бракує системних досліджень, що ґрунтувалися б на міждисциплінарному аналізі, порівняльних підходах та критичній оцінці як зовнішніх, так і внутрішніх чинників впливу.

У дослідженні було виявлено, що ключові аспекти зовнішньої політики Республіки Польща щодо України отримують висвітлення в дослідженнях як зарубіжних, так і українських авторів. Особливу цінність становлять наукові напрацювання, що розглядають діяльність Консультаційного комітету президентів, політику історичної пам'яті, вплив стереотипів на міждержавний діалог, роль Польщі в європейській інтеграції України та в контексті програм на кшталт «Партнерство заради миру». Водночас велика частина наукових праць, присвячених просуванню демократії, демонструє тенденцію до зосередження на політичній умовності як основному інструменті впливу Європейського Союзу, часто нехтуючи глибшими соціально-економічними та культурними чинниками. Аналіз джерел також засвідчив важливу роль документальних збірників, мемуарів, офіційних декларацій, міжнародних угод і конституційних актів, що відображають еволюцію польсько-українських відносин у пострадянський період. Саме ці матеріали дозволяють реконструювати політичну динаміку, прослідкувати механізми інституційної співпраці та виявити стратегічні орієнтири обох держав.

Комплексне вивчення наукових підходів до проблематики стратегічного партнерства між Польщею та Україною свідчить про потребу розширення наукових інструментів для аналізу цих відносин. Перспективними напрямами подальших досліджень є: глибший аналіз політики пам'яті як чинника зовнішньої політики; оцінка ефективності міжурядових форматів співпраці; дослідження взаємодії в межах нових безпекових ініціатив ЄС і НАТО; порівняльне дослідження впливу Польщі на демократичну трансформацію України в умовах членства першої у ЄС.

Таким чином, стратегічне партнерство між Польщею та Україною має не лише потужне історичне підґрунтя, але й значний потенціал для подальшого розвитку. Його глибоке академічне вивчення є необхідною умовою для формування ефективної зовнішньої політики обох держав, посилення регіональної безпеки та утвердження України як повноправного учасника європейського політичного простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Baluk W. Wschodnia polityka Polski i zachodnia polityka Ukrainy (historyczny i koncepcyjny zarys problemu). *Region czarnomorski: Bocznik Instytutu Europy Srodkowo-Wschodniej* / red. T. Kapuśniak, A. Gil. Lublin: Instytut Europy Srodkowo-Wschodniej. 2009. Część 1. S. 45−57.

2. Batt J., Lynch D., Missiroli A., Ortega M. &Triantaphyllou D. Partners and Neighbours: ACFSP for a Wider Europe, Chaillot Paper, 64, September. – Paris, EU Institute for Security Studies, 2003.

3. Brzezinski Z. The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. New York: Basic Books, 1997.

4. Burant S. Ukraine and East Central Europe. *Ukraine in the world. Studies in the International Relations and Security Structure of a Newly Independent State* / Ed. By L. Hajda. Cambridge, 1998. P. 45–77.

5. Chojnowska A. Stosunki z Ukrainą. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej,* 1997. S. 138–146.

6. Cremona M. &Hillion C. L'Union Fait la Force? Potential and Limitations of the European Neighbourhood Policy as an Integrated EU Foreign and Security Policy. *EUI Working Papers, Law* 2006/39. – Florence, European University Institute, 2006

7. Dannreuther R. Developing the Alternative to Enlargement: The European Neighbourhood Policy. *European Foreign Affairs Review*. № 2. 2006. P. 185.

8. Delcour L. &Tulmets E. (eds) Pioneer Europe? Testing EU Foreign Policy in the Neighbourhood. Baden-Baden, Nomos, 2008. P.232

9. Escribano G. Europeanisation without Europe? The Mediterranean and the NeighbourhoodPolicy. *EUI RSCAS Working Papers.* Florence, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute). 2006. P. 19.

10. Filtenborg M.S., Ga¨nzle S. & Johansson E. An Alternative Theoretical Approach to EUForeign Policy: «Network Governance» and the Case of the Northern Dimension. *Cooperationand Conflict*. 2002. № 4. pp. 387–407.

11. Friis L. & Murphy A. The European Union and Central and Eastern Europe: Governance and Boundaries. *Journal of Common Market Studies*. 1999. № 2. P. 37.

12. Ganzle S. EU Governance and the European Neighbourhood Policy: A Framework for Analysis. *Europe-Asia Studies*. 2009. Vol. 61, № 10. P. 1718.

13. Gould T. The European Economic Area: A Model for the EU's Neighbourhood Policy? Ukraine's Place in the Wider Europe. *Perspectives on European Politics and Societies.* 2004. № 2. P. 5.

14. Haukkala H. A Hole in the Wall? Dimensionalism and the EU's «New Neighbourhood Policy». *UPI Working Papers*. Helsinki, UPI, 2003. P. 41.

15. Jyzewski H. Zamiast pamietnika. Zeszyty Historyczne (Pzryz). 1982. № 60. 245 s.

16. Kaminska J. The Link between National Foreign Policy and the Performance of a Country in the European Union: The Polish Case. *Journal of Contemporary European Research.* 2010. Vol. 6, № 1. P. 69–76.

17. Kelley J. New Wine in Old Wineskins: Promoting Political Reforms through the New European Neighbourhood Policy. *Journal of Common Market Studies*. №1. March. 2006. P. 44.

18. Kelley Ju.G Ethnic Politics in Europe. The Power of Norms and Size. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004.

19. Kubicek P. J. (ed.) The European Union and Democratization. London: Routledge, 2003.

20. Larrabee F. Stephen Ukraine's Place in European and Regional Security. *Ukraine in the World*. 1998. URL: https://www.rand.org/pubs/reprints/RP748.html;

21. Lavenex S. (2004) 'EU External Governance in «Wider Europe». *Journal of European Public Policy*, 11, 4.

22. Manzhola V. et al. Ukraine in Post Bipolar System of International Relations: Analytical Report. K.: Інститут міжнародних відносин, 2006. 66 с.

23. Milcher S. & Slay B. The Economics of the «European Neighbourhood Policy»: An Initial Assessment. *CASE Studies and Analyses*. Warsaw, CASE, 2005. P. 291.

24. Miszczuk A. Pogranicze polsko-ukraińska polityka zagraniczna III R. *Polskie pogranicza a polityka zagraniczna v progu XXI wieku.* Pod redakcją R. Stemplowskiego i A. Zelazo. Warszawa, 2002. 270 p.

25. Pilsudski J. Pisma zbiorowe. T.V. Warszawa, 1939. 658 s.

26. Pridham G. Designing Democracy: EU Enlargement and Regime Changein Post-Communist Europe. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005.

27. Ryabchuk M. The Ukrainian "Friday" and the Russian "Robinson": The Uneasy Advent of Postcoloniality. *Canadian-American Slavic Studies.* 2010. № 44. p. 7–24.

28. Schimmelfennig F. Europeanization beyond Europe // Living Reviews in European Governance. 23 August 2007. URL: http://www.livingreviews.org/lreg-2007-1.

29. Schimmelfennig F. & Scholtz H. Legacies and Leverage: EU Political Conditionality and Democracy Promotion in Historical Perspective. *Europe-Asia Studies*. 2010. Vol. 62, № 3. P. 443–444.

30. Schimmelfennig F. &Sedelmeier U. Governance by Conditionality: EU Rule Transfer to theCandidate Countries of Central and Eastern Europe*. Journal of European Public Policy*. 2004. №4. P. 11.

31. Schimmelfennig F. &Sedelmeier U. Introduction: Conceptualizing the Europeanisation of Central and Eastern Europe. *The Europeanisation of Central and Eastern Europe*. Ithaca, NY, Cornell University Press), 2005. pp. 1–28.

32. Schimmelfennig F., Hanno S. EU Democracy Promotion in the European Neighbourhood: Political Conditionality, Economic Development and Transnational Exchange. *European Union Politics*. 2008. № 9. P. 188–189.

33. Schimmelfennig, F., Engert S. and Knobel H. International Socialization in Europe: European Organizations, Political Conditionality, and Democratic Change. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.

34. Smith K. The Outsiders: The European Neighbourhood Policy. *International Affairs*. № 4. 2005. P. 81.

35. Smith M. The European Union and a Changing Europe: Establishing the Boundaries of Order. *Journal of Common Market Studies*. №1. 1996 P. 34.

36. Strilchuk L. V., Dobrzhanskiy O. V. Similar mentality and perception in the context of contemporary Ukraine-Poland relations / *Contemporary issues of the world community and the role of social sciences in ensuring its development: collective monograph* / A.V. Bortnikova, A.V. Kroytor, D.V. Yakovlev, S.V. Kutsepal, etc. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2020. P. 99–124.

37. Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1945. *Monitor Polski : dziennik urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej. 2016. 29 lipca.* URL: http://www.monitorpolski.gov.pl/mp/ 2016/726/1

38. Uchwała Senaty Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 27 lipca 1990 r. Do Narodu Ukraińskiego z okazji proklamowania suwerenności państwowej Ukrainy

39. Udział prezydenta RP z małżonką i presidenta Ukrainy z małżonką w koncercie inaugurującym «Rok Ukrainy w Polsce», U. URL: http://ksi.home.pl/archiwaprzelomu/obrazy/AP-6-1-1-29_43.PDF.

40. Vachudova M. A. Europe Undivided. Democracy, Leverage, and Integrationsince 1989. Oxford: Oxford University Press, 2005.

41. Wetzel A. & Orbie J. Promoting Embedded Democracy? Researching the Substance of EU Democracy Promotion. *European Foreign Affairs Review*. 2011. Vol. 16. P. 566.

42. Wizmirska B. Kronika stosunków międzynarodowych Polski w 2004 r. Ukraina 2004 r. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. Warszawa*, 2005. S. 241.

43. Wolczuk K. Poland's Relations with Ukraine in the Context of EU Enlargement. One Europe or Several? Briefing Note 4/0. April 2001.

44. Геремек Б. Основні напрямки зовнішньої політики Польщі. *Політична думка*. № 1, 1998. С. 62–75.

45. Дем'янець В. Політична та соціально-економічна трансформація Польщі у 90-х роках. *Людина і політика*. 2000. № 4. С. 30–37.

46. Договір про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво (18.05.1992 р.). *Україна на міжнародній арені. Збірник документів та матеріалів. 1991–1995 рр.* К.: Юрінком Інтер, 1998. С. 12–16.

47. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досід Польщі та України: монографія. К.: «Критика». 2003. 216 с.

48. Зовнішня політика України – 2009: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г.М. Перепелиці. К., 2010. 250 с.

49. Клепіков А. Домінування сакрального типу політичного дискурсу. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керівник авт. колективу); Заг. ред-ція.: Є. Бистрицький (розд. 1), В. Полохало (розд. 2), С. Макеєв (розд. 3), О. Дергачов (розд. 4). К.: Політична думка, 1995. 368 с.

50. Ключук Ю. Вплив Консультаційного Комітету Президентів Республіки Польща та України на формування зовнішньополітичного курсу. *KELM,* № 3(19), 2017. С. 64–76;

51. Козакевич Є. Розширення НАТО та європейська політика України. *Політична думка*. 1999. № 1–2. С. 87–102.

52. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ: Критика, 2010. 656 с.

53. Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації: Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи : У 3 томах. Том 2. Чернівці: Букрек, 2014. 899 с.

54. Міждержавні відносини України та Республіки Польща: зб. док.; відп. ред. Проф. П. Сардачук. Київ: САК, 2011. 547 с.

55. Моцик О. Ф. Новий вимір польсько-українського гуманітарного співробітництва

56. Моцок В. Розширення НАТО та українсько-польські відносини: еволюція взаємодії. *Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. Наук. Пр.* Вип. 123–124. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці: Рута, 2002. С. 252–261.

57. Онуфрів С. Політичний дискурс ЗМІ України у світовому інформаційному просторі: Автореф. дис ... канд. філол. наук:10.01.08. Київ: Б.в., 2005. 20 с.

58. Перепелиця Г.М. Між Росією та Європою. Універсум. 2013. № 9-10 (239-240). С. 7–13.

59. Програма «Партнерство заради миру». Організація Північноатлантичного договору. URL http://www.nato/int/cps/uk/natolive/ topics_50349.htm.

60. Протокол про створення Консультаційного Комітету Президентів України та Республіки Польща. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/616_228.

61. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалі сучасної газетної публіцистики): монографія. К.: Націон. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. 392 с.

62. Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польща «Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині». *Урядовий кур'єр*. 2003.15 липня. № 128 (2543). С. 3.

63. Статут Консультаційного Комітету Президентів України і Республіки Польща. URL http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/en/616_228.

64. Стрільчук Л. В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець XX – початок XXI століття): монографія. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 608 с.

65. Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних українсько-польських відносин: монографія. Луцьк: Терези, 2020. – 360 с.

66. Струтинський В. Політична відповідальність правлячих еліт у посткомуністичному суспільстві: етичний вимір проблеми. *Політичні та соціологічні студії: Зб.наук. праць*. Т.1. Чернівці, 2000. С. 165–176.

67. Троян С. С. Український вимір інтеграційних процесів на пострадянському просторі. *Regiony i pogranicza*. Olsztyn: Centrum Badan Wschodnich Osrodka Badan Naukowych im. Wojciecha Ketrzynskiego w Olsztynie, 2010. S. 193–199;

68. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива / М. П. Білоблоцький та ін.; заг.ред. С. І. Пирожков; Рада національної безпеки України, Національний ін-т проблем міжнародної безпеки. К.: НІПМБ, 2001. 623 с.

69. Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т світ. економіки та міжнар. відносин, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса; редкол.: Ю. А. Левенець та ін. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2010. 207 с.

70. Шіммельфенніг Ф., Зедельмаєр У. Європеїзація Центральної та Східної Європи. Київ, Юніверс, 2010. 288 с.

71. Яворська Г.М. Європа в українських медіа-текстах: «учитель», «начальник», «сусід»… *Вісник Черкаського університету. Сер. Філологічні науки.* 2008. Вип. 140. Черкаси, С. 3–10.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 334.76:640.43(045)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.12

РОЗВИТОК ВОЛОНТЕРСТВА В УКРАЇНІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ФЕНОМЕНУ ТА ПОКАЗНИКА ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

THE DEVELOPMENT OF VOLUNTEERING IN UKRAINE AS A SOCIO-POLITICAL PHENOMENON AND AN INDICATOR OF CIVIC ENGAGEMENT IN THE CONTEXT OF EUROPEAN AND EURO-ATLANTIC INTEGRATION

Жекало Г.І.,
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри управління та адміністрування
Івано-Франківського навчально-наукового інституту менеджменту
Західноукраїнського національного університету

У статті здійснено спробу аналізу розвитку волонтерства в Україні у контексті взаємозв'язку з процесами європейської та євроатлантичної інтеграції. Виокремлено кілька підходів до розуміння волонтерської діяльності та наголошено на його соціально-політичній природі. Виділено умовні етапи розвитку волонтерського руху в Україні та проаналізовано особливості й динаміку його здійснення. В процесі дослідження виявлено вплив зовнішньополітичного курсу на еволюцію волонтерства, так як після підписання Угоди про асоціацію з ЄС європейські принципи солідарності, добровільності та субсидіарності почали успішно впроваджуватись у громадське середовище України. Оцінено волонтерську активність як форму політичної мобілізації громадян та підтверджено залежність рівня розвитку волонтерства від соціально-політичного стану відносин в державі й необхідності збереження територіальної цілісності і незалежності. З'ясовано, що в умовах соціально-політичних викликів та змін волонтерський рух виступає потужним інструментом трансформації громадянського суспільства, зокрема соціальної мобілізації, самоорганізації, солідарності та згуртованості. Аргументовано, що після 2014 року волонтерство в Україні набуло характеру неконвенційної політичної участі та потужної форми політичної мобілізації, що активізувала громадянське суспільство, при цьому наголошено на поступовому переході волонтерської активності у цифровий формат. Підсумовано, що в останні роки спонтанний волонтерський рух почав набувати характеру інституціонально оформленої громадської сили, проте все ще існують проблеми у його гармонізації із європейськими нормами та практиками. Наголошено на необхідності максимального залучення молоді до волонтерської діяльності та виділено ряд інструментів, що можуть цьому сприяти.

Ключові слова: волонтерство, політична участь, європейська та євроатлантична інтеграція, самоорганізація населення, демократичне врядування.

This article attempts to analyze the development of volunteerism in Ukraine in the context of its European and Euro-Atlantic integration. Several approaches to understanding volunteer activity are outlined, emphasizing its socio-political nature. The study identifies conditional stages in the evolution of the volunteer movement in Ukraine and analyzes its specific features and dynamics. It reveals the influence of the country's foreign policy orientation on the evolution of volunteerism, particularly since the signing of the Association Agreement with the EU, after which European principles of solidarity, voluntarism, and subsidiarity began to be successfully introduced into Ukrainian civil society.

Volunteer activity is assessed as a form of political mobilization of citizens, and a correlation is confirmed between the level of volunteer development and the socio-political state of the country, especially in the context of safeguarding territorial integrity and independence. The research shows that in the face of socio-political challenges and changes, the volunteer movement has become a powerful instrument for transforming civil society – particularly in terms of social mobilization, self-organization, solidarity, and cohesion. It is argued that since 2014, volunteerism in Ukraine has acquired the features of non-conventional political participation and a strong form of political mobilization, which has significantly activated civil society. The gradual shift of volunteer activity into the digital sphere is also emphasized.

The article concludes that in recent years, the spontaneous volunteer movement has begun to transform into an institutionalized civic force, though challenges remain in aligning it with European standards and practices. Special attention is given to the need for greater youth engagement in volunteerism, and a number of tools to promote this are identified.

Key words: volunteering, political participation, European and Euro-Atlantic integration, self-organization of the population, democratic governance.

Постановка проблеми. У сучасних умовах війни, безпекових викликів та глибоких трансформацій українського суспільства волонтерство виступає не лише як форма громадянської ініціативи, а як ключовий соціально-політичний феномен, що активно впливає на державну політику, розвиток публічного управління та міжнародне позиціонування України. Україна, як держава, що обрала курс на членство в ЄС і НАТО, прагне впроваджувати принципи демократичного врядування, дотримання прав людини, підтримки громадянської активності. У цьому контексті волонтерство може виступати тим інструментом розвитку громадянського суспільства, який безперечно сприяє

підвищенню соціальної згуртованості та участі громадян у процесі прийняття рішень, забезпечення солідарності між різними групами людей. Водночас, попри стрімкий розвиток волонтерського руху після 2014 року та особливо з початком повномасштабного вторгнення у 2022 році, в науковій та управлінській площині досі бракує системного аналізу волонтерства як показника зрілості громадянського суспільства та складової європейської політичної культури. Також на тлі інтеграційних процесів до ЄС та НАТО постає необхідність наукового осмислення змін, які відбулися у волонтерському русі в останні роки, зокрема, розширення напрямів діяльності, поява нових форм організації, тісна взаємодія з державними та міжнародними структурами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Науково-теоретичним підґрунтям дослідження процесів становлення і розвитку волонтерства в Україні стали праці таких вітчизняних авторів як Т. Лях, З. Бондаренко, І. Юрченко, В. Сірко, В. Голуб, Т. Тарасенко, А. Матійчик, Н. Ляшенко, Ю. Кривенко та інших, які одні із перших описували сутнісні характеристики, адміністративно-правове регулювання, основні аспекти організації волонтерської діяльності. Сучасний стан розвитку волонтерської діяльності, який сформувався переважно в умовах російсько-української війни описували такі науковці як Ю. Шайгородський, Г. Зеленько, Я. Блоха, Д. Нагорна, С. Яремчук, І. Найда, Н. Бокша, О. Стрельнікова, Н. Єсіна та інші. Однак, інтенсивність та різновекторність розвитку волонтерства й потреба у всебічному сприянні його здійснення зумовлюють зростання наукового інтересу до визначеної проблематики.

Формулювання цілей статті. Цілями нашого дослідження було здійснення аналізу розвитку волонтерської діяльності в Україні, осмислення рівня залежності волонтерських ініціатив від різних соціально-політичних факторів та оцінка адаптації інституту волонтерства до європейських стандартів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення і розуміння волонтерської діяльності досить широке та може розглядатися як форма громадянської участі, інструмент соціальної солідарності та вияв активної позиції особистості в суспільному житті. Теоретичне осмислення волонтерства може охоплювати кілька підходів. Для прикладу, соціологічний підхід акцентує на тому, що в процесі здійснення такої діяльності відбувається взаємодія між індивідом і спільнотою, що сприяє довірі, взаємодопомозі, єдності. Відповідно, волонтерство — елемент громадянського суспільства, засіб формування соціального капіталу. При розумінні волонтерської діяльності як політологічного явища, науковці виходять із аспектів концепції партисипативного врядування, де громадськість розглядається як партнер держави в реалізації соціальної політики, а залучення волонтерів – інструмент здійснення партисипативного управління. Крім того, варто зазначити, що визначення волонтерства пов'язане із психологічними аспектами як ресурсу психологічної стабільності й розвитку особистості, адже це добровільна та неприбуткова діяльність, мотивами якої переважно є альтруїзм, симпатія, самореалізація, потреба в соціальному визнанні тощо.

Згідно Закону України «Про волонтерську діяльність» волонтерська діяльність – це «добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги» [1].

Тематика благодійництва та безкорисливої допомоги згадується з давніх часів і практикується у різні періоди розвитку суспільства. В незалежній Україні волонтерська діяльність як напрямок соціальної активності та згуртованості здійснювалась ще від здобуття державності. Якщо аналізувати розвиток волонтерства в нашій державі з історичного аспекту, то умовно можна виокремити кілька етапів, які відрізнялися методами здійснення, активністю залучення громадян та напрямками роботи.

Перший етап розвитку волонтерства в незалежній Україні можемо пов'язати із початком формування волонтерського середовища. Такий пострадянський етап припадає приблизно на 1991–2004 роки. В цей час волонтерство переважно мало спонтанний характер, без інституційно-правового оформлення, натомість, діяли поодинокі громадські ініціативи (часто на базі церков або благодійних фондів). Поняття «волонтер» не мало законодавчого визначення, не було нормативних документів, які регулювали таку діяльність та відсутньою була система державної підтримки чи реєстрації волонтерських організацій. Основні напрямки зводилися в основному до допомоги дитячим будинкам, лікарням, малозабезпеченим та людям, що опинилися в складних життєвих обставинах.

Ключовим у цей період було створення у 1991 році служби під назвою доброчинний «Телефон Довіри». Пізніше починає активно розвиватися мережа центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Також «у травні 1998 року Україна серед інших країн Центральної та Східної Європи, а також кількох країн Азії розпочала реалізацію регіональної програми «Ініціатива з роботи на добровільних засадах», головною метою якої було відновлення руху волонтерів у згаданих країнах як запоруки громадського суспільства та незворотності демократичних перетворень» [2]. Переломним у розвитку волонтерства в Україні

також став 2001 рік, так як Генеральна Асамблея ООН проголосила його Міжнародним роком волонтерів. «А 22 березня 2001 року Президент України підписав розпорядження про проведення в Україні Міжнародного року волонтерів» [2].

З 2004 року можна виокремити наступний етап розвитку волонтерської діяльності. Саме після Помаранчевої революції можна спостерігати інституційне становлення волонтерства в Україні, так як на тлі зростання громадської активності та демократичних зрушень з'являються перші волонтерські організації з чіткою структурою та цільовими програмами (молодіжні центри, екологічні проєкти, соціальні ініціативи).

Ще в кінці 2003 року «першою спробою урядового регулювання волонтерської діяльності стало прийняття постанови Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 року, якою унормовувалася волонтерська діяльність у сфері надання соціальних послуг» [3, с. 78]. Важливим етапом стало прийняття закону України «Про волонтерську діяльність» в 2011 р., який надав офіційне визначення такої діяльності, описав основні принципи та засади її здійснення, вперше визначив правовий статус волонтерів і порядок їхньої діяльності. У законі зазначено, що «волонтер – це фізична особа, яка добровільно здійснює соціально спрямовану неприбуткову діяльність шляхом надання волонтерської допомоги» [1]. Водночас, в цей період спостерігається активна співпраця з міжнародними фондами, розвиток освітніх програм з волонтерства.

Щодо напрямків волонтерської роботи в цей період, то редакцією закону від 2011 року було визначено сім напрямів такої діяльності, які в основному і здійснювались на практиці. «Ці напрями стосувалися підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, догляду за хворими та людьми похилого віку, допомоги постраждалим унаслідок стихійного лиха, проведення екологічних, культурологічних, спортивних та інших видовищних заходів. Тобто, визначені законодавцем напрями роботи сутнісно мало чим відрізнялися від діяльності (вже на той час законодавчо врегульованої) благодійних чи громадських організацій» [3, с. 79].

«Революція Гідності та спричинені нею подальші події в Україні стали викликом суттєвих змін у політичному та соціокультурному середовищах українського суспільства. Низка чинників, у тому числі війна росії проти України, показала, що державні структури не були готові до ефективного реагування на виклики та діяти в екстремальних умовах суспільного і політичного конфлікту» [4, с. 108].

Саме в таких умовах значно змінилася роль волонтерського руху. Цей період можна виокремити як окремий етап, адже в Україні масово почали виникати самоорганізовані волонтерські мережі для допомоги військовим, переселенцям, постраждалим внаслідок бойових дій. В окремих випадках волонтери стали виконувати роль ключових елементів забезпечення національної безпеки через підтримку армії, медицини, активність у сфері логістики. «Згідно даних британської благодійної організації «Charities Aid Foundation» узагальнений показник розвитку волонтерського руху в Україні демонструє значне зростання – зі 111 позиції у 2011 р. до 89 позиції у 2015 р.» [5]. Це свідчить про формування сильних горизонтальних зв'язків та в той же час підвищення рівня довіри суспільства до волонтерів.

В умовах пандемії COVID-19 у 2020-2021 роках волонтери долучались до медичних і соціальних ініціатив – доставки продуктів, захисних засобів, інформаційної допомоги. Поширеним стало й цифрове волонтерства (онлайн підтримка, дистанційне навчання, психологічна допомога).

Переломним моментом у розвитку волонтерського руху в Україні став початок повномасштабної війни у 2022 році, що вплинув на масштабну мобілізацію громадянського суспільства. Волонтерство стало потужним суспільним рухом, в окремих випадках виконуючи державні соціальні функції та повноваження державних установ. Удосконалилось нормативне забезпечення волонтерства. Зокрема, були прийняті зміни до Закону України «Про волонтерську діяльність», якими передбачалось зростання кількості напрямів та форм волонтерства, особливостей провадження волонтерської діяльності в умовах надзвичайного та воєнного станів, збільшення механізмів державної підтримки волонтерської діяльності.

За даними Міністерства соціальної політики, «у 2022 році 74% українців долучилися до волонтерської діяльності» [6]. В цей час для більшості свідомих українців пріоритетними питаннями стали підтримка і допомога армії та військовослужбовцям, гуманітарна допомога постраждалим внаслідок війни, евакуація мирних жителів, медична підтримка та психологічна реабілітація постраждалих. Проте, варто зазначити, що на кінець 2024 року цей показник знизився до 27%, що свідчить про втому суспільства від війни та постійної допомоги й потребу в нових формах мотивації й підтримки волонтерів.

Оцінюючи досвід реалізації волонтерських ініціатив в Україні ми припустили, що в умовах різноманітних соціально-політичних викликів та змін волонтерський рух виступає потужним інструментом трансформації громадянського суспільства, зокрема соціальної мобілізації, самоорганізації, солідарності та згуртованості. Про це свідчить сплеск волонтерської активності у період 2014–2016 рр., коли українці переживали зміни Революції Гідності та початку війни на Донбасі

та під час повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році. Саме у ці переломні для українців моменти спостерігається зростання кількості волонтерських та благодійних організацій, індивідуального волонтерства та їх допомоги, зміна напрямків та форми волонтерської роботи. В умовах територіальної анексії та військової агресії державні структури не завжди були готові до реагування на виклики. Тому вирішення найбільш гострих та невідкладних проблем часто брали на себе організації та фонди, які через громадську єдність та згуртованість могли закривати потреби армії, військовослужбовців, вимушених переселенців та ін. Згідно результатів дослідження ICAP Єднання у межах проєкту «Ініціатива секторальної підтримки громадянського суспільства», здійсненого Л. Пильгун «80% того, що потрібно на війні, військовим дають волонтери. Громадські організації і благодійні фонди отримують ліцензії на закупівлю зброї та збирають гроші на міномети для захисту своїх міст. Студенти і бізнесмени створюють дрони та обладнання для військових. Турбота про вимушених переселенців лежить цілком на плечах громадянського суспільства. Пенсіонери готують харчі та плетуть маскувальні сітки, діти роблять окопні свічки. Додатковим напрямком багатьох громадських організації стало медичне забезпечення військових і реабілітація ветеранів» [7].

Таким чином, після 2014 року волонтерство в Україні набуло характеру неконвенційної політичної участі, тобто залучення громадян до дій, які мають суспільне або державне значення через добровільну участь, підтримку реформ чи опір зовнішній агресії. Також така активність стала потужною формою політичної мобілізації, що активізувала громадянське суспільство.

Водночас можна спостерігати залежність рівня розвитку волонтерства від соціально-політичного стану відносин в державі та необхідності збереження територіальної цілісності і незалежності. Загалом, в умовах демократичного врядування та свободи демократичної участі волонтерські ініціативи мають більше шансів на легалізацію, доступ до ресурсів чи партнерство з державою. Крім того, волонтерство найчастіше виникає як реакція на кризу або соціальні потрясіння. Ці обставини формують структуру попиту на допомогу, тобто визначають, які саме ініціативи стають актуальними.

Тому логічно, коли українці відчували загрозу втрати національної ідентичності, то спостерігається високий рівень згуртованості та відданості суспільним цінностям. Це підтверджується як динамікою офіційно зареєстрованих волонтерів у переломні для українського суспільства моменти, так і згуртованістю та довірою до громадських об'єднань.

Чим нижчий рівень довіри до влади, тим сильніше розгортається волонтерський рух, бо суспільство самоорганізовується для виконання функцій, які не забезпечує держава. Зазначимо, що «за результатами опитування громадської думки «Омнібус», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у грудні 2015 р., найбільший баланс довіри (серед усіх соціальних, політичних, правових інститутів) мали власне волонтери, оскільки їм довіряли 57,6% населення, а не довіряли 13,5%» [8]. Згідно результатів соціологічного опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 26 вересня 2024 року рівень довіри волонтерам складав 80%. «Серед державних та суспільних інститутів найчастіше довіра висловлюється до Збройних Сил України (їм довіряють 91,5% опитаних). Натомість, більшість респондентів висловлюють недовіру Верховній Раді України (не довіряють їй 78,5%), державному апарату (чиновникам) (77%), політичним партіям (73,5%), Уряду України (72,5%)» [9]. Таким чином, в Україні після 2014 року волонтери фактично стали альтернативним інститутом реагування, особливо у сферах оборони та гуманітарної підтримки.

Щодо питання зростання офіційно зареєстрованих волонтерів, то саме Революція Гідності стала каталізатором масової самоорганізації населення. У 2014 році внаслідок початку воєнних дій на сході України виникла перша хвиля волонтерських ініціатив: від маленьких груп до повноцінних фондів (наприклад, «Повернись живим», «Народний тил», «Армія SOS»). За результатами дослідження Фонду Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва, «до 2015 року кількість активних волонтерських груп зросла більш ніж удвічі порівняно з 2012 роком» [10]. Пандемія COVID-19 стала новим викликом, що зумовив різке зростання медичних, гуманітарних та цифрових волонтерських ініціатив.

І початок повномасштабного російського вторгнення в лютому 2022 року максимально посилив розвиток волонтерської діяльності. Згідно даних Державної податкової служби та матеріалів Опендатабот у січні 2022 кількість офіційно зареєстрованих волонтерів в Україні становила 310 людей. Тільки за 2022 рік це число було збільшено на 2383 волонтери. Загалом, «від початку повномасштабної війни до кінця 2024 року кількість офіційних волонтерів зросла у 21 раз» [11]. На кінець 2024 року кількість зареєстрованих волонтерів збільшилася приблизно у 1,5 раза у порівнянні з початком року і становила 10454, темп зростання їх кількості дещо сповільнився, але відбулася стабілізація та спеціалізація вже наявних структур.

Відтак, аналітичні матеріали і дослідження вказують на те, що динаміка створення волонтерських організацій в Україні є циклічною, реактив-

ною і пов'язаною з національними викликами. Найбільші хвилі активності спостерігалися в періоди суспільних криз. Нині волонтерський рух переходить у фазу професіоналізації, часткової інституціоналізації та стійкого розвитку.

Про посилення ролі волонтерства в критично важливі для держави періоди свідчить і те, що в окремі моменти благодійні фонди чи організації виконували роль чи не найголовніших фінансових донорів підтримки військових та цивільних України. Так, у період з 2014 по 2016 роки суму грошей, зібраних волонтерами на військові потреби, оцінюють у понад 1 млрд. грн. [12]. Водночас, за даними Опендатабот «протягом 2024 року 24,1 млрд грн зібрали тільки 3 найбільші благодійні фонди України. Це на 28% більше, ніж у 2023 році. А загалом 93 млрд грн. зібрав фонд Повернись живим, Фонд Притули та United24 за 3 роки повномасштабної війни (станом на лютий 2025)» [13].

Ще однією особливістю розвитку волонтерського руху в Україні в останні роки є те, що його змістовне наповнення значною мірою було сформоване зовнішньополітичним курсом. Підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 році сприяло інтеграції європейських принципів солідарності й добровільності у громадське середовище України. Виконуючи ряд функцій, що мали б покладатися на державні органи влади, волонтерство почало визнаватися інституційною складовою демократичного врядування, що потребує правової регламентації, захисту прав волонтерів, розвитку партнерств із владою. А в умовах повномасштабної війни відбулася еволюція від спонтанного волонтерства до професійного та стратегічного. Це також стало можливим завдяки розвитку міжнародного партнерства, зокрема через програми Erasmus+, European Solidarity Corps, USAID, UNDP, які відкрили волонтерам можливості навчання, обміну досвідом, грантової підтримки.

Серед визначальних характеристик розвитку волонтерської діяльності в Україні в останні роки спостерігається й активна цифровізація та інформатизація. В певній мірі волонтерство переходить у віртуальний формат, особливо що стосується донатів та зборів. Для прикладу, за останні роки створено окремі онлайн-платформи та мобільні додатки для координації діяльності волонтерів, що дозволяє ефективно об'єднувати зусилля та ресурси. Крім того, саме соціальні мережі є джерелом поширення інформації про збори, потреби армії чи проблеми цивільного населення, що потребують залучення і підтримки волонтерів. Це вказує на гнучкість, швидкість та інноваційність розвитку волонтерства.

Волонтерська діяльність в Україні, що має глибоке коріння в останні роки відновилася з повною силою, проте для успішної подальшої реалізації подібних громадських ініціатив важливим питанням є її інституціоналізація відповідно до європейських стандартів. В умовах європейської інтеграції України цей процес має особливу актуальність і кілька стратегічних напрямів. По-перше, це гармонізація вітчизняного законодавства до норм та практик ЄС. Важливими питаннями є надання гарантій захисту прав та соціальної підтримки волонтерам, особливо тим, хто активно працює в зоні бойових дій; регулювання механізмів звітності та прозорості діяльності волонтерів; дієве функціонування єдиної цифрової платформи реєстрації та регулювання діяльності волонтерів. По-друге, необхідним є налагодження партнерства між державою та волонтерськими організаціями в першу чергу через впровадження механізмів державного фінансування, грантової підтримки, публічних конкурсів тощо. По-третє, видається важливим у вітчизняній практиці також створення стандартів якості та професіоналізації волонтерської роботи, що вже давно поширене у країнах ЄС. У цьому напрямку актуальним і дієвим може бути впровадження національних стандартів волонтерських програм, підтримка створення волонтерських шкіл, освітніх курсів, у тому числі з цифровими компонентами.

Не менш важливим є максимальне залучення молоді. Для молоді волонтерство є досить позитивним явищем, так як в умовах безкорисливої та самовідданої праці на користь інших відбувається формування соціальних навичок (soft skills), зростання ролі громадянської позиції. Крім того, молодь набирається позитивного досвіду та можливості для самореалізації. Активне залучення молоді до волонтерської роботи можливе через заклади освіти, соціальні мережі (просвітницькі реклами через TikTok, Instagram, Telegram-канали) чи через історії успіху однолітків, приклади зірок чи блогерів. Проте, існує проблема відсутності систематичної координації молодіжних ініціатив та упорядкування їх проектів. Водночас, спостерігається і брак мотивації серед молоді до здійснення волонтерства.

В умовах європейської та євроатлантачної інтеграції позитивним для України в цьому плані може стати досвід іноземних держав. Зокрема, європейські країни мотивують людей долучатися до громадської активності через різноманітні чіткі програми, проекти, переваги і бонуси. Такими перевагами є соціальні пільги, занижені податки, переваги при вступі у вищий навчальний заклад, при прийнятті на роботу чи у процесі кар'єрного зростання. У багатьох європейських та американських організаціях для працевлаштування, вступу або успішного закінчення престижного вищого навчального закладу треба мати певну кількість відпрацьованих годин – волонтерських кредитів. Також у багатьох країнах діють волонтерські «банки часу» – система, де волонтерський вклад

може бути «збережено» і використано згодом (наприклад, як підтримка у старості).

Поширеним у європейських державах є обмін досвідом через широкий спектр програм, що дозволяють волонтерам брати участь у різноманітних проектах по всьому світу. Найбільш поширеними є Європейський корпус солідарності (ESC), міжкультурні програми AFS, Workaway або WWOOF та інші. У багатьох державах волонтерство інтегрується у формальні й неформальні освітні програми, навчальні дисципліни чи курси в школах чи вищих навчальних закладах.

Позитивним фактом є те, що Верховна Рада України 6 червня 2024 року «прийняла за основу проєкт Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння розвитку волонтерства серед здобувачів освіти (реєстр. № 11159 від 09.04.2024). Метою проєкту Закону є адаптація законодавства України до права Європейського Союзу в частині визнання результатів волонтерської діяльності, розвиток культури соціальної відповідальності в суспільстві, особливо серед дітей та молоді, та збільшення частки суспільства, охопленої волонтерством» [14]. Здобувачі освіти зможуть використовувати досвід волонтерства при вступі, успішному навчанні чи при зарахуванні часу волонтерської діяльності до часу практики.

Не менш важливою особливістю волонтерства в Європі є інклюзивність і доступність. Волонтерські програми адаптовані для людей з інвалідністю, старших осіб, студентів і навіть неповнолітніх (з дозволу батьків).

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Розвиток волонтерства в Україні набув якісно нового змісту в умовах війни, глибокої соціальної трансформації та стратегічного курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Реагуючи миттєво на кризи та проблеми державної ідентичності і значною мірою заміщаючи державу у вирішенні критичних питань, явище волонтерства трансформувалося з гуманітарної допомоги у соціально-політичну силу та елемент демократичного врядування, яка підтримує європейський вектор, стійкість та самоорганізацію нації. Водночас в останні роки спонтанний волонтерський рух почав трансформуватися від емоційно-мобілізаційного до інституціонально оформленої громадської сили. Проте для успішної подальшої реалізації подібних громадських ініціатив важливим питанням є повноцінна інституціоналізація волонтерської діяльності відповідно до європейських стандартів, що виступає для нас перспективним питанням в подальших дослідженнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про волонтерську діяльність». *Відомості Верховної Ради України.* 2011. № 42. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text

2. Тимченко С., Шмаріна А. Історія волонтерської діяльності в Україні та світі. Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи» (17–18 квітня 2015 року, Харків). Харків: Видавництво ХНАДУ. URL: https://keui.wordpress.com/wpcontent/uploads/2015/04/42_tymchenko_shmarina.pdf

3. Шайгородський Ю. Ж. Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. *Вісник ДонНУ імені Василя Стуса. Серія Політичні науки*. 2023. № 8. С. 77–83.

4. Закалик Г. М., Коропатов О. М., Шувар Н. М. Волонтерська діяльність в Україні: історія, сьогодення та євроінтеграція. *Південноукраїнський правничий правопис*. 2022. № 4. С. 104–110.

5. Жекало Г.І. Активізація громадянського суспільства після Євромайдану: стан і тенденції змін. *Вісник Прикарпатського національного університету. Політологія.* 2015. Вип. 9. URL: https://journals.pnu.edu.ua/index.php/politics/article/view/402

6. Волонтерство. Міністерство соціальної політики України: офіційний вебсайт. URL: https://msp.gov.ua/search?tags=%5Bvolonterstvo%5D

7. Пильгун Л. Дослідження феномену самоорганізації і гуртування українського суспільства під час війни. *Єднання.ua.* 2023. URL: https://api.home.ednannia.ua/upload/kch/24/02/20/Аналітика%20Пильгун.pdf

8. Статистика: українці довіряють волонтерам, але не уряду. *Сайт Всеукраїнської молодіжної громадської організації Молодіжний Націоналістичний Конгрес*. 2016. 19 січня URL: http://mnk.org.ua/ostanni-novini/novina/article/statistika-ukrajinci-dovirjajut-volonteram-alene-urjad/

9. Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу (вересень 2024р.). *Центр Разумкова*. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r

10. Постмайданна благодійність і волонтерство-2015: результати соцдослідження. *Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва*. URL: https://dif.org.ua/article/postmaydanna-blagodiynist-i-volonterstvo-2015-rezultati-sotsdoslidzhennya

11. Реєстр волонтерів виріс у 2,5 рази за рік. *Опендатабот*. 15 грудня 2023. URL: https://opendatabot.ua/analytics/real-volunteers-2023-12

12. Два роки бойових дій на Донбасі: у скільки обходиться Україні війна (інфографіка). *Сегодня.ua*. 2016. 14 квітня. URL: http://ukr.segodnya.ua/life/stories/2-goda-boevyh-deystviy-vo-skolko-obhoditsya-strane-voyna-infografika-707869.html

13. На 28% більше донатів зібрали 3 найбільші фонди у 2024 році. *Опендатабот.* 24 лютого 2025. URL: https://opendatabot.ua/analytics/donates-in-war-2024

14. Щодо сприяння розвитку волонтерства серед здобувачів освіти. *Голос України*. 2024 . 7 червня. URL: https://www.golos.com.ua/article/378492

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 321.64/.7
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.13

ГІБРИДИЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

HYBRIDIZATION OF POLITICAL REGIMES AS A FACTOR IN THE TRANSFORMATION OF THE POLITICAL SYSTEM

Железков А.І.,
аспірант кафедри політичних теорій
Національного університету «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена аналізу гібридизації політичної системи, її впливу на суспільство та державу. Створені гібридні режими є глобальним фактором і проблематика їх встановлення та довгострокове функціонування в багатьох державах привертає увагу науковців як в XX ст., так і тепер. Встановлено, що процес гібридизації відбувається поступово та змушує мутувати органи влади та ключові аспекти соціально-політичного життя. Серед основних чинників гібридизації визначають як радикальні методи заколотів та воєнних переворотів, так і введення в оману народу на початковому етапі політичною привабливістю дій влади, що закінчується маніпуляціями та порушенням демократичних принципів реалізації влади. Гібридизація політичного режиму пов'язана з фактичним частковим позбавленням прав та свобод, зі збереженням їх де-юре, та руйнуванням основних елементів «гарантійного щита»: виборів, незалежних ЗМІ, участі громадських організацій в наглядових радах, врахування їх інтересів, а також рівня децентралізації і місцевого самоврядування. Висвітлюються різні моделі гібридного транзиту: від штучної демократизації до узурпації влади під виглядом демократичних цінностей. Від поодиноких прикладів «гібридизація» та «гібридний політичний режим» стають масовим геополітичним явищем і кризою у регіональних міждержавних відносинах. У роботі проаналізовано поняття «залізного закону олігархії» Р Міхельса. Гібридизація виявляється як у зовнішніх ознаках (частковій конкуренції, формальних виборах), так і у внутрішньому контролі над політичними процесами, залежності органів влади від впливових економічних акторів. Проблематика є актуальною через зовнішні фактори зростання кризового становища в багатьох регіонах світу і внутрішні чинники – прагнення еліт здійснити свої амбіції, завдавши шкоди суспільству та державі загалом.

Ключові слова: гібридизація, гібридний режим, політична система, держава, еліта.

The article is devoted to the analysis of the hybridization of the political system, its impact on society and the state. The created hybrid regimes are a global factor and the problems of their establishment and long-term functioning in many states attract the attention of scientists both in the 20th century and now. It has been established that the process of hybridization occurs gradually and forces the bodies of power and key aspects of socio-political life to mutate. Among the main factors of hybridization are both radical methods of rebellions and military coups, and misleading the people at the initial stage by the political attractiveness of the actions of the authorities, which ends with manipulations and violation of the democratic principles of the exercise of power. The hybridization of the political regime is associated with the actual partial deprivation of rights and freedoms, with the preservation of their de jure, and the destruction of the main elements of the "guarantee shield": elections, independent media, participation of public organizations in supervisory boards, taking into account their interests, as well as the level of decentralization and local self-government. Various models of hybrid transit are highlighted: from artificial democratization to the usurpation of power under the guise of democratic values. From isolated examples, "hybridization" and "hybrid political regime" are becoming a mass geopolitical phenomenon and a crisis in regional interstate relations. The paper analyzes the concept of R. Michels's "iron law of oligarchy". Hybridization is manifested both in external signs (partial competition, formal elections) and in internal control over political processes, the dependence of government bodies on influential economic actors. The issue is relevant due to external factors of the growing crisis situation in many regions of the world and internal factors – the desire of elites to realize their ambitions, causing harm to society and the state as a whole.

Key words: hybridization, hybrid regime, political system, state, elite.

Постановка проблеми. В сучасному світі після «третьої хвилі демократизації» значно зросло число демократичних держав, які продовжують розвиватись, разом із тим зросла кількість гібридних режимів. Фактор поширення останніх є результатом неякісних методів політичного управління в деяких країнах під час демократичного транзиту, що включає низку факторів: фундаментальну відмову від усталених правил та зміну на нові, переоцінку цінностей та ідей, зміна відносин органами влади та владою і суспільством. Гібридний режим стає важливою площиною нової системи управління та здійснення влади, що має свої особливості. Саме тут зіштовхуються основні ризики створення невизначених ситуацій, гальмування розвитку та реформ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські науковці С. Наумкіна [3], Ю. Дзюбенко [1], Т. Попович, В. Лемак [4], А. Ремізов [5], К. Сарбаш [6], Р. Кисленко [2] в своїх наукових працях приділяли увагу аналізу особливостей створення гібридного режиму, причин гібридизації та аналізували стан політичної системи під час транзиту.

Серед зарубіжних дослідників означені проблеми розглядали у своїх фундаментальних пра-

цях Р. Міхельс [7], Г. О'Доннел, Ф. Шміттер [8], які в історичному та політичному аспекті висвітлювали проблематику кризи демократичного ладу, складнощі функціонування держави в умовах посилення політичної конкуренції, надлишкової бюрократії та відносини між владою і суспільством в умовах гібридизації.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Висвітлення чинників стимулювання гібридизації політичного режиму; система відносин між групами еліт та вплив на державні органи, практичний аспект гібридизації та пов'язаних з нею факторів в різних регіонах світу, враховуючи історичні, економічні, соціально-релігійні та політичні аспекти розвитку.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є аналіз феномену гібридизації в процесі демократичного транзиту, сутності гібридних режимів та їх походження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Запустити процес демократичного транзиту можуть різні чинники – серед розповсюджених є «реформи зверху», «революції» або компроміс між опозицією та владою, суспільством та державою тощо. На чистоту транзиту може вплинути багато чинників: рівень впливу політичних партій, наявність впливових суб'єктів політики, що користуються безумовним авторитетом, рівень політичної культури та політичної свідомості, ступінь втілення на практиці правових принципів та основ функціонування політичної системи. Слушним в даному випадку буде розгляд особливостей демократичного транзиту в Чилі. Протягом 1984–1989 рр. опозиційні партії в Чилі домоглися відміни закону про заборону діяльності політичних партій. Через економічну кризу і фактичне перетворення Чилі на одну із самих бідних країн регіону і розуміння що у сусідніх державах (як і у всьому світі), авторитарні режими капітулюють для запобігання ще більших наслідків Аугусто Пиночет провів переговори з опозицією, в ході яких дійшли до домовленості про початок демократизації в країні, проведення незалежних виборів, але при цьому новий уряд мав би розділити частину влади з воєнними, які мали значний вплив через раду безпеки і міністерство внутрішніх справ, зберігання автономних функцій армії і незалежна від політичних лідерів у виробленні військової стратегії [4].

Досить часто можна зустріти випадки штучного демократичного транзиту – який насправді не є ним. В таких випадках загострюється ієрархізація в організації суб'єктів політики – наприклад, в політичних партіях які можуть бути лідерського типу, засновані на сталому іміджі, невеликою є кількість людей, які приймають реальні рішення та втілюють їх у життя. Також характерною є конкуренція не скільки між суб'єктами політики, скільки між тими, хто представляє їх інтереси або підгримує їх (фінансово-промислова еліта, великий бізнес), втручання економічних еліт в регулювання відносин між основними суб'єктами: державними органами, партіями та суспільством, що в решті решт призводить до олігархічного характеру політичної системи та перерозподілу сфер впливу. Тобто боротьба йде за вплив в суспільстві, не стільки через офіційну владу, скільки за дієву неофіційну владу, яка може за допомогою важелів «втручання» стає більш ефективною та всеосяжною, вільною від контролю у виборі методів.

Через те у великих політичних організаціях, які перебувають у протистоянні неможлива демократія, навіть якщо вони позиціонують себе як соціалістичні партії чи рухи, за своєю суттю такими вони є лише гіпотетично, реальних прикладів історія не знає. Через глобальний характер і різноманітність стратегічних напрямків організацій фізично неможливо задовольнити потреби кожного (чим більша організація, тим більша й ієрархія). А самі члени цих організацій і партій приходячи до влади, отримуючи повноваження змінюють свій соціальний статус, стають членами правлячої еліти і відтепер захищають її інтереси і власне привілейоване становище. Партійна еліта має переваги перед рядовими членами, має більший доступ до інформації, можливість тиску на маси. Під час функціонування і особливо перебування при владі апарат партії дистанціюється від рядових членів тому у всіх партіях незалежно від їх типу сприятлива демократична атмосфера змінюється олігархізацією. Це закономірність розвитку політичної організації, «залізний закон олігархії» Р. Міхельса. Навіть в демократичних режимах причинами становлення олігархії є бюрократія, яка зростає і за своїм принципом призводить до влади декількох лідерів, а ті в свою чергу сприяють певному колу осіб, які розділяють їх позицію. Все залежить від міри контролю над суспільством: чим більше – тим могутніше олігархічні кола себе почувають. Так формується самовідтворююча олігархія [7].

Навіть до тепер більшість держав, що здійснили транзит або перебувають в процесі оновлення мають подібні риси, особливо в тих випадках, коли з історичних причин влада належала традиціоналістам, консервативному прошарку. Наприклад, серед латиноамериканського регіону в більш демократичних країнах (Мексика, Еквадор) через великий дефіцит бюджету і девальвації національної валюти неможливо було забезпечити гідний матеріальний рівень життя населення. Наприкінці XX ст. більша частина земельних угідь (75%) Перу, Аргентини, Болівії і Колумбії знаходилося в руках великих землевласників. Сполучені штати Америки намагалися вплинути на процес економічного розвитку країн регіону,

але опір Креольської еліти землевласників і воєнних дозволив провести лише косметичні перетворення, при цьому основні ланки суспільного ладу залишалися незмінними.

Гібридизація політичного режиму окрім характеру відносин влади та суспільства впливає ще й на саму державу та пов'язана нерідко з характером існування влади в тому чи іншому вигляді (влада воєнних, бюрократії або аристократії – тобто виду еліти та поведінки політичних акторів з огляду на їх минуле). Саме процеси боротьби різних групових інтересів можуть призвести до наслідків в державі, що пов'язані з трансформацією форми держави, адже вони спрямовані на здійснювання влади, управлінських рішень, законотворчих процесів, виконавчих проваджень за власними стратегіями та інтересами (відповідно до політичних ідей, в яких вони зростали). При радикальних змінах, заколотах, захопленні влади та воєнних переворотах суб'єкти вдаються до політичного лицемірства називаючи республікою те, що нею вже не є, і хоча формально існує республіка, проте вона може перетворитися в суперпрезидентський її варіант, або навіть монархічну форму правління. Досить цікава ситуація сталася в Ірані, а саме: революція 1979 р. після якщо була повалена монархія шахської династії Пехлеві та встановлена перша «Ісламська республіка» так званої справедливої соціальної держави, але по факту форма держави перетворилася на теократичну монархією на чолі з довічним аятолою Хомейні верховним лідером Ірану (цей титул використовувався принаймні перші 10 років). Але в цілому картина є звичайною для Близького Сходу, під тиском історичних та культурно-релігійних причин для держав регіону притаманні обмежений спектр переходів від теократичних монархій до світських держав з суттєвим втручанням релігійних організацій в життя суспільства та, як правило, тісні зв'язки їх з правлячою політичною елітою цих країн [5].

Загалом треба зазначити що політичний режим розуміється як комплекс методів та процедур в ієрархічній моделі функціонування політичних організації, громадянського суспільства та інших соціальних груп їхні відносини та правила на яких заснований взаємозв'язок. Політична система виступає загальним простором політичної діяльності різних суб'єктів, держава реалізує публічну владу для виконання організаційних функцій та встановлення порядку на чітко визначеній території. Саме на цих теренах встановлюється та видозмінюється, існує та занепадає політичний режим, при цьому політична система як вертикаль влади може залишатися незміною або змінюється значно повільніше ніж політичний режим. При зміні політичного режиму змінюється і сама держава, проте також повільніше. Зміни можуть охоплювати методи та форму правління, сприйняття влади суспільством та навпаки. Отже, зміна політичного режиму призводить до зміни політичної системи. Разом з тим, на думку Г. Лассуела, політичний режим впливає на трансформацію політичної системи з метою легалізації себе, навіть у випадках посилення використання насильства з боку влади.

Модифікація політичних режимів в даному випадку залежить від небагатьох але значущих факторів, які стануть основними ідентифікаторами гібридизації, серед них: вибори як спосіб стимулювання до конкуренції політичної еліти та партій і інших акторів; партійна система; здійснення влади та характер прийняття рішень; ступінь прозорості та незалежності різних державних стриктур, судів, уряду, законодавчих органів тощо; наявність впливу на владу з боку груп тиску; наявність офіційної ідеології чи вплив партійних ідеологій та перетворення їх на соціальну глобальну ідеологію (коли має місце її втручання в життя громадян, структур, уряду та держави в цілому). Характер та частота застосування примусу також має значення з точки зору втручання одного з суб'єктів в коло інтересів іншого, саме тому важлива інформаційна складова, рівень участі суспільства в політичних справах. Отже, якщо люди самі будуть зацікавлені в захисті власних прав та свобод, то зможуть протидіяти недемократичним тенденціям в політичні системі. Це працює в сторону демократичного транзиту як феноменальної гібридизації режиму так і навпаки до ланок авторитаризму та тоталітаризму, нерідко за допомогою пропаганди та методів інформаційного контролю, який носе страх або надмірну радикалізацію поглядів та зведення всього в абсолют «свої – чужі», «вороги – союзники», «корисність – шкідництво». Така оціночна інформаційна позиція приводить до соціальної параної та підкріплюється стереотипами та ефектом Голема [1; 3].

Коли йдеться про гібридизацію треба пам'ятати дослідження таких науковців як Р. Даль, Х. Лінц, С. Ліпсет, які розглядали її на прикладах держав Центральної Америки. На їх думку, гібридизація відбувається зі збереженням деяких індикаторів демократії, зокрема: багатопартійної системи, активної залученості суспільства до політичного життя та відповідного їй рівня політичної свідомості, але при цьому прослідковується сумнівна або штучна «незалежність» політичних партій. В цій ситуації важелем виступає вплив зі сторони олігархічних кланів, як наслідок залежними стають як центральні законодавчі та виконавчі органи влади, так і місцеві органи, що приводить до «неформальних відносин» та поступової централізації. На відміну від олігархічних елітарних автократій в таких політичних системах вплив з боку гільдій, конгломератів обмежений лише тою часткою, яка входить до їх інтересів і не простежується в усіх ланках держави. До того ж сус-

пільство, як правило, знає про такий тиск і реагує свідомо – політичні суб'єкти втрачають легітимність та довіру виборців, через це впевненість та стійкість можлива хоча б завдяки частковій ротації. В таких випадках можлива компенсація надлишкового популізму, що теж притаманний таким політичним режимам. В цілому через ці ознаки не можна відносити такі політичні режими як до тоталітарного чи авторитарного типу, так і до повноцінних демократій, скоріше вони є «перехідними клановими поліархіями». Термін такого переходу дуже довгий та зазвичай в сучасному світі дуже поширений і без застосування характерних методів повернення до антидемократичних режимів. Отже, подібні режими залишаються в стадії «безстрокової гібридизації».

В цілому гібридизація є досить поширеним фактором. Через розмиття чітких функцій влади та громадського суспільства вона представляє широке поле для реалізації узурпації в цілому, що стає можливим завдяки створенню кризових ситуацій, актуалізації проблем суспільства та провокування соціальних конфліктів. В таких випадках і зароджується гібридний режим, не як частина демократії з вадами, але як самостійний науковий термін з поставленою тематикою окреслення проблеми та дослідження в вітчизняних і зарубіжних наукових колах [6; 8].

Актуальною проблемою сучасності залишається гібридизація, яка стає чинником для змін політичних режимів в багатьох державах. Досить поширеною є тенденція зростання недовіри до політичних інститутів, розширення популістичних ідей, створення штучних «стратегій» та їх втілення (наприклад, фальсифікація програм партій, написаних політтехнологами), погіршення чистоти інформаційного простору, зростаюча монополізація з боку промислово-фінансових конгломератів. Посилення антидемократичних перетворень за останні роки торкнулися Африканського континенту, де відбулись воєнні перевороти (2018–2024 рр.), а також країн Латинської Америки і Середньої Азії. Дослідження міжнародних організацій, зокрема Freedom House та проекти по аналізу індексу демократії Гельсінського університету демонструють процес вповільнення демократичної реформації як загальносвітову проблему. Наступ на громадянські права та свободи, «лицемірство та піар», а також пряма ворожнеча, що замінила адекватну конкуренцію серед політичних партій, а також перерозподіл владних повноважень за неформальними критеріями. Влада в такій ситуації зосереджена в руках невеликої групи лідерів та їх радників, створюється система «підлеглості» на всіх інституційних ланках через методи впливу та шантажу або співпраці, в основі якої лежить незаконна угода на матеріальну вигоду.

В таких обставинах неможливо чітко окреслити кордони зони відповідальності тих чи інших органів держави, більшість з них стають залежними, перетворюючись в маріонеток в руках окремих суб'єктів, що стає вже не виконанням обов'язків, а прямим володарюванням одних над іншими. Така практика не передбачена ні конституцією, ні іншими нормативно-правовими актами.

Не останню роль відіграють соціально-економічні заворушення, кризи, як дуже важливі наслідок, а інколи і фактор гібридизації та зміни політичних режимів або окремі його прояви. У сфері суспільного життя посилюється криза духовності, невпевненість багатьох людей у своєму майбутньому. Деструктивно впливають на духовну сферу міжконфесійні конфлікти, соціальні конфлікти, спричинені нерівноцінним розділом благ, несправедливі управлінські рішення, правовий нігілізм, злочинність, корупція, монополізація ЗМІ, виникнення заборонених для критики зон.

Наступна особливість гібридизації – поширення політичних рішень, орієнтованих на примус, як реальний, так і прихований, зокрема створення політичної поліції або поліції дотримання духовності тощо. Проте важливим аспектом тут є відтворення системи «опозиція – репресії – політичні в'язні», що є вже атрибутом антидемократичних режимів. Наприклад, Секурітате діяла як служба безпеки в Румунії 1948–1989 рр., фактично являла собою таємну поліцію, засновану за допомогою радянського СМЕРШу та перейняла багато методів та засобів здійснення своїх повноважень, викорінення опозиції на ментальному рівні через доноси та залучення чуток, махінацій, посилення страху в усіх сферах життя суспільства. Подібні органи існували як в гібридних режимах, так і в авторитарних, єдина відмінність – більший ступінь автономії ніж в державах соціалістичного табору.

Всі наведені аспекти є частиною характеристики процесів гібридизації, трансформації політичної системи та політичного режиму: лише одна можливість для порушення існуючого порядку системи вже є загрозою для модифікації, здебільшого це попередження стосується «повноцінних демократій», поштовх до заворушень – дасть змогу таким як Еріх Мільке (відомий як голова Штазі в часи ГДР) проводити свою діяльність та поставити суспільство під загрозу виживання та розвитку.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, гібридний режим та його становлення не є результатом лінійного розвитку, а цілком рукотворним явищем в рамках політичних обставин, які можуть залишитися на невизначений строк і впливати на політичну систему деструктивно. Його фундамент починається з розмиття чітких повноважень

влади та порушення зв'язків між владою і громадянським суспільством, це стає широким полем для реалізації узурпації влади в цілому. Створення кризових ситуацій, соціальних конфліктів за допомогою сучасних інформаційних методів (агітації, маніпуляції, створення інфоприводів, фейків, радикалізації спільнот) є загрозами для розвинених демократій, а також атрибутами політичних партій та акторів, які взяли за мету змінити існуючий лад та вийти за рамки конституції.

Посилення тенденцій гальмування демократизації може призвести до зниження авторитету влади, прояву самостійності та посилення впливу силових структур та покроковий контроль з їх боку за суспільством. В таких умовах революції, мітинги та протести є основними дієвими методами для зміни ієрархії влади і політичного режиму, але в таких обставинах неможливо контролювати випадкові вкиди та розростання кризи, а також неможливо перебачити наслідки нестабільності політичної системи. Це залежить від особливостей, притаманних кожній конкретній державі.

Загальне явище гібридизації може торкнутися політичної системи в різних етапах її розвитку, що ставить за нагальне завдання сформувати політико-правові гарантії функціонування «повноцінної демократії», що передбачають дотримання якості виборчого процесу, циркуляції еліт, а на рівні громадськості – дотримання контролю за діями влади і збереження монолітної демократичної атмосфери в державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дзюбенко Ю. М. Детермінанти авторитарних відкатів: загальне та особливе. *Грані*. 2015. № 9. С. 50–54. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Grani_2015_9_11

2. Кисленко Р. В. Підходи до концептуалізації гібридного політичного режиму. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип. 19. С. 129–137. URL: http://www.fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/19_2018/19.pdf

3. Наумкіна С. «Третя хвиля» демократизації: підсумки і перспективи. Аналіз зарубіжних концепцій. *Політичний менеджмент*. 2004. № 2. С. 162–170. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/11766

4. Попович Т., Лемак В. Тоталітарний державний режим: теоретико-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право». 2013. Вип. 23. С. 57–59. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/17677

5. Ремізов А. Гібридний політичний режим: деякі проблеми концептуалізації. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2012. №3. С. 67–72. URL: http://socialscience.com.ua/article/848

6. Сарбаш К. Типологізація демократичного спектру гібридного політичного режиму. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 103. С. 170–173. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_103_47

7. Michels R. Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy / translator P. Eden, P. Cedar. Batoche Books, 2001. 266 p. URL: https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/michels/polipart.pdf

8. O'Donnel G. Schmitter Ph. Transitions from authoritarian rule: prospects for democrace. Baltimore-London: Johns Hopkins University Press, 1986. 208 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 25.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 322
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.14

ЕТАПИ СТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛЛАДСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА ІНШИХ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ ГРЕЦІЇ: ІСТОРИЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ

STAGES OF THE CREATION OF THE NATIONAL CHURCH OF GREECE AND OTHER ORTHODOX CHURCHES OF GREECE: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS

Забродський Р.В.,
аспірант кафедри міжнародної політики
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Відносини між церквою і державою в сучасній Греції – країні, що відзначається релігійним багатством і розмаїттям, – глибоко сягають своїм корінням в історію цієї країни. Протягом багатьох століть релігія, і насамперед грецьке православ'я, була не лише духовною опорою грецького суспільства, але й потужним чинником політичного життя. Грецьке православ'я посідає центральне місце в релігійному житті країни. Воно інституціолізоване в одній із найдавніших християнських церков, а його вплив поширюється як на державні інституції, так і на культурний розвиток країни.

Проаналізовано етапи створення національної Елладської православної церкви та інших православних церков Греції: історичні та правові аспекти.

Проаналізовано історико-правові аспекти становлення й розвитку грецьких православних церков, дано характеристику сучасного етноконфесійного ландшафту Греції і зокрема грецького православ'я.

Результати аналізу, засвідчують, що поширення в грецьких землях християнських громад бере свій початок ще від прибуття на них апостола Павла в 49 р. У середині IX ст. Грецька церква перейшла під юрисдикцію Константинопольського патріархату. Після розпаду Візантії православ'я в Греції зазнавало утисків, проте із завоюванням Константинополя турками грецькі православні зберегли свободу віросповідання і владу свого патріарха, який і надалі висвячувався за візантійським каноном. Після здобуття Грецією незалежності (1830) у серпні 1833 р. Елладська церква проголосила незалежність, яку було підтверджено лише в 1850 р. визнанням Константинопольським патріархом її автокефалії в кордонах тодішньої Грецької держави, а остаточно межі юрисдикції Елладської православної церкви було визнано лише в 1882 р. Від тієї пори й дотепер частина території Греції, населеної православними вірниками, належить до юрисдикції Константинопольського Патріархату. Окремий статус, крім того, мають Критська православна церква та Афон. Узагальнення досліджень відомих грецьких вчених дає підстави зробити висновок, згідно з яким основою сучасних взаємин держави і церкви в Греції є модернізована форма цезарепапізму, яку характеризують як систему «верховенства державного права».

Ключові слова: православ'я, модель державно-церковних відносин, держава, церква, релігійні організації, Греція.

The relationship between church and state in modern Greece, a country characterized by religious richness and diversity, has its roots deep in the history of this country. For many centuries, religion, and primarily Greek Orthodoxy, has been not only the spiritual pillar of Greek society, but also a powerful factor in political life. Greek Orthodoxy occupies a central place in the religious life of the country. It is institutionalized in one of the oldest Christian churches, and its influence extends to both state institutions and the cultural development of the country.

The stages of the creation of the national Orthodox Church of Greece and other Orthodox churches of Greece are analyzed: historical and legal aspects.

The historical and legal aspects of the formation and development of Greek Orthodox churches are analyzed, and the modern ethno-confessional landscape of Greece and Greek Orthodoxy in particular is characterized.

The results of the analysis show that the spread of Christian communities in the Greek lands dates back to the arrival of the Apostle Paul in 49. In the middle of the 9th century, the Greek Church came under the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople. After the collapse of Byzantium, Orthodoxy in Greece was oppressed, but with the conquest of Constantinople by the Turks, the Greek Orthodox retained freedom of religion and the authority of their patriarch, who continued to be ordained according to the Byzantine canon. After Greece gained independence (1830), in August 1833, the Church of Greece proclaimed its independence, which was confirmed only in 1850 by the recognition by the Patriarch of Constantinople of its autocephaly within the borders of the then Greek state, and the boundaries of the jurisdiction of the Orthodox Church of Greece were finally recognized only in 1882. From that time until now, part of the territory of Greece inhabited by Orthodox believers has belonged to the jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople. In addition, the Orthodox Church of Crete and Mount Athos have a separate status. A summary of the research of famous Greek scholars gives grounds to conclude that the basis of modern state-church relations in Greece is a modernized form of Caesare-papism, which is characterized as a system of «supremacy of state law»

Key words: Orthodoxy, model of state-church relations, state, church, religious organizations, Greece.

Постановка проблеми. Сучасна характеристика грецького православ'я і насамперед домінуючої в країні Елладської православної церкви описана багатьма вченими. Вона має складну структуру і систему управління, яку становлять Священний синод ієрархів, Постійний священний синод, Генеральна церковна асамблея, Центральна церковна рада, Синодальна адміністрація. Елладська церква, не тільки працює над збереженням традиційних форм богослужіння, а й намагається поєднати їх із сучасними формами релігійного спілкування з вірниками. Тому, важливим є дослідження проблематики становлення та ролі православної церкви в Греції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагома кількість зарубіжних та вітчизняних науковців досліджували питання становлення та розвитку православної церкви в Греції. Серед них: Палінчак М. М., Алексопулос Г., Деторакіс Т., Макрідес В. Н., Мейендорф Дж., Пападогіаннакіс Я., Папастатіс Ч. К. та інші. Також досліджено дані з звіту «2022 Report on International Religious Freedom: Greece» (U.S. Department of State: Office of International Religious Freedom) та Pew Research Center.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не дивлячись на вагому кількість науковців, які досліджували питання державно-церковних відносин в Греції. Важливим залишається дослідження історії розвитку православної церкви.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Проаналізувати етапи створення національної Елладської православної церкви та інших православних церков Греції: історичні та правові аспекти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Християнство виникло наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. першого століття нової ери у східних провінціях тодішньої Римської імперії – в Галілеї, Самарії та Іудеї. У грецьких землях воно поширилося ще в 49 р., коли апостол Павло вперше прибув до Греції, загарбаної Римом у II–I століттях до н. е. Великі християнські громади утворилися в ті роки у Филипах, Верії, Афінах, Солуні та Коринфі. Перші два послання апостола Павла, з яких згодом було сформовано канон Нового Заповіту, були адресовані Фессалонікійській церкві. Поширення нової релігії в Греції пов'язують також з апостолами Андрієм та Іоанном і їх послідовниками – Титом, Пилипом та Лукою. Важливою подією для розвитку грецького християнства став візит до Афін богослова Орігена Олександрійського. Він справив велике враження на афінських християн і сприяв вирішенню проблем помісної церкви [6].

У римський період грецької історії переслідування християн призвело до поширення християнської релігії всією територією Греції, про що свідчать життя і діяльність учня апостола Павла, першого єпископа Афін Діонісія Ареопагіта, а також митрополита Фессалонік Димитрія [2, с. 17].

У IV ст. Греція стала основною частиною Східної Римської імперії – Візантії. У VIII ст., за імператора Лева III Ісавра, який правив у 717–741 рр., Візантія вступила в епоху іконоборства, що згодом поширилося й на Рим. У середині IX ст. Грецька церква перейшла під юрисдикцію Константинопольського патріархату. Після 1204 р., коли Візантія розпалася й було засновано Латинську імперію, православ'я було оголошене в Греції поза законом. Правлячі єпископи, які не бажали визнавати владу Папи Римського, були змушені покинути країну й були замінені представниками латинської ієрархії. Католицизм швидко поширився всією Грецією: у 1213 р. Пелагій, один із папських легатів, повністю заборонив грецьке богослужіння і страчував кожного, хто наважувався протестувати. Лише наполегливі протести грецької знаті і страх перед масовими заворушеннями в країні зупинили реалізацію цього рішення [7; 8].

Важливу роль у захисті християнства в цей період відіграв Афон. Зокрема, в 1743 р. при монастирі Ватопед було відкрито найбільшу на той час школу в Греції [4].

Після тривалої і кривавої національно-визвольної боротьби проти Османської імперії в 1821–1830 рр. Греція за укладеним у лютому 1830 р. Лондонським протоколом була визнана провідними європейськими країнами незалежною державою, хоча по суті ця держава складалася на той час з окремих областей, які продовжували боротьбу за незалежність.

Значну роль у цьому процесі відіграло духовенство, і тому природно, що прелати вже незалежних від Османської імперії регіонів виявили однозначне бажання легітимізувати незалежну церковну владу, яка виникла в силу воєнно-політичних обставин. У тогочасних реаліях цього можна було досягти лише шляхом рішучого відокремлення від Вселенського Патріархату грецьких єпархій та архієпископій, розташованих у незалежних частинах Греції. Саме вони повинні були утворити нову окрему незалежну Церкву. Необхідно брати до уваги, що в нових умовах ці єпархії вже не могли повернутися до складу Вселенського Патріархату, який фактично мав свій осідок у державі, від влади якої вони щойно звільнилися. Вказана тенденція мала свої прояви як у церковній, так і в політичній площинах. Ці прояви пов'язані з діяльністю переважно двох історичних осіб. Першою є амбітний священнослужитель, каноніст протестантської орієнтації Теокіїтос Фармакідіс, який проголосив необхідність заснування нової Церкви у складі вищезгаданих митрополій

без урахування думки Вселенського Патріархату. Другою значимою особою був Г. Л. фон Маурер, баварський правознавець та історик, член тріумфального Баварського регентства, створеного для управління країною до повноліття юного короля Отто, принца Баварії. Г. фон Мауреру було доручено розробити конституцію новонародженої Грецької держави. Сам він був протестантом, але освіту здобув у Парижі, вагомому на той час католицькому центрі Європи. Він добре знав історію церковно-державних відносин в європейських країнах і усвідомлював факт постійного прагнення Римо-Католицької церкви підкорювати собі світську владу в них. Через це він мав великі побоювання щодо потрапляння нової Грецької держави під вплив Католицької церкви і повного підкорення її політичної влади Святому Престолу, що в тогочасних реаліях могло мати дуже сумні наслідки як для посилення національної ідентичності греків, так і для збереження політичної незалежності нової держави в цілому. З іншого боку, престол Вселенського патріарха, глави Православної церкви, залишився у Константинополі, в столиці Туреччини, де залишається й досі, – у столиці країни, яка в останні десятиліття сприймалася греками як смертельний супротивник, у боротьбі з яким вони, зрештою, відстояли свої права, реалізували свої давні національні прагнення. Для Г. фон Маурера, так само як і для Т. Фармакідіса, це автоматично означало, що національна церква нової Грецької держави однозначно повинна бути відокремлена від Вселенського Патріархату. За таких умов, згідно з думкою Г. фон Маурера, необхідно було підпорядкувати Церкву владі царя еллінів і створити новий постійний колективний орган для її управління [12, p. 213].

У такій атмосфері в серпні 1833 р. в Науплії, на Пелопоннесі, було скликано преосвященство Елладської церкви новоствореної Грецької держави, яке – без згоди Вселенського Патріархату – проголосило її незалежність. Кількома днями пізніше був оприлюднений королівський Декрет від 4 серпня 1833 р. про незалежність грецької Церкви, який проголошував її автокефалію, встановлював короля як єдиного главу Церкви, а державу – як єдиного церковного законодавця [10, s. 147–148].

Після приєднання до Греції Іонічних островів, а згодом Фессалії, провінції Арта і деяких сіл Епіру Вселенський Патріархат передав ці регіони автокефальній грецькій Церкві своїми актами від 9 липня 1866 р. та від травня 1882 р. Після цього Патріаршим і Синодальним актом від 1882 р. було остаточно визнано межі юрисдикції Елладської церкви. З того часу будь-які інші території, які були звільнені і перейшли до складу Грецької держави, вже не підлягали юрисдикції автокефальної Церкви. Зокрема, за результатами Балканських воєн (1912–1913 рр.) та Першої світової війни до складу Греції увійшли такі звільнені території як Епір, Македонія, Егейські острови та Західна Фракія, і їх митрополії та єпархії були підпорядковані Вселенському Патріархату. Щодо церковного устрою цих нових територій, які дістали назву «нові землі», точилося багато дебатів і дискусій. Їх належність до юрисдикції Константинопольського Патріархату, з огляду на війни 1912–1922 рр., викликало глибоке занепокоєння в грецькому суспільстві та напружені відносини між Грецією і Туреччиною. Врешті-решт, відповідно до Патріаршого і Синодального Акту від 4 вересня 1928 р. єпархії «нових земель» перейшли в «довірче управління» автокефальної церкви Греції, залишившись при цьому в офіційній юрисдикції Вселенського Патріархату. Відтоді разом з іншими грецькими територіями вони складають єдину Елладську церкву, але з духовної точки зору продовжують належати Вселенському Престолу [9, p. 348–350].

Грецькі правники окремо наголошують на статусі Критської православної церкви і Додеканесу (дванадцяти островів в Егейському морі).

14 жовтня 1900 р. Критська держава підписала з Вселенським Патріархатом договір, який встановлював канонічну залежність критської помісної Церкви від Константинополя і визначав її внутрішню організацію. Після цього Критська церква залишилася під духовною юрисдикцією Патріархату, але в адміністративному відношенні перейшла в автономний режим функціонування, який зберігався до приєднання Криту до Греції в 1913 р. Нинішній Статут зазначеної Церкви повністю відповідає сучасним законам Грецької держави і встановлює її напівавтономний статус у відношенні Вселенського Патріархату [5].

Як відомо, у Другій світовій війні, попри допомогу союзників, Греція зазнала поразки й навесні-влітку 1941 р. була окупована Німеччиною. Подальша жорстока громадянська війна, яка тривала до 1949 р., перетворила країну на руїну. Цей період Другої світової і громадянської воєн був найтрагічнішим періодом в історії грецького народу та його Церкви: він ознаменувався спаленням великої кількості храмів, а сотні священиків і монахів було вбито окупаційним режимом і комуністами [1, с. 232].

1 серпня 1974 р. в країні було відновлено чинність Конституції 1952 р., а 8 грудня того ж року відбувся референдум, на якому 69% населення Греції проголосувало проти відновлення монархії. Це означало, що король був остаточно позбавлений престолу, а країна законодавчо стала республікою та обрала демократичний шлях розвитку [1, с. 232].

Внаслідок історичних передумов домінуючою релігією в Греції є православ'я, і цей факт виразно підтверджують статистичні дані, відпо-

відно до яких станом на 2022 р. від 81% до 90% населення країни становили вірники, котрі сповідують грецьке православ'я [3]. Разом з цим, на території Греції проживають особи, які сповідують менш популярні в суспільстві віровчення. Загальна чисельність таких осіб становить усього близько 5% від загального маси населення. Це мусульмани, іудеї, старокалендарні православні, католики (переважно римо-католики, хоча в країні зафіксовано незначну кількість католиків східного обряду), протестанти (зокрема п'ятидесятники, Свідки Ієгови, адвентисти сьомого дня), а також послідовники політеїстичних еллінських релігій, саєнтологи, бахаї, члени Церкви Ісуса Христа святих останніх днів, сикхи, буддисти, члени Міжнародного товариства свідомості Крішни (ISKCON). Окремо варто відзначити нечисленну групу ефіопських православних (2,5 тис. осіб), а також ассирійців, яких у Греції нараховується трохи менше тисячі. Крім того, за свідченням вірменського православного архієпископа, на території країни проживають майже 100 тис. вірменських православних, але щодо цього немає підтверджувальної інформації від відповідних державних органів [3].

На окрему дослідницьку увагу заслуговують найбільш численні релігійні меншини – мусульмани, іудеї, римо-католики і греко-католики. Присутність ісламу на Балканах і зокрема в Греції, безсумнівно, історично тісно пов'язана з експансією Османської імперії, проти якої греки повстали в 1821 р. Безпосередньо в Греції термін «мусульманська меншина» відноситься переважно до ісламської релігійної, мовної та етнічної меншини в Західній Фракії, яка є частиною грецького адміністративного регіону Східна Македонія та Фракія. За даними американського дослідницького центру П'ю (Pew Research Center), який проводить дослідження громадської думки, соціальних проблем і демографічних тенденцій у США та в усьому світі, на території Греції проживають близько 520 тис. мусульман [11]. Отже, іслам є другим за кількістю послідовників віросповіданням, поширеним у Греції. З усіх грецьких мусульман близько 140 тис. мешкають у Фракії. У переважній більшості це нащадки офіційно визнаної згідно з Лозаннським договором 1923 р. мусульманської меншини. Разом вони утворюють релігійне угрупування, що складається з осіб не тільки турецького, але й помацького (болгари, які за часів Османської імперії прийняли іслам і розмовляють змішаною мовою, що складається з елементів болгарської, грецької і турецької) та ромського походження [11].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Православна церква в Греція пройшла багато історичних етапів розвитку. Важливу роль у церковному і культурному житті країни відіграють православні монастирі, які виступають центрами духовного життя і паломництва. Елладська православна церква виявляє активність у таких напрямах діяльності як захист культурної спадщини, соціальна підтримка вразливих і малозахищених верств населення, духовна підтримка пацієнтів у лікарнях та реабілітаційних центрах, конфесійна освіта і релігійно-моральне виховання молоді, зміцнення етичних підвалин сімейного життя, загальне збереження традиційних християнських цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дорошко М. С., Кривонос Р. А., Крижанівський В. П., Сербіна Н. Ф. Країнознавство. Країни СНД, Європи і Північної Америки: навч. посібник. Київ: Ніка-Центр, 2009. 312 с.

2. Палінчак М. М. Церковне право: навч.-метод. посібник. Ужгород: Мистецька лінія, 2000. 130 с.

3. 2022 Report on International Religious Freedom: Greece. *U.S. Department of State*: Office of International Religious Freedom. URL: https://www.state.gov/reports/2022-report-on-international-religious-freedom/greece/.

4. Alexopoulos G. Living Religious Heritage and Challenges to Museum Ethics: Reflections from the Monastic Community of Mount Athos. *Journal of Conservation and Museum Studies*. Published on November 7, 2013. URL: https://jcms-journal.com/articles/10.5334/jcms.1021208.

5. Detorakis Th. Brief Historical Review of the Holy Archdiocese of Crete. *Orthodox Research institute*. URL: http://www.orthodoxresearchinstitute.

6. org/articles/church_history/detorakis_brief_historical_review.htm.

7. Makrides V. N. Hellenic Temples and Christian Churches: A Concise History of the Religious Cultures of Greece from Antiquity to the Present. New York: New York University Press, 364 p.

8. Meyendorff J. The Byzantine Legacy in the Orthodox Church. 1st ed. Crestwood, New York: St. Vladimirs Seminary Press, 2000. 268 p.

9. Papadogiannakis Ya. Christianity and Hellenism in the Fifth-Centiry Greek East: Theodoret's Apologetics against the Greeks in Context. Washington: The Center for Hellenic Studies, 2013. 194 pp.

10. Papastathis Ch. K. Greece: A Faithful Orthodox Christian State. The Orthodox Church in the Hellenic Republic. *Religious freedom*. 1996. P. 339–375.

11. Papastathis Ch. K. Państwo i Kościół w Grecji. W książce: Państwo i Kościół w krajach Unii Europejskiej. Red. G. Robbers. Wrocław: Kolonia Limited, 2007. S. 147–163.

12. The Future of World Religions: population Growth Projections, 2010-2050. Pew Research Center, 2015. URL: https://www.pewresearch.org/religion/2015/04/02/religious-projections-2010-2050/.

13. Vavouskos Constantinos Anast. Church and State in Modern Greece. A review article: A propos of Varnavas D. Tzortzatos, the Statutory Legislation of the Church of Greece from the time of the Establishment of the Greek Kingdom (Βαρυάβα Δ. Τξωρτξάτου. ΄Η Καταστατική υομοθεσία τής ΄Ελλάδος άπό τής συστάσεως τοΰ ΄Ελληνικοΰ Βασιλείου. Athens, 1967. 630 p.). *Balkan Studies*. 1968. № 9 (1). P. 209-226.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 351.35+316.4
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.15

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ ТА МЕТОДИ АНАЛІТИКИ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ: МОДЕЛІ ТА СПОСОБИ ВЗАЄМОДІЇ

MILITARY-POLITICAL COMMUNICATION AND METHODS OF POLITICAL DECISIONS' ANALYSIS: MODELS AND METHODS OF INTERACTION

Ковальов А.В.,
кандидат політичних наук,
речник
Генерального штабу Збройних сил України

Проведено комплексний аналіз передумов оперативної військово-комунікаційної реакції, яка виходить далеко за межі класичного тлумачення військової комунікації та публічної взаємодії інститутів влади та зовнішнього соціально-політичного середовища. З'ясовано, що підготовка політичних рішень у військовій сфері набуває характеру самостійного різновиду інформаційно-аналітичної діяльності багатьох сторін. Окреслено чинники, що перетворюються на пріоритетні напрямки стратегічного планування наслідків військово-політичної комунікації на тривалий період. Особливу увагу приділено врахуванню системою військово-політичної комунікації специфіки розробки та просування прогностичного бачення політичних рішень. Показано, що в рамках процесу військово-політичного комунікування медійна цифрова історія є суттєвим важелем для подальших рішень. Обґрунтовано, що міждисциплінарне бачення процесу ухвалення рішень збагачує військово-політичну комунікацію різними горизонтами сценарних передбачень. Також досліджено спроможність науково-дослідної складової політичних рішень набувати значення для реалізації військово-політичної комунікації внаслідок креативних пропозицій та нестандартного бачення ситуації. У підсумку дослідження встановлено, що врахування позиції всіх задіяних в ухваленні рішень політичних акторів та груп у демократичному суспільстві, а також пріоритетність військових завдань визначають успіх військово-політичної комунікації саме в операційному плані. Розкрито значення іміджевих ефектів, які демонструють єдність та згуртованість суспільства на зовнішній (міжнародній) арені в рамках консолідації акторів ухвалення військово-політичних рішень. Доведено, що військово-політична комунікація виступає самостійною ланкою в середовищі медійних активів політичних лідерів та представницьких інститутів. Встановлено, що інтеграція пріоритетів військово-політичної комунікації до процесів ухвалення політичних рішень є основою для протидії російським пропагандистським наративам, практикам залякування та дезінформації.

Ключові слова: військово-політична комунікація, політичні рішення, компроміс, консолідація, баланс інтересів, координація, узгодження.

A comprehensive analysis of the prerequisites for an operational military communication response has been conducted, which goes far beyond the classical interpretation of military communication and public interaction between government institutions and the external socio-political environment. It has been found that the preparation of political decisions is becoming an independent type of information and analytical activity of many actors. The factors that are becoming priority areas of strategic planning of the consequences of military-political communication for a long period have been outlined. Particular attention is paid to taking into account the specifics of the military-political communication system in developing and promoting a predictive vision of political decisions. It has been shown that within the framework of the military-political communication process, media digital history is an essential lever for further decisions. It has been substantiated that an interdisciplinary vision of the decision-making process enriches military-political communication with different horizons of scenario predictions. The ability of the scientific and research component of political decisions to acquire significance for the implementation of military-political communication as a result of creative proposals and a non-standard vision of the situation was also investigated. As a result of the study, it was established that taking into account the position of all political actors and groups involved in decision-making in a democratic society, as well as the priority of military tasks, determine the success of military-political communication in the operational plan. The importance of image effects that demonstrate the unity and cohesion of society in the external (international) arena within the framework of the consolidation of actors in the adoption of military-political decisions was revealed. It was proven that military-political communication acts as an independent link in the circle of media assets of political leaders and representative institutions. It was established that the integration of military-political communication priorities into the processes of political decision-making is the basis for countering Russian propaganda narratives, practices of intimidation and disinformation.

Key words: political-military communication, political decisions, compromise, consolidation, balance of interests, coordination, agreement.

Постановка проблеми. Алгоритми ухвалення політичних рішень за цифрової доби включають значну інформаційно-аналітичну складову. Підготовка політичних рішень набуває характеру самостійного різновиду інформаційно-аналітичної діяльності багатьох сторін. До них належать академічні дослідні структури, фабрики думки, публічні експерти та галузеві фахівці. В умовах військових конфліктів час на прийняття політичних рішень зменшується. Також зростає необхідність оперативної комунікаційної реакції, яка виходить далеко за межі класичного тлумачення

військової комунікації та публічної взаємодії інститутів влади та зовнішнього соціально-політичного середовища.

Досвід російсько-української війни довів, що взаємодія центрів прийняття рішень як в представницькій гілці, так і у виконавчих інституціях вимагає специфічних протоколів взаємодії, координації та консолідації заради адекватного ситуативного реагування. Військово-політична комунікація в рамках процесів прийняття рішень з багатьма стеколдерами та бенефіціарами також перетворюються на процес узгоджень та компромісів. Відповідно доречно звернути увагу на параметри ефективності політичних рішень, переважання процедури над змістом та оптимальних шляхів модернізації.

У сучасних умовах також набуває актуальності суб'єктність учасників процесу ухвалення рішень, етапи та функціональні ролі у виробленні кінцевого військово-комунікаційного продукту. Також вагомим елементом військово-політичної комунікації в рамках ухвалення політичних рішень є питання підпорядкованості та відомчих інтересів. Означені аспекти перетворюються на пріоритетні напрямки стратегічного планування наслідків військово-політичної комунікації на тривалий період.

Аналіз публікацій. Низка сучасних українських науковців намагається розкрити особливості співвідношення політичних та військових компонентів у виробленні воєнної політики держави та продукуванні військово-політичних меседжів. Зокрема, Я. Божко розкриває зміни комунікацій довгої війни [1], В.Горник, О.Євмешкіна вивчають складові оборонної політики України в котексті особливостей формування та реалізації воєнної політики [2], В. Дереко встановлює джерела та еволюцію воєнно-політичних рішень України [3], С. Свєшніков та В.Бочарніков ідентифікують сутність і проблеми формування й реалізації воєнної політики [4], О. Семененко, О. Таран, С. Трегубенко, П. Онофрійчук, Р. Пекуляк, І. Мотрунич з'ясовують основні теоретичні аспекти забезпечення оборонної достатності держави [5]. Попри ці досягнення доречно звернутися до сучасних інноваційних практик оцінювання політичних рішень з метою оптимізації процесів військово-політичної комунікації.

Метою статті є встановлення специфіки інтеграції системи військово-політичної комунікації до механізмів ухвалення демократичних політичних рішень. Завданням статті є виявлення інноваційних підходів до аналізу взаємодії військово-політичної комунікації та політичних інтересів

Основний зміст. Сучасні політичні науки намагаються ідентифікувати складові процесу ухвалення політичних рішень не лише в процедурному, але й в результативному аспектах. Ідеться про прогнозування результатів політичної діяльності військово-політичної комунікації. Також система військово-політичної комунікації має враховувати специфіку розробки та просування прогностичного бачення політичних рішень. Як зазначили італійські науковці Д. Падован та Ф. Рігоні, різниця між прогнозним підходом та сценарним підходом стає чіткішою під час аналізу ролі «творців» майбутнього. Прогнозист намагається грати роль пасивного спостерігача майбутніх подій. Але в деяких випадках аналітик може викликати адаптивну реакцію, наприклад, коли прогнозується дощ, і більше людей носять із собою парасольки. Крім того, прогнозист намагається бути максимально об'єктивним, щоб мінімізувати «вагу» особистих уподобань, які можуть вплинути на зміст будь-якого прогнозу. Це поєднання об'єктивного спостерігача та орієнтації без цінностей означає, що прогнозний підхід найкраще підходить для роботи з традиційними політичними та науковими параметрами [9, p. 2].

Сценарний підхід в обґрунтування військово-політичних рішень потребує значної експертної кваліфікації в аналізі вхідної інформації. Також важливим є розкриття потенціалу політичної ретроспективи. В рамках процесу військово-політичного комунікування цифрова медійна історія та особисті уподобання «творців» аналітичного продукту є суттєвим чинником для ухвалення політичних рішень. Згідно з Д. Падованом та Ф. Рігоні, метод ретроспективного прогнозування передбачає, що актори, залучені до акту прогнозування, здатні звільнитися від обмежень, що характеризують сьогодення. Це означає, що актори повинні думати про те, яким буде для них найбажаніше «майбутнє», або, радше, розробляти ті сценарії, які є найменш ймовірними, найменш передбачуваними, враховуючи поточну ситуацію. Крім того, розробка майбутніх «можливих» сценаріїв повинна керуватися знанням того, що в реальному майбутньому буде набагато більше факторів, ніж можна або могло б коли-небудь сприйняти чи передбачити в сценарії. Сьогодення, момент «тепер», не може бути точкою, з якої починаються стратегії на майбутнє, радше вони повинні починатися з потенціалу трансформації, який, доки ці дії пропонують творчу новизну, вже існує в діях, що здійснюються тут і зараз. У цьому полягає *правильна діалектика* потенціалу та реалізації прогнозів [9]. Вказане свідчить про варіабельність середовища прогнозування військово-політичних ризиків та впливу людського фактору, які слід враховувати в процесах побудови сценаріїв.

Міждисциплінарне бачення процесу ухвалення рішень збагачує військово-політичну комунікацію різними горизонтами передбачень. Однак, воно також ускладнює обрання оптимальної моделі дій з просування військово-політичних меседжів, вже ухвалених всередині військової структури.

Б. Бешар, М. А. Боде, Л. Лафлам, М. Уіме визначають альтернативу, за якої цілком можливо, що рішення, прийняті в політичній сфері, можна розглядати як «виняткові» особливості, що переплітаються з властивою динамікою політики, відмінною від оригінальних проявів когнітивних функцій вищого порядку в контрольованих лабораторних середовищах. Іншим можливим поясненням може бути те, що корпус політичних рішень запозичує теорії та методи з когнітивної психології, не обов'язково переслідуючи мету стирання кордонів або сприяння накопиченню знань у цій дисципліні. Це може свідчити про те, що політологи, які, можливо, сприяли розвитку цієї галузі в її сучасному вигляді, вагаються подавати свої роботи до журналів з психології, враховуючи, що їхня основна мета – сприяти розвитку знань у політичній науці [6].

Перехрещування (взаємоперетин) різних потоків інформації в сучасних умовах забезпечує повноту картини для ухвалення рішень. Це особливо важливо в умовах військових криз. Науково-дослідна складова політичних рішень набуває значення для реалізації військово-політичної комунікації внаслідок креативних пропозицій та нестандартного бачення ситуації. Дослідники канадійського Університету Квебеку Б. Бешар, М. Боде, Л. Лафлам, М. Уіме слушно вказують на істотні методологічні відмінності, які можуть перешкоджати міждисциплінарній співпраці, створюючи труднощі в узгодженні дослідницьких підходів та інтерпретації результатів. У політологічних дослідженнях часто використовуються дані спостережень, які можуть не забезпечувати контрольованих умов, необхідних для отримання остаточних причинно-наслідкових висновків. Навпаки, контрольовані психологічні експерименти іноді можуть не мати актуальності для реального світу, що ризикує зовнішньою та екологічною валідністю. Ефективний збір даних залежить від використання суворих методів та наявності необхідного досвіду [6]. Таким чином, міждисциплінарна взаємодія в рамках розробки оптимальних політичних рішень обіцяє подолати ситуацію невизначеності та досягти необхідного рівня концентрації на цілях військово-політичної комунікації.

Психологічні «налаштування» в рамках кризового прийняття рішень відіграють значну роль та прямим чином впливають на результат. Це також вимагає врахування в контексті планування військово-політичної комунікації. Б. Бешар, М. А. Боде, Л. Лафлам, М. Уіме доречно вказують, що майбутні розробки мають досліджувати механізми низького рівня міждисциплінарної співпраці між дослідниками психології та політології у процесі прийняття політичних рішень. Одним із підходів було б подальше вивчення відмінностей у методологічних стандартах, що керують дослідницькою практикою в двох дисциплінах, щоб визначити, чи існують норми чи стандарти, які є занадто розбіжними [6].

Новітні технології оцінювання інформації також вказують на високі кваліфікаційні вимоги та відповідальність під час підготовки політичних рішень. Попри стандартизацію процедур існує можливість ухвалення рішень на колегіальній основі з урахуванням інтересів та позиції сторін. Технологізація ухвалення військово-політичних рішень – це окремий виклик для військово-політичної комунікації, який, крім стандартизації процедур, вимагає перевірки інформації на всіх етапах. Нідерландські вчені Р. ван Ест та Ф. Бром здійснюють презентацію методу оцінки технологій ухвалення рішень (*TA – technology assessment*) – це аналітична та демократична практика, метою якої є сприяння своєчасному формуванню громадської та політичної думки щодо суспільних аспектів науки та технологій. Практика ТА постійно розвивається. Вчені описують чотири способи розуміння та виконання ТА: класична ТА, партисипативна ТА, аргументована ТА та конструктивна ТА. Ці описи керуються трьома темами: техногенна допомога як аналітична ініціатива, натхненна різними науковими дисциплінами, демократична функція техногенної допомоги та практика техногенної допомоги. Нарешті, що особливо цінно для військово-політичної комунікації, вона описує деякі майбутні виклики техногенної допомоги [11, p. 306].

Регіональні та крос-національні порівняння виявляють різнорівневі запити та інтереси в рамках демократичного ухвалення політичних рішень. В умовах демократії та політичного плюралізму військово-політична комунікація центрального рівня має враховувати також специфіку інтересів громад та локальних спільнот у вимірі інституційної спроможності. Почесний професор Університету Упсали (Швеція) Б. Бенгтссон справедливо наголошує на залежності обґрунтування (просування) рішень від особливостей історичного інституціоналізму. Якщо на певному «критичному етапі» розвиток піде в одному напрямку замість іншого, то згодом буде важко досягти можливих альтернатив. На мікро- та макрорівнях були сформульовані залежності від шляху ухвалення рішень, хоча мало хто чітко визначає та уточнює природу критичних моментів або аналізує діючі механізми, наприклад, ефективність, легітимність та значення владних повноважень [7, p. 161]. Зазначене відкриває можливості пояснення конкретних політичних рішень, якими б вузькими вони не були. Це сприяє взаєморозумінню між військовими та цивільними комунікаторами.

Суб'єктне ухвалення політичних рішень та адекватне сприйняття його результатів є одним з аспектів планування успішної військово-політичної кому-

нікації. Усвідомлення інтересів та мотивів індивідуальних та колективних політичних суб'єктів дає змогу військово-політичним комунікаторам формулювати вірні завдання та очікування від учасників демократичного процесу. Американські дослідники Р.Лау та Д.Редлавск вірно зауважують, що політологи рідко розрізняють «судження» та «прийняття рішень». Ці два поняття часто пов'язують, вони є нормативно еквівалентними в тому сенсі, що зазвичай особа, яка ухвалює рішення, повинна обрати альтернативу тоді і тільки тоді, коли вона є кращою за будь-яку іншу. Науковці пропонують загальну основу для вивчення індивідуального прийняття рішень, яка застосовується як до звичайних громадян, так і до політичних еліт [8, p. 150].

Когнітивні чинники прогнозування політичних дій також свідчать про спроможність і кваліфікацію акторів політичного прийняття рішень. Суб'єкти військово-політичної комунікації мають бути інтегрованими до середовища політичних акторів з метою забезпечення ефективності завдань військової організації. Також вони мають усвідомлювати специфіку мислення пересічних громадян. Р.Лау та Д.Редлавск основну увагу доречно приділяють прийняттю рішень звичайними громадянами, зокрема прийняттю рішень виборцями, найпоширенішим і найважливішим політичним рішенням, які приймають люди, що живуть у демократіях. Автори розвивають свою концепцію в рамках перспективи когнітивної психології, де люди розглядаються як «процесори» («обробники») інформації з обмеженою ємністю [8, p. 150]. Це демонструє значну актуальність порогового сприйняття інформації щодо військової реальності учасниками ухвалення рішень.

Низовий рівень ухвалення рішень, тобто рівень конкретних індивідів та груп, розкриває багато особливостей траєкторій ухвалення рішень в контексті врахування специфіки бачення ситуації політичними лідерами та посадовцями. Це також дозволяє суб'єктам військово-політичної комунікації ефективно працювати з психологічними та емоційними «налаштуваннями» профільних експертних та громадських аудиторій. Р.Лау та Д.Редлавск надають огляд перспективи подвійної «психологічної обробки» рішень та більш конкретно звертається до теоретичних підходів до вивчення прийняття рішень людиною. Дослідники приділяють увагу теорії поведінкових рішень – галузі психологічних досліджень, яка пов'язана з когнітивною психологією, але відрізняється від неї, і присвячена точному опису та розумінню судження та прийняття рішень [8, p. 150].

Врахування психологічних, когнітивних та соціокультурних аспектів ухвалення військово-політичних рішень збагачує інформаційно-аналітичне забезпечення військово-політичної комунікації. Поряд з цим, процедурно військові рішення детермінують військово-політичні повідомлення, акції та кампанії з чіткою прив'язкою до потреб Збройних Сил. Досвід сучасних західних партнерів України демонструє можливості стандартизації (алгоритмізації) цих процесів на рівні впорядкування поведінкових реакцій військових та цивільних. Знаний психолог Університету Массачусетсу Н. Шортленд з колегами Л. Елісон, та Х. Барретт-Пінк пропонують власне розуміння ухвалення рішення під час війни. Зокрема, сучасна військова доктрина зосереджується на процесі прийняття військових рішень (MDMP, Military Decision Making Process) – лінійному процесі визначення, оцінки та вибору найкращого курсу дій, тоді як ширші теоретичні внески зосереджені на основних моделях розпізнавання (RPD Recognition-Primed Decision) ухвалення рішень [10, p. 753]. Означене виразно підкреслює ступінь кризовості (стресозумовленості) ситуації ухвалення військових рішень у порівнянні з політичними.

Етапи ухвалення та виконання військових рішень дозволяють уявити доцільність військово-комунікаційних дій. Стандартизовані моделі, випробовані в армії США та країнах НАТО, дають змогу виявити головне та усунути другорядні процеси і аспекти. Н. Шортленд, Л. Елісон, та Х. Барретт-Пінк стверджують, що модель SAFE-T (Situation Assessment, Plan Formulation, Plan Execution, and Teamwork) щодо ухвалення рішень у критичних інцидентах може прояснити процес прийняття рішень під час військових операцій. Модель SAFE-T стверджує, що ефективне прийняття рішень відбувається за послідовним процесом оцінки ситуації (SA), фаз формулювання плану (F) та виконання плану (E), а також командного навчання (T) [10, p. 754].

Інтегрований досвід ухвалення військово-політчиних рішень спрямований на забезпечення стратегічної переваги. Що більш впорядкованими (узгодженими) є військові потреби та політичні інтенції, то більше ефективною є військово-політична комунікація. Перспективне моделювання дозволяє вийти за межі поточних ситуативних політичних міркувань та забезпечити узгодження діяльності із конкретними завданнями досягнення військової переваги. Н. Шортленд, Л. Елісон, та Х. Барретт-Пінк центральним нововведенням моделі SAFE-T, вважають висвітлення різних способів, на основі яких ухвалення рішень може відхилитися від оптимальної стратегії, що призведе до інерції рішень. Вчені обговорюють наслідки використання моделі SAFE-T як основи для вивчення прийняття військових рішень як у лабораторії, так і в польових умовах [10, p. 755]. Звідси розробка процедур ухвалення військово-політчиних рішень може здійснюватися на основі аналізу емпіричних даних.

Огляд процесів стандартизації політичних та військових рішень доводить, що в сучасному світі

вчені намагаються оптимізувати завдання та способи інтелектуального забезпечення результату військово-політичної комунікації. Врахування позицій всіх політичних акторів та груп демократичному суспільстві, а також увага до пріоритетності військових завдань визначають успіх військово-політичної комунікації в операційному плані та в плані стратегічних завдань.

Висновки. Таким чином, сучасна військово-політична комунікація інтегрується до технологічної та психологічної «екосистеми» демократичних політичних рішень. Вона виступає одним з багатьох акторів трансляції смислів та повідомлень, які забезпечують підтримку військового керівництва держави у суспільстві. На зовнішній (міжнародній) арені консолідація національних акторів ухвалення політичних рішень створює вигідний іміджевий ефект, який демонструє єдність та згуртованість суспільства.

Досвід сучасної України в період російського повномасштабного вторгнення довів, що синергійне опрацювання завдань військово-політичної комунікації сформувало практику багатосторонньої взаємодії. Інформаційно-аналітичне забезпечення стратегічних комунікацій, позиція військових лідерів та керівників, а також військової громадськості та волонтерів створили нову реальність генерування інформаційного контенту.

Військово-політична комунікація виступає самостійною ланкою в середовищі медійних активів політичних лідерів та представницьких інститутів. Набуваючи політичної підтримки, військово-політичні інформаційні кампанії та акції набувають більшої ефективності.

В умовах російсько-української війни децентралізація та багатосторонність в ухваленні військово-комунікаційних стратегій стала основою для протидії російським пропагандистським наративам, практикам залякування та дезінформації. Разом з тим, процеси узгодження політичних позицій та різних підходів займають час та подекуди змінюють першочерговий задум військово-політичного комунікування. Означений досвід має бути осмислений в напрямку формування конкретних регламентів взаємодії з чинниками ухвалення рішень. Врахування політичних позицій, а також військово-операційних алгоритмів стануть основою наших подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Божко Я. Комунікації довгої війни: час змінюватись. DeepstateUA. URL: https://deepstateua.com/komunikatsiyi-v-dovghii-viini-chas-zminitisia/

2. Горник В. Г., Євмешкіна О. Л. Особливості формування та реалізації воєнної політики як складової оборонної політики України. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування. 2023. Том 34 (73) № 1. 150–155.

3. Дереко В. Воєнно-політичні рішення України: їх джерела та еволюція Політичний менеджмент. 2008. № 1(28). 102–110.

4. Свєшніков С. В., Бочарніков В. П. Воєнна політика: сутність і проблеми формування й реалізації. Наука і оборона. 2018.№ 1. 23–28.

5. Семененко О., Таран О., Трегубенко С., Онофрійчук П., Пекуляк Р., Мотрунич І. Основні теоретичні аспекти забезпечення оборонної достатності держави з урахуванням стану розвитку її національної економіки. Journal of Scientific Papers «Social Development and Security». 2022. Vol. 12. No. 3. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2024/5.pdf

6. Béchard B., Bodet M., Laflamme L., Ouimet M. Studying political decision-making as a cognitive process: is it interdisciplinary? A bibliometric analysis systematic review. Frontiers in Political Science. 06 December. 2024. Sec. Political Science Methodologies. Volume 6. URL: https://doi.org/10.3389/fpos.2024.1305055

7. Bengtsson B. Path Dependency. Editor(s): Susan J. Smith. International Encyclopedia of Housing and Home. Elsevier. 2012. 161-166.

8. Lau R. R., Redlawski, D. P. Political decision-making. In L. Huddy, D. O. Sears, J. S. Levy, & J. Jerit (Eds.). The Oxford handbook of political psychology (3rd ed.). Oxford University Press. 2023. 150–190.

9. Padovan D., Rigoni F. Future scenarios and political decision making processes: stakeholders faced with the «impossible». 2003. URL: https://www.researchgate.net/publication/267211092_Future_scenarios_and_political_decision_making_processes_stakeholders_faced_with_the_impossible

10. Shortland N., Alison L. & Barrett-Pink Ch. Military (in)decision-making process: a psychological framework to examine decision inertia in military operations. Theoretical Issues in Ergonomics Science. 201819. 752–772.

11. van Est R., Brom F. Technology Assessment, Analytic and Democratic Practice. Editor(s): R. Chadwick. Encyclopedia of Applied Ethics (Second Edition) Academic Press. 2012. 306–320.

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 32.019.51:351.861]:005.21 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.16

ЛЕГІТИМНІСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В УМОВАХ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ: ТЕОРЕТИЧНИЙ СИНТЕЗ ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

LEGITIMACY OF POLITICAL AUTHORITY IN HYBRID THREAT ENVIRONMENTS: THEORETICAL SYNTHESIS AND THE UKRAINIAN CONTEXT

Кононенко Н.В.,
кандидат політичних наук,
провідна наукова співробітниця
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса
Національної академії наук України

У статті досліджується проблема легітимності політичної влади в умовах нестабільних демократій, зокрема в контексті України, яка з 2014 року зазнає глибоких інституційних трансформацій, а з 2022 року функціонує в умовах повномасштабної війни. Акцент робиться на теоретичному синтезі класичних і сучасних концепцій легітимності, що дозволяє виявити їх евристичний потенціал для аналізу українського випадку. Метою дослідження є систематизація основних підходів до теорії легітимності та виявлення можливостей їх адаптації до умов війни та постконфліктного відновлення. Методологія базується на порівняльному аналізі соціологічних, нормативних, інституційних і критичних теорій, що дозволяє виокремити ключові детермінанти легітимності в умовах кризи. У статті простежується еволюція концепту легітимності: від веберівської типології до сучасних дебатів про процедурну (Бітем), епістемічну (Естлунд), агоністичну (Муфф) та технократичну (Фукуяма) легітимність. Окрему увагу приділено інституційним механізмам легітимації влади (Ліпсет, Остром, Меркель) та їхньому функціонуванню в умовах обмеженої демократії. Критично переосмислюються альтернативні моделі, такі як постдемократія (Крауч) і контрдемократія (Розанваллон), що реагують на кризу представницької демократії.

Наукова новизна полягає у комплексному аналізі легітимності в умовах екзистенційних загроз, коли традиційні механізми (вибори, громадянська участь) частково втрачають ефективність. Для України пропонується гібридна модель, що поєднує: ефективність інститутів у забезпеченні безпеки та відбудови; обмежену, але реальну участь громадян через альтернативні канали впливу; нормативні критерії справедливості для запобігання авторитарним тенденціям. Висновки вказують на необхідність балансу між мобілізаційною ефективністю та демократичною відкритістю для забезпечення стабільності в умовах війни та подальшої демократичної консолідації.

Ключові слова: політична легітимність, неконсолідована демократія, інституційна ефективність, теорія справедливості, війна, кризове управління, участь громадян, постдемократія, Україна.

This article examines the problem of political legitimacy in unstable democracies, with particular focus on Ukraine, which has undergone profound institutional transformations since 2014 and has been operating under conditions of full-scale war since 2022. The study emphasizes a theoretical synthesis of classical and contemporary legitimacy concepts to reveal their heuristic potential for analyzing the Ukrainian case.

The research aims to systematize principal approaches to legitimacy theory and identify possibilities for their adaptation to wartime and post-conflict recovery contexts. The methodology employs comparative analysis of sociological, normative, institutional, and critical theories to delineate key determinants of legitimacy under crisis conditions.

The article traces the conceptual evolution of legitimacy from Weberian typology to contemporary debates surrounding procedural (Beetham), epistemic (Estlund), agonistic (Mouffe), and technocratic (Fukuyama) legitimacy. Special attention is given to institutional mechanisms of power legitimation (Lipset, Ostrom, Merkel) and their functioning in constrained democracies. Alternative models responding to the crisis of representative democracy – including post-democracy (Crouch) and counter-democracy (Rosanvallon) – are critically re-examined.

The scholarly contribution lies in the comprehensive analysis of legitimacy under existential threats, where traditional mechanisms (elections, civic participation) partially lose efficacy. For Ukraine, the study proposes a hybrid model combining:

Institutional effectiveness in ensuring security and reconstruction;

Limited yet substantive citizen participation through alternative channels;

Normative criteria of justice (Rawls, Pettit) to prevent authoritarian tendencies.

The conclusions emphasize the necessity of balancing mobilization efficiency with democratic openness to ensure stability during wartime and subsequent democratic consolidation.

Key words: political legitimacy, unconsolidated democracy, institutional effectiveness, theory of justice, war, crisis management, civic participation, post-democracy, Ukraine.

Вступ. Проблема легітимності політичної влади набуває особливої гостроти в умовах неконсолідованих демократій, де інститути ще не набули стійкості, а механізми політичного представництва – ефективності. Для України (що належить до такого типу демократій), яка після 2014 року проходила складний шлях інституційного реформування, а з 2022 року перебуває в умовах повномасштабної війни, ініційованою Російською Федерацією, питання легітимності влади, державних інституцій стало не лише теоретичним, а й екзистенційним. Відсутність під час

дії правового режиму воєнного стану можливості проведення виборів у звичних формах, зростання ролі виконавчої вертикалі, фактично підпорядкованої Президенту, мобілізаційний характер політики і загострення проблеми балансу між свободою та безпекою – все це вимагає переосмислення підстав політичної легітимності. У цьому контексті особливо актуальним є системний аналіз класичних і сучасних підходів до теорії легітимності – від соціологічної спадщини Вебера до нормативних моделей Ролза, епістемічної демократії Естлунда, процедурного підходу Бітема, критичних поглядів Муфф, Рансьєра, Браун і Крауча. Ця стаття є спробою української дослідниці осмислити множинність підходів до визначення та аналізу легітимності влади з урахуванням особливостей пострадянського контексту, інституційної нестабільності та новітніх викликів – як внутрішніх, так і зовнішніх.

Отже, *о*б'єктом дослідження можна вважати політичну легітимність як багатовимірне явище, що включає нормативні, процедурні, інституційні та емпіричні підходи до обґрунтування влади. Суб'єкт дослідження – моделі легітимації влади з метою формування (у майбутньому) національної концепції легітимації влади в Україні, релевантної існуючим викликам, а саме – повномасштабній війні, інституційній нестабільності та неконсолідованій демократії. Відповідно **метою дослідження** можна вважати саме творче переосмислення теоретичних засад легітимності влади для подальшого формування інструментарію критичного аналізу політичної системи України та її демократичного вдосконалення. Потреба формування такого інструментарію обумовлює завдання статті, а саме: (1) аналіз класичних та сучасних теорій політичної легітимності, (2) визначення функціонально-інституційних критеріїв політичної легітимності; (3) оцінка трансформації джерел легітимності в умовах глобальних викликів (війна, популізм, технократія, постдемократія). Актуальність теми для України обумовлена тим, в умовах посткомуністичної інституційної незрілості та військового стану традиційні джерела легітимності (вибори, парламент, публічні дебати) частково недієві або заміщені винятковими заходами. Переосмислення ж легітимності, як формату співіснування влади та суспільства, за таких умов необхідне для уникнення авторитарного дрейфу та забезпечення майбутньої стабільної трансформації до поствоєнної демократії.

1. Класичні теорії політичної легітимності. Такі політичні філософи, як Макс Вебер, Девід Бітем, Юрген Габермас, Артур Ісак Аппльбаум, Девід Дайзенхаус, Девід Естлунд, Джон Ролз, Філіп Петіт складають ядро теорії політичної легітимності, оскільки їхні концепції охоплюють ключові підходи до обґрунтування влади – від класичної соціології (Вебер і його три типи легітимності) до нормативних теорій справедливості (Ролз, Естлунд), дискурсивної демократії (Габермас), республіканізму (Петіт) та процедурних критеріїв (Бітем, Аппльбаум, Дайзенхаус). Їхні ідеї формують основу для аналізу того, чому люди визнають владу справедливою чи обов'язковою, поєднуючи емпіричний, моральний і правовий виміри легітимності. Зокрема, Вебер заклав фундамент, розрізняючи традиційну, харизматичну та раціонально-правову легітимність; Ролз і Естлунд розвинули нормативні теорії, що спираються на справедливість і раціональність; Габермас акцентував на комунікативній природі легітимності; а Бітем, Аппльбаум і Дайзенхаус досліджували роль процедур, згоди та верховенства права. Разом їхні теорії охоплюють як описові, так і ідеалістичні підходи, роблячи їх необхідними для розуміння сучасних дебатів про владу і послух.

Класична типологія політичної легітимності, запропонована Максом Вебером [1], слугує відправною точкою для подальшого аналізу феномену легітимності. Вебер заклав фундамент соціологічного розуміння легітимності як віри в правомірність влади і виділив три "чисті типи" легітимного панування: традиційне (засноване на звичаях і звичних уявленнях про належність влади), харизматичне (засноване на особистій відданості лідеру, що сприймається як винятковий) і раціонально-легальне (ґрунтоване на вірі в законність формальних правил і компетентність посадових осіб). Для Вебера легітимність – це *соціально вкорінена віра підлеглих у правомірність панування, яка забезпечує стабільність і керованість соціального порядку.* Вебер не давав нормативних оцінок, натомість фокусувався на тому, як і чому люди визнають владу легітимною у практичному сенсі.

Девід Бітем [2] запропонував нормативно-емпіричну модель легітимності, яка стала ключовою альтернативою веберівському підходу. Він критикував Вебера за редукцію легітимності до суб'єктивної віри та розробив трикомпонентну модель, що включає: (1) юридичну відповідність влади формальним правилам, (2) нормативне виправдання цих правил у термінах моральних цінностей суспільства, і (3) демонстрацію згоди з боку підлеглих (через участь або підтримку). Для Бітема легітимність – *це не просто сприйняття, а обґрунтованість влади у системі норм і цінностей, яка може бути перевірена та оскаржена.* Його концепція дала змогу аналізувати легітимність не лише в демократичних, а й у недемократичних режимах, поєднуючи нормативну теорію з інструментами емпіричного дослідження.

Юрген Габермас [3] *розвинув концепцію легітимності як комунікативного процесу, у якому влада стає легітимною через раціональне обгово-*

рення політик в межах публічної сфери. Габермас наполягав на тому, в умовах модерного плюралістичного суспільства легітимність не може базуватися на релігії, традиції чи авторитеті, а повинна формуватись через публічне обґрунтування політичних рішень. Він вводить ідею "комунікативної дії", в якій учасники досягають згоди не через примус або маніпуляцію, а через взаємно визнані аргументи. Легітимна влада, згідно з Габермасом, – це така, що виникає з демократичного процесу публічного обговорення, де громадяни можуть вільно формулювати й висловлювати свої політичні позиції. Це робить його концепцію особливо важливою для аналізу демократичного дефіциту в ліберальних державах і формування інклюзивних демократичних процесів.

Артур Ісак Аппльбаум поглибив цю дискусію, констатуючи глибоку кризу традиційних джерел легітимності (вибори, політична участь тощо) в сучасному світі. Його концепція "легітимності як морального права на правління" передбачає, що влада може вимагати підпорядкування лише за наявності моральних підстав, незалежно від формальних процедур. А. Аппльбаум виділяє три ключові умови легітимності: справедливість інституцій, їх здатність захищати фундаментальні права (включаючи захист від зовнішніх загроз і внутрішнього свавілля) та відкритість політичної системи до критики [4].

Девід Дайзенхаус додав до цієї дискусії радикальне переосмислення верховенства права. Він *заперечує позитивістське розуміння законності як простого дотримання формальних процедур, натомість пропонуючи "широку" концепцію легітимності, що інтегрує правові та моральні вимоги*. Аналізуючи історичний досвід тоталітарних режимів, Д. Дайзенхаус демонструє, як формальна законність може супроводжуватися глибокою моральною деградацією (нацистська Німеччина, ПАР часів апартеїду). Його теза про те, що законність без морального змісту є лише витонченою формою тиранії (права сили), є особливо актуальною в умовах сучасних глобальних криз [5].

Девід Естлунд розвиває концепцію "демократії", яка поєднує процедурні та ціннісні критерії легітимності. Він заперечує, що демократичні рішення автоматично є легітимними лише через те, що вони прийняті більшістю. Концепція "нормативної компетентності" Д. Естлунда передбачає, що *демократична влада є легітимною лише за умови, коли громадяни здатні приймати обґрунтовані рішення через доступ до якісної освіти та достовірної інформації* [6].

Джон Ролз *розглядав легітимність як морально обґрунтоване право політичної влади на примус у демократичному суспільстві, що визнає плюралізм світоглядів.* У своїй теорії справедливості як чесності Ролз стверджує, що легітимність базується на можливості вільних і рівних громадян раціонально погодитися з базовими принципами політичного устрою в умовах так званої "завіси незнання". Влада є легітимною тоді, коли її інституційні основи можуть бути виправдані через "публічне розумування", тобто через відкритий і розумний діалог, який визнають всі сторони, попри розбіжності у всеосяжних доктринах. Таким чином, легітимність випливає з гіпотетичної, але морально зобов'язальної згоди громадян, що мислять як політичні суб'єкти [7].

Філіп Петіт формує альтернативну Ролзу, республіканську модель легітимності, в основі якої лежить принцип недомінування – свободи як відсутності свавільного контролю з боку інших, зокрема держави. Він стверджує, що легітимною є лише така влада, яка є інституційно обмеженою, прозорою, підзвітною та доступною для постійного громадського контролю й оскарження. Легітимність для Петіта – *це не лише формальна законність чи процедурна справедливість, а забезпечення умов, за яких громадяни не перебувають у становищі підлеглості, навіть якщо влада не втручається безпосередньо.* Це означає, що влада повинна бути структурована так, щоб гарантувати свободу від потенційної домінації, а не лише від фактичного втручання [8].

Класичні теорії політичної легітимності, незважаючи на їх концептуальну глибину, мають низку вад у контексті сучасних демократій, особливо в умовах таких викликів, як гібридна війна чи інституційна трансформація. По-перше, веберівський підхід, що акцентує на суб'єктивній вірі в легітимність, не враховує структурні фактори, такі як дезінформація чи маніпулятивні технології, які можуть штучно конструювати "згоду". По-друге, нормативні теорії (Ролз, Естлунд) часто ідеалізують раціональність громадянського суспільства, нехтуючи тим, що в умовах війни чи глибокої поляризації публічне розумування може бути суттєво обмеженим. По-третє, процедурні моделі (Бітем, Габермас) хоча й корисні для аналізу демократичних інституцій, але недостатньо враховують неформальні механізми влади, які часто визначають реальну політичну динаміку в постконфліктних суспільствах.

Для України ці теорії можуть бути корисними лише за умови їх адаптації до специфіки воєнного стану та трансформаційних процесів. Наприклад, веберівська "раціонально-легальна" легітимність може посилюватися через ефективність державного управління (швидка відбудова, справедливий розподіл ресурсів), а не лише через формальні процедури. Теорія Ролза про "справедливість як чесність" може допомогти обґрунтувати необхідність соціальної рівності в умовах війни, коли суспільство особливо чутливе до несправедливості.

Однак український випадок також показує, що легітимність у кризових умовах не може ґрунтуватися виключно на ідеалізованих моделях – вона вимагає поєднання ефективності, безпеки та обмеженої, але реальної участі громадян у прийнятті рішень. Таким чином, класичні теорії слід доповнювати аналізом конкретних механізмів адаптації інституцій до воєнних реалій, щоб вони могли слугувати ефективним інструментом для моделювання стабільності сучасної української держави.

2. Інституційна легітимність влади: теорії, механізми та виклики. Науковці, що аналізували легітимність влади в **контексті функціонально-інституційного підходу,** розглядають легітимність як результат роботи конкретних інституцій. Тому вони, звертаючись до теми політичної легітимності влади, дивляться передусім на роботу політичної системи (її ефективність, стабільність, здатність задовольняти потреби) та роль інституційних механізмів (вибори, суди, місцеве самоврядування, процедурна справедливість) Фундатором такого підходу до аналізу легітимності вважається Семюєль Ліпсет [9], автор концепту «ефективнісної легітимності» (здатності влади забезпечувати економічне зростання та соціальну справедливість). Отже, Ліпсет стверджував, що для підтримки довіри громадян влада повинна забезпечувати економічний розвиток, соціальну рівність та інституційну здатність інтегрувати різні групи. Ліпсет наголошував на тому, що демократії з високим рівнем життя та низькою корупцією мають більшу легітимність, тоді як неефективні режими втрачають підтримку, навіть якщо формально відповідають демократичним процедурам. Ліпсет також підкреслював роль політичної культури: легітимність залежить не лише від результатів, а й від того, чи сприймають громадяни систему як справедливу.

Альберт Гіршман запропонував оригінальну модель, яка пояснює, як громадяни реагують на недовіру до влади: через "вихід" (відхід, еміграція, ігнорування), "голос" (протести, політична участь) або т.зв."вірність" (пасивне прийняття). Легітимність, на його думку, залежить від того, чи інституції дозволяють громадянам впливати на рішення, що ухвалюються владою. Якщо система ігнорує "голос" і блокує "вихід", вона втрачає довіру. Ця концепція пояснює, чому авторитарні режими, обмежуючи обидва механізми, часто стикаються з кризами легітимності [10].

Еліонор Остром довела, що легітимність може формуватися "знизу" через самоврядні інституції, які ефективно керують спільними благами (наприклад, водоймами або лісами). Вона показала, що коли громади самостійно встановлюють правила і контролюють їх виконання, вони частіше визнають владу справедливою. Ключові умови – прозорість, участь і адаптивність інституцій. Її дослідження критикують ідею, що лише централізована влада може бути легітимною, і підкреслюють значення місцевого самоврядування [11].

Гільєрмо О'Доннелл [12] ввів концепцію "делегативної демократії" – режимів, де президенти, обрані на виборах, потім ігнорують інституційні обмеження і переходять до контролю над іншими інститутами (наприклад, над судами чи парламентом). В таких системах, наголошував О'Доннелл, легітимність крихка, оскільки вона ґрунтується на харизмі лідера, а не на інституційних гарантіях. Він підкреслював, що для стабільності демократії потрібні інші інститути – незалежні суди, свободна преса та система стримувань і противаг – без них виборча легітимність швидко розвіюється.

Процедурний тип легітимності запропонував Фріц Шарпф [13], який розкривається через залученість людей до інституцій (або в процес ухвалення рішень, input-легітимність), результативність інституцій (output-легітимність) та якість управлінських процесів (throughput-легітимність).

Брюс Гіллі [14] розробив концептуально-емпіричну модель політичної легітимності, яка складається з трьох взаємопов'язаних її вимірів: обґрунтування громадянами моральної та нормативної правомірності влади; довіри громадян до інститутів, їх впевненості, що влада діє в їхніх інтересах і не зловживає повноваженнями, згоди громадян підкорятися влади без постійного примусу.

Вольфанг Меркель [15] формує модель легітимності як вбудованої багаторівневої системи, де легітимність залежить від функціонування кількох підсистем демократії, а саме: конституційної легітимності (відповідність формальним правилам, конституції, принципу поділу влади); процедурної легітимності (наявність вільних виборів, участі громадян, партійної конкуренції); інституційної легітимності (стабільність та ефективність функціонування парламенту, уряду, судів); цивільних прав та правової держави (наявність прав людини, судового захисту, незалежності судової влади); ефективності реалізації політики (здатність забезпечувати базові функції держави). Меркель вводить поняття "дефектних демократій", де легітимність частково порушена через слабкість одного або кількох елементів, серед яких вільні та чесні вибори; політичні права; громадянські свободи; верховенство права.

Рейчел Гісселквіст [16] досліджує легітимність крізь призму інституційної якості, виділяючи три ключові критерії: процедурну якість (демократичність, прозорість, підзвітність інститутів); результативність (ефективність у забезпеченні базових послуг, правопорядку та соціального добробуту); інклюзивність (доступність участі у прийнятті рішень для різних соціальних груп). Як представниця інституціоналізму, Гісселквіст пов'язує легітимність із концепцією «good governance»

(доброго врядування), акцентуючи на інклюзивності та процедурній справедливості. Окремий напрям її досліджень – легітимність у крихких державах (переважно постконфліктних країнах Африки), де слабкі інститути часто вдаються до: символічних інструментів легітимації (мобілізуючі міфи, антиколоніальна риторика); імітації демократичних інститутів (формальні вибори, парламент, розподіл влади) – так званої «фасадної легітимності». Відповідно до її висновків, такі практики виконують подвійну функцію: внутрішню (як символ «модерності» для населення) та зовнішню (як сигнал міжнародним донорам про відповідність демократичним стандартам).

Френсіс Фукуяма [17] каже про «технократичну легітимність», що відображає компетентність бюрократії та якість управління. Фукуяма впевнений, що неоліберальної моделі демократії, як раціональні механізми забезпечення стабільності, здатні повернути собі силу (ефективність) через подолання функціональних вад. Серед яких надмірна фрагментація (ветократія) сучасних інституцій, що блокує ухвалення рішень. Ф. Фукуяма не відкидає консенсусної парадигми: для нього легітимність – це згода громадян із чинним порядком, навіть за відсутності підтримки окремих політик. Основою такої згоди є здатність інституцій гарантувати порядок, справедливість та надання публічних послуг [18].

Політична легітимність у функціонально-інституційному вимірі нагадує складний механізм, де кожен шестеренок – вибори, суди, місцеве самоврядування чи громадський контроль – має ідеально зчленуватися, щоб система працювала без збоїв. Від Ліпсета з його "ефективнісною легітимністю" до Остром, яка довела, що навіть найменші громади можуть бути кращими механіками цього апарату, наука показує: влада не тримається лише на силі чи традиції. Вона потребує палива – довіри, змащеного – справедливості, та регулятора – інституційної злагодженості. Коли ж механізм гудить, як у "делегативних демократіях" О'Доннелла або крихких державах Гісселквіст, це не просто технічна поломка – це сигнал: люди починають шукати аварійний вихід, «голосуючи ногами», протестами чи байкотуванням. Таким чином, для інституціоналістів демократична легітимність виявляється не абстрактною "згодою на правління", а щоденною роботою – іноді нудною, як бюрократичні процедури, іноді бурхливою, як мітинги, але завжди – спільною. І саме в цій напруженій взаємодії між інституціями та громадянами народжується справжня міць демократичного політичного порядку.

У той же час, маємо наголосити на тому, що класичні інституційні теорії легітимності, що акцентують на формальних процедурах, ефективності управління та стабільності системи, сьогодні стикаються з низкою викликів. По-перше, вони часто недооцінюють роль емоційної політики – популістські рухи та харизматичні лідери можуть підривати довіру до інституцій, навіть якщо ті технічно функціонують. По-друге, надмірна бюрократизація та відірваність інституцій від реальних потреб громадян ведуть до відчуття «пустої легітимності» – коли формальні процедури є, але вони не забезпечують справжньої участі чи відповідності результатам. По-третє, глобальні кризи (воєнні, економічні, міграційні, екологічні) виявляють обмеженість національних інституцій, які не в змозі ефективно реагувати на транснаціональні загрози. Крім того, швидкість соціальних змін (цифровізація, нові форми мобілізації) робить традиційні інституційні механізми занадто повільними та негнучкими. Нарешті, інституційний підхід часто ігнорує культурний контекст – одні й ті самі інституції можуть функціонувати по-різному в різних суспільствах, що особливо помітно в постконфліктних або авторитарних країнах, де формальні демократичні процедури часто стають лише фасадом. Тому сучасні дослідження легітимності дедалі частіше поєднують інституційний підхід з аналізом соціальних рухів, медіа та наративів влади, її спроможності гарантувати безпеку.

Функціонально-інституційні теорії легітимності можуть бути ефективно застосовані для аналізу сучасної України, однак з важливими обмеженнями. З одного боку, акцент на ефективності (Ліпсет), децентралізованому самоврядуванні (Остром) та інституційній злагодженості (Меркель) є особливо актуальним для України, яка потребує функціонуючих механізмів управління під час війни та відбудови. З іншого боку, ці теорії не враховують специфічні виклики, такі як тимчасове обмеження демократичних процедур у воєнний стан, вплив зовнішньої агресії на інституційну стабільність або роль мобілізаційної політики в підтримці довіри до влади. Таким чином, хоча інституційний підхід залишається корисним для оцінки легітимності в Україні, він потребує доповнення теоріями, що враховують кризові умови, зокрема концепціями безпеки, мобілізаційної єдності та адаптації інституцій до воєнних реалій.

3. Криза традиційної легітимності: альтернативні моделі в умовах глобальних викликів та популізму. У сучасній політичній теорії також формується критичний напрямок, який аналізує трансформацію традиційних концепцій легітимності в умовах глобальних викликів. Представники цього напрямку досліджують альтернативні форми легітимності, що виникають як реакція на кризу представницької демократії, зростання технократичних тенденцій та посилення популістських рухів. Сьогоднішній світ – це світ пара-

лельних криз: довіри до інституцій, глобального управління, соціальної нерівності. Класичні моделі легітимності (на кшталт Ліпсета) часто не враховують: ролі соціальних мереж у формуванні альтернативних джерел авторитету, швидкості змін, яка робить інституції застарілими до їх реформи; глибинного розчарування громадян, яке виражається не лише у протестах, але й у апатії (що не менш небезпечно). Представлені в тексті концепції показують, що легітимність більше не може розглядатися як статична "згода на владу". Вона стала динамічним полем боротьби між інституціями, громадянами, технократами та популістами. Ключовий виклик – знайти баланс між ефективністю, справедливістю та участю, щоб уникнути як авторитаризму, так і хаосу.

Теза Коліна Крауча про "постдемократію" описує парадоксальний стан, коли формальні демократичні інституції зберігаються, але реальна політична влада все більше концентрується в руках корпоративних еліт і технократичних структур. Крауч виокремлює ключові риси цього явища: зростання впливу лобістів, зменшення значення політичних партій як посередників між громадянами і владою, а також посилення ролі PR-технологій у формуванні громадської думки. Особливу увагу він приділяє тому, як у таких умовах генерується "симулятивна легітимність" – формальне дотримання демократичних процедур при їх фактичній порожнечі. Ця концепція стала важливим теоретичним інструментом для аналізу кризи представницької демократії на початку XXI століття, доповнюючи більш оптимістичні теорії Розанваллона про потенціал контрдемократичних механізмів [19].

Автор концепції «контрдемократії» П'єр Розанваллон показав інноваційний підхід до розуміння сучасної легітимності, акцентуючи увагу на механізмах, що діють поза рамками традиційних виборчих циклів. Він виділив чотири ключові функції контрдемократії: спостереження (watchdog-функції ЗМІ), запобігання (система стримувань і противаг), судження (публічні дебати) та втручання (протестні практики). Ця концепція знаменує перехід від виборчої до постійної легітимності, що ґрунтується на імпартіальності, рефлексивності та інклюзивності політичних інститутів [20].

Шанталь Муфф розробила радикальну концепцію агоністичної демократії, яка переосмислює традиційне розуміння легітимності. Вона заперечує можливість досягнення раціонального консенсусу як основи політичного порядку, натомість акцентуючи на продуктивній ролі конфлікту. За Муфф, легітимність виникає не через узгодженість, а через визнання легальності політичного суперництва та забезпечення інституційних каналів для його вираження [21].

Жан Рансьєр запропонував ще більш радикальну інтерпретацію, розглядаючи легітимність як постійний процес перерозподілу політичного простору. Його концепція "політики розбіжності" передбачає, що справжня легітимність виникає лише через виклик існуючим формам виключення та мовчання. Рансьєр підкреслює, що демократична легітимність за своєю суттю є кризовою, оскільки ґрунтується на постійному запереченні стабільних ієрархій [22].

Ненсі Фрейзер розширила аналіз кризи легітимності до глобального рівня, виокремивши три ключові парадокси сучасності: проблему територіальності (хто формує політичну спільноту), відсутність єдиного демосу та виклики культурного плюралізму. Її концепція "постдемократичної легітимності" передбачає необхідність нових транснаціональних інституцій, здатних забезпечити справедливість у трьох вимірах – економічному (перерозподіл), культурному (визнання) та політичному (представництво) [23].

Венді Браун проаналізувала руйнівний вплив неолібералізму на традиційні форми демократичної легітимності. Вона показала, як ринкова раціональність перетворює громадян на споживачів, а політичні інститути – на підприємницькі структури. У цьому контексті легітимність втрачає свій нормативний зміст і зводиться до критеріїв ефективності та конкурентоспроможності, що становить серйозну загрозу для демократичних цінностей [24].

Яніс Варуфакіс зосередився на аналізі технократичних механізмів легітимності в Європейському Союзі. Він показав, як інституції ЄС генерують "фабриковану легітимність" через складні бюрократичні процедури, що фактично виключають реальну участь громадян у прийнятті рішень. Ця модель, за Варуфакісом, призводить до глибокої кризи довіри та посилення популістських настроїв [25].

Іван Крастєв дослідив феномен популістської легітимності, яка ґрунтується на прямій апеляції до "справжнього народу" при одночасному відкиданні представницьких інститутів. Він показав, як популісти використовують перманентну кампаєнізацію політики та риторику "моральної більшості" для створення альтернативної форми легітимності, що існує поза традиційними демократичними механізмами [26].

Яша Мунк проаналізував небезпеку технократичного підходу до легітимності. Він застерігає, що надмірна реліанція на експертне знання призводить до ерозії громадянської участі та підриває основи демократичної легітимності, навіть якщо технократичні рішення є ефективними з інструментальної точки зору [27].

Каз Мудде дослідив зв'язок між кризою легітимності та підйомом популізму. Він показав,

як популістські рухи експлуатують відчуття відчуження громадян від традиційних політичних інституцій, пропонуючи альтернативну модель легітимності, що ґрунтується на прямій зв'язку між лідером і "народом" [28]. Аналіз трансформацій сучасних демократій (і автократій) став полем для формування нових моделей розуміння політичної легітимності.

Ґопал Шрінівасан запропонував радикальне переосмислення концепції легітимності, яке виходить за межі традиційного демократичного дискурсу. Він аргументує, що легітимність може існувати навіть за відсутності явної згоди громадян, якщо влада відповідає трьом критеріям: дотримується моральних норм, ефективно захищає права громадян та забезпечує справедливість інституцій. Ця концепція особливо актуальна для аналізу недемократичних режимів, що демонструють стабільність [29].

Критичні теорії легітимності, що аналізують альтернативні моделі в умовах кризи традиційної демократії, мають низку суттєвих вад щодо їх застосування до сучасної України. По-перше, концепції на кшталт "постдемократії" Крауча чи "фабрикованої легітимності" Варуфакіса, акцентуючи на ерозії представницьких інститутів, недооцінюють значення національної консолідації та мобілізаційного потенціалу держави в умовах війни. По-друге, радикальні підходи (Муфф, Рансьєр), що романтизують конфлікт як джерело легітимності, можуть підривати необхідну в воєнний час соціальну єдність. По-третє, більшість цих теорій розроблені для стабільних політичних систем і не враховують специфіку гібридних воєн, де зовнішня агресія стає ключовим чинником внутрішньої легітимності.

Проте окремі елементи цих концепцій можуть бути корисними для аналізу українських реалій. Ідея "контрдемократії" Розанваллона допомагає зрозуміти роль громадянського суспільства та ЗМІ у підтримці легітимності за умов обмежених виборчих процесів. Концепція Шрінівасана про моральні критерії легітимності може пояснити високу підтримку влади, незважаючи на воєнні обмеження демократії. Для України найбільш прийнятним виглядає синтез цих підходів із традиційними теоріями, що дозволить врахувати як необхідність ефективного управління в кризових умовах, так і важливість підтримки демократичних інституцій для повоєнного відновлення. Ключовим завданням стає розробка гібридної моделі легітимності, що поєднує мобілізаційні механізми воєнного часу з довгостроковими демократичними реформами

4. Комунікативні теорії політичної легітимності: від динамічних переговорів до деліберативного плюралізму. Представлені нижче автори об’єднані в групу дослідників, які розглядають політичну легітимність не як статичний стан, а як результат комунікативних процесів – постійних переговорів, суперечностей, діалогів або навіть конфліктів між владою та суспільством. Їхні теорії акцентують увагу на тому, як легітимність конструюється, підтримується або руйнується через конкретні комунікативні практики: від формальних інституцій (вибори, публічні слухання) до неформальних (протести, соціальні рухи, альтернативні дискурси). Ці підходи особливо актуальні в сьогоднішніх умовах, коли традиційні моделі легітимності (наприклад, веберівська чи габермасівська) стикаються з новими викликами – неконтрольованим політичним плюралізмом, кризою представництва, зростанням популізму.

Бернард Манін одним із перших проаналізував легітимність як продукт обмеженої участі громадян. Його концепція "аудиторської демократії" передбачає, що більшість громадян залишаються пасивними спостерігачами, а реальна легітимність формується через періодичні вибори та елітарні механізми прийняття рішень. Ця модель пояснює, чому навіть системи з обмеженою участю можуть зберігати стабільність [30].

Джон Кін доводить, що сучасна легітимність все менше залежить від класичних виборчих механізмів і все більше – від постійного моніторингу влади (ЗМІ, громадські організації, соціальні мережі). Його теорія передбачає, що легітимність тепер вимагає не просто періодичної згоди, а безперервної підзвітності [31].

Бонні Хоніг зосереджується на громадянській агентності як ключовому джерелі легітимності. На її думку, легітимність – це не консенсус, а результат постійної боротьби за визнання. Наприклад, соціальні рухи (чорношкірих, феміністок, ЛГБТК+) перевизначають умови легітимності через публічні вимоги [32].

Шейла Бенхабіб розвиває ідею легітимності через інклюзивний діалог, де різні групи суспільства можуть висловлювати свої позиції. Її модель особливо важлива для мультикультурних суспільств, де немає єдиного "демосу", але є можливість знаходити тимчасові компроміси [33].

Джеймс Таллі заперечує ідею стабільної легітимності, пропонуючи концепцію "дивовижної демократії" (strange multiplicity), де легітимність виникає саме через конфлікт і переосмислення правил гри. Наприклад, вимоги індігенних народів чи регіональних меншин часто змушують переглядати традиційні уявлення про легальність [34].

Арієль Ахрам аналізує, як у країнах зі слабкими інституціями легітимність стає результатом конкуренції між різними центрами влади – формальними урядами, місцевими лідерами, міжнародними організаціями. Ця модель пояснює, чому в умовах конфлікту легітимність може бути частковою або фрагментованою [35].

Абігаль Грін пропонує концепцію, згідно з якою різні соціальні групи можуть обмежено підтримувати різні аспекти влади. Наприклад, бізнес-еліти можуть визнавати економічну політику, але відкидати культурну – і навпаки. Це створює "диференційовану легітимність", особливо помітну в умовах поляризації [36].

Найсучасніша теорія в цій групі описує легітимність як безперервний процес переговорів, який приймає різні форми: від інституційних (парламентські дебати) до неформальних (вуличні протести). Її автори Самюель Багг та Кетлін Найт показують, що навіть автократії змушені вести такі переговори – наприклад, через патронажні мережі або тимчасові угоди з опозицією. пропонують принципово інший погляд через свою "динамічну модель" легітимації. У стабільних демократіях ці переговори інституціалізовані через вибори та громадські слухання, тоді як в автократіях вони відбуваються через неформальні угоди. Цікавим є їхній аналіз факторів легітимації, який демонструє, як у країнах Африки та Латинської Америки традиційні (неформальні) інститути часто виявляються ефективнішими за формальні демократичні процедури. Важливим є висновок про те, що в умовах війни легітимність все більше залежить від здатності влади забезпечувати безпеку та соціальну згуртованість [37].

Представлені в цій групі концепції демонструють, що сучасна легітимність не є монолітною, вона може бути частковою, диференційованою або конкуруючою, вимагає постійної комунікації, залежить від контексту, інституційні механізми працюють по-різному в стабільних демократіях, автократіях чи країнах у кризі. Ці теорії особливо корисні для аналізу сучасних викликів: від популізму до глобалізації. Вони показують, що легітимність – це не просто "згода", а складний процес, який постійно перевизначається через політичну боротьбу, переговори та інноваційні форми участі.

Однак їх застосування до воєнного стану України виявляє суттєві обмеження: (1) невизначеність критеріїв легітимності у контексті пріоритету безпеки, (2) залежність від інфраструктури комунікації, яка може бути порушена війною, та (3) ризик фрагментації суспільної довіри через поляризацію. Хоча ці теорії корисні для інтерпретації ролі неформальних практик (наприклад, волонтерських мереж або цифрової участі), вони потребують адаптації до умов, де класичні джерела легітимності (ефективність, безпека) домінують над деліберативними ідеалами.

Український випадок демонструє, що в умовах екзистенційної загрози легітимність формується на перетині інституційної стійкості, здатності забезпечувати безпеку та обмеженої, але критично важливої включеності громадянських акторів. Це вказує на необхідність синтезу комунікативних підходів із теоріями "кризової легітимності", які враховують специфіку виживання держави під час війни. Подібний гібридний модельний підхід міг би пояснити, чому українська влада зберігала підтримку протягом чотирьох років повномасштабної війни, незважаючи на відкладені вибори, але також підкреслив би важливість подальшої інституційної трансформації для постконфліктного відновлення.

Висновки. Для України наведений в статті теоретичний арсенал є не лише інструментом пізнання, а й джерелом переосмислення власної інституційної стратегії. Умови війни, які не дозволяють здійснювати регулярні вибори, не скасовують потреби у легітимності – навпаки, вимагають її нових форм: морального лідерства, прозорої підзвітності, процедурної доброчесності навіть у надзвичайних умовах. Влада, яка втратила виборчу періодичність, має компенсувати це посиленою увагою до справедливості, відкритості та обґрунтованості рішень. Справжня легітимність у таких обставинах – це не риторика про єдність, а постійна взаємодія з громадянами, прозорість процедур і готовність до критики. Саме на цьому перетині класичних і сучасних теорій має формуватися концепт «воєнної демократії», легітимної не за формою, а за сутністю – справедливої, відповідальної і стійкої до викликів часу.

Для формування концепції легітимності в Україні необхідний синтез підходів, що враховує специфіку ситуації в країні, що намагається лишатися демократією в умовах повномасштабної війни. Як варіант в її основі може перебувати таке поєднання наративів, як «інституційна ефективність» (Ліпсет), «кризова мобілізація» (Шрінівасан), «обмежена, але реальна участь» (Розанваллон) та «захисту від авторитаризму» (Петіт). Така (чи інша) гібридна модель має враховувати як воєнні реалії (пріоритет безпеки), так і демократичну перспективу, забезпечуючи баланс між ефективністю сьогодні та свободою завтра. Ключовим стає розуміння легітимності як динамічного процесу, що еволюціонує від мобілізаційної до інституційної фази після закінчення війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Weber M. Economy and society: a new translation / transl. by K. Tribe. Cambridge (MA): Harvard University Press; 2019. 1072 p. (Orig. pub. 1922).

2. Beetham D. The Legitimation of Power. 2nd ed. London: Bloomsbury Publishing; 2013. 296 p.

3. Habermas J. Legitimation crisis / transl. by T. McCarthy. Boston: Beacon Press; 1975. 192 p.

4. Applbaum A. Legitimacy: The Right to Rule in a Wanton World. Cambridge (MA): Harvard University Press; 2019. 400 p.

5. Dyzenhaus D. The Long Arc of Legality. Cambridge: Cambridge University Press; 2022. 450 p. URL: DOI: https://doi.org/10.1017/9781009049054

6. Estlund D. Democratic Authority: A Philosophical Framework. Princeton: Princeton University Press; 2008. 312 p.

7. Rawls J. Political liberalism. New York: Columbia University Press; 1993. 464 p.

8. Pettit P. Republicanism: A Theory of Freedom and Government. Oxford: Oxford University Press; 1997. 304 p.

9. Lipset SM. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. American Political Science Review. 1959;53(1):69-105. URL: DOI: https://doi.org/10.2307/1951731

10. Hirschman AO. Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States. Cambridge (MA): Harvard University Press; 1970. 176 p.

11. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action. Cambridge: Cambridge University Press; 1990. 298 p. URL: DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511807763

12. O'Donnell GA. Delegative democracy. Journal of Democracy. 1994;5(1):55-69. DOI: https://doi.org/10.1353/jod.1994.0010

13. Scharpf F. Governing in Europe: Effective and Democratic? Oxford: Oxford University Press; 1999. 258 p. URL: DOI: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198295457.001.0001

14. Gillley B. The meaning and measure of state legitimacy: Results for 72 countries. European Journal of Political Research. 2006;45(3):499-525. URL: DOI: https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2006.00307.x

15. Merkel W. Embedded and defective democracies. Democratization. 2004;11(5):33-58. DOI: https://doi.org/10.1080/13510340412331304598

16. Gisselquist RM. Developing and evaluating governance indexes: 10 questions. Policy Studies. 2014;35(5):513-531. URL: DOI: https://doi.org/10.1080/01442872.2014.946484

17. Fukuyama F. Building democracy after conflict: "Stateness" first. Journal of Democracy. 2005;16(1):84-88. DOI: https://doi.org/10.1353/jod.2005.0006

18. Fukuyama F. "Stateness" first. Journal of Democracy. 2005;16(1):84-88. URL: DOI: https://doi.org/10.1353/jod.2005.0006

19. Crouch C. Post-democracy. Cambridge: Polity Press; 2004. 144 p.

20. Rosanvallon P. Democratic Legitimacy: Impartiality, Reflexivity, Proximity. Princeton: Princeton University Press; 2011. 248 p.

21. Mouffe C. The Democratic Paradox. London: Verso; 2000. 160 p.

22. Rancière J. Hatred of Democracy. London: Verso; 2006. 128 p.

23. Fraser N. Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World. New York: Columbia University Press; 2008. 224 p.

24. Brown W. Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution. New York: Zone Books; 2015. 296 p.

25. Varoufakis Y. And the Weak Suffer What They Must?: Europe's Crisis and America's Economic Future. New York: Nation Books; 2016. 320 p.

26. Krastev I. After Europe. Philadelphia: University of Pennsylvania Press; 2017. 136 p.

27. Mounk Y. The People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It. Cambridge (MA): Harvard University Press; 2018. 400 p.

28. Mudde C. The Populist Zeitgeist. Government and Opposition. 2004;39(4):541-563.

29. Sreenivasan G. Rights and Revolution: Is There a Liberty to 'Go It Alone'? Social Philosophy and Policy. 2023;40(2):387-407. URL: DOI: https://doi.org/10.1017/S0265052524000128

30. Manin B. The Principles of Representative Government. Cambridge: Cambridge University Press; 1997. 256 p.

31. Keane J. The Life and Death of Democracy. New York: Simon & Schuster; 2009. 992 p.

32. Honig B. Political Theory and the Displacement of Politics. Ithaca: Cornell University Press; 1993. 304 p.

33. Benhabib S. The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era. Princeton: Princeton University Press; 2002. 272 p.

34. Tully J. On Global Citizenship: James Tully in Dialogue. London: Bloomsbury Academic; 2014. 312 p.

35. Ahram AI. Breakdown and Rebirth: Authoritarianism and Democracy in the Middle East. New York: Columbia University Press; 2019. 280 p.

36. Greene A. Consent and Political Legitimacy. Oxford Studies in Political Philosophy. 2016;2:71-97. URL: DOI: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198759621.003.0004

37. Bagg S, Knight J. Legitimacy. In: Gibbons MT, editor. The Encyclopedia of Political Thought. Hoboken: Wiley-Blackwell; 2014. URL: DOI: https://doi.org/10.1002/9781118474396.wbept0595

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 321.21
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.17

ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ, СУСПІЛЬНА РОЛЬ І НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ПІДҐРУНТЯ

INSTITUTIONS OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE: CONCEPTUAL APPROACHES, SOCIAL ROLE, AND LEGAL FRAMEWORK

Мадрига Т.Б.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних наук
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Кобець Ю.В.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних наук
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

У статті здійснено ґрунтовне дослідження інститутів громадянського суспільства як ключових елементів демократичного політичного устрою сучасних держав, зокрема України. Наголошено, що громадянське суспільство виступає однією з фундаментальних засад політичної модернізації, формування ефективної системи публічного управління, забезпечення балансу між державою, бізнесом та громадянами. Проаналізовано основні теоретичні підходи до визначення поняття «громадянське суспільство», його еволюцію в історико-філософській традиції та сучасних політологічних концепціях. Зокрема, розглянуто структурний, функціональний, комунікативний та інституційний виміри цього явища. У роботі класифіковано основні типи інститутів громадянського суспільства за організаційно-правовими (громадські об'єднання, благодійні організації, професійні спілки тощо), змістовими (сфера діяльності, цілі, форма участі) та територіальними критеріями (національні, регіональні, локальні ініціативи).

Окрема увага приділяється аналізу функціонального призначення громадянського суспільства в умовах демократичного розвитку. Виокремлено шість базових функцій: представницька (репрезентація інтересів громадян у процесі прийняття рішень), комунікативна (створення платформи для діалогу між суспільством і владою), контрольна (громадський нагляд за діяльністю органів влади), освітня (формування громадянської свідомості), соціальна (захист вразливих груп) та інноваційна (впровадження нових соціальних практик). Описано механізми взаємодії громадських інституцій з органами публічної влади, зокрема в рамках моделі «публічно-приватного партнерства» як інструменту оптимізації соціального управління.

Розглянуто сучасну нормативно-правову базу, що регламентує діяльність інститутів громадянського суспільства в Україні. Особливий акцент зроблено на аналізі новітніх законодавчих ініціатив у контексті децентралізаційної реформи, які відкривають нові можливості для розвитку громадської активності на місцевому рівні. Водночас, окреслено низку викликів, що виникають у процесі реалізації правових норм на практиці: недосконаліть механізмів фінансування, обмежена інституційна спроможність організацій, вплив політичної кон'юнктури.

У підсумку, зроблено узагальнюючу оцінку ролі громадянського суспільства як невід'ємного чинника демократизації суспільних відносин, консолідації національного суспільства, формування відповідальної публічної політики, а також мобілізації громадян до участі в процесах прийняття рішень на різних рівнях управління.

Ключові слова: громадянське суспільство, політичні інститути, функції, децентралізація, нормативно-правове забезпечення, демократія, публічна політика.

The article presents an in-depth examination of the institutions of civil society as fundamental elements of the democratic political order in modern states, particularly in the context of Ukraine. It is emphasized that civil society serves as one of the essential foundations of political modernization, the formation of an effective system of public governance, and the establishment of a balanced relationship between the state, business, and citizens. The paper analyzes the primary theoretical approaches to defining the concept of "civil society," tracing its evolution within historical-philosophical traditions and contemporary political science paradigms. In particular, structural, functional, communicative, and institutional dimensions of the phenomenon are explored. The research classifies the main types of civil society institutions according to organizational-legal (e.g., public associations, charitable foundations, trade unions), substantive (field of activity, goals, forms of participation), and territorial (national, regional, and local initiatives) criteria.

Special attention is devoted to the analysis of the functional roles that civil society plays in democratic development. Six core functions are identified: representative (advocating for citizens' interests in decision-making processes), communicative (facilitating dialogue between society and authorities), oversight (exercising public control over the actions of government bodies), educational (promoting civic awareness and political literacy), social (supporting vulnerable population groups), and innovative (introducing new social practices and ideas). The paper also outlines mechanisms of interaction between civil society institutions and public authorities, especially within the framework of public-private partnership models as tools for enhancing the effectiveness of social governance.

The current legal and regulatory framework governing the activities of civil society institutions in Ukraine is examined in detail. Particular emphasis is placed on recent legislative initiatives in the context of decentralization reform, which have opened new opportunities for the development of civic engagement at the local level. At the same time, a number

of challenges are identified that arise during the implementation of legal norms in practice, including underdeveloped funding mechanisms, limited institutional capacity of organizations, and the influence of political dynamics.

In conclusion, the article provides a generalized assessment of the role of civil society as an integral factor in the democratization of social relations, the consolidation of national society, the development of accountable public policy, and the mobilization of citizens to participate in decision-making processes at various levels of governance.

Key words: civil society, political institutions, functions, decentralization, legal framework, democracy, public policy.

Постановка проблеми. Поняття «громадянське суспільство» є одним із фундаментальних у сучасній політичній науці та суспільствознавстві загалом. Воно позначає сукупність інституцій, об'єднань, ініціатив і форм самоорганізації громадян, які діють незалежно від держави та ринку з метою захисту, представлення та реалізації спільних інтересів, цінностей та потреб [10, с. 267]. Відтак, громадянське суспільство постає як простір активної участі громадян у суспільному житті, що базується на принципах демократії, самоврядування, солідарності й відповідальності.

Історично ідея громадянського суспільства виникла ще у філософських концепціях епохи Просвітництва. Такі мислителі, як Джон Локк, Шарль Монтеск'є, Жан-Жак Руссо та Георг Вільгельм Фрідріх Гегель, заклали основи уявлень про громадянське суспільство як сферу, що розділена з державою і водночас з нею взаємодіє. У XX столітті це поняття було суттєво трансформоване і доповнене внаслідок демократизаційних процесів, розвитку прав людини та зростання ролі неурядових і некомерційних організацій [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній політичній науці громадянське суспільство розглядається у двох основних вимірах: структурному та функціональному [1]. У структурному вимірі воно охоплює конкретні організації та інституції: профспілки, благодійні фонди, громадські об'єднання, волонтерські ініціативи, релігійні спільноти, незалежні медіа тощо. У функціональному – акцент робиться на ролі, яку громадянське суспільство відіграє у демократичному процесі: посередництво між громадянами та державою, соціальний контроль, мобілізація спільнот, формування суспільної думки, просування соціальних змін.

Сучасні наукові підходи трактують громадянське суспільство як простір плюралізму, де забезпечується реалізація свободи асоціацій, свободи слова, участі у прийнятті рішень. Це середовище, в якому громадяни навчаються демократії через практичну взаємодію, формування горизонтальних зв'язків і розвиток довіри. Саме в цьому полягає відмінність громадянського суспільства від державних або ринкових структур – воно функціонує не задля прибутку чи панування, а задля суспільного блага.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Слід зазначити, що розвиток громадянського суспільства тісно пов'язаний із рівнем політичної культури, ступенем свободи та демократичності державного устрою. У контексті пострадянських країн, зокрема України, це поняття набуває особливої значущості, адже саме громадські ініціативи часто відігравали провідну роль у трансформаційних процесах, захисті прав і свобод громадян, а також у кризових ситуаціях (наприклад, під час Революції Гідності чи у волонтерському русі після 2014 та 2022 року).

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є всебічне дослідження основ функціонування інститутів громадянського суспільства, виокремлення їхніх типів і функцій, а також аналіз правових механізмів, що регламентують їхню діяльність у контексті демократизації та децентралізаційної реформи в Україні. Особлива увага приділяється виявленню особливостей взаємодії цих інституцій із органами публічної влади в межах публічно-приватного партнерства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, громадянське суспільство в сучасному розумінні – це не лише сукупність організацій, а живий соціальний простір, де формується активне громадянство, підтримуються соціальні зв'язки та забезпечується діалог між владою і суспільством. Його розвиток є невід'ємною передумовою стійкості демократичного ладу, соціальної згуртованості та ефективного управління на всіх рівнях.

Класифікація інституцій громадянського суспільства може здійснюватися за кількома критеріями, що дозволяє глибше проаналізувати їхню природу, цілі, масштаби діяльності та функціональне навантаження. Такий підхід сприяє систематизації знань про громадянське суспільство як цілісний, але структурно диференційований простір суспільної активності. Зведена таблиця 1 узагальнює основні критерії класифікації інституцій громадянського суспільства, демонструючи їхні типові форми та приклади сфер діяльності [8, с. 98].

Функції інституцій громадянського суспільства можна узагальнити в декілька ключових напрямів, кожен із яких відіграє важливу роль у зміцненні демократичних процесів та соціальної стабільності в суспільстві [9, с. 104]. Насамперед, це представницька функція, яка полягає у захисті інтересів окремих соціальних груп, верств або професій, що не завжди мають змогу самостійно впливати на політичні чи управлінські процеси. Через громадські організації, профспілки або асоціації такі групи отримують голос у публічному просторі, що сприяє більшій інклюзивності та збалансованості

Таблиця 1

Класифікація інституцій громадянського суспільства

Критерій класифікації	Типи інституцій	Приклади / Характерні риси
Організаційно-правова форма	Громадські організації. Благодійні фонди. Релігійні організації. Професійні спілки. Органи самоорганізації населення. Кооперативи, ОСББ Ініціативні групи, волонтерські рухи.	Законодавчо оформлені або неформальні структури з чіткими або гнучкими рамками діяльності.
Сфера діяльності	Правозахисні. Екологічні. Культурні, освітні. Соціальні. Молодіжні, спортивні. Аналітичні центри. Медіа-організації.	Зосереджені на суспільно важливих проблемах, що вимагають колективної участі.
Рівень охоплення	Локальні. Регіональні. Національні. Міжнародні.	Діяльність варіюється від місцевих ініціатив до транснаціональних об'єднань.

Джерело: власна розробка авторів.

суспільного розвитку. Водночас важливим є комунікативний вимір діяльності інституцій громадянського суспільства, який проявляється у їхній здатності бути посередниками між громадянами та органами влади. Саме завдяки цій функції можливе налагодження ефективного громадського діалогу, обговорення рішень і пошук компромісів.

Контрольна або моніторингова функція відіграє стратегічну роль у забезпеченні прозорості управлінських процесів, здійсненні нагляду за діяльністю державних інституцій, боротьбі з корупцією та зловживаннями. Громадські ініціативи, що фокусуються на антикорупційній діяльності чи моніторингу бюджету, створюють додаткові механізми відповідальності влади перед громадянами. Освітня функція інституцій громадянського суспільства орієнтована на підвищення рівня поінформованості громадян, розвиток їхньої громадянської свідомості та культури участі. Це особливо важливо в умовах трансформаційних процесів, коли суспільство потребує нових знань, навичок та розуміння механізмів демократії.

Не менш значущою є соціальна функція, що полягає в наданні послуг і підтримці соціально незахищених верств населення. У багатьох випадках саме громадські організації здатні оперативно реагувати на потреби вразливих груп, заповнюючи прогалини у діяльності держави. Інституції громадянського суспільства також виконують інноваційну функцію, пропонуючи нові підходи до вирішення соціальних проблем, експериментуючи з альтернативними моделями організації спільнот, управління ресурсами чи участі громадян у прийнятті рішень.

Взаємодія інституцій громадянського суспільства з іншими секторами є важливою умовою їхньої ефективності. Найбільш продуктивною вважається модель трикутної взаємодії: громадянське суспільство – держава – бізнес, у межах якої кожен з учасників виконує специфічну роль у забезпеченні сталого розвитку. У цьому контексті особливо значущою є співпраця з органами місцевого самоврядування, що дає можливість громадським організаціям впливати на розробку стратегій розвитку громад, реалізовувати спільні соціальні проєкти, а також здійснювати ефективний громадський контроль за владними процесами.

Проте така взаємодія потребує дотримання низки принципів, зокрема відкритості, прозорості, довіри, а також належного рівня інституційної спроможності з боку громадянського сектору. В умовах децентралізації, які активно впроваджуються в Україні, зокрема в Івано-Франківській області, спостерігається позитивна динаміка у розвитку такого партнерства. Громадські організації стають все активнішими учасниками процесів прийняття рішень на місцевому рівні. Водночас актуальними залишаються певні виклики: нерівномірність розвитку інституцій у різних громадах, недостатній рівень ресурсного забезпечення, проблеми доступу до інформації, а також низький рівень організаційної спроможності окремих ініціатив.

Таким чином, інституційна структура громадянського суспільства є багатогранною системою, що об'єднує низку функціональних вимірів і типів взаємодії. Вона відіграє ключову роль у формуванні демократичної культури, забезпеченні соціальної згуртованості та підтримці громадської активності. Ефективний розвиток цієї структури та її тісна взаємодія з державними і приватними інституціями є необхідною умовою сталого та інклюзивного розвитку територіальних громад.

Законодавче регулювання діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні є важливою передумовою для їх ефективного функціонування, легітимності та участі в суспільно-політичному житті. Національна нормативно-правова база забезпечує загальні правові засади створення, реєстрації, діяльності, фінансування та припинення існування інституцій громадянського суспільства, охоплюючи широкий спектр їхніх організаційно-правових форм.

Конституція України [2] є основою правового регулювання у сфері громадських об'єднань. У статті 36 основного закону держави гарантовано громадянам право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації з метою реалізації й захисту своїх прав і свобод, а також для задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Стаття 22 Конституції закріплює, що конституційні права і свободи громадян є гарантованими, не підлягають скасуванню, а в разі ухвалення нових законів чи внесення змін до чинних – їх зміст і обсяг не можуть бути звужені. Таким чином, Конституція забезпечує підґрунтя для функціонування інститутів громадянського суспільства як носіїв публічної ініціативи.

Ключовими нормативними актами, що регламентують діяльність різних форм громадянських інституцій, є закони України: «Про громадські об'єднання» (2012), «Про благодійну діяльність та благодійні організації» (2012), «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (1999), «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998), «Про органи самоорганізації населення» (2001) та інші. Закон України «Про громадські об'єднання» визначає спрощену процедуру їх створення і державної реєстрації, встановлює правовий статус, принципи функціонування, права та обов'язки, а також гарантії підтримки з боку держави. Цей акт наблизив національне законодавство до європейських стандартів, зокрема через запровадження можливості здійснення неприбуткової господарської діяльності на виконання статутних завдань.

Чинне законодавство також гарантує дотримання принципів відкритості, добровільності, самоврядності та рівності перед законом для всіх форм громадських ініціатив. Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [4] передбачає не лише можливість надання допомоги, але й участь таких організацій у формуванні державної політики в соціальній сфері. Закон «Про органи самоорганізації населення» [7] надає можливість громадянам вирішувати локальні питання самостійно, зокрема у сферах ЖКГ, благоустрою та соціального забезпечення, що сприяє розвиткові місцевої демократії та активізації громадської участі в управлінських процесах.

Окремо слід підкреслити значення нормативних актів, які регламентують механізми участі інститутів громадянського суспільства у виробленні та реалізації державної політики. Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [6] та постанова Кабінету Міністрів України №996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» [5] створюють правові рамки для організації консультацій з громадськістю, обговорення проєктів рішень, утворення громадських рад при органах влади. Такі інструменти дозволяють інституціям громадянського суспільства впливати на процес ухвалення рішень, слугуючи показником демократичного розвитку політичної системи.

Однак попри наявність розвиненої нормативної бази, практика імплементації законодавства часто зіштовхується з низкою викликів. До них належать недостатній рівень правової обізнаності громадян та представників органів влади щодо прав та повноважень громадських інституцій, бюрократичні перешкоди у реєстраційних процедурах, а також обмежений доступ до ресурсів і механізмів фінансової підтримки. Крім того, інституційна слабкість частини організацій, особливо на місцевому рівні, ускладнює реалізацію передбачених законом прав і повноважень.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, законодавче регулювання інститутів громадянського суспільства в Україні становить досить розгалужену та формально прогресивну систему, що відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту свободи об'єднання та участі громадян у публічному житті. Проте для повноцінного функціонування громадянського суспільства необхідною є не лише наявність правових гарантій, але й створення сприятливого середовища для їх реалізації, включно з інституційною підтримкою, фінансовими ресурсами, розвитком культур. Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому аналізі ефективності практичної взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади в умовах воєнного стану та поствоєнної відбудови, вивченні трансформаційних процесів у структурі громадських об'єднань, а також в оцінці впливу цифровізації на механізми громадської участі. Особливу увагу доцільно приділити розробці індикаторів інституційної спроможності організацій громадянського суспільства та їх здатності впливати на формування та реалізацію публічної політики на різних рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іщук С. І. Сучасні концептуальні засади визначення поняття «громадянське суспільство» як політико-правової категорії. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2020. Вип. 2(22). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n2/20isippk.pdf

2. Конституція України №254к/96-ВР від 28.06.1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

3. Костенко А. М. Сучасні теоретико-методологічні підходи до визначення впливу інститутів громадянського суспільства на розвиток внутрішньополітичних процесів. *Грані.* 2019. Вип. 22(7). С. 5–12. URL: https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/1409/1387

4. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text

5. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова КМУ від 03.11.2010 № 996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text (дата звернення: 12.06.2025).

6. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1160-15#Text (дата звернення: 11.06.2025).

7. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11.07.2001 №2625-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text

8. Хачатуров Д., Боберенко П. Особливості розвитку інституційних моделей громадянського суспільства в сучасній політичній науці. *Наукові праці МАУП. Політ. науки та публ. упр.* 2024. Вип. 2(74). С. 96–101. URL: https://journals.maup.com.ua/index.php/political/article/download/4331/4644/5024

9. Чальцева О.М. Роль громадянського суспільства у проєктуванні публічної політики в Україні. *Вісник ДонНУ ім. Василя Стуса. Серія політичні науки.* 2021. Вип. 5. С. 102–107. URL: https://jvestnik-politology.donnu.edu.ua/article/view/9410/9343

10. Якубовський В. П. Громадянське суспільство: сутність, ключові ознаки та роль у сучасному світі. *Держава та регіони.* 2022. Вип. 2(76). С. 264–269. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2022/43.pdf

11. Schmitter Ph., Marc B. Politics as a Science: A Prolegomenon. London: Routledge, 2021. URL: https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/40044/9780367469498_text.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 328.132.7(84)"1982/2003"
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.18

ПОЛІТИЧНІ Й ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ АТИПОВОЇ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ СИСТЕМИ ПРАВЛІННЯ В БОЛІВІЇ (1982–2003 РР.)

POLITICAL AND ECONOMIC CONSEQUENCES OF THE FUNCTIONING OF THE ATYPICAL PRESIDENTIAL SYSTEM OF GOVERNMENT IN BOLIVIA (1982–2003)

Осадчук І.Ю.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Львівського національного університету імені Івана Франка

В політичній науці одним із напрямів у сфері аналізу республіканських систем правління є дослідження як типового, так і атипового президенталізму. В цьому зрізі метою статті є визначити інституційні особливості, політичні й економічні наслідки функціонування атипової президентської системи правління в Болівії впродовж 1982–2003 рр. Для реалізації поставленої мети треба вирішити такі завдання: 1) визначити типову президентську систему правління; 2) розкрити особливості інституту непрямих виборів президента в Болівії впродовж 1982–2003 рр.; 3) з'ясувати політичні й економічні наслідки функціонування атипової президентської системи правління в Болівії впродовж 1982–2003 рр. Теоретико-методологічною основою дослідження обрано неоінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Їх поєднання дозволило виробити цілісне уявлення про типовість чи атиповість формату президенталізму на підставі такого індикатора, як інститут непрямих виборів президента. Головний метод, котрий став іманентною складовою частиною дослідження, – це метод порівняльного аналізу. Обрання (після всенародного голосування) президентів Болівії в Національному Конгресі вказує на те, що президентська система правління у країні була атиповою. Крім того, в Болівії за результатами виборів 1985 і 1989 рр. у парламенті президентами були обрані кандидати (у 1985 р. – В. Пас Естенсоро; у 1989 р. – Х. Пас Самора), які за результатами всенародного голосування займали відповідно друге і третє місця. Цьому сприяли постелекторальні (після всенародного голосування) угоди («пакти») між політичними партіями в Національному Конгресі. Політичними наслідками функціонування атипової президентської системи правління в Болівії впродовж 1982–2003 рр. були такі: 1) коаліційна система і традиційні політичні партії втратили довіру населення, оскільки коаліції в Конгресі дедалі частіше були сформовані на основі клієнтелістських цілей, а не політичних програм; 2) громадські рухи та профспілки (інтереси останніх представляв Болівійський робітничий центр) були послаблені після боргової кризи, відновили свій вплив та досягли успіху в об'єднанні різноманітних галузевих вимог під різними ідеологічними прапорами, такими як відновлення національних природних ресурсів (зокрема, вуглеводнів). Економічними наслідками функціонування атипової президентської системи правління в Болівії впродовж 1982–2003 рр. стали боргова криза (за президентства Е. Сілес Суасо), відновлення та повільне зростання економіки (за президентства В. Паса Естенсоро, Х. Паса Самори й першого президентства Г. Санчеса де Лосади), фінансова криза (за президентства У. Бансера й другого президентства Г. Санчеса де Лосади).

Ключові слова: система державного правління, президенталізм, атиповий президенталізм, непрямі вибори президента, постелекторальний пакт, Болівія.

In Political Science, one of the areas of analysis of republican systems of government is the study of both typical and atypical presidentialism. In this regard, the aim of this article is to identify the institutional features and political and economic consequences of the functioning of the atypical presidential system of government in Bolivia during 1982–2003. To achieve this goal, the following tasks must be accomplished: 1) to define a typical presidential system of government; 2) to reveal the features of the institution of indirect presidential elections in Bolivia during 1982–2003; 3) to determine the political and economic consequences of the functioning of the atypical presidential system of government in Bolivia during 1982–2003. The theoretical and methodological basis of the study is neo-institutionalism and its various types and paradigms. Their combination made it possible to develop a comprehensive understanding of the typicality or atypicality of the presidentialism based on such an indicator as the institution of indirect presidential elections. The main method, which became an integral part of the study, is the method of comparative analysis. The election (after the popular vote) of Bolivian presidents in the National Congress indicates that the presidential system of government in the country was atypical. In addition, in Bolivia, according to the results of the 1985 and 1989 elections, candidates were elected presidents in parliament (in 1985 – V. Paz Estenssoro; in 1989 – J. Paz Zamora), who, according to the results of the popular vote, took second and third places, respectively. This was facilitated by post-electoral (after the popular vote) agreements («pacts») between political parties in the National Congress. The political consequences of the functioning of the atypical presidential system of government in Bolivia during 1982–2003 were as follows: 1) the coalition system and traditional political parties lost the trust of the population, as coalitions in Congress were increasingly formed on the basis of clientelistic goals rather than political programs; 2) social movements and trade unions (the interests of the latter were represented by the Bolivian Workers' Centre) were weakened after the debt crisis, regained their influence and succeeded in uniting various sectoral demands under different ideological banners, such as the restoration of national natural resources (in particular, hydrocarbons).

The economic consequences of the atypical presidential system of government in Bolivia during 1982–2003 were a debt crisis (during the presidency of H. Siles Zuazo), recovery and slow economic growth (during the presidencies

of V. Paz Estenssoro, J. Paz Zamora, and the first presidency of G. Sánchez de Lozada), and a financial crisis (during the presidencies of H. Banzer and the second presidency of G. Sánchez de Lozada).

Key words: system of government, presidentialism, atypical presidentialism, indirect presidential elections, post-electoral pact, Bolivia.

Постановка проблеми. Специфіка функціонування систем правління у рамках республіканської форми правління в деяких країнах зумовлює необхідність виділяти як типові, так і атипові президентські системи правління. В цьому контексті важливим є аналіз не тільки чинників формування та особливостей організації атипових президентських систем правління, а й наслідків функціонування цих систем правління. В цьому контексті актуальним є дослідження політичних й економічних наслідків функціонування атипової президентської системи правління в Болівії впродовж 1982–2003 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Типові й атипові президентські системи державного правління або окремі аспекти політичного процесу та міжінституційних відносин, які прямо чи опосередковано вказують на типовість чи атиповість президентських систем правління у рамках республіканської форми державного правління проаналізовано у працях таких авторів як: А. Валенсуела [1; 2], Х. Лінц [3], Р. Майорга [4], С. Мейнверінг [5; 6], К. Меса Хісберт [7], І. Осадчук [8–9], М. Сентельяс [10], Х. А. Чейбуб [11], М. Шугарт [6] тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Інституційні особливості атипового президенталізму в Болівії у 1982–2003 рр. були частково проаналізовані вищевказаними науковцями. Водночас, політичні й економічні наслідки функціонування атипової президентської системи правління в Болівії впродовж 1982–2003 рр. є недостатньо дослідженими.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є визначити інституційні особливості, політичні й економічні наслідки функціонування атипової президентської системи правління в Болівії впродовж 1982–2003 рр. Для реалізації поставленої мети треба вирішити такі завдання: 1) визначити типову президентську систему правління; 2) розкрити особливості інституту непрямих виборів президента в Болівії впродовж 1982–2003 рр.; 3) з'ясувати політичні й економічні наслідки функціонування атипової президентської системи правління в Болівії впродовж 1982–2003 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретико-методологічною основою дослідження обрано неоінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Їх поєднання дозволило виробити цілісне уявлення про типовість чи атиповість формату президенталізму на підставі такого індикатора, як інститут непрямих виборів президента. Головний метод, котрий став іманентною складовою частиною дослідження, – це метод порівняльного аналізу.

В сучасній політичній науці однією з найапробованіших методик визначення конституційних і політичних систем державного правління у рамках республіканської форми державного правління є методика Р. Елгі [12]. Модифікувавши типологію систем державного правління Р. Елгі, український дослідник В. Литвин визначає *президенталізм* (президентську систему правління) як конституційну (і/чи політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено систему державного правління), якій властива посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента й інституту кабінету/адміністрації президента (навіть можливо прем'єр-міністра), члени яких колективно відповідальні винятково перед президентом (разом із цим, члени кабінету чи адміністрації президента можуть бути й індивідуально відповідальними перед парламентом/провідною палатою парламенту (легіслатурою), однак це не має дефінітивного впливу та значення на структурування системи державного правління) [13, с. 7]. В рамках цього дослідження ми використовуємо таке визначення *типового президенталізму* – це система правління, яка передбачає всенародний спосіб обрання президента (причому, на всіх етапах обрання) (індикатор «1») та повністю (беззаперечну) колективну відповідальність уряду/адміністрації перед президентом (індикатор «2»). Своєю чергою, взявши до уваги це визначення типового президенталізму, про атиповий президенталізм говоримо тоді, коли: а) не спрацьовує індикатор «1»; б) не спрацьовує індикатор «2»; в) не спрацьовують індикатори «1» і «2» [14, с. 322–323].

Згідно зі ст. 90 Конституції Болівії 1967 р., якщо на всенародних виборах жоден з кандидатів на посаду президента не отримував абсолютної більшості голосів, то Національний Конгрес (парламент) обирав главу держави з-поміж трьох кандидатів, які отримали найбільшу кількість голосів виборців за результатами всенародного голосування. Якщо після першого туру голосування в парламенті жоден з кандидатів не отримував абсолютної більшості голосів, то відбувався другий тур голосування, в якому брали участь лише два кандидати, які отримали найбільшу кількість голосів у першому турі. Якщо голоси розділялися порівну, то голосування проводилось до тих пір, поки один з кандидатів не отримав абсолютної більшості голосів [15].

Е. Сілес Суасо став президентом завдяки підтримці коаліції «Демократична та народна

єдність» (UDP), сформованої лівими та лівоцентристськими партіями, а саме Націоналістичним революційним лівим рухом (MNRI), Комуністичною партією Болівії (PCB) та Революційним лівим рухом (MIR) [16]. Урядовий кабінет Е. Сілес Суасо (1982–1985 рр.) не мав підтримки більшості в парламенті. Національний Конгрес був контрольований опозиційною коаліцією у складі Націоналістичної демократичної дії (ADN) та Революційного націоналістичного руху (MNR) [17, с. 163] (опозиційні партії контролювали 63,7% місць у парламенті [18, с. 22]). Опозиція заблокувала всі урядові ініціативи, зокрема відхиляла урядові законопроєкти, вимагала усних доповідей та застосування інтерпеляцій [19, с. 58]. Таким чином, виникла ситуація виконавчо-законодавчого протистояння та відсутності легітимності виконавчої влади [20, с. 65].

Впродовж 1977–1986 рр. Болівія пережила боргову кризу, що характеризувалась падінням валового внутрішнього продукту (ВВП) та гіперінфляцією [18, с. 22]. Зовнішній борг зріс з 1412,3 млн. доларів США у 1977 р. до 3240,2 млн. доларів США у 1986 р. Зростання відношення зовнішнього боргу до ВВП було зумовлене зниженням реального обмінного курсу [21, с. 7]. Інфляція в Болівії була пов'язана з високою залежністю економіки від зовнішнього сектору, зокрема від експорту сировини. Цей експорт генерував іноземну валюту, яка фінансувала імпорт проміжних, капітальних та споживчих товарів, забезпечуючи стабільне функціонування економіки. Скорочення експорту вплинуло як на зовнішній, так і на фіскальний сектори, оскільки митні надходження зменшилися, що спричинило кризу в обох секторах та збільшило тиск на валютні резерви країни [22]. Найвищі показники інфляції (гіперінфляції) в Болівії було зафіксовано на рівні 2177,2% у 1984 р., 8170,5% у 1985 р. (див. табл. 1).

Починаючи з 1981 р., уряд Болівії підтримував систему подвійних обмінних курсів: офіційний обмінний курс і паралельний, тобто ринковий, обмінний курс [21, с. 12]. Дефіцит іноземної валюти призвів до зростання вартості долара на паралельному ринку [23]. Одним з основних заходів, вжитих для стримування гіперінфляції, було об'єднання офіційного обмінного курсу з паралельним обмінним курсом, встановлення єдиного плаваючого обмінного курсу, що визначався через механізм валютного обміну [24]. Гіперінфляція, що мала місце в Болівії за президентства Е. Сілес Суасо, вважалася унікальним випадком в історії глобальної гіперінфляції, оскільки вона не виникла внаслідок війни чи революції [25].

Відсутність фіскальної дисципліни призвела до того, що уряд ліквідував депозити в іноземній валюті у внутрішній фінансовій системі та запровадив контроль за рухом капіталу. Крім того, було створено Комісію з питань валютної політики, яка розподіляла дефіцитну іноземну валюту відповідно до критеріїв і правил, визначених урядом [21, с. 10–11].

Одним із заходів з обмеження використання доларів була програма «дедоларизації», яка полягала в конвертації всіх зобов'язань, укладених в доларах або зі збереженням вартості, в національну валюту, включаючи депозити в банківській системі, за курсом, визначеним урядом. Як зазначає Е. Антело, програма дедоларизації передбачала чотири завдання: по-перше, зменшити попит на долари, повернувши уряду контроль над грошовою масою і сконцентрувавши запаси доларів для погашення зовнішнього боргу; по-друге, відновити здатність уряду залучати кошти через інфляцію; по-третє, заохотити сектори, які були пригнічені доларовими боргами; по-четверте, знизити інвестиційні витрати в промисловості, чиї борги в доларах зростали разом із зниженням реального обмінного курсу. Однак програма дедоларизації не змогла досягти цих завдань, після чого відбулися фінансова дезінтеграція та неофіційна доларизація [26]. Політика «дедоларизації» зазнала невдачі, оскільки обсяги доларових операцій фактично зросли, і уряду довелося рефінансувати борги та депозити в доларах, що збільшило інфляцію [27]. Ця програма також спричинила банківську паніку і подальшу державну допомогу банкам. Депозити в банках як частка ВВП знизились з 14,8% у 1982 р. до 4,0% у 1985 р. [21, с. 11]. Х. Моралес стверджує, що програма дедоларизації призвела до зменшення короткострокового боргу уряду, оскільки валютні резерви банківської системи в Центральному банку Болівії були використані для часткового фінансування бюджетного дефіциту [28].

Болівійський робітничий центр (ісп. Central Obrera Boliviana), контрольований гірничодобувною федерацією на чолі з Х. Лечіном, перейшов від підтримки уряду до опозиції до адміністрації президента Е. Сілес Суасо [23]. Впродовж 1984–1985 рр. з ініціативи Болівійського робітничого центру у країні відбувалися страйки [23]. У 1985 р. президент Е. Сілес Суасо усвідомив, що він не зміг впоратися з економічною, соціально-

Таблиця 1

Річні темпи інфляції (у %) в Болівії [22]

Рік	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
Показник у %	23,9	25,1	296,6	328,5	2177,2	8170,5	66,0	10,7	21,5

політичною кризою і закликав до дострокових загальних виборів за рік до конституційного закінчення строку його повноважень [18, с. 22].

Результати президентських виборів 1985 р. продемонстрували, що населення вимагало формування стабільного уряду, який би мав здатність вирішувати проблеми, з якими, очевидно, не змогли впоратися ліві партії [29]. В 1985 р. В. Пас Естенсоро (кандидат від Революційного націоналістичного руху, MNR) був обраний президентом країни в парламенті (за результатами всенародного голосування В. Пас Естенсоро зайняв друге місце). Зазначимо, що В. Пас Естенсоро був обраний главою держави в Національному Конгресі завдяки голосам таких партій як: Революційний націоналістичний рух (MNR), Лівий революційний націоналістичний рух (MNRI), Революційний лівий рух – Нова більшість (MIR–NM), Революційний націоналістичний рух – Авангард (MNRV), Християнсько-демократична партія (PDC), Революційний визвольний рух Тупак Катарі (MRTKL). Така підтримка пояснювалась різким неприйняттям фігури У. Бансера з боку різних політичних кіл і значної частини населення, які не бажали бачити на чолі держави одного з найжорстокіших диктаторів в історії країни [7].

Для реалізації економічної програми уряду була потрібна стабільна коаліція політичних партій. Це дозволило б уряду контролювати більшість членів Конгресу, як у верхній, так і в нижній палатах, для прийняття необхідних законів. У 1985 р. В. Пас Естенсоро уклав з У. Бансером «Пакт щодо захисту демократії», що забезпечило главі держави парламентську більшість і стабільний уряд. Була сформована парламентська коаліція у складі Революційного націоналістичного руху (MNR) та Націоналістичної демократичної дії (ADN). Зауважимо, що урядовий кабінет В. Паса Естенсоро (1985–1989 рр.) було створено тільки з представників MNR. Цей альянс контролював 70,1% місць у Конгресі та забезпечив необхідну більшість для впровадження програми стабілізації економіки, яка передбачала зниження інфляції, відновлення макроекономічної рівноваги й економічного зростання [18, с. 24].

Впродовж 1986–1998 рр. за президентства В. Паса Естенсоро, Х. Паса Самори й Г. Санчеса де Лосади відбулося відновлення та повільне зростання економіки. Г. Барха Даза виокремлює різні підперіоди структурних реформ впродовж 1986–1998 рр.: економічна стабілізація та реформи першого покоління (1986–1989 рр.), поглиблення реформ першого покоління (1990–1993 рр.), реформи другого покоління (1994–1997 рр.) [30]. Основою цих реформ стала нова економічна політика (ісп. Nueva Política Económica), що була запроваджена в серпні 1985 р. Верховним указом № 21060 президента В. Паса Естенсоро. Структурні реформи включали лібералізацію товарних і фінансових ринків, капіталізацію через приватизацію, податкову реформу, комерційну політику на користь експорту та прямих іноземних інвестицій, а також фіскальну децентралізацію [21, с. 12].

О. Антезана пояснює, що макроекономічна стабілізація була досягнута завдяки поєднанню фіскальної та монетарної політики. Фіскальна політика зменшила державні видатки і збільшила доходи за рахунок підвищення цін та податків на товари й послуги, що продавались державним сектором, в основному на паливо. Монетарна політика була спрямована на контроль грошової маси шляхом жорсткого обмеження чистого кредитування державного сектору та банків розвитку [31].

У 1989 р. в обмін на підтримку ADN свого президентства Х. Пас Самора (лідер Революційного лівого руху – Нова більшість, MIR–NM) погодився на такі умови: 1) формування коаліційного уряду (у складі MIR–NM та ADN), що контролював 62,4% місць у Конгресі; 2) на те, щоб віцепрезидентом був член Християнсько-демократичної партії (PDC) Л. Оссіо; 3) створення комітету Патріотичної угоди (на чолі з У. Бансером); 4) підтримка кандидатури У. Бансера на президентських виборах 1993 р. Після укладення «Патріотичної угоди» між У. Бансером (ADN) і Х. Пасом Саморою (Революційний лівий рух – Нова більшість (MIR–NM) Національний Конгрес у 1989 р. обрав останнього президентом країни абсолютною більшістю голосів (за результатами всенародного голосування Х. Пас Самора зайняв третє місце) [8, с. 52]. Під час голосування в парламенті кандидатуру Х. Паса Самори також підтримала партія «Совість Батьківщини» (CONDEPA) [32, с. 205]. Адміністрація президента Х. Паса Самори продовжила політику макроекономічної стабілізації, започатковану в 1985 р., проте це не поглибило структурних реформ [18, с. 24].

Коаліційна стратегія також була характерною для першої адміністрації президента Г. Санчеса де Лосади, який здобув переконливу перемогу як кандидат від MNR у 1993 р. За результатами виборів 1993 р. був сформований коаліційний уряд більшості Г. Санчеса де Лосади, до якого увійшли такі політичні сили: альянс партій «Революційний націоналістичний рух» і «Революційний визвольний рух Тупак Катарі» (MNR–MRTKL), Блок громадянської солідарності (UCS) та Рух за вільну Болівію (MBL), контролюючи 61,8% місць Конгресу [18, с. 25]. Завдяки парламентській підтримці уряд Г. Санчеса де Лосади провів структурні (правові, політичні й соціально-економічні) реформи («План для всіх» (ісп. «Plan de Todos»), який був частиною виборчої платформи MNR), спрямовані на підвищення загальної ефективності держави. Реформи включали часткову приватизацію основних державних підприємств (реформу

капіталізації), пенсійну реформу, децентралізацію державного управління (20 % усіх доходів муніципалітетів спрямовувались переважно на інфраструктуру освіти та охорони здоров'я), освітню та земельну реформи, незалежність центрального банку, зміцнення ключових державних інститутів (таких як податкова та митна служби), реформу державної служби [18, с. 9]. В Конституцію були внесені зміни, згідно з якими Болівію визначено як багатонаціональну й багатокультурну націю; закріплено права корінних народів. Зауважимо, що В. Карденас (лідер MRTKL) став першим обраним віцепрезидентом корінного населення в Південній Америці. Відповідно до Закону про народну участь, проведено децентралізацію країни, зокрема, створено 311 муніципальних органів влади з відповідними повноваженнями для місцевого управління. реформа децентралізації, здійснена впродовж 1990-х рр. сприяла тому, що значна частина управління державними інвестиціями була передана місцевим органам влади (тобто муніципалітетам та префектурам). Ця політика сприяла посиленню соціальної, політичної та економічної участі раніше виключених з політичного життя верств суспільства, особливо сільських жителів. Ця реформа сприяла розширенню повноважень та ресурсів муніципалітетів і дала можливість населенню обирати місцеві органи влади шляхом прямого голосування [18, с. 27–28]. Програма капіталізації передбачала приватизацію державних підприємств. Впродовж 1995–1996 рр. приватизовано п'ять найбільших державних підприємств: національна нафтова компанія, телефонна компанія, електрична компанія, національна авіакомпанія та мережа залізниці [33].

Реформа капіталізації призвела до збільшення потоків інвестицій не лише до капіталізованих секторів, які раніше перебували в руках держави, але й до інших секторів економіки, особливо у формі прямих іноземних інвестицій. Найбільші потоки прямих іноземних інвестицій спрямовувалися у вуглеводневу галузь, телекомунікації, електроенергетику та фінансові послуги, а також меншою мірою до агропромислового сектору. Крім того, стратегічні партнери, які інвестували в капіталізовані сектори, не лише через капіталізовані державні підприємства, але й як окремі інвестиції, що заохочувалися новим інституційним середовищем, були великими транснаціональними корпораціями зі значними фінансовими можливостями. Великі транснаціональні компанії мали можливості залучити великі потоки капіталовкладень в економіку та забезпечити трансфер новітніх технологій в ці сектори [18, с. 10].

Прямі іноземні інвестиції з 1996 р. більш інтенсивно спрямовувалися в східні (низовинні) регіони (такі як Санта-Крус і Таріха), які історично сприяли моделі вільного ринку (в середньому 459 млн доларів США на рік). Натомість у західні (гірські) регіони, які підтримували домінування державного сектору в економіці, потоки прямих іноземних інвестицій спрямовувались у відносно менших обсягах (в середньому 293 млн доларів США на рік). Показник ВВП на душу населення у східних регіонах в середньому на 70% був вищий, ніж у західних регіонах. Рівень бідності був вищий у західних регіонах (67,8%), ніж у східних регіонах (59,3%). Ці показники засвідчили те, що регіональні соціально-економічні дисбаланси в Болівії пояснювали регіональні відмінності в підтримці лівих і правих політичних партій. Східні низовини, як правило, підтримували праві політичні партії (виступали за ринково-орієнтовані реформи), тоді як західні високогір'я підтримували ліві партії [18, с. 18–19].

У 1997 р. до складу коаліційного уряду більшості на чолі з президентом У. Бансером увійшли такі політичні сили: союз партій «Націоналістична демократична дія», «Нова республіканська сила», «Християнсько-демократична партія» (ADN–NFR–PDC), Революційний лівий рух – Нова більшість (MIR–NM), Совість Батьківщини (CONDEPA) і Блок громадянської солідарності (UCS). Впродовж 1998–2003 рр. в Болівії була фінансова криза. Впродовж цього періоду фінансові потоки, за винятком прямих іноземних інвестицій, значно зменшилися. Прямі іноземні інвестиції залишалися на відносно високому рівні (770 млн дол. США в середньому на рік), оскільки капіталізовані компанії продовжували виконувати свої інвестиційні зобов'язання [21, с. 16]. Уряд У. Бансера (1997–2002 рр.) запустив програму боротьби з незаконним обігом наркотиків у Республіці Болівія. Програма «нульового кокаїну», запропонована адміністрацією У. Бансера, передбачала повне знищення посівів коки (рослина, з якої виготовляють кокаїн), що перевищували внутрішнє споживання. Це викликало сильний опір з боку виробників коки та їхнього лідера Е. Моралеса, який став ключовим опозиціонером до політики уряду. У 2000 р. уряд У. Бансера зіткнувся з акціями протесту населення у відповідь на приватизацію водогонів американською компанією «Bechtel» в Кочабамбі (третє за величиною місто країни). Уряд відмовився гарантувати безпеку представникам компанії «Bechtel» і визнав контракт з цією компанією недійсним [34–35]. Через хворобу в серпні 2001 р. президент У. Бансер подав у відставку.

У 2002 р. Г. Санчес де Лосада сформував «уряд національної відповідальності» у складі таких партій: союз партій «Революційний націоналістичний рух» та партії «Рух за вільну Болівію» (MNR–MBL), Революційний лівий рух – Нова більшість (MIR–NM), Блок громадянської солідарності (UCS). Соціально-економічна криза

зумовили протести населення й активну діяльність профспілок на чолі з Е. Моралесом, Х. Соларесом і Р. де ла Крусом. Внаслідок цього 17 жовтня 2003 р. президент Г. Санчес де Лосада подав у відставку. Впродовж червня–липня 2002 р. відбувся величезний відтік депозитів. За шість тижнів фінансова система втратила 23% від загальної суми депозитів [21, с. 19].

Соціально-економічна й політична кризи поглибилися під час другого президентства Г. Санчеса де Лосади (2002–2003 рр.). Уряд був нездатний реалізувати політику для подолання кризи не через відсутність більшості в Конгресі, а радше через вуличну опозицію, організовану громадськими рухами та профспілками на чолі з Е. Моралесом, Х. Соларесом і Р. де ла Крусом. Внаслідок цього 17 жовтня 2003 р. президент Г. Санчес де Лосада подав у відставку.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Обрання (після всенародного голосування) президентів Болівії в Національному Конгресі вказує на те, що президентська система правління у країні була атиповою. Крім того, в Болівії за результатами виборів 1985 і 1989 рр. у парламенті президентами були обрані кандидати (у 1985 р. – В. Пас Естенсоро; у 1989 р. – Х. Пас Самора), які за результатами всенародного голосування займали відповідно друге і третє місця. Цьому сприяли постелекторальні (після всенародного голосування) угоди («пакти») між політичними партіями в Національному Конгресі. Політичними наслідками функціонування атипової президентської системи правління в Болівії впродовж 1982–2003 рр. були такі: 1) коаліційна система і традиційні політичні партії втратили довіру населення, оскільки коаліції в Конгресі дедалі частіше були сформовані на основі клієнтелістських цілей, а не політичних програм; 2) громадські рухи та профспілки (інтереси останніх представляв Болівійський робітничий центр) були послаблені після боргової кризи, відновили свій вплив та досягли успіху в об'єднанні різноманітних галузевих вимог під різними ідеологічними прапорами, такими як відновлення національних природних ресурсів (зокрема, вуглеводнів). Економічними наслідками функціонування атипової президентської системи правління в Болівії впродовж 1982–2003 рр. стали боргова криза (за президентства Е. Сілес Суасо), відновлення та повільне зростання економіки (за президентства В. Паса Естенсоро, Х. Паса Самори й першого президентства Г. Санчеса де Лосади), фінансова криза (за президентства У. Бансера й другого президентства Г. Санчеса де Лосади). В подальших дослідженнях проаналізуємо політичні й економічні наслідки функціонування атипових президентських систем правління в інших країнах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Valenzuela A. Latin America: Presidentialism in Crisis. *Journal of Democracy*. 1993. Vol. 4. No. 4. P. 3–16.

2. Valenzuela A. Latin American Presidencies Interrupted. *Journal of Democracy*. 2004. Vol. 15. No. 4. P. 5–19.

3. Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? *The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives* / edited by J. Linz, A. Valenzuela. Baltimore; London : Johns Hopkins University Press, 1994. P. 3–87.

4. Mayorga R. A. Presidencialismo parlamentarizado y gobiernos de coalición en Bolivia. *Tipos de presidencialismo y coaliciones políticas en América Latina* / edited by J. Lanzaro. Buenos Aires : Clacso, 2001. P. 101–135. URL: http://bibliotecavirtual.clacso.org.ar/ar/libros/lanzaro/mayorga.pdf (Last accessed: 27.07.2025).

5. Mainwaring S. Presidentialism in Latin America. *Latin American Research Review*. 1990. Vol. 25. No. 1. P. 157–179.

6. Mainwaring S., Shugart M. S. Presidentialism and Democracy in Latin America. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 493 p.

7. Mesa Gisbert C. D. Presidentes de Bolivia: entre urnas y fusiles: el poder ejecutivo, los ministros de Estado. La Paz : Editorial Gisbert, 2003. 721 p.

8. Осадчук І. Урядові кабінети в контексті функціонування атипової президентської системи правління в Аргентині у другій половині XX століття. *Politicus*. 2020. Вип. 6. С. 45–50. DOI: 10.24195/2414-9616.2020-6.8.

9. Осадчук І. Урядові кабінети в контексті функціонування атипової президентської системи правління в Болівії (1982–2003 роки). *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2020. Вип. 32. С. 136–144. DOI: 10.30970/PPS.2020.32.18.

10. Centellas M. From «Parliamentarized» to «Pure» Presidentialism: Bolivia after October 2003. *The Latin Americanist*. 2008. Vol. 52. No. 3. P. 5–30.

11. Cheibub J. A. Presidentialism, parliamentarism, and democracy. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 202 p.

12. Elgie R. The classification of democratic regime types: conceptual ambiguity and contestable assumptions. *European Journal of Political Research*. 1998. Vol. 33. No. 2. P. 219–238.

13. Литвин В., Романюк А. Концептуалізація і теоретична дистинкція понять «форма державного правління» та «система державного правління» у політичній науці. *Науковий часопис Національного педагогіч-*

ного університету імені М. П. Драгоманова : Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 20. С. 3–12.

14. Осадчук І., Литвин В. Еволюція типових й атипових систем правління у контексті «хвиль» дослідження республіканської форми правління. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2023. Вип. 49. С. 315–327.

15. Constitución Política de la República de Bolivia Sancionada el 2 de febrero de 1967. *Political Database of the Americas*. URL: http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Bolivia/bolivia1967.html (Last accessed: 27.07.2025).

16. Morales Anaya J. A. Bolivia: La Experiencia Populista de los Años Ochenta. Instituto de Investigaciones Socio Económicas. *Documento de Trabajo*. 2008. No. 03/08. URL: https://www.iisec.ucb.edu.bo/assets_iisec/publicacion/2008-3.pdf (Last accessed: 27.07.2025).

17. Gamarra E. A., Malloy J. M. Revolution and Reaction: Bolivia, 1964–1985. New Brunswick : Transaction Books, 1988. 256 p.

18. Jemio L. C., Candia F., Evia J. L. Reforms and Counter-Reforms in Bolivia. Inter-American Development Bank. *IDB Working Paper Series*. 2009. No. IDB-WP-103. URL: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/89148/1/IDB-WP-103.pdf (Last accessed: 27.07.2025).

19. Fernández Saavedra G. Bolivia en el Laberinto de la Globalizacion. La Paz : Instituto Prisma, 2004. 228 p.

20. Carvajal Donoso H. Experiencias en la Selección de Candidatos Uninominales: El Ejemplo del MIR. *Opiniones y Analisis : Elecciones Legislativas : Diputados Uninominalesn*. 2002. No. 58. P. 33–87.

21. Kehoe T. J., Machicado C. G., Peres-Cajías J. The Monetary and Fiscal History of Bolivia, 1960–2017. *Macro Finance Research Program*. 2019. URL: https://bfi.uchicago.edu/wp-content/uploads/The-Case-of-Bolivia.pdf (Last accessed: 27.07.2025).

22. Espejo Luna, Justo F. El sector productivo boliviano durante el período inflacionario, *Documento de Trabajo*. La Paz : Universidad Católica Boliviana, Instituto de Investigaciones Socio-Económicas, 1990. No. 01/90. URL: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/72884/1/62241142X.pdf (Last accessed: 27.07.2025).

23. Sabino C. El fracaso del intervencionismo: apertura y libre mercado en América Latina. Caracas : Panapo, 1999. 334 p. URL: https://paginas.ufm.edu/sabino/word/fracaso_intervencionismo.pdf (Last accessed: 27.07.2025).

24. Orellana Rocha, W., Requena Blanco J. Determinantes de la Inflación en Bolivia. *Revista de Análisis del BCB*. 1999. Vol. 2. No. 2. P. 7–39. URL: https://www.bcb.gob.bo/webdocs/publicacionesbcb/revista_analisis/ra_vol03/articulo_1_v3_1_1999.pdf (Last accessed: 27.07.2025).

25. Sachs J. The Bolivian Hyperinflation and Stabilization. *The American Economic Review*. 1987. Vol. 77. No. 2. P. 279–283. URL: https://www.earth.columbia.edu/sitefiles/file/about/director/documents/AERBolivia87.pdf (Last accessed: 27.07.2025).

26. Antelo Callisperis E. La dolarización en Bolivia: evolución reciente y perspectivas futuras. *Análisis económico*. 1996. Vol. 15. P. 113–138.

27. Cariaga J.. Estabilización y desarrollo: importantes lecciones del programa económico de Bolivia. La Paz : Los Amigos del Libro, 1996. 306 p.

28. Morales J. A. La política económica Boliviana, 1982–2010. La Paz : Universidad Católica Boliviana San Pablo, 2012. 306 p.

29. Morales Anaya J. A. Impacto Socio-Económico de las Reformas Financieras en Bolivia. Instituto de Investigaciones Socio-Económicas. *Documento de Trabajo*. 1989. No. 07/89. URL: https://iisec.ucb.edu.bo/assets_iisec/publicacion/1989-7.pdf (Last accessed: 27.07.2025).

30. Barja Daza G. Las reformas estructurales Bolivianas y su impacto sobre inversiones. *MPRA Paper*. 1999. No. 23590. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/23590/1/MPRA_paper_23590.pdf (Last accessed: 27.07.2025).

31. Antezana O. Análisis de la nueva política económica. La Paz : Los Amigos del Libro, 1993. 289 p.

32. Morales W. Q. A brief history of Bolivia. New York : Facts On File, 2010. 338 p.

33. Shultz J. Selling the Public Sector: Latin America reacts; Bolivia: The Water War Widens. *NACLA newsletter*. September 25, 2007. URL: https://nacla.org/article/selling-public-sector-latin-america-reacts-bolivia-water-war-widens (Last accessed: 27.07.2025).

34. Nickson A., Vargas C. The Limitations of Water Regulation: The Failure of the Cochabamba Concession in Bolivia. *Bulletin of Latin American Research*. 2002. Vol. 21. No. 1. P. 99–120.

35. Assies W. David versus Goliath in Cochabamba: Water Rights, Neoliberalism, and the Revival of Social Protest in Bolivia. *Latin American Perspectives*. 2003. Vol. 30. No. 3. P. 14–36.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 322
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.19

ГРЕЦЬКЕ ПРАВОСЛАВ'Я ТА ЕЛЛАДСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА

GREEK ORTHODOXNESS AND THE ORTHODOX CHURCH OF GREECE

Палінчак М.М.,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри міжнародної політики
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Забродський Р.В.,
аспірант кафедри міжнародної політики
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

В суспільно-політичному житті Греції Церква часто виступає моральним авторитетом, привертаючи увагу до важливих питань, що стоять перед суспільством. Хоча вона прямо не бере участі в політичній діяльності, її думка залишається важливою в питаннях, які стосуються прав людини, соціальної справедливості, збереження традиційних християнських цінностей.

Елладська православна церква підтримує зв'язки з іншими православними церквами в усьому світі, бере участь в усіх православних соборах, у багатьох міжнародних релігійних форумах. Це дозволяє їй не тільки обмінюватися досвідом з іноземними церквами, але й відстоювати інтереси грецького православ'я на міжнародній арені.

Церква має важливе значення у суспільному житті країни. В багатьох регіонах Греції Церква організовує літні табори для дітей, підтримує молодіжні заходи, допомагає сім'ям у кризових ситуаціях. Особливо важливою видається підтримка нею освітніх програм, спрямованих на просування православних цінностей у сучасному суспільстві.

В дослідженні описано, що грецьке православ'я представлене не тільки Елладською православною церквою. Крім неї, функціонує також інша національна православна церква – Православна церква Кіпру, автокефальна помісна церква, яка посідає 10-е місце в диптиху помісних православних церков.

Проаналізовано важливу роль у церковному і культурному житті країни яку відіграють монастирі, які виступають центрами духовного життя і паломництва. Грецькі монастирі, представлені насамперед Афонським монастирем, здавна справляли значний вплив на духовність і традиції всієї православної церкви.

Досліджено, що хоча останніми десятиліттями процес секуляризації в Європі і зокрема в Греції посилюється, і частина молоді відходить від традиційної батьківської релігії, Елладська православна церква зберігає свій великий вплив у грецькому суспільстві.

Ключові слова: грецьке православ'я, Елладська православна церква, модель державно-церковних відносин, церква, держава, релігія, Греція.

In the socio-political life of Greece, the Church often acts as a moral authority, drawing attention to important issues facing society. Although it does not directly participate in political activity, its opinion remains important in issues related to human rights, social justice, and maintaining traditional Christian values.

The Orthodox Church of Greece maintains ties with other Orthodox churches around the world, participates in all Orthodox councils, and in many international religious forums. This allows it not only to exchange experience with foreign churches, but also to defend the interests of Greek Orthodoxy in the international arena.

The church is important in the social life of the country. In many regions of Greece, the Church organizes summer camps for children, supports youth events, and helps families in crisis situations. Its support for educational programs aimed at promoting Orthodox values in modern society seems to be especially important.

The study describes that Greek Orthodoxy is represented not only by the Orthodox Church of Greece. In addition to it, there is also another national Orthodox church – the Orthodox Church of Cyprus, an autocephalous local church, which occupies 10th place in the diptych of local Orthodox churches.

The important role played in the church and cultural life of the country by monasteries, which act as centers of spiritual life and pilgrimage, is analyzed. Greek monasteries, represented primarily by the Athos Monastery, have long had a significant influence on the spirituality and traditions of the entire Orthodox Church.

It is studied that although in recent decades the process of secularization in Europe and in Greece in particular has been intensifying, and some of the youth are moving away from the traditional parental religion, the Greek Orthodox Church retains its great influence in Greek society.

Key words: Greek Orthodoxy, Greek Orthodox Church, model of state-church relations, church, state, religion, Greece.

Постановка проблеми. Офіційною релігією в Грецькій республіці є православ'я, а роль домінуючої церкви виконує Елладська православна церква, до якої належить, за деякими даними, понад 95% населення країни. Вона інституційно присутня в усіх адміністративних регіонах і містах, а в багатьох віддалених регіонах і невеликих селах Елладська православна церква є єдиною активною інституцією в громаді – не тільки в релігійному, а й у соціокультурному і навіть у політичному плані. Тому, дослідження ролі грецького православ'я та Елладської православної церкви є важливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато вітчизняних та зарубіжних вчених досліджували проблематику грецького православ'я. Серед них: Головащенко С. І., Лубська М. І., Саган О. Н., Константелос Д. Дж., Папастатіс Ч. К., Рудометоф В. Н., Томкінсон Джон Л., Уер Т. та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Домінуюча в Греції Елладська православна церква була і залишається важливим чинником збереження греками своєї національної ідентичності. Незаперечною є її роль у піднесенні суспільної моралі та християнському вихованні, також залишається багато інших невирішених раніше частин загальної проблеми, які повинні бути дослідженими, такі як: грецьке православ'я та Елладська православна церква в суспільно-політичному житті в Греції та його роль для країни.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є проаналізувати роль та місце грецької православної церкви та Елладської православної церкви в Греції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якщо не брати до уваги місцеву адміністрацію та правоохоронні органи, православна церква демографічно та адміністративно набагато випереджає за своїм значенням будь-які інші інституції держави чи громадянського суспільства. Таке становище Елладська православна церква зберігає з початку 1990-х рр. і постійно намагається посилити свої позиції і свій вплив. З огляду на це не дивно, що будь-який аналіз державно-церковних відносин у Греції здебільшого стосується відносин із державою саме цієї Церкви [10].

Між тим, грецьке православ'я представлене не тільки Елладською православною церквою. Крім неї, функціонує також інша національна православна церква – Православна церква Кіпру, автокефальна помісна церква, яка посідає 10-е місце в диптиху помісних православних церков. Її автокефалію було визнано ще в 431 р. на Ефеському соборі, хоча точно невідомо, чи була ця Церква колись частиною Антіохійської церкви. Крім зазначених двох національних грецьких автокефальних церков, систему грецького православ'я складають також чотири давні церкви – Православна церква Константинополя (Вселенський патріархат), очолювана Константинопольським патріархом, Православна церква Александрії, Православна церква Антіохії (ця церква етнічно дуже слабо пов'язана з грецьким православ'ям, оскільки переважну більшість її вірників і священиків становлять араби), а також Православна церква Єрусалиму. Вселенський патріархат у грецькій богословській літературі часто називають Великою церквою Христовою, у літургії вона використовує грецьку мову. Єрусалимська православна церква посідає 4-е місце в диптиху автокефальних помісних церков і також використовує в літургії візантійський обряд і грецьку мову. У складі Єрусалимського патріархату функціонує також Православна церква Синаю, що поширює свою юрисдикцію на території Синайського півострова. Зрештою, характеризуючи грецьке православ'я в цілому, слід вказати й на чотири єпархії Константинопольського патріарха: це грецькі православні архієпископства Тіатіри та Великобританії, Італії і Мальти, Америки, Австралії (рис. 1) [2; 3; 4].

Щодо Елладської православної церкви, то вона має складну структуру і систему управління. Останню становлять Священний синод ієрархів, Постійний священний синод, Генеральна церковна асамблея, Центральна церковна рада, Синодальна адміністрація. Православні ієрархи Греції поділяються на ієрархів Елладської церкви (42 особи) та ієрархів Вселенського престолу (35 осіб). У розпорядженні Елладської православної церкви перебувають близько 7,5 тис. храмів, 170 чоловічих (у складі 1250 ченців) та 130 жіночих (у складі 1750 черниць) монастирів, два богословські факультети, 7 інститутів, 8 семінарій, а також Інститут візантійського музикознавства. Також Елладській церкві належать численні земельні ділянки, готелі та інші об'єкти [1, с. 333]. Її предстоятелем станом на сьогодні є архієпископ афінський і всієї Еллади Ієронім II (Ліапіс).

Важливу роль у церковному і культурному житті країни відіграють монастирі, які виступають центрами духовного життя і паломництва. Грецькі монастирі, представлені насамперед Афонським монастирем, здавна справляли значний вплив на духовність і традиції всієї православної церкви.

Монастирі, зокрема, беруть участь у збереженні традиційних видів мистецтва, таких як іконопис і рукоділля, що сприяє, крім іншого, збереженню унікальних технік і стилів мистецької роботи, які протягом багатьох століть передавалися з покоління в покоління. Церква організовує виставки, присвячені традиційному церковному мистецтву, і допомагає знайомити молодь із багатою культурно-історичною спадщиною Греції [6].

В часи економічної скрути (2009–2015 рр.) Елладська православна церква стала надійною підтримкою для багатьох грецьких сімей, які опинилися в тяжкому становищі. Реалізовуючи свої численні ініціативи, вона організовувала заходи з надання безкоштовних обідів та іншої допомоги безробітним, особам похилого віку, біженцям. Через місцеві парафії Церква допомогла забезпечити базові потреби великої кількості людей, що полягали в їжі, одязі, ліках [5].

Однією з важливих особливостей грецького православ'я традиційно є його залученість до розв'язання медичних питань. Православна церква організовує візити священиків, котрі надають психологічну і духовну підтримку пацієнтам у лікар-

Рис. 1. Карта юрисдикції православних релігійних інституцій на території Греції

нях та реабілітаційних центрах, забезпечуючи їм постійну духовну опіку.

Крім того, Церква активно організовує благодійні акції для збору коштів на медичне обладнання та підтримку важкохворих пацієнтів, бере участь у розробці реабілітаційних програм для людей, які переживають психологічні та соціальні кризи [9].

Пильну увагу Елладська православна церква приділяє конфесійній освіті та релігійно-моральному вихованню молоді. В рамках даного напряму робот вона реалізує освітні ініціативи та здійснює фінансове забезпечення освітнього процесу.

Хоча останніми десятиліттями процес секуляризації в Європі і зокрема в Греції посилюється, і частина молоді відходить від традиційної батьківської релігії, Елладська православна церква зберігає свій великий вплив у грецькому суспільстві. Вона прагне подолати ці виклики часу, використовуючи сучасні засоби масової інформації для поширення свого послання та активно взаємодіючи з молоддю. Це один із способів, в які Православна церква намагається інтегруватися в сучасні суспільні відносини в сучасних умовах, зберігаючи водночас свою духовну спадщину і релігійні традиції, дбаючи про «чистоту віри» [8, p. 67–90].

Елладська православна церква має значний вплив на сімейне життя та зміцнення його морально-етичних підвалин.

Представники Елладської православної церкви беруть участь у публічних дебатах і дискусіях і мають можливості висловлювати свою позицію щодо важливих питань життя соціуму, таких як освіта, імміграція, безробіття, соціальний захист населення тощо [9].

Не менш важливу роль Елладська православна церква відіграє і в міжнародних міжконфесійних відносинах. Можна констатувати, що останнім часом її відносини зі Святим Престолом, з римокатолицькою церквою та іншими християнськими спільнотами поступово покращуються, що посилює її роль у міжрелігійному діалозі.

Необхідно ще раз наголосити на тому, що Елладська православна церква вкрай серйозно ставиться до збереження свого впливу і своєї ролі у грецькому суспільному житті в сучасних умовах посилення процесів секуляризації і загального зниження релігійності населення. Таке ставлення зумовлює прагнення модернізувати свою діяльність за багатьма напрямами, впроваджувати нові форми роботи з молоддю.

Грецька держава та Елладська православна церква плідно співпрацюють у розробці і впровадженні моральних норм принаймні в декількох сферах. Так, у сфері сім'ї та шлюбу вони спільно працюють над захистом і зміцненням даного інституту, активно виступають за збереження традиційних сімейних цінностей.

У сфері виховання і соціалізації молодого покоління їх спільні зусилля спрямовані на захист прав дітей, проти будь-яких проявів насильства над ними. Також вони тісно співпрацюють у сфері боротьби зі злочинністю, виступаючи за справедливість і милосердя. Щодо царини культури, то співпраця держави і Церкви зосереджена переважно у сферах охорони культурної спадщини країни та розвитку релігійного туризму [7, с. 22–31].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Щодо співпраці Елладської церкви з Грецькою державою, то вона найактивніше підтримується і розвивається у сферах захисту інституту сім'ї та шлюбу, протидії насильству над дітьми, боротьби зі злочинністю, охорони культурної спадщини країни та розвитку релігійного туризму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Головащенко С. І. Історія християнства: курс лекцій. Київ: Либідь, 1999. 352 с.
2. Лубська М. І. Християнські церкви: устрій і правовий статус. Київ: Центр учбової літератури, 2018. 728 с.
3. Саган О. Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ: Світ Знань, 2004. 910 с.
4. Constantelos D. J. The Greek Orthodox Church: Faith, History, and Practice. New York: Seabury Press Publisher, 1967. 127 p.
5. Eastern Orthodoxy. *Britannica (Encyclopedia Britannica)*: Definition, Origin, History & Facts. Written by J. Meyendorff. URL: https://www.britannica.
6. com/topic/Eastern-Orthodoxy.
7. Eastern Orthodoxy in a Global Age. Tradition Faces the 21st Century. V. Roudometof, A. Agadjanian, J. Pankhurst (eds.). Walnut Creek, California: Alta Mira Press, 2005. 304 p.
8. Papastathis Ch. K. State-Church Relations in Greece. Релігійна свобода. 1996. № 1996. С. 22-32.
9. Roudometof V. N. Greek Orthodoxy, Territoriality, and Globality: Religious Responses and Institutional Disputes. *Sociology of Religion*. 2008. Vol. 69. P. 67–91.
10. Tomkinson John L. Between Heaven and Earth: The Greek Church. Athens: Anagnosis, 2004. 160 p.
11. Ware T. The Orthodox Church. 2nd ed. London: Penguin Group, 1993. 368 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 37.017:32(438).004.2-055.2
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.20

ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАМ'ЯТІ В ПОСТКОМУНІСТИЧНИЙ ПЕРІОД

HISTORICAL POLICY OF THE SLOVAK REPUBLIC: TRANSFORMATIONS OF MEMORY IN THE POST-COMMUNIST PERIOD

Петраков М.О.,
кандидат політичних наук,
докторант кафедри політичних наук і права
Державного закладу «Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського»

Статтю присвячено визначенню специфіки процесів формування та еволюції політики пам'яті у Словаччині після 1989 року, з особливою увагою до того, як змінювався офіційний історичний наратив у відповідь на демократичні перетворення, євроінтеграційний курс, зростання політичної поляризації. Текст представляє дослідження політики національної пам'яті в Словаччині, її символічних ресурсів, інституціоналізації та практичної реалізації в історичному, культурному й політичному контекстах XX–XXI століть. Методологія ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує історичний аналіз, культурологію, соціально-політичні дослідження та аналіз політики пам'яті як форми конструювання колективної ідентичності. Перший підрозділ статті розкриває значення історичних символів і пам'яті про ранні слов'янські державні утворення, а також національного відродження XIX–XX ст. як базових елементів словацької ідеї державності. Другий підрозділ присвячено святковим і пам'ятним дням, які віддзеркалюють наратив національної пам'яті, поєднуючи політичні, релігійні й етичні аспекти. Третій підрозділ аналізує роль Інституту національної пам'яті і законодавчих інструментів у відтворенні колективної пам'яті. У заключній частині розглядається сучасний політичний контекст (2015–2025) трансформації політичного спектру Словаччини, конкуренція наративів пам'яті, їхня політична інструменталізація і взаємодія з європейськими дискурсами. Висновки свідчать, що у висвітленні репресивних практик XX століття Словаччина балансує між осмисленням та забуттям. Роль європейських дискурсів пам'яті є помітною, однак національний рівень часто виявляє опір транснаціональним рамкам, зберігаючи сильні локальні ідентичності та історичні міфи. Словацька політика пам'яті перебуває в динаміці – між історичним переглядом, політичною інструменталізацією та поступовою інтеграцією у ширший європейський контекст.

Ключові слова: історична політика, меморіальна політика, політика пам'яті, політичний процес, національна ідентичність, політична інструменталізація, інститут національної пам'яті, європейська інтеграція, Словаччина.

The article is devoted to identifying the specifics of the processes of formation and evolution of memory policy in Slovakia after 1989, with particular attention to how the official historical narrative has changed in response to democratic transformations, the Euro-integration course, and growing political polarization. The text presents a study of national memory policy in Slovakia, its symbolic resources, institutionalization, and practical implementation in the historical, cultural, and political contexts of the 20th–21st centuries. The methodology is based on an interdisciplinary approach combining historical analysis, cultural studies, socio-political research, and analysis of memory policy as a form of constructing collective identity. The first section reveals the significance of historical symbols and memory of early Slavic state formations, as well as the national revival of the 19th–20th centuries as foundational elements of the Slovak state idea. The second section is devoted to holidays and commemorative days that reflect the national memory narrative, combining political, religious, and ethical aspects. The third section analyzes the role of the Institute of National Memory and legislative instruments in reproducing collective memory. The concluding part considers the contemporary political context (2015–2025), the transformation of Slovakia's political spectrum, competition of memory narratives, their political instrumentalization, and interaction with European discourses. The conclusions indicate that in representing repressive practices of the 20th century, Slovakia balances between reflection and oblivion. The role of European memory discourses is noticeable, yet the national level often resists transnational frameworks, preserving strong local identities and historical myths. Slovak memory policy remains dynamic – between historical revision, political instrumentalization, and gradual integration into the broader European context.

Key words: historical policy, memorial policy, memory policy, political process, national identity, political instrumentalization, Institute of National Memory, European integration, Slovakia.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність дослідження зумовлена значенням історичної політики як інструменту формування національної ідентичності, легітимації політичних режимів та впливу на громадську думку в країнах Центральної Європи. У випадку Словацької Республіки політика пам'яті набула особливої ваги в умовах переосмислення історичного минулого, зокрема спадщини режиму Йозефа Тісо, суперечливої ролі Словацької держави в 1939–1945 роки, періоду комуністичного панування. Суспільні дискусії щодо трактування цих подій, процеси реабілітації або, навпаки, засудження окремих історичних постатей і символів, демонструють, що минуле не є закритим, і активно використовується в сучасній політичній боротьбі. На тлі посилення євроскептицизму, популізму та ревізіоністських тенденцій у Словаччині аналіз транс-

формації колективної пам'яті є необхідним для розуміння не лише внутрішньополітичної динаміки країни, а й ширших процесів ідентифікаційної переорієнтації в регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Дослідження політики пам'яті в Словаччині формувалося як міждисциплінарний напрям, у якому поєднуються підходи історичної науки, культурології, соціології та політичної науки. Починаючи з 1990-х років, після падіння комуністичного режиму, словацькі науковці почали активно звертатися до теми колективної пам'яті, спроб репрезентації минулого у публічному просторі та трансформації історичних наративів відповідно до нових ідеологічних рамок.

Один із перших теоретичних імпульсів для осмислення минулого в нових умовах надав І. Каменець, який досліджував феномен Голокосту в свідомості словацького суспільства. У праці «Феномен голокосту в історіографії, в мистецтві та в свідомості словацького суспільства» (2008) І. Каменець наголосив на необхідності переосмислення сторінок історії, зокрема співпраці Словацької держави 1939–1945 рр. із нацистським режимом [10]. Він акцентував увагу на тому, як події Другої світової війни відображаються в музеях, пам'ятниках, шкільній освіті та політичному дискурсі. Паралельно з цим А. Кургайцова у статті «Дослідження історичної пам'яті у Словаччині» (2012) проаналізувала тенденції вивчення історичної пам'яті в Словаччині, окресливши основні теми: формування місць пам'яті, роль держави у виборі об'єктів комеморації, а також вплив постсоціалістичних трансформацій на ідеологізацію минулого [12]. Її праця стала спробою створити концептуальну рамку для вивчення політики пам'яті в академічному середовищі. Кургайцова визнала, що «дослідження історичної пам'яті все ще є відносною новинкою у Словаччині, …традиція досліджень історичної пам'яті дуже молода» [12, с. 77]. Після падіння соціалістичного режиму, за визначенням Кургайцової, «завданням словацьких дослідників стало критичне переосмислення комуністичного минулого та інтеграція в європейську науку» [12, с. 78]. Кургайцова звернула увагу, що історіографія в Словаччині інституціоналізувалася лише після 1918 р., Словацька академія наук була заснована лише у 1942-му р., методологічний вплив міжвоєнного періоду був слабким. Історики Б. Полла, М. Потема, Ю. Месарош, Я. Тібенський, Л. Тайтак працювали над вивченням словацької національної історії XIX століття. Після 1989 р. історіографія звільнилася від ідеологічного тиску, і після створення Словацької Республіки у 1993 р. політична кон'юнктура стимулювала повернення до національних міфів, героїзації минулого. Словацькі історики поступово долучилися до міжнародної спільноти через участь у Міжнародних конгресах історичних наук, відбувся перехід до плюралістичних підходів завдяки роботі наукових установ у Братиславі, Кошицях, Банській Бистриці та дослідницьких центрів з історії Центральної і Східної Європи. Тематика історичної політики та пам'яті висвітлюється у фахових виданнях Historický časopis, Словацька етнографія, Людські справи, Історія культури, Людина і суспільство.

Наприкінці 90-х років XX ст. словацькими істориками Л. Ліптаком та Р. Голцем було поставлене питання «Яка історія нам потрібна?», що свідчило про актуалізацію питань історичної політики та політики пам'яті. У 1997 р. Л. Ліптак вказував, що словацька історіографія залишається залежною від політичної коньюктури. Десять років по тому Р. Голець вказав на методологічний хаос в історіографії Словаччини і визначив групи істориків: 1) тих, хто продовжував працювати над політичною історією, і 2) тих, хто заглибився в соціальну історію та теорію на основі міждисциплінарності [12, с. 80]. За словами Ю. Подоби, в привілейованому становищі через статус «нових» наук, перебували соціологія, філософія та політологія, дослідження в межах яких обговорювалися форми історичної пам'яті. Водночас, дослідження ідентичностей та пам'яті стали об'єктом уваги етнологів, фольклористів, антропологів, часто, на основі спільних проектів А.Бітушікова, Й.Дарулова, К.Коштялової, К.Попелкової, П.Салнера, та ін., а також істориків (Е. Маннової). Їхні роботи зосереджуватися на факторах, що визначають стосунки між людьми та містами, на символічних, іноді міфічних, поглядах на міські структури та зміну «пам'яті міст».

Окремим напрямом у словацькій історіографії став аналіз міжетнічної пам'яті та політики щодо національних меншин, що представлено у працях Ш. Сутая, таких як «Нація та національності в Словаччині: стан досліджень після 1989 р. та їх перспективи» [18] та Р. Мокрика «Президент Едвард Бенеш: драма в трьох діях» [6]. Ці автори вивчають, як після 1989 р. змінювався дискурс щодо угорської, німецької, ромської меншин в контексті наслідків Бенешевих декретів – 143 законодавчих актів, виданих президентом Чехословацької республіки Едвардом Бенешем у 1940–1945 рр., переважно в період його перебування в еміграції, а також після повернення до Праги в 1945 році. Близько 30 декретів Бенеша мали вирішальне значення для встановлення післявоєнного політичного і правового порядку в Чехословаччині, ліквідації наслідків окупації, покарання колаборантів, конфіскації майна та радикальної зміни етнічного складу населення. Декрети декларували юридичну неперервність Першої Чехословацької республіки, оголошуючи Мюнхенську угоду 1938 р.

недійсною з моменту її підписання, а всі акти Протекторату Богемії і Моравії та Першої Словацької республіки – такими, що не мають юридичної сили. На цій підставі було ухвалено низку актів, що позбавляли громадянства етнічних німців і угорців, які не довели свою лояльність до Чехословаччини, а також конфіскували їхнє майно без будь-якої компенсації. Найвідомішими є декрети № 16/1945 «Про покарання нацистських злочинців, зрадників та їхніх помічників та про надзвичайні народні суди», № 33/1945 (про втрату громадянства особами німецької та угорської національності, котрі колаборували з агресором), декрети № 12/1945 (про конфіскацію майна німців і угорців), № 108/1945 (про конфіскацію майна ворожих організацій та осіб), а також № 5/1945 (про продовження чинності довоєнного правопорядку). На основі декретів Бенеша було здійснено виселення понад трьох мільйонів судетських німців і десятків тисяч угорців з території Чехословаччини. Формально ці дії здійснювалися з санкції союзників (відповідно до рішень Потсдамської конференції), однак супроводжувалися самосудом і порушенням базових прав людини. Паралельно було проведено націоналізацію галузей економіки під гаслом «очищення» країни від фашистського впливу та олігархічного капіталу.

Дослідження Ш. Сутая та Р. Мокрика дозволяють простежити, як історична пам’ять впливає на міжетнічну політику [6; 12]. Важливі ці дослідження і тому, що термін «Бенешові декрети», який до сьогодні стійко асоціюється, перш за все, із вигнанням німецької меншини з повоєнної Чехословаччини, звинуваченнями на адресу Е. Бенеша щодо застосування принципу «колективної вини» до «воєнних злочинів». Резонанс цієї теми й в сучасних Словаччині та Чехії важко переоцінити. Тема «Бенешових дектертів» несподівано стала л ключовою під час президентських виборів у 2013 році, коли, як зазначає Р Мокрик, «майбутній президент Чехії Мілош Земан втягнув свого противника на дебатах Карла Шварценберга в історичну дискусію саме про тзв. «Бенешові декрети»» [6]. Шварценберг різко констатував, що за такі дії, як вчинив Е. Бенеш у 1945 р.і, сьогодні люди потрапили б у Гаазький трибунал, тоді як Земан зайняв позицію прихильника Е. Бенеша, що поховало шанси К. Шварценберга на пост глави держави. За спостереженням Мокрика, у більшості випадків Бенеш не був автором декретів, але затверджував їх як глава уряду у вигнанні. Після звільнення Чехословаччини він керував країною через президентські декрети, які мали силу закону до скликання парламенту. У березні 1946 р. всі ці декрети були затверджені Тимчасовими національними зборами [6].

На початку 2000-х років Х. Глошкова порушила питання усної історії як засобу дослідження пам’яті на локальному рівні в праці «Усна історія у створенні історичної пам'яті» – дослідження усної пам'яті як частини «національної» пам'яті словацького народу» [8]. Її дослідження виявили, що спогади очевидців часто суперечать офіційним наративам, що відкриває можливість для плюралізації історичної свідомості.

У 2010-х роках з’являється хвиля так званої «ревізіоністської» історіографії, серед якої виділяється М. Лацко. Його праці «Чому словакам сьогодні не дозволяють згадати про власну державність» (2015) та публікації на основі щоденників солдатів Словацької армії на Східному фронті (2020) демонструють спробу переосмислення ролі Словацької держави під час Другої світової війни [13; 14]. Лацко намагається представити її не лише як сателіта нацистської Німеччини, а як актора, що прагнув власної ідентичності. Його підхід часто критикується за націоналістичні інтонації.

Окрему увагу заслуговує дослідження П. Махо, який у праці «Мілан Растислав Штефанік в головах і серцях: феномен національного героя в історичній пам’яті» (2011) аналізує конструювання національного героя в суспільній уяві [15]. Він доводить, що образ Штефаника був сакралізований і вкорінений у державну ідентичність як позитивна константа історичної пам’яті. Через символічну постать Штефаника простежується механізм формування консенсусної історії, яка слугує інструментом легітимації державності.

В 2013 р. Т. Сніґон в розділі «Впровадження посткомуністичної національної пам'яті в Чеській Республіці та Словаччині» представив аналіз двох прикладів інституціоналізації «національної пам'яті» в Чеській Республіці та Словаччині після падіння комунізму та розпаду Чехословаччини, зосереджуючись на документах, які створюють правову основу для такої інституціоналізації, та на основних дійових особах, які ініціювали рішення про створення цих інститутів. Автор стверджу, що хоча початкові причини, що пояснювали необхідність створення цих нових інститутів у Братиславі та Празі, визначалися спочатку як моральні та наукові, інститути стали передусім ідеологічними інструментами нових правлячих посткомуністичних еліт, що служили для централізації контролю над колективною «національною» пам'яттю [17, с. 97–124].

Значний внесок у розвиток критичного підходу до історичної репрезентації зробила Е. Маннова. У монографії «Минуле як супермаркет? Способи представлення та оновлення історії Словаччини» (2019) вона вказала на комерціалізацію історії у формах масових реконструкцій, туристичного брендингу, фестивалізації та символічного капіталу минулого [16]. Е. Маннова порівнює сучасне використання історії з супермаркетом, де кожен може «вибрати» зручне минуле, а державна полі-

тика пам'яті спрямована на формування лояльного громадянина, а не на осмислення історичних правд.

Українські дослідження фрагментарно охоплюють питання історичної політики Словаччини, і відповідні дослідження, як правило, мають або регіональний, або порівняльно-аналітичний характер. У працях М. П. Макара та І. І. Миговича простежується спроба концептуалізації українсько-словацьких відносин крізь призму етнополітичної історії Закарпаття [4]. Ці дослідження містять цінні спостереження щодо ролі історичної пам'яті у формуванні транскордонної ідентичності та взаємного сприйняття в умовах післясоціалістичного простору. І. Боровець у монографії (2012) аналізує становлення Словацької держави часів Тісо (1939–1945), висвітлюючи питання легітимації режиму, колабораціонізму, пам'яті про Голокост та політичних міфів, які стали частиною сучасного історичного наративу Словаччини. Робота має значний потенціал для аналізу сучасної політики пам'яті в країні [1]. Дисертація І. Мартинчук (2010) є цінним джерелом щодо еволюції політичного режиму Словаччини після 1993 року, де побіжно згадуються символічні процеси формування національної ідентичності та історичного наративу, особливо в контексті євроатлантичної інтеграції [5]. У статті В. Бусленка (2024) досліджено сучасну зовнішню політику Словаччини у контексті російсько-української війни [2]. У роботі є аналіз внутрішньої політичної поляризації словацького суспільства, зокрема в площині пам'яті про Другу світову війну та комуністичне минуле. Праці С. В. Віднянського та І. М. Сюська акцентують увагу на становищі русинів-українців у Чехословаччині та історичних формах самосвідомості, що дозволяє говорити про історичну політику як інструмент культурної інтеграції або асиміляції [3].

Отже, історіографія політики пам'яті в Словаччині характеризується спробами критичного переосмислення минулого, відкритістю до міждисциплінарності та міжнародної співпраці.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наявність численних праць з тематики політики пам'яті в Центрально-Східній Європі, окремі аспекти словацького досвіду залишаються недостатньо вивченими, зокрема комплексна інституціоналізація пам'яті, роль святкових і пам'ятних днів у формуванні національного наративу, а також взаємодія національної політики пам'яті з європейськими дискурсами. Історіографія свідчить про відсутність глибокого аналізу процесів трансформації офіційного наративу у контексті політичних зрушень останніх десятиліть, що створює потребу в системному дослідженні цих явищ.

Метою дослідження є визначення специфіки процесів формування та еволюції політики пам'яті у Словаччині після 1989 року, з особливою увагою до того, як змінювався офіційний історичний наратив у відповідь на демократичні перетворення, євроінтеграційний курс, зростання політичної поляризації.

Методологічно стаття спирається на міждисциплінарний підхід, поєднуючи елементи історичної критики, політичної науки та memory studies. Основними методами є компаративний аналіз політики пам'яті в Словаччині та інших постсоціалістичних країнах, дискурс-аналіз офіційних документів, заяв політичних лідерів, комеморативних практик, а також аналіз інституційної динаміки (зокрема діяльності УПН – Ústav pamäti národa). Такий підхід дозволяє виявити зв'язок між змінами політичного режиму, запитами суспільства і формуванням публічного історичного простору.

Символічні ресурси історичної пам'яті у процесі формування словацької національної ідеї. У центрі національного словацького наративу – ідея безперервності прагнення словаків до політичної самостійності, починаючи з ранньосередньовічних форм державного устрою.

Одним із найдавніших прикладів слов'янської державності в Центральній Європі вважається Держава Само (VII ст.), яка хоч і не була суто словацькою, але охоплювала території сучасної Словаччини та розглядається як перша політична система, що об'єднала західних слов'ян. Наступним етапом стало формування Нітранського князівства (IX ст.) – першої автономної слов'янської держави на словацьких землях, що згодом увійшла до Великої Моравії – державного утворення, яке стало джерелом християнської традиції, культурної спадщини та символом слов'янської єдності. Саме у Великій Моравії було закладено основи слов'янської писемності та духовної культури, що зумовлюється діяльністю братів Кирила і Мефодія, які у 863 р. прибули до Моравії на запрошення князя Ростислава. Вони створили першу слов'янську абетку – глаголицю – та переклали богослужбові тексти, започаткувавши традицію використання слов'янської мови в християнському культі (бронзові статуї трьох святих – Кирила, Мефодія та їх місцевого учня – Горазда в Братиславі – сьогодні розміщено на території Братиславського замку). За підтримки моравської влади було організовано підготовку місцевого духовенства, що забезпечило поширення нової писемності. У 868 р. Папа Римський офіційно визнав богослужіння слов'янською мовою, надавши місії церковну легітимність. Велика Моравія стала першою християнською державою, де богослужіння велося рідною мовою, що мало глибокі наслідки для формування культурної та духовної самобут-

ності слов'янських народів. Після смерті Мефодія учні місії поширили писемність і літургійну традицію до Болгарії, Сербії, Хорватії, Чехії, що перетворило Моравію на осередок слов'янської християнської цивілізації.

У подальші століття, незважаючи на входження словацьких земель до складу Угорського королівства, Габсбурзької монархії та Австро-Угорщини, зберігалася тяглість культурного й етнічного розвитку словаків. У XIX ст. відбулося національне пробудження, що проявилося у відновленні літературної мови, формуванні історичного наративу та політичних вимог щодо автономії. XX ст. стало періодом спроб і компромісів у реалізації словацької державності – від участі в Чехословаччині (1918), до створення Першої Словацької Республіки (1939), і зрештою до мирного здобуття повної незалежності у 1993 році.

Попри складну спадщину деяких історичних періодів, сучасна Словаччина прагне інтегрувати їх у національну пам'ять як етапи боротьби за право на самовизначення. Однією з важливих складових цієї політики є збереження матеріальної спадщини – архітектури, замків, сакральних споруд, історичних містечок, що є свідченням багатовікової державної й культурної тяглості. Національні програми реставрації замків, як-от «Let's Save Our Castles» (Zachráňme hrady) демонструють участь держави у збереженні історичного ландшафту. Бойницький, Списький, Орявський, Братиславський та інші замки реставруються й інтегруються в туристичні та освітні проєкти як носії історичної пам'яті. Так, реставрація Братиславського граду з 1953 р. до 1968 р., і друга реставрація з 2008 р. сприяли його відновленню. В 2010 р. під стінами Братиславського Граду розмістили пам'ятник Святополку на честь великого князя Моравії XIX ст., що створив державу, що включала в себе території сучасних Чехії, Польщі, Словаччини, Угорщини, Німеччини, Австрії, західної України і частини Румунії. Відновлення архітектурних ансамблів, реновація церков і монастирів, збереження сільської архітектури в Карпатському регіоні – усе це розглядається як засіб формування національної гордості та патріотизму.

У сучасній політиці пам'яті Словацької Республіки важливе місце посідає осмислення ролі панславізму як складника формування національної ідентичності у XIX столітті. Словацький панславізм, що сформувався на тлі мадяризації та утисків національних прав у межах Угорського королівства, був не лише культурно-політичним рухом, а й засобом національного самоствердження. Його ідейним натхненником став Людовіт Штур – ключова постать словацького національного відродження, який виступав за зближення слов'янських народів. Австрославізм як версія панславізму, що поєднувала ідеї національного визволення з лояльністю до Австрійської імперії в моделі федералізації Габсбурзької монархії представлений його прихильниками Й.М. Гурбаном та М. М. Годжею, які разом зі Штуром пропагували панславізм як основу словацької культурної емансипації. У сучасній Словаччині пам'ять про цих діячів підтримується на державному рівні. Їхні імена носять вулиці, школи та культурні установи, зокрема, в Братиславі, Мартіні та Трнаві. Постать Штура акцентується у шкільних програмах, меморіальних заходах і музейних експозиціях – зокрема, у Музеї Л. Штура в місті Модра.

Особлива увага в Словаччині приділяється символічному наповненню пам'яті – через популяризацію історичних постатей XX ст., наприклад, М. Штефаника – словацького астронома, політика, генерала французької армії, першого міністра оборони Чехословаччини в 1914–1918 рр.; А. Глінки – словацького католицького священика та політика клерикально-націоналістичного спрямування, відомого його активною участю у засуванні Словацького народного банку, словацького національного видавництва, політично партії, яка прагнула автономії Словаччини у рамках Чехословаччини, а пізніше – повної незалежності; Т. Земана – мученика комуністичного режиму. Завдяки зусиллям з відновлення пам'яті про національних героїв сучасна Словаччина вибудовує образ нації з глибоким історичним корінням, культурною спадкоємністю, правом на суверенітет.

Архітектура колективної пам'яті: святкові дні як інструмент формування національного наративу в Словаччині. У Словацькій Республіці політика національної пам'яті реалізується з тому числі через систематизацію та інституціоналізацію державних, святкових і пам'ятних днів, які в комплексі формують символічну історичну рамку національної ідентичності. Відповідно до Закону № 241/1993 Z. z., словацьке законодавство чітко розрізняє державні свята, святкові дні та пам'ятні дні, що дозволяє поєднувати політичну, релігійну та етичну складові в конструюванні колективної пам'яті [25].

Державні свята в Словаччині закріплюють ключові етапи національного становлення і політичного самовизначення. 1 січня як День створення Словацької Республіки символізує здобуття незалежності після розпаду Чехословаччини в 1993 році й утверджується як фундаментальна точка сучасного словацького державотворення. День Святих Кирила і Мефодія (5 липня) поєднує релігійну та культурну складові і маркує слов'янську духовну спадщину як джерело національної самобутності. Надзвичайно важливе значення має 29 серпня – День Словацького національного повстання 1944 р. проти режиму Й. Тисо – який репрезентує антифашистський наратив і слугує символом історичного опору

з 1993 р., об'єднуючи різні політичні сили навколо ідеї свободи. Інші державні свята, такі як День Конституції (1 вересня) чи День боротьби за свободу і демократію (17 листопада), акцентують на демократичних і правових засадах державності та утверджують безперервність розвитку.

Поряд з офіційними державними святами, святкові дні мають переважно релігійний або загальнокультурний характер (Різдво, Великдень, День усіх святих). Вони інтегрують Словаччину в європейський християнський цивілізаційний простір, при цьому зберігаючи баланс між секулярною державністю та глибоко вкоріненими релігійними традиціями суспільства.

Найбільш динамічною та ідеологічно навантаженою категорією є пам'ятні дні, які мають важливе значення для формування історичної свідомості, переосмислення травматичного минулого і етичного маркування національного досвіду XX століття. До таких днів належать, зокрема, День жертв геноциду ромів (13 березня), День боротьби за права людини (25 березня), День жертв комуністичного режиму (27 червня), День жертв Голокосту (9 вересня), День Реформації (31 жовтня) та інші. Хоча ці дні не є вихідними, вони мають сильний символічний потенціал і супроводжуються інформаційними кампаніями, освітніми заходами та публічними церемоніями.

Таке багаторівневе структурування календаря історичної пам'яті виконує водночас педагогічну, легітимізуючу та інтеграційну функції. Через відзначення державних свят інституалізується історична тяглість словацької державності, через пам'ятні дні – формується критичне ставлення до тоталітарних минулих режимів, а через релігійні свята – підтримується зв'язок із культурною традицією та духовною спадщиною. Це сприяє консолідації національного наративу, де Словаччина постає як демократична, європейсько орієнтована держава, що осмислила трагічні сторінки свого минулого.

Так, політика пам'яті в Словаччині є системною і спрямованою не лише на консервацію минулого, але й на його критичне осмислення як засобу моральної, правової та громадянської соціалізації. Через продумане впорядкування святкових і пам'ятних дат держава інтегрує суспільство навколо спільних цінностей – свободи, гідності, демократії, історичної правди.

Колективна пам'ять і її інституціоналізація в Словаччині. Колективна пам'ять не є монолітною конструкцією, однак для більшості держав Східної Європи характерним є прагнення до її інституціоналізації, створення символічного й нормативного розмежування між «неправильним» минулим з його тоталітарними формами правління, зокрема нацизмом і комунізмом, і «правильним» сучасним ліберально-демократичним ладом, який ототожнюється з «справжньою європейською спадщиною».

Словацька Республіка адаптувала цю модель політики пам'яті, коли у 2002 р. було створено *Інститут національної пам'яті* (Ústav pamäti národa [21]), до завдань якого належать збереження та вивчення архівів поліції та державної безпеки, які стосуються як періоду Словацької фашистської держави (1939–1945), так і комуністичного режиму Чехословацької соціалістичної республіки. Інституціоналізація політики історичної пам'яті у Словаччині була закріплена на державному рівні ухваленням Закону № 553/2002 «Про розкриття документів щодо діяльності органів державної безпеки в період з 1939 по 1989 рік та про створення Інституту національної пам'яті, а також про внесення змін до окремих законодавчих актів (Закон «Про національну пам'ять») [26].

Законодавча база Словаччини визначає підходи до оцінки тоталітарного минулого, категорії жертв і винуватців, а також механізми реабілітації. Мотиваційними підставами закону виступають: втрати, завдані злочинними режимами, традиція опору фашизму й комунізму, а також зобов'язання держави щодо відновлення справедливості. Закон чітко визначає поняття «співучасника тоталітарного режиму» – це особа, зафіксована в архівах як співпрацівник органів безпеки (1948–1989 рр.). Це обмежує трактування, не враховуючи складність мотивацій участі в репресивному апараті.

У законі визначено «період гноблення» (1939–1989) як час придушення політичних свобод та руйнування демократичних інститутів [26]. Політичні злочини тоталітарних режимів кваліфіковано як насильницькі дії з боку держави, що порушують права людини.

Особлива роль відведена Інституту національної пам'яті, уповноваженому на архівну, реабілітаційну, просвітницьку діяльність, а також надання статусу учасника антикомуністичного опору. Інститут пропагує ідеї демократії, свободи та засудження тоталітаризму. Проте зведення недемократичних режимів лише до нацизму і комунізму створює ризики політичної маніпуляції. У 2025 році Інститут продовжив активну діяльність у науковому, меморіальному та освітньому напрямах. У фокусі – теми репресій, релігійної свободи, опору, індивідуального досвіду. Меморіалізація постатей, таких як Ян Лангош, Імріх Карваш і Володимир Юкла [20; 21; 22; 24], акцентує моральний вимір історичної пам'яті. Зокрема, освітні заходи й конференції зосереджені на переосмисленні забутих сюжетів, складних біографій та подвійних репресій. Інститут активно співпрацює з європейськими структурами. Проєкти, як-от «Hi-Story Lessons», семінари для вчителів, міжнародні конференції та співпраця з Україною, вказують на інтеграцію в загальноєвропейську полі-

тику пам'яті за підтримки *Європейської мережі пам'яті та солідарності*. Водночас інституція демонструє домінування антикомуністичного наративу. Проблематика нацизму, зокрема Голокосту, представлена переважно символічно [24]. Більшість заходів присвячені комуністичному тоталітаризму.

Освітня робота охоплює шкільні посібники («Посібник для шкіл про політичні процеси в Словаччині 1948–1954 рр.» [20]), видання журналу «Пам'ять нації», включення в навчальні програми персоналій, таких як Титус Земан – символ релігійного спротиву [21]. Інститут веде архів усних свідчень, займається дослідженнями репресій духовенства. Публічна активність Інституту включає фестивалі, виставки, лекції, медійні продукти та заходи громадської участі. Листівки про злочини тоталітаризму та документальні фільми сприяють поширенню знань і формуванню критичного погляду на історію XX століття [9].

Міжнародні ініціативи Інституту переважно орієнтовані на долання комуністичної спадщини. Прикладом є підписання 20 лютого 2020 р. у Києві угоди про співпрацю між Інститутом національної пам'яті Словаччини та Службою безпеки України, яку підписали голова Правління Ян Палффі та директор архіву СБУ Андрій Когут за участі Надзвичайного і Повноважного Посла Словаччини в Україні Марека Шафіна [22]. Угода передбачає співпрацю у сфері архівних досліджень, наукових розвідок, публікації документів, що стосуються політичних репресій XX ст.. Таке співробітництво демонструє статус Інституту національної пам'яті як суб'єкта європейської політики пам'яті, і як учасника ширшого міжнародного ідеологічного альянсу. У цьому ж контексті слід згадати участь представників Інституту у засіданні Наукової та Консультативної рад Європейської мережі пам'яті та солідарності, яке відбулося 5–6 лютого 2020 р. у Варшаві. Центральним питанням обговорень стало розширення кола учасників мережі – зокрема, розглядалося приєднання Австрії, Грузії, Албанії та Чехії, що свідчить про транснаціональний характер сучасних політик історичної пам'яті [23].

Загалом, діяльність Інституту свідчить про системний характер політики пам'яті в Словаччині, орієнтованої на засудження комунізму, європейську інтеграцію та формування демократичної історичної свідомості.

Попри понад тридцятирічний період питання декомунізації після «Оксамитової революції» 1989 р. залишаються актуальними. У дослідженні Інституту громадських справ (IVO) «Через 30 років після Оксамитової революції: здобутки і втрати очима громадськості» (2018) З. Буторова підкреслює, що сучасні виклики мають радше соціально-політичний, ніж історичний характер. Символом кризи демократичної легітимності стало вбивство журналіста Я. Куцяка та його нареченої М. Кушнірової у 2018 році. У цьому контексті пам'ять про авторитарне минуле відіграє роль морального орієнтиру та засобу суспільної мобілізації [7].

«Оксамитова революція» сприймається як один із найважливіших історичних поворотів, хоча її значення у свідомості громадян Словаччини поступається іншим подіям, таким як проголошення незалежності, вступ до ЄС чи НАТО. Інші згадувані події XX століття – Друга світова війна, Празька весна 1968 року, утворення Першої Чехословацької Республіки та комуністичний переворот 1948 року – фігурують у масовій свідомості значно рідше [7]. З. Буторова звертає увагу на персональний вимір пам'яті: для багатьох «Оксамитова революція» є не лише суспільною, а й особистою віхою. Порівняльні опитування засвідчують, що для чехів визначальною подією стала незалежність Чеської Республіки (62%), тоді як у Словаччині «Оксамитову революцію» вважають ключовою близько 50% опитаних, але лише 33% надають їй особистого значення. Ностальгія за соціалізмом у Словаччині більш поширена серед літніх людей і осіб із нижчим рівнем освіти, які пов'язують той період із соціальною стабільністю. На відміну від Чехії, де домінує розрив із минулим, у Словаччині превалює еволюційний підхід до змін. Це відображає глибші відмінності у політичній культурі країн Вишеградської групи. Словаччина, як економічно слабша частина колишньої федерації, сприймає спадок соціалізму менш травматично, що зумовлює нижчий рівень протестності. Постаті, асоційовані з «Оксамитовою революцією», мають обмежену присутність у колективній пам'яті – їх згадує лише близько 20% респондентів [7].

Словаччина в європейському контексті пам'яті: транснаціональні впливи та локальні реакції. В період 2015–2025 років політичний спектр Словаччини зазнав трансформації, віддзеркалюючи суспільні запити. Цей період характеризувався циклічною зміною урядів, поляризацією суспільства та суттєвим переосмисленням історичної пам'яті в межах державної політики.

На початку цього періоду провідну позицію займала партія «Курс – соціальна демократія» (Smer-SD) на чолі з Робертом Фіцо. У 2016 р. вона перемогла на парламентських виборах, здобувши підтримку понад чверті виборців. Її успіх забезпечувався популярною соціальною риторикою, спрямованою на підвищення соціальних виплат, зниження податкового тиску та захист «простих людей». Це відповідало запиту значної частини населення – передусім тих, хто відчував соціально-економічну вразливість у контексті глобалізації та посткризового відновлення. Втім, переломний момент настав у 2018 р., коли вбив-

ство журналіста-розслідувача Яна Куцяка і його нареченої викликало масові антикорупційні протести та делегітимізувало політичну еліту, асоційовану з корупційними скандалами. Це привело до падіння рейтингу Smer-SD. У 2020 р. на хвилі громадського запиту на чесність, відкритість та справедливість перемогу здобув правоконсервативний рух OĽaNO («Звичайні люди та незалежні особистості») на чолі з Ігорем Матовичем, який сформував коаліцію з іншими правими і центристськими силами, зокрема, з SaS («Свобода і солідарність» Браніслава Ґрелінґа та Ріхарда Суліка), Sme Rodina («Ми – родина» Бориса Коллара) та «Za ľudí» («За людей» екпрезидента країни Андрея Кіски). Попри високу підтримку на початку, коаліційний уряд OĽaNO виявився нестабільним через внутрішні конфлікти, неефективну відповідь на пандемію COVID-19, політичну непослідовність. Падіння довіри призвели до розпаду коаліції вже у 2022 році. Внаслідок цього до влади в результаті позачергових парламентських виборів 2023 року повернулася Smer-SD, сформувавши уряд у союзі з помірковано-соціал-демократичною партією Hlas (відколом від Smer) та SNS (Словацька національна партія, Slovenská národná strana Андрея Данко), яка веде свою історію з 1871 р., а в сучасному вигляді з 1990 р., вважається праворадикальною націоналістичною політичною силою, ідеологія якої поєднує елементи словацького націоналізму, етнокультурного консерватизму, євроскептицизму та антиглобалізму.

Повернення Роберта Фіцо до влади супроводжувалося риторикою, спрямованою на критику західних інституцій, ЄС та НАТО, закликами до припинення військової підтримки України, що значною мірою відповідав соціальному запиту певної частини суспільства, втомленої від реформ, антикорупційної риторики без результатів та зростаючої інфляції. Електорат Фіцо складався здебільшого з громадян, які прагнули «стабільності» у формі сильної держави, соціального захисту та обмеженого впливу глобальних процесів на внутрішню політику.

Історична політика уряду Фіца в цей період зазнала значного зміщення в бік ревізіонізму через формування політики пам'яті, що частково реабілітувала період соціалізму, критикувала «ліберальну гегемонію» після 1989 року. Значну увагу уряд Фіцо приділяє ролі антифашизму та Голокосту як основі виховної і державної політики. Відвідуючи Музей Голокосту в Середі, Фіца наголошував, що пам'ять про ці події має бути невід'ємною частиною шкільної освіти. Зокрема, він зазначив: «Антифашизм і пам'ять про жертв Голокосту мають стати основою державної освітньої програми Словаччини. Кожен, хто навчається у старших класах, має … відвідати музей, щоб власними очима побачити, як нацисти і фашисти знущалися» [19]. Партія Smer-SD, яку очолює Фіцо, формувала національний наратив навколо Словацького національного повстання 1944 року. Відповідно до цього наративу, повстання постає як акт національної гордості, героїзму та боротьби з фашизмом [11]. Водночас у публічних висловлюваннях Фіцо фіксується прагнення до вибіркового історичного примирення, яке не охоплює сторінок словацької участі в тоталітарних режимах. Окрім цього, Фіцо апелює до визнання особливої ролі СРСР як визволителя під час Другої світової війни, протиставляючи цю роль негативному образу Заходу. У своїх промовах він критикував спроби «стерти історичну правду» з європейської пам'яті, зокрема звинувачував західні країни у зневажанні внеску СРСР у перемогу над нацизмом [11]. Так, історична політика Р. Фіцо поєднує акценти на словакофільстві, антифашизмі, меморіалізації Голокосту та проросійській інтерпретації результатів Другої світової війни. Опозиційні сили формують альтернативну політику пам'яті, апелюючи до цінностей Оксамитової революції, вступу до ЄС і НАТО, дотримання плюралізму.

Політичний спектр Словаччини є динамічним і відображає складні соціальні трансформації. Політичні зсуви – від популістського соціал-демократизму до антикорупційного консерватизму і знову до авторитарного соціального ревізіонізму – демонструють глибоку фрагментацію суспільства та конкуренцію за інтерпретацію не лише майбутнього, а й минулого країни.

Висновки. Політика пам'яті в сучасній Словаччині постає як багатовекторний і суперечливий процес, що формується на перетині історичних травм, національного конструювання минулого та прагнення до європейської інтеграції. Відновлення незалежності держави в 1993 році активізувало дискусії про тоталітарне минуле, зокрема про спадщину комуністичного режиму, участь Словаччини в нацистському союзі, а також про форми опору – як реального, так і символічного. Інституційна пам'ять уособлюється в діяльності Інституту національної пам'яті, музеїв, пам'ятників і видавничих ініціатив. Особливе місце у пам'яттєвому ландшафті займають спроби репрезентації жертв репресій, насамперед релігійних діячів, таких як блаженний Титус Земан, що виводить політику пам'яті за рамки лише політичного протистояння. З іншого боку, дискурс пам'яті активно використовують політичні еліти – передусім Роберт Фіцо та його партія «Смер», які схильні до емоційно насичених звернень до подій минулого, переважно з наголосом на антифашизмі та героїзованому опорі. Такі наративи іноді супроводжуються суперечливими заявами про роль Радянського Союзу, Заходу та Голокосту, що вказує на прагнення впливати на громадську свідомість через вибіркову інтерпретацію історії.

У висвітленні репресивних практик XX століття Словаччина балансує між осмисленням та забуттям. Роль європейських дискурсів пам'яті є помітною, однак національний рівень часто виявляє опір транснаціональним рамкам, зберігаючи сильні локальні ідентичності та історичні міфи. У підсумку, словацька політика пам'яті перебуває в динаміці – між історичним переглядом, політичною інструменталізацією та інтеграцією у ширший європейський контекст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Боровець І. І. Словацька держава 1939–1945 рр.: історична ґенеза та особливості розвитку. Кам'янець-Подільський: [б. в.], 2012. 248 с.
2. Бусленко В. В. Політика Словаччини щодо підтримки України в умовах військової агресії Росії. *Політичне життя.* 2024. № 1. С. 34–41.
3. Віднянський С. В., Сюсько І. М. Русини-українці в Чехословаччині: процес національного самоусвідомлення. *Український історичний журнал.* 1991. № 5. С. 45–53.
4. Макара М. П., Мигович І. І. Карпатами поріднені: нарис етнополітичної історії і сучасного стану українсько-словацьких взаємин. Ужгород: Закарпаття, 1997. 184 с.
5. Мартинчук І. Внутрішньополітичний розвиток Словацької Республіки в контексті євроатлантичної інтеграції (1993–2004 рр.): дис. … канд. істор. наук: 07.00.02. Рівненський держ. гуманіт. ун-т. Рівне, 2010. 222 с.
6. Мокрик Р. Президент Едвард Бенеш: драма в трьох діях. Історична правда. 1 червня 2021. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/06/1/159595/. (дата звернення 21.06.2025).
7. Bútorová Z., Tabery P. Osudové osmičky vo vedomí slovenskej a českej verejnosti: udalosti, obdobia, osobnosti 20 a 21 storočia. Tlačová správa. Bratislava, *Sociologický ústav SAV*. 2018. Vol. 11. Is. 6. URL: http://www.sociologia.sav.sk/podujatia.php?id=2916&r=1 (дата звернення 21.06.2025).
8. Hlôšková, H. Oral History in Creating a Historical Memory [Who, Why and How – Until Now and in the Future]. In G. Kiliánová, K. Köstlin, H. Nikitsch, R. Stoličná [eds.]: Ethnology in Slovakia at the Beginning of the 21st Century. Bratislava – Wien, 2005, pp. 103-116.
9. Informačné letáky pre študentov. Ústav pamäti národa (ÚPN). URL: https://www.upn.gov.sk/sk/informacne-letaky-pre-studentov/ (дата звернення: 29 червня 2025).
10. Kamenec, I. Fenomén holokaustu v historiografii, v umení a vo vedomí slovenskej spoločnosti. *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti. Bratislava*, 2008. С. 111–117.
11. Krekó P., Győri L., Juhász A. Memory wars and emotional politics: feel-good Holocaust appropriation in Central Europe. *Nationalities Papers*. 2021. Vol. 49, No. 6. P. 1029–1047. DOI: https://doi.org/10.1017/nps.2020.99.
12. Kurhajcová, A. Historical memory research in Slovakia. Acta Poloniae Historica. Варшава, January 2012. Ч. 106. С. 77–98. DOI:10.12775/APH.2012.106.04 https://www.researchgate.net/publication/292254501_Historical_Memory_Research_in_Slovakia (дата звернення 21.06.2025).
13. Lacko, M. Denníky a spomienky slovenských vojakov z východného frontu (1941–1945) / Zost. M. Lacko. Partizánske: O.z. Múzeum, 2020. 140 s.
14. Lacko, M. Prečo si dnes Slováci nesmú pripomínať vlastnú štátnosť. *Samostatnosť Slovenska. 75 rokov.* Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2015. С. 11–17. URL: https://portal.research.lu.se/en/publications/implementing-post-communist-national-memory-in-the-czech-republic (дата звернення: 18.07.2025).
15. Macho, P. Milan Rastislav Štefánik v hlavách a srdciach: fenomén národného hrdinu v historickej pamäti. Bratislava, 2011. 209 с.
16. Mannová, E. Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska. Bratislava: VEDA, SAV, 2019. 458 с.
17. Sniegon T. Implementing Post-Communist National Memory in the Czech Republic and Slovakia // European cultural memory post-89 / ред. C. Mithander, J.Sundholm. Amsterdam: Rodopi, 2013. С. 97–124. DOI: https://doi.org/10.1163/9789401208895_006
18. Šutaj, Š. Národ a národnosti na Slovensku: stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy. Prešov: Universum, 2004. 329 s.
19. Tesař J. The Politics of Memory in Slovakia: The Appropriation of Holocaust Education and Antifascist Resistance. Cambridge University Press. 2022. URL: https://www.cambridge.org/core/journals/nationalities-papers/article/memory-wars-and-emotional-politics-feel-good-holocaust-appropriation-in-central-europe/436ED9EC658D7AFB2A025EE3B46128AB (дата звернення: 24.07.2025).
20. ÚPN vydal príručku pre školy – Politické procesy na Slovensku v rokoch 1948–1954. Ústav pamäti národa (ÚPN). URL:https://www.upn.gov.sk/sk/upn-vydal-prirucku-pre-skoly---politicke-proce-sy-na-slovensku-v-rokoch-1948---1954/ (дата звернення: 24.07.2025).
21. Ústav pamäti národa URL: https://www.upn.gov.sk/(дата звернення: 24.07.2025).
22. Ústav pamäti národa získa prístup k materiálom represívnych zložiek Sovietskeho zväzu nachádzajúcich sa v archívoch na Ukrajine. Ústav pamäti národa (ÚPN). URL: https://www.upn.gov.sk/sk/ustav-pamaeti-naroda-ziska-

pristup-k-materialom-represivnych-zloziek-sovi-etskeho-zvaezu-nachadzajucich-sa-v-archivoch-na-ukrajine/ (дата звернення: 24.07.2025).

23. Vo Varšave rokovali orgány Európskej siete Pamäť a solidarita. Ústav pamäti národa (ÚPN). URL: https://www.upn.gov.sk/sk/vo-varsave-rokovali-organy-europskej-siete-pamaet-a-solidarita/ (дата звернення: 24.07.2025).

24. Z činnosti. Ústav pamäti národa (ÚPN) URL: https://www.upn.gov.sk/sk/z-cinnosti/ (дата звернення: 24.07.2025).

25. Zákon č. 241/1993 Z.z. o štátnych sviatkoch, dňoch pracovného pokoja a pamätných dňoch. Slov-Lex – právny a informačný portál. URL: https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1993/241/20230101 (дата звернення: 17.07.2025).

26. Zákon č. 553/2002 "Zákon o sprístupnení dokumentov o činnosti bezpečnostných zložiek štátu 1939–1989 a o založení ústavu pamäti národa a o doplnení niektorých zákonov (zákon o pamäti národa)". Zakony pre ludi. URL: https://www.zakonypreludi.sk/zz/2002-553 (дата звернення: 17.07.2025)

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 323
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.21

МОБІЛІЗАЦІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД І УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

MOBILISATION OF PUBLIC OPINION AS A POLITICAL TOOL FOR ECONOMIC SECURITY: FOREIGN EXPERIENCE AND UKRAINIAN REALITIES

Пустовар В.В.,
докторант
Навчально-наукового інституту права та політології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

У статті досліджено феномен мобілізації громадської думки як ефективного політичного інструменту реалізації економічної політики та забезпечення економічної безпеки держави. Автор розкриває роль громадської думки як соціального інституту, що здатен формувати підтримку або опір щодо економічних реформ, впливаючи на характер державної політики в умовах демократичного устрою.

Здійснено аналіз зарубіжного досвіду, зокрема прикладів успішної мобілізації громадськості у Швеції, США, Польщі та Німеччині, що дозволило забезпечити суспільне схвалення складних економічних реформ. Виокремлено ключові механізми мобілізації, такі як широкі інформаційні кампанії, публічні консультації, інституціоналізований діалог з громадянами та залучення експертного середовища.

Окрему увагу приділено впливу громадської думки на формування економічної безпеки. Автор доводить, що підтримка громадськості є вирішальним фактором у процесі імплементації стратегічних економічних рішень, зокрема у сферах енергетичної незалежності, фінансової стабільності, реформування податкової системи та боротьби з корупцією.

Показано, що в умовах політичної поляризації, економічної нестабільності або зовнішніх загроз громадська думка може як консолідувати суспільство навколо цілей національного розвитку, так і стати джерелом тиску на владу, змушуючи її адаптувати політичний курс. Висвітлено приклади соціальних рухів і протестних кампаній, які стали каталізатором змін економічної політики.

Особливий акцент зроблено на потенціалі громадської думки в Україні, яка після 2014 року активно залучається до реалізації антикорупційних реформ, прозорого управління та інституційного оновлення. Показано, що демократичні інструменти комунікації між владою і громадянами мають ключове значення для зміцнення економічної самодостатності та захисту національних інтересів.

Ключові слова: громадська думка, економічна безпека, економічні реформи, політичні інститути, інформаційна кампанія, соціальні рухи, антикорупційна політика, національні інтереси, демократичне врядування.

The article examines the phenomenon of mobilising public opinion as an effective political tool for implementing economic policy and ensuring the economic security of the state. The author reveals the role of public opinion as a social institution capable of shaping support or resistance to economic reforms, influencing the nature of state policy in a democratic system.

An analysis of foreign experience is carried out, in particular examples of successful mobilisation of the public in Sweden, the USA, Poland and Germany, which made it possible to ensure public approval of complex economic reforms. Key mobilisation mechanisms are highlighted, such as broad information campaigns, public consultations, institutionalised dialogue with citizens and the involvement of experts.

Special attention was paid to the influence of public opinion on the formation of economic security. The author argues that public support is a decisive factor in the implementation of strategic economic decisions, particularly in the areas of energy independence, financial stability, tax reform and the fight against corruption.

It is shown that in conditions of political polarisation, economic instability or external threats, public opinion can both consolidate society around national development goals and become a source of pressure on the authorities, forcing them to adapt their political course. Examples of social movements and protest campaigns that have catalysed changes in economic policy are highlighted.

Particular emphasis is placed on the potential of public opinion in Ukraine, which since 2014 has been actively involved in the implementation of anti-corruption reforms, transparent governance and institutional renewal. It is shown that democratic instruments of communication between the authorities and citizens are key to strengthening economic self-sufficiency and protecting national interests.

Key words: public opinion, economic security, economic reforms, political institutions, information campaign, social movements, anti-corruption policy, national interests, democratic governance.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальної нестабільності, зростання соціальних ризиків та політичної поляризації дедалі більшої актуальності набуває проблема забезпечення економічної безпеки держави як ключової передумови її сталого розвитку. Економічна політика, що формується і реалізується політичними інститутами, вимагає не лише внутрішньої цілісності та стратегічної узгодженості, а й широкої суспільної підтримки. У демократичних суспільствах ця під-

тримка здебільшого досягається через активну мобілізацію громадської думки, яка є водночас і ресурсом, і механізмом легітимації складних політичних рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах дослідження було проаналізовано праці провідних науковців, які зробили істотний внесок у вивчення взаємодії громадської думки, публічної політики та економічної безпеки. Зокрема, використано теоретичні напрацювання О. С. Дмитренка, В. Н. Набруска, С. О. Олейникова, аналітичні підходи О. Б. Бондаренка, а також праці З. В. Григорової, О. Примаченка, Є. Ткача, П. Нікіфорова, які охоплюють питання інформаційного впливу та економічної політики. Значне аналітичне значення мають також зарубіжні дослідження B. O'Farrell, O. J. Blanchard, E. M. Uslaner, M. Fraser, W. J. Ferreira de Oliveira, які ілюструють приклади успішної мобілізації громадської думки в контексті реалізації економічних реформ і підтримки політичних рішень у США, Німеччині, Польщі, Швеції, Японії та Греції.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну увагу до ролі політичних інститутів у сфері економічної політики, питання взаємодії між владою та громадськістю в контексті мобілізації громадської думки залишається недостатньо опрацьованим у науковому дискурсі. Зокрема, потребує подальшого дослідження інституційний вимір цього процесу, механізми впливу інформаційних кампаній, роль медіа та соціальних рухів у формуванні суспільної легітимації економічних рішень. У цьому контексті особливої актуальності набуває вивчення зарубіжного досвіду використання громадської думки як інструменту політичного управління та його адаптація до українських реалій в умовах багаторівневої кризи.

Формулювання цілей статті. Метою статті є з'ясування ролі мобілізації громадської думки як політичного інструменту впровадження економічних реформ та забезпечення економічної безпеки держави в умовах демократичного управління. У процесі досягнення цієї мети автор прагне проаналізувати практики залучення громадськості до процесів ухвалення економічних рішень, визначити ключові механізми впливу громадської думки на державну політику, а також узагальнити зарубіжний досвід, який може бути корисним для формування ефективної комунікаційної політики в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному світі громадська думка дедалі більше постає як чинник, здатний безпосередньо впливати на політичні процеси та стратегічні рішення урядів. Особливого значення вона набуває в контексті реалізації економічної політики, яка потребує суспільної легітимації для ефективного втілення. Мобілізація громадської думки виступає як політичний інструмент, що дозволяє консолідувати підтримку суспільства навколо реформ, подолати опір змінам та забезпечити довгострокову стабільність.

Мобілізація громадської думки для досягнення економічних цілей є важливим політичним інструментом у процесі впровадження економічних реформ. Громадська думка може стати потужним механізмом підтримки або опору реформам, що змушує політиків враховувати її в процесі ухвалення рішень. Використання громадської думки для реалізації економічних змін включає процеси інформування, маніпуляції, побудови консенсусу або створення суспільного тиску, залежно від політичних і соціальних умов у країні.

Громадська думка, як специфічний соціально-правовий інститут, може об'єднувати у собі політичні, правові, моральні, релігійні норми, що функціонують у суспільстві, впливаючи на його економічні процеси [9]. Існують численні приклади, коли уряди успішно використовували мобілізацію громадської думки для впровадження економічних реформ, що мали стратегічне значення для національних економік.

Одним із найбільш яскравих прикладів мобілізації громадської думки для досягнення економічних цілей є реформа пенсійної системи в Швеції в 1990-х роках. Після багаторічних дебатів уряд Швеції ухвалив рішення про кардинальну зміну пенсійної системи, яка зіткнулася з серйозними фінансовими проблемами через старіння населення та зростання витрат на соціальне забезпечення [19].

Політичним акторам вдалося ефективно консолідувати суспільну підтримку запропонованої реформи шляхом масштабної інформаційної кампанії, спрямованої на роз'яснення її необхідності та продемонстрування потенційних переваг нової моделі. З метою забезпечення інклюзивності процесу прийняття рішень, урядом було організовано низку громадських слухань, експертних консультацій та публічних дискусій із залученням широкого кола заінтересованих сторін.

Реформа передбачала поступовий перехід від системи з фіксованими виплатами до системи індивідуальних рахунків, що дозволило зменшити тиск на державний бюджет. Завдяки вчасній мобілізації громадської думки, уряду вдалося забезпечити широку підтримку реформи, попри початкові побоювання щодо змін.

Іншим прикладом успішної мобілізації громадської думки є податкова реформа у Сполучених Штатах Америки під час президентства Рональда Рейгана. У 1980-х роках Рейган ініціював радикальні економічні зміни, які стали відомими як "рейганоміка". Одним із головних елементів цих змін було значне зниження податків, особливо для

бізнесу та заможних громадян, з метою стимулювання економічного зростання через збільшення інвестицій та підприємницької активності [13].

Адміністрація Р. Рейгана реалізувала масштабну інформаційну кампанію, покликану сформувати громадську підтримку ідеї податкового зниження шляхом акцентування на його потенційних вигодах для всіх соціальних верств через стимулювання зайнятості та зростання доходів. Попри застереження з боку представників опозиційних політичних сил і окремих економістів, які наголошували на ризиках посилення соціально-економічної нерівності, консолідація суспільної думки та активне лобіювання з боку ділових кіл створили умови для реалізації відповідної реформи. Економічні трансформації, запроваджені в межах політики «рейганоміки», справили суттєвий вплив на соціально-економічну динаміку США та заклали підґрунтя для формування довготривалих неоліберальних підходів в економічному управлінні.

Використання громадської думки також мало значний вплив на впровадження економічних реформ у пострадянських країнах, зокрема в Польщі на початку 1990-х років. Після падіння комуністичного режиму Польща зіткнулася з серйозними економічними проблемами, такими як інфляція, безробіття та застаріла промислова база.

Щоб реформувати економіку та інтегруватися в західні ринки, уряд на чолі з прем'єр-міністром Лешеком Бальцеровичем ухвалив низку радикальних економічних реформ, які стали відомі як "шокова терапія". Бальцерович та його команда провели широку інформаційну кампанію, спрямовану на пояснення населенню необхідності болісних реформ, таких як приватизація державних підприємств, дерегуляція ринків і зниження державних витрат [6].

Попри суттєві соціальні виклики, що супроводжували процес реалізації реформ, громадська думка в цілому залишалася прихильною до урядових ініціатив, що зумовлювалося усвідомленням стратегічної важливості трансформацій для довгострокового розвитку держави. Саме завдяки такій суспільній підтримці Польща змогла успішно імплементувати масштабні економічні зміни та увійти до числа найбільш динамічних економік європейського простору.

Німеччина після об'єднання також є прикладом мобілізації громадської думки для досягнення економічних цілей. Після падіння Берлінського муру та об'єднання Західної та Східної Німеччини уряд зіткнувся з величезними економічними викликами, пов'язаними з інтеграцією економічно слабших східних земель. Уряд Німеччини на чолі з Гельмутом Колем запустив масштабну інформаційну кампанію, спрямовану на переконання громадськості в необхідності підтримки східних регіонів через масштабні інвестиції та економічні реформи [12].

Попри посилення соціальної напруги, спричинене значними фінансовими витратами на інтеграційні процеси, завдяки ефективній мобілізації громадської думки через медіаресурси та політичні кампанії було забезпечено суспільну підтримку економічних реформ. Усвідомлення громадськістю ключової ролі інтеграції в зміцненні національної єдності та стратегічного розвитку країни стало чинником, що сприяв успішній стабілізації економіки Німеччини та утвердженню її як однієї з провідних економік європейського континенту.

Загалом мобілізація громадської думки для впровадження економічних реформ є потужним інструментом у руках урядів, який дозволяє їм легітимізувати свої економічні ініціативи та забезпечити підтримку суспільства. Використання інформаційних кампаній, громадських обговорень та консультацій з ключовими зацікавленими сторонами допомагає пом'якшити опір реформам та знизити ризики соціальних протестів [8].

Крім того, в умовах демократичних політичних устроїв мобілізація громадської думки відіграє важливу роль, оскільки суспільна підтримка виступає необхідною передумовою для легітимації та реалізації політичних рішень. Практика низки держав засвідчує, що навіть складні й суспільно непопулярні економічні заходи можуть бути успішно імплементовані за умови ефективного комунікаційного супроводу, стратегічно вивіреної інформаційної політики та інституціоналізованого діалогу з громадянами.

Політичні інститути використовують мобілізацію громадськості для підвищення рівня економічної безпеки через створення умов, за яких громадська підтримка допомагає реалізовувати економічні стратегії та реформи, спрямовані на зміцнення національної економіки, зменшення вразливості до внутрішніх і зовнішніх загроз, а також забезпечення стабільності в економічній системі. Економічна безпека включає різноманітні аспекти, такі як забезпечення стійкого економічного зростання, зниження рівня безробіття, розвиток інфраструктури, забезпечення енергетичної незалежності та протидія економічним загрозам, таким як фінансові кризи або глобальні економічні шоки.

Одним із головних способів, за допомогою яких уряди використовують мобілізацію громадськості для підвищення економічної безпеки, є запуск широких інформаційних кампаній, які пояснюють громадянам важливість реалізації певних економічних реформ. Коли йдеться про структурні зміни в економіці, які можуть викликати певні тимчасові труднощі, уряди намагаються заручитися підтримкою громадськості, пояснюючи, що

короткострокові втрати є необхідними для забезпечення довгострокової економічної стабільності та безпеки [4].

Це було помітно під час економічних криз, коли уряди країн, які стикалися з фінансовими викликами, закликали населення до підтримки жорстких заходів економії, щоб уникнути більш серйозних економічних проблем у майбутньому. Під час кризи в Греції 2010-х років уряд активно використовував медіа для пояснення необхідності скорочення бюджетних витрат і реформування пенсійної системи, аргументуючи це тим, що такі заходи допоможуть зберегти економічну безпеку держави й уникнути дефолту [17].

Уряди активно застосовують інструменти мобілізації громадської думки як засіб зміцнення економічної безпеки, зокрема через формування національної економічної ідентичності та стимулювання підтримки внутрішнього ринку. Одним із поширених підходів є реалізація комунікаційних кампаній, спрямованих на популяризацію продукції вітчизняних виробників та заохочення споживачів до пріоритетного вибору національних товарів на противагу імпортованим.

У Японії після Другої світової війни, наприклад, уряд активно заохочував населення підтримувати національні підприємства, щоб відновити економіку. Це допомогло країні зміцнити внутрішній ринок і розвинути потужну промислову базу, яка забезпечила довгострокову економічну стабільність [18].

Кампанії, ініційовані урядом з метою зменшення енергетичної залежності, становлять приклад цілеспрямованої мобілізації громадської думки в інтересах зміцнення економічної безпеки держави. Забезпечення енергетичної самодостатності розглядається як стратегічно важливий компонент економічної безпеки, оскільки надмірна залежність від імпортних енергоресурсів підвищує вразливість країни до зовнішніх дестабілізаційних чинників, зокрема цінових коливань на світових енергетичних ринках або політичної турбулентності в країнах-постачальниках.

Уряди активно використовують громадську думку для підтримки ініціатив у сфері енергозбереження та розвитку відновлюваних джерел енергії, таких як сонячна або вітрова енергія. У Європейському Союзі після початку російсько-української війни 2022 року уряди багатьох країн активно просували ідеї енергетичної незалежності, закликаючи населення підтримувати заходи з енергозбереження та інвестиції у відновлювані джерела енергії. Кампанії щодо зменшення енергоспоживання стали важливою складовою стратегії зменшення залежності від російського газу, що підвищило рівень економічної безпеки [5].

Застосування механізмів мобілізації громадськості в контексті досягнення економічних цілей охоплює також сферу фінансової безпеки держави. Зокрема, уряди ініціюють інформаційно-просвітницькі кампанії, спрямовані на підвищення фінансової обізнаності населення, формування культури заощаджень та відповідального ставлення до користування кредитними ресурсами. Такі заходи сприяють зниженню рівня фінансових ризиків як на індивідуальному, так і на макроекономічному рівнях, зміцнюючи загальну стабільність фінансової системи.

В умовах фінансових криз або нестабільності уряди можуть закликати громадян вкладати кошти у внутрішні облігації або банківські депозити, щоб забезпечити стабільність фінансової системи. Під час світової фінансової кризи 2008 року уряди багатьох країн, зокрема США, Великої Британії та країн ЄС, активно використовували інформаційні кампанії для стабілізації фінансових ринків, пояснюючи населенню важливість збереження довіри до банківських установ і фондових ринків [20].

Окрім зазначених напрямів, мобілізація громадської думки відіграє суттєву роль у процесі реформування податкової системи, що є ключовим чинником забезпечення економічної безпеки держави. Формування суспільної підтримки податкових змін дозволяє підвищити легітимність реформ і сприяє їх ефективному впровадженню. Справедлива та дієва система оподаткування забезпечує стабільні фіскальні надходження, необхідні для фінансування пріоритетних державних функцій, включаючи сектор безпеки й оборони, систему соціального захисту, охорону здоров'я та освіту.

Уряди можуть проводити громадські обговорення та інформаційні кампанії, щоб залучити підтримку населення для податкових реформ, спрямованих на оптимізацію оподаткування або підвищення податкових ставок у періоди економічних труднощів. У Німеччині після об'єднання уряд запровадив спеціальний "солідарний податок", який був спрямований на фінансування інтеграції східних земель. Уряд активно залучав громадську думку, пояснюючи важливість цього податку для забезпечення національної єдності та економічної стабільності країни [14].

Окремим важливим напрямом використання мобілізації громадської думки в контексті зміцнення економічної безпеки є боротьба з корупцією. Корупція створює системні загрози для національної економіки, оскільки знижує ефективність управлінських рішень, посилює соціальну нерівність та формує несприятливе середовище для інвестиційної активності.

З метою нейтралізації цих ризиків уряди дедалі частіше вдаються до інструментів суспільної мобілізації як засобу підтримки антикорупційних ініціатив, орієнтованих на забезпечення прозорості, підзвітності та результативності державної політики. У цьому процесі активна участь громадян-

ського суспільства набуває особливої ваги: громадяни залучаються до незалежного моніторингу діяльності органів влади, підтримують функціонування автономних антикорупційних інституцій та сприяють утвердженню етичних норм у публічному управлінні та приватному секторі.

В Україні після 2014 року уряд активно залучав громадськість до боротьби з корупцією через створення незалежних антикорупційних інституцій і впровадження прозорих процедур для державних закупівель, що сприяло підвищенню економічної безпеки [1].

Влада активно використовує мобілізацію громадської думки як інструмент забезпечення підтримки довгострокових економічних стратегій, орієнтованих на зміцнення економічної безпеки держави. Йдеться, зокрема, про програми інноваційного розвитку, стимулювання національного виробництва та інвестування в високотехнологічні сектори, що вимагають значного фінансування, тривалих термінів реалізації та широкої суспільної згоди. У цьому контексті ключове значення має формування позитивного суспільного сприйняття шляхом цілеспрямованих інформаційних кампаній, проведення публічних консультацій і забезпечення діалогу між владою, бізнесом та громадськістю.

Масові суспільні протести також можуть впливати на економічну політику через мобілізацію масових соціальних рухів, спрямованих на вирішення конкретних економічних питань. Рух за підвищення мінімальної заробітної плати у США, відомий як кампанія "Fight for $15", є одним із прикладів успішного соціального руху, який вплинув на економічну політику на федеральному та регіональному рівнях [16].

Ініціатива була започаткована як форма протестної активності низькооплачуваних працівників фастфуд-індустрії, які виступили з вимогою встановлення мінімальної заробітної плати на рівні 15 доларів США за годину. Масові акції, включаючи страйки та демонстрації, привернули широку суспільну та медійну увагу до проблеми недостатнього рівня оплати праці, що, у свою чергу, сприяло політичному реагуванню на рівні окремих штатів і муніципалітетів. Як наслідок, у низці адміністративних одиниць було ухвалено рішення про підвищення мінімальної заробітної плати до рівня, який відповідав вимогам протестувальників, що підтверджує спроможність громадських кампаній впливати на формування економічної політики.

Крім того, це виступає рушійною силою для проведення антикорупційних реформ, які безпосередньо впливають на економічну безпеку. Масові протести проти корупції, як, наприклад, у Бразилії або Румунії, змусили уряди посилити антикорупційні заходи, які включали реформу судової системи, прозорість державних закупівель та впровадження механізмів підзвітності для державних чиновників. Антикорупційні заходи сприяють підвищенню довіри до уряду, залученню інвестицій і стабілізації економіки, що є критично важливим для економічного розвитку [15].

Так, протести, соціальні рухи та громадянські кампанії мають значний вплив на економічні рішення, як на державному, так і на корпоративному рівнях. Вони допомагають привертати увагу до соціальних та економічних проблем, стимулюють уряди до ухвалення необхідних реформ і можуть змінювати економічні стратегії відповідно до потреб суспільства. Соціальні рухи є важливим елементом демократичного процесу, який дозволяє громадянам впливати на економічні політики, що визначають їхній добробут і соціальну справедливість.

Отже, громадська думка та національна свідомість виступають ключовими чинниками, що формують параметри економічної політики держави. Вони визначають не лише зміст і вектор економічних трансформацій, а й забезпечують суспільну легітимацію складних урядових рішень, сприяючи підвищенню ефективності їх реалізації. У демократичних політичних системах апеляція до громадської думки є необхідною умовою для легітимного впровадження реформ, оскільки політична підтримка з боку громадян є джерелом стабільності та управлінської спроможності. Водночас національна свідомість формує стратегічні орієнтири економічної політики, які ґрунтуються на пріоритетності захисту національних інтересів, досягненні економічної самодостатності та зміцненні економічної безпеки.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Мобілізація громадської думки є важливим політичним інструментом реалізації економічної політики та підвищення рівня економічної безпеки держави. Досвід країн із різними політичними та економічними системами демонструє, що суспільна підтримка реформ забезпечується за умови активної інформаційної політики, інституціоналізованого діалогу між владою та громадськістю, а також врахування ціннісних орієнтацій населення. Механізми мобілізації можуть бути як інструментом легітимації урядових ініціатив, так і джерелом суспільного тиску, що змушує державу переглядати свої економічні пріоритети.

Особливої ваги набуває мобілізація громадськості в умовах криз і трансформаційних процесів, коли політична стабільність і економічна стійкість держави залежать від здатності влади ефективно комунікувати свої дії та забезпечувати широку суспільну підтримку. У статті показано, що використання громадської думки як ресурсу управління дозволяє зменшити соціальні ризики, зміцнити національну економіку та забезпечити довготривалу легітимність політичного курсу.

Перспективними напрямами подальших досліджень є вивчення специфіки мобілізаційних механізмів у цифрову епоху, зокрема впливу соціальних мереж на формування громадської думки щодо економічної політики, а також аналіз моделей громадянської участі в ухваленні економічних рішень у посттоталітарних державах. Не менш важливим є дослідження можливостей адаптації успішних міжнародних практик до умов української соціополітичної дійсності з метою підвищення ефективності державного управління у сфері економічної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондаренко О. Роль і напрями діяльності громадськості в реалізації антикорупційних реформ. Право і безпека. 2023. Т. 91, № 4. С. 82–94. URL: https://doi.org/10.32631/pb.2023.4.07
2. Григорова З. В. Нові медіа, соціальні медіа, соціальні мережі – ієрархія інформаційного простору. *Технологія і техніка друкарства*. 2017. № 3(57). С. 93–100. URL: https://doi.org/10.20535/2077-7264.3(57).2017.115905
3. Дмитренко О. С. Громадська думка у формуванні публічного управління. *Політологічний вісник*. 2012. Вип. 65. С. 321–331.
4. Економічна безпека: держава, регіон, підприємство: Матеріали VII Міжнародної науково-практичної Інтернетконференції, 17 травня 2023 р. – Полтава: Національний університет імені Ю. Кондратюка, 2023. – 264 с URL: https://nupp.edu.ua/uploads/files/0/events/conf/2023/vii-ebdrp/zbirnik-2023.pdf
5. Економічна правда. Як війна в Україні пришвидшує перехід ЄС на відновлювані джерела енергії. Економічна правда. URL: https://epravda.com.ua/columns/2022/05/12/686934/
6. Лєшек Бальцерович. Людина, яка повернула Польщі капіталізм. Нова Польща – портал про історію, культуру та політику. URL: https://novapolshcha.pl/article/lyeshek-balcerovich-lyudina-yaka-povernula-polshi-kapitalizm/
7. Набруско В. Громадська думка і політика. *Політика і публіцистика*. 2008. Вип. 1 (5). С. 83–97.
8. НІСД. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку : Аналіт. доп. Київ, 2018. 128 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-05/Dopov_Gromadianske_Suspilstvo_druk_01-9151d.pdf
9. Олейников С. Концепт громадської думки як конституційного інституту демократії. Актуальні питання у сучасній науці. 2023. № 6(12). URL: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-6(12)-389-403
10. Примаченко О. ЗМІ та скандали в ЗМІ як фактор впливу на аудиторію. *Epistemological Studies in Philosophy Social and Political Sciences*. 2020. Т. 3, № 1. С. 96–103. URL: https://doi.org/10.15421/342011
11. Ткач Є., Нікіфоров П. Економічна теорія та економічна політика: взаємодія в сучасних умовах України. *Економіка та суспільство*. 2022. № 42. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-42-22.
12. Allman T. Helmut kohl, the man who reunited east and west germany. Vanity Fair. URL: https://www.vanityfair.com/news/1990/12/chancellor-helmut-kohl-germany
13. Blanchard O. J., Branson W., Currie D. Reaganomics. Economic policy. 1987. Т. 2, № 5. С. 15. URL: https://doi.org/10.2307/1344620
14. Deutsche Welle. Germany largely abolishes eastern solidarity tax – DW – 11/14/2019. dw.com. URL: https://www.dw.com/en/eastern-german-solidarity-tax-to-be-abolished-for-almost-all-taxpayers/a-51235971
15. Ferreira de Oliveira W. J. Anti-corruption protests, alliance system and political polarization. Civitas – revista de ciências sociais. 2020. Т. 20, № 3. С. 439–453. URL: https://doi.org/10.15448/1984-7289.2020.2.38032
16. Fraser M. Franchise fratricide and the fight for $15. New Labor forum. 2015. Т. 24, № 3. С. 95–98. URL: https://doi.org/10.1177/1095796015597005
17. Greece'sdebtcrisis. CouncilonForeignRelations. URL: https://www.cfr.org/timeline/greeces-debt-crisis-timeline
18. Japanese recovery. History Guild. URL: https://historyguild.org/japanese-recovery/?srsltid=AfmBOooi9RrWnkIDSvGYzQ0r2OUxlUIcUJso1zBzdHmSQYxrmCx-24zH&amp
19. O'Farrell B. Public policy and pensions – Pension reform vs. pension adequacy. Pensions: an international journal. 2000. Т. 5, № 3. С. 191–192. URL: https://doi.org/10.1057/palgrave.pm.5940120
20. Uslaner E. M. Trust and the economic crisis of 2008. Corporate reputation review. 2010. Т. 13, № 2. С. 110–123. URL: https://doi.org/10.1057/crr.2010.8

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 323.1::327.5
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.22

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРЕДМЕТ КОНСЦІЄНТАЛЬНОЇ ВІЙНИ

NATIONAL IDENTITY AS A SUBJECT OF CONSCIENTIAL WAR

Руденко Ю.Ю.,
доктор політичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Національної академії Служби Безпеки України

Розглядається феномен консцієнтальної війни, як один з викликів для національної ідентичності. Зазначається, що національна ідентичність може бути сформована у різний спосіб і різними шляхами. Як неорганічними шляхами, зокрема, шляхом переміщення та асиміляції населення, посунення кордонів, щоб вони відповідали наявним мовним і культурним спільнотам; так і органічним шляхом – шляхом трансформації національної ідентичності, щоб остання відповідала фактичним особливостям суспільства.

Стверджується, що консцієнтальна війна – це війна на ураження свідомості, руйнування ідентичності, а також здатності людини до самоідентифікації. Зазначається, що до особливостей консцієнтальної війни належать такі риси, як латентність упродовж тривалого часу; різноманітність, гнучкість та непередбачуваність засобів впливу; застосування насильницьких методів викривлення інформаційно-комунікаційного простору; стирання чіткого розмежування «друг–ворог»; руйнування духовних цінностей, уявлень про добро й зло, здатності людини до вільної само ідентифікації тощо.

Однією з основних рис консцієнтальної війни є її антигуманістичний характер. Іншими словами, людські цінності свідомо «розлюднюються». Також консцієнтальна війна направлена на «знищення» інтелектуальних центрів, центрів «стратегічного мислення», еліти суспільства. А об'єктом руйнування і перетворення в консцієнтальній війні стають ціннісні установки населення противника. «Високі» цілі розвитку спільноти нівелюються, знецінюються, заміняються цілями нижчого рівня. Останнє подається як благо для громадян.

Інструментом у консцієнтальній війні виступають мас-медіа. Формується особливий феномен під назвою «постправда». Постправда формується на інформаційному рівні і підміняє собою об'єктивні реалії світу. Вона створюється свідомо на догоду фінансово-економічним, ідеологічним та іншим інтересам.

Ключові слова: консцієнтальна війна, національна ідентичність, свідомість, національна еліта, постправда, мас-медіа.

The phenomenon of conscientious war is considered as one of the challenges for national identity. It is noted that national identity can be formed in different ways and through different means. As inorganic ways, in particular, through the displacement and assimilation of the population, moving borders so that they correspond to existing linguistic and cultural communities; and organically – through the transformation of national identity so that it corresponds to the actual characteristics of society.

It is argued that conscientious warfare is a war aimed at destroying consciousness, identity, and a person's ability to self-identify. It is noted that the characteristics of conscientious warfare include such features as latency over a long period of time; diversity, flexibility, and unpredictability of means of influence; the use of violent methods to distort the information and communication space; the erasure of a clear distinction between "friend and enemy"; the destruction of spiritual values, ideas about good and evil, the ability of a person to freely self-identify, etc.

One of the main features of conscientious warfare is its anti-humanistic nature. In other words, human values are deliberately "dehumanized." Conscientious warfare is also aimed at "destroying" intellectual centers, centers of "strategic thinking," and the elite of society. And the object of destruction and transformation in a consciential war is the value orientations of the enemy population. The "high" goals of community development are leveled, devalued, and replaced by lower-level goals. The latter are presented as a benefit for citizens.

The mass media are a tool in the war of conscience. A special phenomenon called "post-truth" is being formed. Post-truth is formed at the information level and replaces the objective realities of the world. It is created deliberately to please financial, economic, ideological and other interests.

Key words: conscientious war, national identity, consciousness, national elite, post-truth, mass media.

Постановка проблеми. В Україні ідентифікаційні процеси відбуваються творчо, але досить складно. Зокрема, свідченням останнього є наявні категоричні думки щодо концепцій походження української нації, які підкреслюють всю багатоманітність палітри версій цього процесу. «Так склалося, що й досі українська нація не є остаточно ідентифікованою. Тобто й донині ми чітко не усвідомлюємо того, хто ми, хто наші пращури. Коли виникла українська нація? У цьому питанні є переплетення і аратської, і скіфської, і сарматської та інших концепцій. Немає також визначеності з віком зародження нації, часові виміри коливаються від семи з половиною тисячоліть до 500 років… Щоправда, з'являється впевненість, що українське відродження відбуватиметься через формування сучасної європейської нації з усіма ознаками цивілізованої держави, ринкової економіки, інформаційної культури, «постклассичної» (сучасної) науки» [1].

Мірою гармонійності, органічності та стійкості національної ідентичності країни є здатність, без руйнації системи, відповідати на зовнішні виклики. «Точкою відліку в аналізі системи національної ідентичності, як на наш погляд, має стати розгляд рівня усвідомлення нами викликів сучасного глобалізованого світу та ступінь нашої готовності відповісти на ці виклики...

…Нинішні глобальні процеси підводять нас до думки, що виживання для суспільства – це і є, власне, питання ідентичності, оскільки загроза існуванню не завжди означає загрозу фізичному виживанню: достатньо того, що певна історична спільнота більше не зможе жити, як колективне «МИ». Саме тому нинішні підходи пов'язані не лише з принципом непорушності кордонів як елементом структурування суспільства, а й не меншою мірою з культурною логікою відносин між «ними» і «нами», а також з такими ризиками для існування спільноти як міграція, чистота довкілля, загрози ядерного випромінювання техногенного походження тощо. Ідеться також про нашу здатність відповісти на глобальні виклики часу» [2, с. 178, 185].

У цьому контексті ми повинні зазначити, що сьогодні викликом для збереження національної ідентичності є такий феномен як консцієнтальна війна.

Тож, **метою** нашої статті є аналіз чинників та аспектів консцієнтальної війни крізь призму їх впливу на національну ідентичність. **Завданням** статті – характеристика впливу мас-медіа і, зокрема, феномену «постправди» як інструменту консцієнтальної війни.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Останнім часом консцієнтальна війна є об'єктом дослідження науковців у контексті геополітики. Однак деталізація її впливу на формування національної ідентичності висвітлена більш поверхнево.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблематики національної ідентичності інтерес українських науковців не затухає, починаючи з перших років незалежності України. Можна назвати таких вчених, що опікуються цією проблематикою: Я. Грицак, А. Колодій, В. Кремінь, І. Кресіна, І. Курас, В. Лісовий, Л. Нагорна, Ю. Римаренко, С. Римаренко, М. Степико, В. Ткаченко, Л. Шкляр. Звісно, «список» є неповним. Разом з тим, проблематика «консцієнтальної війни» особливо актуалізується з посиленням процесів глобалізації і в Україні стає особливо досліджуваною останнім часом. У цьому контексті варто назвати прізвища таких вчених: Г. Задорожний, Н. Карпчук, А. Колодій, О. Сенченко та інші.

Виклад основного матеріалу. Як ми зазначали вище, викликом для збереження національної ідентичності стає консцієнтальна війна. Питання збереження національної ідентичності сьогодні розташовано не тільки у геополітичній площини та у «злих умислах» геополітичних суб'єктів поглинути національну ідентичність певної національної спільноти (Ф. Фукуяма) чи, принаймні, конкурувати з нею, а й також у площині сучасних процесів, які розгортаються у сучасному суспільстві постмодерну, яке корелює з процесами глобалізації і виникненням феномену «постправди», пов'язаного з образом світу, сформованим засобами масової інформації; світу, в якому шляхом спотворення масової свідомості та національної ідентичності відтворюється реальність, далека від об'єктивної.

Щодо Ф. Фукуями, варто зробити таку ремарку – автор зазначав, що національна ідентичність створювалися чотирма основними шляхами. Перший – переміщення населення за політичні межі певної країни, відправляючи поселенців на нові території, зганяючи людей з певної території або просто їх винищуючи – аби роблячи все вище перелічене… Другий шлях до створення нації – шляхом посунення кордонів, щоб вони відповідали наявним мовним або культурним спільнотам. У минулому цього досягали за допомогою або об'єднання, як у випадку з Італією та Німеччиною в 1860–1870-ті року, або розділення, наприклад, коли в 1919 році Республіка Ірландія відділилася від Об'єднаного Королівства або коли Україна в 1991 році проголосила незалежність від колишнього Радянського Союзу… Третій шлях – асиміляція меншин у культуру етнічної або мовної групи. Двісті років тому Франція була багатомовною, але з часом паризька французька поступово витіснила місцеві мови на зразок провансальської, бретонської або фламандської…Четвертий шлях – трансформувати національну ідентичність, щоб вона відповідала фактичним особливостям суспільства. Усупереч поглядів націоналістів, «нації» – не біологічні сутності, які існують з прадавніх часів. Вони формуються соціально знизу вгору і згори вниз. Їхні творці можуть спеціально формувати ідентичності відповідно до людських особливостей і звичок. Як приклад, можна навести батьків-засновників Індії Ганді та Неру, які взяли за основу тодішню «ідею Індії», яка мала пов'язати в одне ціле надзвичайно різноманітне населення цієї країни [3, с. 135].

Сьогодні академік Г. Задорожний констатує: «основним предметом консцієнтальної зброї та консцієнтальної війни є ідентичність, тобто те, як сучасна людина себе ідентифікує. Цей старий феномен був відомий з часів релігійних війн. Зараз не випадково однією із найбільш обговорюваних теорій є теорія С. Хантінгтона, яка називається теорією зіткнення цивілізацій. У ній стверджується, що основний феномен політичних реалій кінця XX – початку XXI століття – це зіткнення

цивілізацій, де за цивілізацією, за С. Хантінгтоном, лежить, перш за все, момент етноконфесійний чи етнорелігійний. Доводиться, що зовнішня цільова визначеність починає задавати стиль життя цієї людини і засаду того, як вона себе визначає, як вона себе ідентифікує. Відповідно, консцієнтальна війна – війна на поразку свідомості. В основі такої поразки лежить знищення людської здатності до вільної ідентифікації, тобто здібності кожного з нас до самовизначення …

Ідентифікація будується на підставі уяви – діяльності щодо породження образів і сутнісних символів. Саме символічні ряди і саме уява піддаються заміщенню або зламу в першу чергу». У наслідок останнього «людина не тільки втрачає свій образ, а й перестає відновлювати і вибудовувати свій образ заново, перестає бачити себе очима інших людей, у тому числі й очима своїх славних предків, своїх геніїв та святих, і, в кінцевому рахунку, втрачає форму і лад свідомості» [4, с. 203].

Втім, справедливості заради, необхідно наголосити, що частка авторів у визначенні консцієнтальної війни особливий наголос робить на її геополітичній природі. Н. Карпчук наголошує: «із кожним новим десятиліттям мас-медіа (і традиційні, і новітні) перетворюються у все потужніший інструмент впливу на індивідуальну й масові свідомість, демонструють потенціал створення «іншої» реальності й переконання споживачів інформації в правдивості цієї реальності. По суті, сучасні мас-медіа в різноманітності своїх форм стають засобом консцієнтальної війни як нової форми геополітичного протистояння» [5, с. 41].

«Консцієнтальна війна – це нова форма геополітичного протистояння, що здійснюється за допомогою засобів масової інформації, які використовуються для трансформації й управління свідомістю людини. Консцієнтальною зброєю такої війни є технології впливу на свідомість. Упровадження у свідомість людини спеціально створених образів руйнує її природні механізми захисту та готує ґрунт для подальшої трансформації. Цей процес відбувається у випадках, коли людина сама не здатна підключити власні рефлексивні механізми захисту й знайти сили відкинути руйнівний образ, що силоміць упроваджується в її свідомість» [6, с. 2–3].

А А. Колодій наголошує: «консцієнтальна війна – війна на ураження свідомості, руйнування ідентичності, а також самої здатності людини до самоідентифікації. До особливостей консцієнтальної війни відносять такі риси, як латентність упродовж тривалого часу; різноманітність, гнучкість та непередбачуваність засобів впливу; застосування насильницьких методів викривлення інформаційно-комунікаційного простору; стирання чіткого розмежування «друг–ворог»; руйнування духовних цінностей, уявлень про добро й зло, здатності людини до вільної самоідентифікації та інші» [7].

Але основною рисою консцієнтальної війни, є, на думку академіка Г. Задорожного і, що особливо хотілося б підкреслити, наступна: «масовій свідомості нав'язуються такі розробки, де дійсний людяний розвиток повністю затушовується, людяні цінності свідомо розлюднюються, людина не може себе ідентифікувати саме як людину… При цьому слід констатувати, що такі знання мають технократичний, а не людяний характер» [4, с. 202].

Важливою характеристикою консцієнтальної війни є намагання зруйнувати те підґрунтя, на якому формується національна еліта в широкому значенні цього слова, включаючи і політичну еліту. Про важливість наявності останньої писав ще Д. Донцов. Звичайно не тільки він, але Дмитро Донцов наголошував на одному важливому аспекті. Зокрема, вчений стверджував: і правляча верства, і маса має свої психологічні риси. «Лише коли психічні прикмети верстви підвладної стають прикметами верстви правлячої – в суспільстві наступає катастрофа … Еліта надихає всі соціально-державні установи своєю енергією, якщо цього не відбувається, то держава і суспільство перетворюються на політичний труп» [8].

Тож, Г. Задорожний зазначає: «специфіка сучасної війни визначається тим, що найважливіша спрямованість глобальної війни на поразку пов'язана з тим, щоб зруйнувати того суб'єкта, який може вести війну і здатний розробляти й ставити стратегічні цілі. Тому головний наступ спрямовується на знищення тих інтелектуальних центрів, які займаються розробкою національних стратегій виживання… Зараз у понадскладному глобальному кризовому конкуруючому світі найважливіша мета полягає в тому, щоб суб'єкта, який здатний ставити стратегічні цілі або розуміти, що відбувається в світі, просто не було б, щоб він був знищений. Якщо цей рівень зникає, то він починає заміщатися іншими операційним рівнями військових дій. При роботі на цих рівнях стратегічні цілі не з'являються»...

Об'єктом руйнування і перетворення в косцієнтальній війні є ціннісні установки народонаселення противника, в результаті чого первинні життєві цілі замінюються вторинними, третинними і більш низькими, приземного рівня. З початком консцієнтальної війни вплив на стан масової свідомості зростає… Нав'язуються змінені військові цілі з високою ймовірністю їх досягнення. Такі цілі спочатку вкидаються у свідомість через технологію «Вікно Овертона» як якісь спочатку не значимі, але при їх досягненні такі змінені цілі уже сприймаються людиною як актуальні, трактуються як благо для людини…

Після цих руйнувань і зламів країна перетворюється у відкритий порожній простір, де можна насаджувати ті образи, стереотипи та цінності, які потрібні для підкорення народу через м'яку силу» [4, с. 202, 203].

Інструментом у такій війні, як вже зазначалося, є сучасні мас-медіа в широкому значенні цього слова і, як наслідок, формування феномену «постправди»… Фактично, віртуального світу, який «не дорівнює» справжньому. Зупинемося на характеристиці цього феномену, адже він потребує окремого осмислення в контексті нашої статті.

З. Самчук та О. Гурківська пишуть, посилаючись на Д. Левітіна: у книзі «Озброєна брехня: як критично мислити в епоху постправди» Деніель Левітін скеровує вістря своїх зусиль на неприпустимості девальвації значення істини в науковій сфері й правди – на рівні суспільної свідомості, адже йдеться про принципові світоглядні й аксіологічні орієнтири, завдяки яким людству вдалося виокремитися з тваринного середовища. Постправда, на думку автора, є тим евфемістичним засобом, за допомогою якого відбувається розмивання виразності критеріальної межі, котра пролягає між правдою та брехнею і має принципове значення для людини й людства [9]. «Це парадоксально й курйозно, однак у світі, в якому кожен може стати «експертом» завдяки одному натисканню кнопки, ми гірше, ніж будь-коли досі, спроможні оцінювати інформацію й відокремлювати правду від брехні. Тому на виразність такого відокремлення й розмежування мають бути скеровані пріоритетні зусилля сучасного суспільства» [10, с. 165].

Автори резонансної книги «Брехня: світ політики постправди» акцентують увагу на тому, що сучасний політичний ландшафт постправди слугує прихистком для, зі зрозумілих причин, неафішованої, проте постійно зростаючої дезінформації, яка має на меті створення й поширення хибних уявлень про дійсність на догоду політичним інтересам і потребам [11]. «Успіх постправди й дезінформації значною мірою зумовлений тією особливістю, що чимало вербальних фігур сучасної повсякденної мови перекочували в категорію стереотипних штампів, які не мають нічого спільного зі змістовним наповненням, а використовуються виключно як носії певної форми, котра відсилає до відповідних психосоматичних аналогій і конотативних контекстів.

…Це дуже типово для репрезентантів постправди: говорити, не маючи повноважень і не дбаючи про аргументаційну переконливість, розраховуючи на адміністративні можливості та інформаційно-пропагандистські ресурси…

Зрештою, постправда може бути (й здебільшого є!) втіленням не спонтанного, латентного, стереотипного та з причин невігластва спотворення реальної картини смислів і значень, а досягненням такого результату цілком свідомо, цілеспрямовано, на догоду особистим, корпоративним, фінансово-економічним, політичним, ідеологічним та іншим інтересам. Здебільшого це відбувається в спосіб гіпертрофії, надання надмірного значення другорядним аспектам і факторам за рахунок і на шкоду факторам першочерговим і визначальним. Шахрайський підтекст таких намірів закріпив за ними доволі влучний термінологічний ідентитет – політтехнологічні наперстки» [10, с. 166, 170]. Тож, постправда виникає не спонтанно, в результаті прояву невігластва, а створюється цілком свідомо (хоча це не виключає невігластво – авт.).

Академік Г. Задорожний пише в зазначеному авторами контексті про національну ідентичність: «Коли на телеекрані можна створювати образи, які вже закладені в свідомість телеглядачів через певні способи самовизначення, та їх тиражувати, роблячи надбанням великих аудиторій, коли люди можуть себе співвідносити з заданими образами, то виникає можливість своєрідної інженерії, тобто спеціального конструювання і подання ідентичності. Тут одні типи ідентичності можуть спеціально критикуватися й викидатися із центру аналізу, а інші типи ідентичності робитися предметом культивування для широкої глядацької аудиторії, а тим самим займати усе основне поле свідомості глядачів» [4].

«Зловживання постправдою в стилі, який виразно корелює з антиутопічними моделями, значною мірою зумовлені тією обставиною, що постправда ретельно уникає середовищ дискурсу, діалогу, полілогу, критичного аналізу й рефлексії, намагаючись функціонувати виключно в зоні комфорту, яку забезпечує сфера наративу – оповіді, котра не передбачає зворотного зв'язку між отримувачем інформації та її автором. Так само функціонал наративу не володіє опцією запитань, тому відсутні й труднощі з відповідями на них…

Постправда як полегшена, інтелектуально невибаглива й обов'язково оптимістична версія правди, яка володіє навіювальними опціями плацебо-ефекту та карго-культу, апріорі не могла залишитися незапитаною епохою постмодерну, яка функціонує на принципах, закладених у легендарний рекламний слоган «relax, take it easy» [10, с. 175,176].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Тож, консцієнтальна війна, на нашу думку, - це така війна, яка реалізується через засоби постправди і на меті має спотворення істинних об'єктивних та органічних засад функціонування національної ідентичності спільноти. Інструментарій протидії консцієнтальним загрозам лежить у площині гуманітарної політики держави. Як у сфері «інтелектуалізації» громадян країни, так і у сфері вироблення консолідаційних практик інтеграції суспільства на ґрунті спільних цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яцків Я., Бублик С., Канигін Ю. Розвиток науки в Україні в контексті української національної ідеї. URL: http//www.universum.org.ua/journal/2002/yackiv_7html (дата звернення: 2.07.2025)

2. Кремень В., Ткаченко В. Україна: ідентичність у добу глобалізаці: начерки метадисциплінарного дослідження. Вид. 2-ге, допов. Київ: Товариство «Знання» України, 2013. 415 с.

3. Фукуяма Ф. Потреба в гідності й політика скривдженості/ переклад з англ. Т. Сахно. Київ.: Наш Формат, 2020. 192 с.

4. Задорожний Г.В. Консцієнтальна війна – провідна форма геоекономічного підкорення свідомості як нового предмету праці в умовах неоліберальної глобалізації. *Вісник економічної науки України.* 2021. № 1. С. 199–206.

5. Карпчук Н. Консцієнтальна війна Російської Федерації в Україні й світі. *Суспільні комунікації та міжнародна інформація.* 2019. №8 (392). С. 41–47.

6. Сенченко О. Структури, засоби і моделі застосування консцієнтальної зброї в системі соціальних комунікацій. *Вісник Книжкової палати.*2014. № 7. URL: http://lib.nadpsu.edu.ua/eldocs/BooksShow4/vkp_2014_7_13.pdf (дата звернення: 2.06.2025)

7. Колодій А. Війна на ураження свідомості продовжується. Звідси витівки «Інтера». URL: https://zik.ua/news/2015/01/02/antonina_kolodiy_viyna_na_urazhennya_svidomosti_prodovzhuietsya_zvidsy_vytivky_intera_553739 (дата звернення: 6. 06.2025)

8. Донцов Д. Дух нашої давнини. Київ.: Центр учбової літератури, 2022. 342 с.

9. Levitin D. J. Weaponized Lies: How to Think Critically in the Post-Truth Era. Dutton, 2017. 294 p.

10. Самчук З., Гурківська А. Постправда як інструмент політичного наративу епохи постмодерну. *Політичні дослідження.* 2023. №1 (5). С. 163–177.

11. Rabin-Havt A., Matters Media for America. Lies, Incorporated: The World of Post-Truth Politics. Anchor, 2016. 256 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 32.01:327.39
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.23

РЕАЛІСТИЧНИЙ ІНТЕРГОВЕРНМЕНТАЛІЗМ У ТЕОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

REALIST INTERGOVERNMENTALISM IN THE THEORY OF EUROPEAN INTEGRATION

Савка В.Я.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародної політики
Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»

Стаття присвячена критичному аналізу реалістичного інтерговернменталізму як теоретичного підходу до пояснення процесів європейської інтеграції. Автор здійснює ретроспективний огляд основних етапів розвитку міжурядового підходу, зосереджуючись на внеску таких ключових постатей, як Стенлі Гоффман і Роджер Гансен. У центрі уваги – критика неофункціоналізму, зокрема його базової гіпотези про «переливання» (spillover) інтеграційних процесів з економічної сфери у політичну. У статті докладно описано, як події 1960-х – 1970-х років, зокрема криза «порожнього стільця» та економічні труднощі країн-членів Європейського співтовариства, стали каталізаторами перегляду неофункціоналістських уявлень про автоматизм і незворотність інтеграції.

Реалістичний інтерговернменталізм ґрунтується на припущенні, що саме національні держави залишаються головними суб'єктами у процесі ухвалення рішень в ЄС, а їхні дії визначаються внутрішньополітичними процесами, тиском національних інтересів і логікою міжнародних відносин. Теорія С. Гоффмана протиставляє ідеї наднаціональної інтеграції концепцію обережного і раціонального підходу національних урядів до співпраці на європейському рівні. Одним із головних аналітичних інструментів інтерговернменталізму є розподіл політики на «високу» (high politics), яка охоплює питання національного суверенітету, оборони, безпеки, та «низьку» (low politics), до якої відноситься економічне та технічне співробітництво.

С. Гоффман і Р. Гансен наголошують, що політична інтеграція не є неминучим продовженням економічної кооперації, а виникає лише внаслідок свідомих політичних рішень, які враховують конкретні національні умови та міжнародний контекст. Важливим внеском авторів є акцент на вплив зовнішніх чинників – таких як політика США або глобальні економічні кризи – на європейську інтеграцію, що у значній мірі ігнорувалося у рамках неофункціоналістської парадигми.

У статті доводиться, що реалістичний інтерговернменталізм став дієвою альтернативою наднаціональному баченню інтеграції, зберігаючи свою актуальність до сьогодні. Він заклав основи для подальших досліджень у рамках ліберального інтерговернменталізму (зокрема у працях А. Моравчика) та продовжує залишатися важливою теоретичною рамкою для розуміння взаємодії держав у ЄС. Таким чином, реалістичний інтерговернменталізм не лише поставив під сумнів універсальність неофункціоналізму, а й збагатив дискурс європейської інтеграції глибшим розумінням ролі держав, національних інтересів і політичної контекстуальності.

Ключові слова: реалістичний інтерговернменталізм, європейська інтеграція, національні інтереси, суверенітет держави, неофункціоналізм.

The article offers a critical analysis of realist intergovernmentalism as a theoretical approach to explaining European integration processes. The author provides a retrospective overview of the main stages in the development of the intergovernmental approach, focusing on the contributions of key figures such as Stanley Hoffmann and Roger Hansen. Central to the discussion is the critique of neofunctionalism, particularly its core assumption of automatic "spillover" from economic cooperation to political integration. The article describes how the events of the 1960s and 1970s such as the Empty Chair Crisis and economic difficulties within the European Communities prompted a reevaluation of neofunctionalist ideas about the inevitability and irreversibility of integration.

Realist intergovernmentalism is based on the premise that nation-states remain the primary actors in the decision-making process within the EU, and their actions are driven by domestic political dynamics, national interests, and international relations logic. Hoffmann's theory opposes the notion of supranational integration and instead emphasizes the cautious, interest-based engagement of national governments at the European level. One of the key analytical tools of this approach is the distinction between "high politics" (security, diplomacy, sovereignty) and "low politics" (economic, technical cooperation).

Hoffmann and Hansen argue that political integration does not emerge as a natural consequence of economic cooperation but rather as a result of deliberate political decisions shaped by specific national and international conditions. An important contribution of their work is the emphasis on external factors such as U.S. foreign policy or global economic crises that were largely ignored by neofunctionalist theory.

The article concludes that realist intergovernmentalism has become a viable alternative to supranational models of integration and remains relevant today. It laid the foundation for later approaches, including liberal intergovernmentalism (as developed by Andrew Moravcsik), and continues to provide a robust framework for understanding the dynamics of European integration driven by state sovereignty, national interests, and contextual political realities.

Key words: realist intergovernmentalism, European integration, national interests, state sovereignty, neofunctionalism.

Постановка проблеми. У другій половині XX століття домінуючою теоретичною парадигмою в осмисленні процесів європейської інтеграції був неофункціоналізм. Проте низка політичних криз та економічних викликів 1960–1970-х років (зокрема криза «порожнього стільця», розпад Бреттон-Вудської системи, світова енергетична криза) виявили обмеженість неофункціоналістського підходу у поясненні реального перебігу інтеграційних процесів у Європі. На цьому тлі зростає значення реалістичного інтерговернменталізму як альтернативної теоретичної моделі, що наголошує на ключовій ролі національних держав, їхніх інтересів та політичних рішень. Проблема полягає у необхідності глибшого аналізу концептуальних засад реалістичного інтерговернменталізму, його історичного розвитку та спроможності адекватно пояснювати динаміку європейської інтеграції у міждержавному вимірі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання європейської інтеграції традиційно досліджуються у межах кількох основних теоретичних підходів, серед яких особливу увагу привертає реалістичний інтерговернменталізм як альтернатива неофункціоналізму. Формування цього підходу тісно пов'язане з працями С. Гоффмана, зокрема його статтями 1960–1980-х років, у яких він обґрунтував пріоритетність національних інтересів та суверенітету держав у процесі ухвалення рішень в рамках Європейських співтовариств [7; 8; 9]. Значного поширення його підхід набув після кризи «порожнього стільця» 1965 року, яка продемонструвала обмеженість неофункціоналістської концепції «переливання» (spillover) інтеграції.

Подальший розвиток теорії забезпечив Р. Гансен, який у своїх публікаціях [5] доводив, що економічна інтеграція не гарантує автоматичного переходу до політичної єдності, а вимагає свідомого політичного вибору. Теоретичну еволюцію міжурядового підходу репрезентує також концепція ліберального інтерговернменталізму, представлена Е. Моравчиком, який у 1990-х роках запропонував синтез елементів реалізму та ліберальної теорії у поясненні європейської інтеграції [13].

Значний внесок у розробку критичного осмислення інтеграційних моделей належить Б. Розамонду, який проаналізував теоретичне суперництво між наднаціональними й міжурядовими підходами [15]. У сучасному євроінтеграційному дискурсі також активно використовуються положення С. Булмера щодо впливу внутрішньополітичного контексту на позиції держав-членів ЄС [2], а також дослідження Н. Наджента щодо практичних обмежень політики наднаціональних інституцій [14].

Таким чином, сучасний науковий доробок засвідчує наявність конкуренції між двома основними парадигмами – неофункціоналізмом і міжурядовим реалізмом, що зумовлює актуальність глибшого аналізу реалістичного інтерговернменталізму.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблематика значення теорії інтерговернменталізму у дослідження європейської інтеграції, її місця серед інших теоретичних підходів у цій сфері, аналізу критики її основних положень стосовно особливостей євроінтеграційних процесів у вітчизняній політичній науці досліджена не достатньо та вимагає більш ґрунтовного вивчення.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є всебічне дослідження теоретичних основ реалістичного інтерговернменталізму як однієї з провідних концепцій теорії європейської інтеграції. Завданнями дослідження є: простежити історичну еволюцію міжурядового підходу в європейських інтеграційних теоріях; охарактеризувати внесок Стенлі Гоффмана та Роджера Гансена у формування реалістичного інтерговернменталізму; проаналізувати ключові поняття теорії: поділ політики на «високу» та «низьку», заперечення spillover-ефекту, роль національних інтересів; виявити переваги та обмеження цього підходу у порівнянні з неофункціоналізмом; оцінити актуальність реалістичного інтерговернменталізму в сучасних умовах функціонування Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Неофункціоналізм, який був сформульований Е. Гаасом і Л. Ліндберґом у 1956–1964 рр., переживав кризу у другій половині 60-х років і особливо у 70-ті роки. Хоча згідно цієї теорії подальший європейський інтеграційний процес мав би фактично відбуватися автоматично, у 60-ті роки з'являються перші істотні, зокрема політичні перешкоди, які в кінцевому підсумку повністю поставили під сумнів головну мету цієї теоретичної концепції.

Спочатку це заперечення Францією можливості заявки на вступ Великої Британії у 1963 р. і таким чином фактичне блокування процесу розширення Європейського співтовариства за рахунок нових членів, які разом з Британією прагнули вступити до Європейського співтовариства (Норвегія, Данія, Ірландія). Далі у 1965 р. т. зв. криза порожнього стільця, коли французькі представники на протест проти збільшення повноважень Комісії і Парламенту відмовилися брати участь у важливих засіданнях на рівні Ради і Кореперу (Комітету постійних представників). Ці події показали, що академічна ідея автоматичного розширення співпраці до інших сфер (spillover) була занадто оптимістичною.

Хибною виявилася початкова гіпотеза про те, що поведінку французьких політиків і погляди Ш. де Голя можна оцінювати як виняток, який не може

вплинути на загальне спрямування європейського інтеграційного процесу. Навіть Е. Гаас з нагоди другого видання своєї праці «Об'єднання Європи» у 1968 р. в новій переробленій передмові ставить запитання, чи не означає активізація французького націоналізму щось більше в європейському інтеграційному процесі, ніж припускали деякі неофункціоналісти. Він сам себе поставив перед дилемою, чи не ставлять французькі тенденції у напрямку посилення державного суверенітету в рамках Європейського співтовариства під сумнів деякі його базові положення [4, с. v].

Не лише неофункціоналісти, а й їхні критики почали переглядати базові ідеї цієї теорії. Тоді як деякі неофункціоналісти шукали шляхи, як цю теорію захистити чи значно оновити, представники міжурядового підходу сформулювали нову теорію інтерговернменталізму, яка базувалася на інтелектуальних традиціях реалізму [3, с. 97].

Положення теорії неофункціоналізму як великої теорії інтеграції, яка б могли пояснити усі ключові факти європейської інтеграції, була поставлена під сумнів після скасування Бреттон-Вудської системи, яке призвело до суттєвого послаблення деяких національних валют країн-членів Європейського співтовариства (зокрема французького франку). Загальне повернення до національного протекціонізму у Західній Європі пов'язане було з наступною світовою нафтовою кризою, яка призвела до глибокої економічної кризи практично в усіх країнах Заходу. Процес подальшого впровадження європейського спільного ринку і поглиблення європейського інтеграційного процесу у нові сфери співпраці були замінені прагненням національних урядів захистити власну економіку і боротися з безробіттям і економічним спадом шляхом політики державного втручання у найбільш постраждалі галузі господарства. Європейський інтеграційний процес у першій половині 70-+х років фактично зупинився.

Теорія інтерговернменталізму поступово почала розвиватися приблизно з середини 60-х років як основна противага теорії неофункціоналізму. Лише т. зв. криза порожніх стільців і посилення міжурядового підходу в Європейському співтоваристві змусили деяких вчених до перегляду свого ставлення до теорії неофункціоналізму і пошуку нових теоретичних моделей, які були б спроможні пояснити драматичні події 60-х років. Однією з таких можливостей стала саме теорія інтерговернменталізму.

Основною тезою теорії інтерговернменталізму є переконання, що головними суб'єктами європейського інтеграційного процесу є національні держави, які при прийнятті рішень в європейських структурах керуються національними інтересами, сформульованими за участі різних груп тиску на внутрішній політичній арені.

Хоча у 50-х і в 60-х роках регулярно спостерігалися певні спроби сформулювати міжурядовий підхід як окрему велику теорію інтеграції, особливо коли її застосовували у практичній діяльності деякі країни-члени Європейського співтовариства (домінуюче становище у втіленні міжурядового підходу займала французька влада під керівництвом президента Шарля де Голля), її автори завдяки впливовим профедералістським групам європейських політиків (Ж. Моне, В. Гальштейн, А. Спінеллі), яких підтримували неофункціоналісти, не зуміли отримати більш широкий простір для представлення своїх теоретичних положень [15, с. 76].

Ситуація фактично змінилася після 1966 р., коли т. зв. люксембурзький компроміс був загально оцінений як важлива поразка прибічників наднаціонального підходу. Згідно Б. Розамонда «міжурядовий підхід тріумфував над наднаціональним підходом» [15, с. 75]. Результатом цього відкритого і принципового політичного зіткнення прибічників міжурядового і наднаціонального підходів між країнами-членами Європейського співтовариства є наступний досить довгий період стагнації європейського інтеграційного процесу, який тривав практично до початку 80-х років.

Більш-менш маргінальні до того часу критики теорії неофункціоналізму раптом отримали більшу увагу академічних дослідників, які клали важливі запитання з приводу способу подальшого розвитку процесу європейської інтеграції. Ряд основних положень, які спираються на міжурядовий підхід і які були сформульовані зокрема Стенлі Гоффманом ще у середині 60-х років, стали базою нової великої теорії інтеграції, яка при оцінці європейського інтеграційного процесу виходила з теоретичного розуміння Європейського співтовариства як міжнародного режиму.

С. Гоффман практично від початку 60-х років належав до найбільших критиків неофункціоналістського підходу Гааса і Ліндберґа до висвітлення європейського інтеграційного процесу. С. Гоффман у своїх статтях найчастіше звертав увагу на проблематику функціонування національної держави у міжнародних організаціях, і особливо впливу політичних ідей Ш. де Голля на європейський інтеграційний процес. Глибокі знання французької післявоєнної політики, особливо французької політичної специфіки уможливили йому підкріпити інтерговернменталістську теорію рядом значних емпіричних фактів.

Для того, щоб мати змогу заперечувати неофункціоналізм як теорію європейської інтеграції, С. Гоффман повернувся до детального аналізу міжнародної системи як такої, причому він зосередився на питанні вузької міжнародної співпраці і функціональної інтеграції. Після декількох підготовчих статей [7; 10; 6] виходить у 1966 році

його основне дослідження «Непоступливість чи застарілість? Доля національної держави і справа Західної Європи», яке є не лише всебічною критикою неофункціоналізму, а й власне програмним проголошенням інтерговернменталізму як такого. Наступні роки С. Гоффман надалі присвячує проблематиці національних держав і їх становищу в міжнародних відносинах.

Безпосереднім послідовником С. Гоффмана був інший критик неофункціоналізму Роджер Гансен. У своїй основній статті «Європейська інтеграція: роздуми про десятиліття теоретичних зусиль» [5] 1969 року він дійшов висновку, що незважаючи на економічні успіхи спільного ринку не вдалося досягти прогресу в напрямку до європейського політичного союзу [5, с. 167]. У своїй статті Р. Гансен спирається на декілька базових досліджень, присвячених європейському спільному ринку і теоретичним проблемам економічної інтеграції, [12] причому він намагається перевірити модель Гааса-Шміттера на регіональній інтеграції менш розвинених країн.

З монографії Краузе Р. Гансен переймає наступний важливий висновок: «Безумовно, політична інтеграція з'явиться лише як результат позитивного політичного рішення, а не внаслідок лише економічного тиску» [5, с. 168]. Завдяки дослідженню регіональної співпраці менш розвинених країн він доходить висновку, що економічна співпраця не призводить автоматично до «переливання» у сферу політичної співпраці.

Теоретичні висновки С. Гоффмана і Р. Гансена стали важливою відправною точкою міжурядового підходу, котрий у наступні десятиліття стає виразним опонентом наднаціонального неофункціоналізму. Інтерговернменталізм в повну силу повертається до теорії європейської інтеграції завдяки дослідженням і висновкам Ендрю Моравчика у першій половині 90-х років минулого століття. Хоча Моравчик спирається у деяких напрямах на реалістичний інтерговернменталізм С. Гоффмана і Р. Гансена 60-х років, він вносить ряд інновацій до цього теоретичного підходу, поєднуючи інтерговернменталізм з лібералізмом.

Так званий реалістичний інтерговернменталізм у розумінні його головного представника С. Гоффмана виходив з твердого переконання, що національні держави зі своїми чітко сформульованими національними інтересами зберігають абсолютну перевагу в динаміці інтеграційного процесу. С. Гоффман відкидав попередні теорії інтеграції, згідно яких держави-члени зацікавлені у створенні нової наднаціональної політичної спільноти, яка б замінила собою старі нації. «Національна держава все ще тримає позиції а проект нового Єрусалиму переноситься, тому що народи Західної Європи не в змозі зупинити час і розділити простір» [8].

С. Гоффман підходив до європейського інтеграційного процесу з точки зору реалістичного сприйняття теорії міжнародних відносин, розглядаючи Європейське співтовариство як міжнародний режим, що складається із сукупності норм, правил і процедур прийняття рішень, головним завданням цього режиму є зменшення перешкод у процесі співпраці в різноманітних сферах, які стосуються спільних інтересів окремих держав-членів [9, с. 33].

С. Гоффман вважав, що національні держави зберігають суверенітет у окремих напрямках політики, і одночасно відкидав будь-яку ідею автоматичного «переливання» (spillover).

С. Гоффман виходив з переконання, що національні держави навпаки дуже обережно оцінюють ймовірні наслідки переговорів на європейському рівні, і якщо у довгостроковій перспективі вони не побачать свою вигоду, або якщо можуть виникнути реальні проблеми у вигляді відкритого опору на внутрішній політичній арені, то держави-члени навмисно затягують переговори або в кінцевому рахунку бойкотують їх. Як приклад можна навести спільну енергетичну політику, яка вперше з'явилася на порядку денному переговорів країн Європейського співтовариства десь на початку 60-х років, і аж до сьогоднішнього часу не знайдено прийнятний компроміс з усіх питань (зокрема лібералізація енергетичного ринку) [14, с. 376].

Реалістичний інтерговернменталізм С. Гоффмана спирався на принцип поділу політики на т. зв. високу (high politics) і низьку політику (low politics). Низька політика стосується інтересів, які є з точки зору держави маргінальними, представляють незначну частину національних позицій, і тому тут не виникає багато проблем при формуванні спільних позицій і напрямів політики. Навпаки, т. зв. висока політика бере свій початок в «життєвих інтересах національної дипломатії та стратегії», [7, с. 530–531] і тому у випадку розбіжності національних інтересів дуже складно знайти спільні позиції [10, с. 89].

С. Гоффман таким чином заперечив модель європейського політичного процесу як складної мережі, до якої входять національні і наднаціональні учасники, і замість неї висунув модель національних урядів, котрі обережно формулюють національні інтереси спочатку на внутрішній політичній арені перед тим, як обговорювати їх на міжнародному рівні [16, с. 18]Згідно моделі Гоффмана національні держави вступали до переговорів з ясно визначеними національними інтересами. «Державні інтереси – це поняття, в якому ідеї та ідеали, прецеденти і минулий досвід, внутрішні сили і правлячі політики відіграють свою роль» [11, с. 5]. Згідно С. Гоффмана ці міцно сконцентровані національні інтереси є відносно стій-

кими до тиску з боку інших організованих інтересів чи інституцій, які діють на наднаціональному рівні (напр. Єврокомісія).

Згідно деяких авторів, [напр.: 2] С. Гоффман своїм наголосом на значенні внутрішньої політики і національних інтересів у процесі європейської інтеграції відкрив шлях до виникнення деяких нових концепцій, які з'явилися у теоретичних дискусіях аж у середині 80-х років.

Своїми статтями 60-х років С. Гоффман повністю поставив під сумнів основну ідею неофункціоналізму про те, що поступове перенесення повноважень національної держави на європейський рівень призведе до створення нового європейського об'єднання. С. Гоффман передусім звертав увагу на дві основні помилки неофункціоналістів. Насамперед він критикував надмірне зосередження неофункціоналістів на внутрішній динаміці інтеграційного процесу. Варто було б, на думку Гоффмана, охопити ширший контекст цього процесу, зокрема звернути увагу на міжнародний і національний простори, в яких власне протікає процес інтеграції. Одночасно Гоффман повністю відкидав концепцію «переливання».

На його думку усі держави є суб'єктами найрізноманітніших зовнішніх впливів, які неможливо свідомо повністю ігнорувати. Наприклад сучасний ЄС був поділений з точки зору ставлення до дій США в Іраку. Сам С. Гоффман наводив як приклад зовнішнього впливу ставлення держав ЄС до американської політики безпеки в Європі, що відображається на поведінці членів ЄС. Таке різне ставлення призводить до того, що в рамках ЄС утворилася група країн, які були готові пожертвувати деякими європейськими інтересами на користь збереження північноатлантичної солідарності; на противагу цим країнам створилася група на чолі з Францією, яка навпаки постійно домагалася зменшення впливу США в Європі [8].

Разом з тим С. Гоффман критикував думку неофункціоналістів про те, що політичні зміни на національному рівні не можуть значно впливати на логіку європейського інтеграційного процесу. С. Гоффман саме на прикладі влади генерала Шарля де Голля у Франції в 60-х роках доводить, що завдяки політичному плюралізму можуть відбутися у різні періоди на національному рівні драматичні політичні зміни, які призведуть до принципових змін національних інтересів, внаслідок чого може відбутися відмова від досягнутих раніше спільних домовленостей з іншими країнами ЄС. Крім цього прикладу можна навести приклад зміни на внутрішній політичній арені в Німеччині, Франції і Великій Британії у 1974 році, які згодом відродили вмираючий на той час проект європейської інтеграції. У 1974 році у цих трьох країнах відбулися принципові зміни політичного керівництва. Віллі Брандта змінив Гельмут Шмідт, вмирає французький президент Жорж Помпіду і на його місце приходить Валері Жискар д'Естен, а британським прем'єр-міністром після Едварда Гіта стає Гарольд Вільсон.

Згідно С. Гоффмана хибною є ідея неофункціоналістів про те, що інтеграційні успіхи в деяких незначних з точки зору національних інтересів країн-членів Євроспільноти сферах відкриють шлях (ефект spillover) до подальшої співпраці у більш важливих сферах (high politics). С. Гоффман емпірично доводить, що цей механізм може діяти до певної міри лише між так званими несуттєвими сферами (несуттєва політика), і в жодному випадку він не буде діяти під час пошуку необхідної згоди у сфері т. зв. високої політики [10, с. 89].

Аналізуючи успіхи європейського спільного ринку, С. Гоффман доходить висновку, що спільних ринок є конкретним прикладом т. зв. низької політики, оскільки він не загрожує становищу національних еліт і тому не має великого впливу на «життєві національні інтереси». Навпаки, у цій сфері, на думку С. Гоффмана, «народи надають перевагу стабільності або контрольованій нестабільності, а також незалежності замість неконтрольованої невизначеності неперевірених комбінацій» [8, с. 865].

С. Гоффман не заперечував неофункціоналізм як метод інтеграції, тим не менше його позитивне значення вбачав лише в економічній сфері, тоді як у політичній інтеграції не відіграє жодної ролі. Головною проблемою неофункціоналістів, на думку С. Гоффмана, є неясність конкретної цілі. Виникнення європейських наднаціональних інституцій буде загрожувати становищу національних політичних акторів, що викличе їхню відповідну реакцію. Цією тезою С. Гоффман пояснює кризу 1965 року.

Проте ідеї Гоффмана теж не оминули подальшої критики. Головний удар його опоненти спрямовували проти ідеї розмежування низької та високої політики. Зокрема його теорія була поставлена під сумнів із запровадженням Європейської політичної співпраці на початку 70-х років, яка у подальші десятиліття перейшла у сферу зовнішніх відносин.

Праці Гоффмана і його теоретичні аргументи вплинули на ряд інших дослідників, які не пов'язували себе з теорією неофункціоналізму. С. Гоффман і Р. Гансен не залишалися лише на рівні критики неофункціоналізму, але й приносили нові погляди на європейську інтеграцію. Зокрема важливим є їхній вклад в обґрунтування впливу зовнішніх факторів і глобального середовища на процес європейської інтеграції, чим неофункціоналізм зовсім не займався.

Висновки. Хоча С. Гоффман у своїх працях критикував ряд неофункціоналістських тез і думок, він не вважав, що неофункціоналізм як такий не

здатний висвітлити деякі наслідки європейського інтеграційного процесу. На відміну від неофункціоналістів С. Гоффман виходив з розуміння Європейського співтовариства як міжнародної організації і намагався показати європейську інтеграцію як складний динамічний процес, який не можливо повністю осягнути лише в рамках однієї теорії. На його думку неофункціоналісти занадто велику увагу акцентували на процесі (функції), внаслідок чого вони не приділяли більше уваги змісту, або принаймні досліджували зміст дуже вибірково [6, с. 85].

С. Гоффман і його послідовники насамперед підкреслювали роль держав як важливих акторів зі своїми чітко визначеними національними інтересами, які формуються на внутрішній політичній арені, і тому було б нереально, щоб ці інтереси на європейському рівні послаблювалися, чи навіть зовсім ставилися під сумнів.

Очевидні успіхи європейського інтеграційного процесу С. Гоффман вбачав зокрема у деяких економічних секторах, які він визначав як неважливі сфери (т. зв. low politics), тоді як політичну сферу (high politics) на основі емпіричних досліджень 50-60-х років характеризував як таку, якої практично не торкнулися інтеграційні процеси. У якості сильного аргументу у своїх теоретичних висновках він використовував т. зв. кризу порожніх стільців, котру визначав як реакція суверенної держави (Франції) на спробу посилити наднаціональні функції існуючих інституцій Європейського співтовариства (зокрема Єврокомісії та Парламенту). В його теоретичній концепції ця криза уособлювала невдачу «переливання» із економічної сфери, тобто менш важливої політики, до політичної сфери, тобто до вищої політики.

Згідно С. Гоффмана і Р. Гансена політична інтеграція не могла стати логічним результатом економічної співпраці, а лише наслідком обдуманого політичного рішення [15, с. 80]. Реалістичний інтерговернменталізм став у подальші десятиліття улюбленим теоретичних підходом противників наднаціональної моделі розвитку європейської інтеграції. Власне із середини 60-х років можна говорити про дві конкуруючі теоретичні парадигми – міжурядову і наднаціональну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Balassa B. Theory of Economic Integration. – Homewood, IL, 1961.

2. Bulmer S. J. Domestic Politics and European Union: A New Institutionalist Approach. *Journal of Public Policy*. 1983, №4. P. 349–370.

3. Eilstrup-Sangiovanni M. Interwar and Postwar Ideas of Europe / *Debates on European Integration. A Reader.* Houndmills, Basingstoke. 2006, P. 97.

4. Haas E. The Uniting of Europe. Political, Social and Economic Forces 1950-1957. Stanford, CA, 1968. 561 p.

5. Hansen R. European Integration: Reflections on a Decade of Theoretical Efforts. Eilstrup-Sangiovanni M. (ed.). *Debates on European Integration: A Reader*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006. P. 160–178.

6. Hoffmann S. A Rousseau on War and Peace. *The State of War.* Ed. Stanley Hoffmann. New York, 1965. 334 p.

7. Hoffmann S. Discord in Community: The North Atlantic Area as a Partial International System. *International Organization*. 1963, №3. P. 521–549.

8. Hoffmann S. Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe. *Daedalus*. 1966, №3. P. 862–915.

9. Hoffmann S. Reflections on the Nation-State in Western Europe Today. *Journal of Common Market Studies.* 1982, №1–2. P. 21–37.

10. Hoffmann S. The European Process at Atlantic Crosspurposes. *Journal of Common Market Studies.* 1964, №2. P. 85–101.

11. Hoffmann S. The European Sisyphus: Essays on Europe, 1964–1994. Boulder, CO, 1995. 284 p.

12. Krause L. B. European Economic Integration and the United States. Washington, DC, 1967. 179 p.

13. Moravcsik A. The Choice for Europe: Social Purpose and State Power from Messina to Maastricht. Ithaca : Cornell University Press, 1998. 528 p.

14. Nugent N. The Government and Politics of the European Union. London: Palgrave Macmillan, 2006. 512 p.

15. Rosamond B. Theories of European Integration. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000. 208 p.

16. Webb C. Theoretical Perspectives and Problems. Wallace H., Wallace W., Webb C. (eds.). *Policy Making in the European Community.* London, 1977. – P. 18.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 355.45:316.77
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.24

КОГНІТИВНА ВІЙНА: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ІНСТИТУЦІЙНА ПРАКТИКА

COGNITIVE WARFARE: THEORETICAL FOUNDATIONS AND INSTITUTIONAL PRACTICE

Савчук В.А.,
аспірант кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Приватного вищого навчального закладу «Європейський Університет»

Стаття подає узагальнену концептуалізацію когнітивної війни як парадигми некінетичного протиборства, що зміщує акцент із контролю потоків даних на цілеспрямований вплив на сприйняття, пам'ять, емоції та прийняття рішень. Після анексії Криму відбувся перехід від техноцентричного розуміння «інформаційної війни» до «битви за свідомість», де ключовими є когнітивні фрейми та семантичні зсуви. Еволюція підходу в НАТО простежується від ініціатив Allied Command Transformation до інституційного «повороту» 2020–2021 рр., коли Innovation Hub окреслив «людський розум» як поле бою й фактично шостий домен воєнних дій. Теоретичне ядро подано у The Cognitive Warfare Concept, де когнітивна війна визначається як «використання технологічних засобів для зміни когніції цільових груп», що інтегрує кібероперації, PSYOPS, нейронауки та соціотехнічні практики; відмежовано рівні «cognitive conflict» і «cognitive combat». Окреслено інституціоналізацію когнітивного домену в КНР шляхом створення у квітні 2024 р. Сил інформаційного забезпечення НВАК, покликаних «замикати цикл» від збору даних до модифікації сприйняття. Теоретичний фундамент спирається на двосистемну модель мислення, ефект ілюзорної правди та архітектуру вибору. Практичний вимір показано через російські ІПСО як когнітивні операції з персоналізацією меседжів, мультимедійним підсиленням і багатократним підкріпленням. Автор обґрунтовує трактування цих кампаній як спроб перепрограмування сприйняття дійсності цільовою аудиторією, а не лише поширення дезінформації. Водночас зафіксовано розрив між практикою та нормотворенням: попри широку імплементацію терміна в українському публічному дискурсі, внутрішня нормативна база ще узгоджується з міжнародними підходами. Стаття формує міждисциплінарну рамку для розроблення політик стійкості, яка може бути забезпечена поєднанням інституційного розвитку, когнітивно-поведінкових моделей і емпіричних індикаторів медіасередовища. Це дозволить проектувати багаторівневі стратегії протидії у сучасному інформаційному ландшафті.

Ключові слова: когнітивна війна, кібероперації, нейронауки, інформаційно-психологічні операції, персоналізація повідомлень, мультимедійне підсилення, ефект ілюзорної правди, двосистемна модель мислення.

The article presents a consolidated conceptualization of cognitive warfare as a paradigm of non-kinetic confrontation that shifts the emphasis from controlling data flows to the targeted shaping of perception, memory, emotions, and decision-making. Following the annexation of Crimea, there was a turn from a technocentric understanding of "information warfare" to a "battle for the mind," in which cognitive frames and semantic shifts are decisive. The evolution of NATO's approach can be traced from Allied Command Transformation initiatives to the institutional "pivot" of 2020–2021, when the Innovation Hub designated the "human mind" as a battlespace and, in effect, a sixth domain of warfare. The theoretical core is set out in The Cognitive Warfare Concept, which defines cognitive warfare as "the use of technological means to alter the cognition of target groups," integrating cyber operations, PSYOPS, neuroscience, and sociotechnical practices; it also differentiates the levels of "cognitive conflict" and "cognitive combat." The institutionalization of the cognitive domain in the PRC is outlined through the creation, in April 2024, of the PLA Information Support Force, intended to "close the loop" from data collection to perception modification. The theoretical foundation draws on the dual-process model of thinking, the illusory truth effect, and choice architecture. The practical dimension is illustrated through Russian information-psychological operations as cognitive operations employing message personalization, multimedia amplification, and repeated reinforcement. The author substantiates the interpretation of these campaigns as attempts to reprogram the target audience's perception of reality rather than merely to disseminate disinformation. At the same time, a gap is recorded between practice and norm-setting: despite the term's broad uptake in Ukrainian public discourse, the domestic regulatory base is still being aligned with international approaches. The article proposes an interdisciplinary framework for developing resilience policies enabled by the combination of institutional development, cognitive-behavioral models, and empirical indicators of the media environment. This, in turn, makes it possible to design multi-level counter-strategies for the contemporary information landscape.

Key words: cognitive warfare, cyber operations, neuroscience, information-psychological operations, message personalization, multimedia amplification, illusory truth effect, dual-process model of thinking.

Постановка проблеми. Інституціоналізація поняття «когнітивна війна» у стратегічних документах і публічних комунікаціях, яку ми спостерігаємо останні десять років, відбувається за умов відсутності усталених дефініцій і вимірюваних метрик. Через це у безпековому дискурсі зберігається концептуальна та інституційна невизначеність. Не розмежовано належним чином cognitive warfare, класичні інформаційно-психологічні операції (PSYOPS) і кібероперації. Відсутність узгодженої системи показників, яка б дозволяла оцінювати когнітивну перевагу, породжує розрив між доктринальними інтенціями і практичними режимами стратегічних комунікацій. Для України, яка

знаходиться під постійним інформаційно-психологічним тиском з боку агресора, в не залежності від інтенсивності кінетичної складової протистояння з Росією, це ускладнює розробку національних механізмів протидії і інтеграцію когнітивного виміру в систему безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після анексії Криму (2014) та початку гібридної агресії на Донбасі (2014–2016) в українській науковій спільноті почався поступовий перехід у розумінні інформаційної війни: від акценту на технологіях передачі повідомлень до дослідження впливу на самі механізми мислення індивіда та масових аудиторій. У низці досліджень цього періоду, з'являються перші спроби концептуалізувати агресію Росії як війну за свідомість і сприйняття. Так, в 2015 р. один із провідних українських фахівців у сфері комунікативних технологій професор Георгій Почепцов стверджував: «Поки що ми говоримо про інформаційну війну, але насправді це війна психічна, адже інформаційні потоки налаштовані на отримання ефекту в головах людей. Саме це є ціллю інформаційної війни» [1]. В своєму дослідженні «Інформаційне супроводження російської гібридної агресії в Донбасі (2014–2016)» український політолог Олександр Курбан акцентує увагу на тому, що інформаційна кампанія Росії мала чітко виражену психологічну складову, спрямовану на дестабілізацію внутрішньої картини світу в українського реципієнта [2]. Цей вплив реалізовувався не лише через формування альтернативної картини реальності, а й через закріплення в масовій свідомості емоційних «тригерів» – образів, що активізували недовіру, страх, ненависть або відчуття безсилля. Дослідник ще прямо не вживає термін «когнітивна війна» , проте фактично описує її ключові механізми: нав'язування когнітивних фреймів, семантичне переміщення смислів і створення психологічно спроєктованого медіапростору. Розуміння інформаційної складової сучасної гібридної війни, як «битви за свідомість», отримало розвиток у наступних дослідженнях української наукової спільноти. У статті «Війна в когнітивному просторі» Георгій Почепцов констатує, що «ми неадекватно уявляємо собі суть інформаційної війни, коли акцентуємо рух інформації як основний аспект», і стверджує, що сучасна війна за своєю суттю – це війна наративів. Автор чи не вперше в політологічному українському дискурсі використовує поняття «інформаційна бульбашка» і «когнітивна безпека» і переконливо доводить, що «когнітивний простір є метою будь-якої інформаційної війни і в мирній, наприклад, під час виборів, і у військовій ситуації. [3]. На рівні НАТО тему когнітивної війни вперше зафіксувала внутрішня записка Allied Command Transformation Human Capital in the Cognitive Age (2003). У ній наголошувалося на необхідності «об'єднати розвіддані, інформацію та когніцію солдата в єдину систему превентивного прийняття рішень», а швидкість цього прийняття оголошувалася «визначальною у некінетичному протистоянні майбутнього» [4]. У сучасному науковому дискурсі когнітивна проблематика інформаційних впливів спирається на класичну двосистемну модель мислення, сформульовану психологом і нобелівським лауреатом Даніелем Канеманом («Мислення, швидке й повільне») [11], а також на програмну працю Д. Канемана та Е. Тверські «Судження в умовах невизначеності: евристики та упередження» [12], де описано механізми евристичної обробки сигналів і систематичних когнітивних помилок. Емпіричну базу сприйнятливості аудиторії до повторюваних повідомлень доповнюють дослідження Лізи К. Фазіо з колегами [14], які показали стійкість «ефекту ілюзорної правди», та робота А. Хассана і С. Барбер про вплив частоти повторення на зростання сприйнятої правдивості [24]. Стратегічно-теоретичний вимір когнітивної війни вибудовується на поєднанні традиції «рефлексивного управління», сформульованого ще за радянських часів В. Лефєвром, яка моделює «подвійне віддзеркалення» суб'єктів у процесі ухвалення рішень, та її військово-практичної інтерпретації у працях Тімоті Л. Томаса про російську доктрину рефлексивного контролю [22].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Термін «когнітивна війна» уже закріпився в українському публічному дискурсі, але нормативна база ще не встигає за практичним розвитком подій. У пояснювальних записках до відповідних законопроєктів, інших нормативних документах зустрічаємо формулювання про інформаційні та психологічні загрози, тоді як окремого визначення когнітивної загрози досі немає. Також бракує прозорих і придатних до вимірювання показників, які б фіксували ефекти когнітивних атак, а не лише кількісні метрики залученості аудиторії. Так само не сформовано узгоджених процедур інституційної відповіді, що поєднували б стратегічні комунікації та когнітивно-поведінкові підходи.

Мета статті – сформувати узагальнену концепцію когнітивної війни як парадигми некінетичного протистояння, простежити її еволюцію в міжнародному та українському дискурсі, ув'язати теоретичне ядро з практикою сучасних когнітивних операцій. На основі проведеного дослідження запропонувати міждисциплінарну рамку політики стійкості і протидії негативному інформаційно-психологічному впливу.

Виклад основного матеріалу. Справжній поворот у розумінні когнітивного виміру війни стався у 2020–2021 рр., коли Центр інновацій НАТО (NATO Innovation Hub) розпочав серію

дослідницьких ініціатив, присвячених концепції когнітивної війни як «шостої сфери воєнних дій». У межах «Осіннього інноваційного виклику» (Fall Innovation Challenge 2021) когнітивна війна визначалася як «формування середовища, в якому людський розум стає полем бою» [5]. Йдеться про зрушення парадигми: якщо раніше метою інформаційної війни було здобуття контролю над інформаційними потоками, то тепер метою стає безпосередній вплив на когнітивні процеси суб'єкта – пам'ять, сприйняття, емоції, переконання, світогляд.

Публікація засновника Національної вищої школи когнітивних наук при Політехнічному інституті Бордо, професора Бернара Клавері та керівника інноваційних проектів у Центрі інновацій трансформації Об'єднаних збройних сил США (Норфолк, штат Вірджинія) Франсуа дю Клюзеля The Cognitive Warfare Concept (2021), підготовлена під егідою NATO ACT, систематизувала концепт. У ній наголошується, що когнітивна війна – це «мистецтво використання технологічних засобів для зміни когніції людських цілей», яка відбувається на глобальному рівні, є безконтактною, некінетичною і сутнісно не має визначених фронтів. Автори вказують на поєднання кібероперацій, психологічних операцій (PSYOPS), інформаційних технологій, нейронаук і соціотехнічних практик, з метою досягнення переваги шляхом впливу на свідомість опонента – як індивідуальну, так і колективну. У статті зроблена спроба розрізнити пов'язані між собою, але різні поняття: когнітивна війна (cognitive warfare), когнітивний конфлікт (cognitive conflict) і когнітивний бій (cognitive combat). Останній описується як «локальне, тимчасове використання тактичних засобів для впливу на когніцію в рамках ширшої стратегії», а когнітивна війна – як міждисциплінарне поєднання знань з психології, соціології, кібернетики, етики, релігієзнавства, штучного інтелекту, нейротехнологій тощо [6].

У 2010-х концепт взяла на озброєння Народно-визвольна армія Китаю (НВАК). У часописі Народно-визвольної армії Китаю PLA Daily викладач Академії військових наук Китаю Ян Цуньше ґрунтовно досліджує поняття «когнітивна війна» разом із визначенням «операції в когнітивному домені» . У своїй статті «Аналіз характеристик та тенденцій розвитку операцій когнітивної області» від 16 серпня 2022 р. автор розкладає поняття на три складники: «когнітивна перевага» – спроможність нав'язати ворогові власний образ ситуації, «когнітивне придушення» – руйнування здатності супротивника до раціональної оцінки та «когнітивне формування» – довгострокове конструювання вигідної ворогові системи цінностей. Він наголошує: «Когнітивна сфера є ключовою сферою для перетворення військової переваги на політичну». На думку автора, скоординована робота військового і політичного керівництва у когнітивному протиборстві з противником має за мету «захопити право визначати характер дії чи діяльності, право контролювати процес і право оцінювати результат» [7]. У відповідь на доктринальний зсув у науково-політологічному дискурсі керівництво КПК провела кардинальні організаційні перетворення в структурі китайських збройних сил. У квітні 2024 року КНР офіційно оголосила про формування нового роду військ – Сил інформаційного забезпечення (Information Support Force), що має «консолідувати кібер-, електронну та когнітивну проєкцію сили для досягнення когнітивної переваги на рівні театру та стратегії». Аналітики Asian Military Review підкреслюють: нова служба покликана «закрити ланцюг від збору даних до модифікації сприйняття», тобто забезпечити безшовний перехід від інформаційної інтеграції до безпосередньої дії на процеси мислення опонента [8]. Можемо стверджувати, що китайський підхід демонструє найпослідовніше інституційне оформлення когнітивної сфери як окремого бойового домену й виводить «битву за свідомість» на рівень окремого виду військ. В українському публічному дискурсі термін «когнітивна війна» закріпився після публікації у липні 2021 року статті українського експерта із стратегічних комунікацій Дмитра Золотухіна, де його названо «шостим полем бою» після кібер- та інформаційного [9]. Водночас у пояснювальних записках чинних законопроєктів про стратегічні комунікації (№ 11438, липень 2024) поки фігурують лише «інформаційні» та «психологічні» загрози, без окремого терміна «когнітивна загроза» [10]. Отже, внутрішня нормативна база України перебуває на стадії концептуального узгодження з новими міжнародними підходами, тоді як практичне поле вже активно використовує дефініцію «когнітивної війни» для опису російських операцій.

Таким чином, еволюція самого поняття «когнітивна війна» пройшла шлях від ранніх натяків на «когнітивну перевагу» в документах NATO ACT (2003) до чіткого усвідомлення, що сучасне поле бою перемістилося у простір нейропроцесів, а зброєю стає механіка людського судження. Для кращого розуміння, як саме інформаційний сигнал перетворюється на зміну поведінки, спробуємо звернутися до трьох дисциплін, що конвергували у XXI ст.: когнітивної психології, нейронаук і поведінкової економіки. У цьому теоретичний трикутнику когнітивна психологія пояснює архітектуру мислення (модель Система 1 / Система 2 Деніеля Канемана) , нейронауки описують біохімічні «шлюзи» впливу (дофамінове підкріплення, ефект емоційного кодування), а поведінкова економіка формалізує алгоритми «м'якого штов-

хання» (nudge) і показує, як архітектура вибору зсуває рішення без прямого примусу. Разом ці дисципліни створюють інженерну основу когнітивних операцій, якою користуються як державні, так і недержавні актори.

Людський мозок обробляє переважну частину зовнішніх стимулів підпорогово – тобто без участі свідомого аналізу; саме тому інформаційний сигнал часто «проходить» до поведінки, не зустрівши опору критичного мислення. Цю дихотомію переконливо формалізував Нобелівський лауреат Деніель Канеман у моделі двох систем мислення: Система 1 (швидке, інтуїтивне, автоматичне) генерує миттєву оцінку й ухвалює більшість рутинних рішень, тоді як Система 2 (повільне, раціональне) підключається лише за потреби глибокого опрацювання [11]. У власних експериментах Канеман показав, що понад 90% повсякденних реакцій людини запускаються саме Система 1, тоді як Система 2 здатна переглянути або заблокувати рішення лише за умови додаткового часу й когнітивного ресурсу [12]. Для операторів інформаційно-психологічних дій критично утримати аудиторію в рамках Системи 1, адже тоді повідомлення минає свідомий контроль. Будь-яка успішна когнітивна атака прагне залишитися в полі «швидкого мислення», де сигнал приймається підсвідомо і миттєво конвертується у поведінку. Другий наріжний камінь когнітивного впливу – «ілюзорна правда» (illusory truth effect). Це явище описує зростання сприйняття достовірності твердження внаслідок його повторення. Вперше воно було зафіксоване в експерименті соціального психолога Роберта Зайонца (США), де учасники, яким фраза повторювалася багаторазово, оцінювали її як більш правдиву порівняно з тими, хто чув її лише один раз [13]. Подальші емпіричні дослідження підтвердили цю закономірність. Зокрема, експеримент американської дослідниці Лізи Фазіо у 2015 році показав, що навіть очевидні фейки – наприклад, «Атлантичний океан є найбільшим у світі» – оцінюються як правдиві, якщо були повторені кілька разів [14]. Сучасні нейропсихологічні дані уточнюють біологічну основу цього ефекту. Дослідження, проведені з допомогою функціональної магнітно-резонансної томографії (fMRI), довели, що повторення інформації активує зони, пов'язані з обробкою знайомості (familiarity), навіть тоді, коли відсутня когнітивна оцінка її достовірності. А згідно з результатами досліджень науковців з Університету штату Пенсільванія у 2020 році, ефект ілюзорної правди залишається значущим навіть у осіб із високою цифровою грамотністю, якщо твердження звучить тричі й більше – рівень згоди з ним зростає на 30–40% [15]. Нейробіологічний механізм цього явища ґрунтується на тому, що повторювана або емоційно підсилена інформація активує мезолімбічну дофамінову систему, яка відповідає за формування мотиваційної значущості повідомлень. У дослідженні вчених з Каліфорнійського університету у 2015 році показано, що негативно забарвлені повідомлення спричиняють зростання дофамінової активності на 12–15%, що підвищує ймовірність запам'ятовування навіть через 48 годин [16]. У практичному контексті це має безпосередній вплив на функціонування соціальних мереж. Результати експерименту, проведеного PhD Марком Чіоссі та іншими дослідниками з Університету Торонто у 2023 році, переконливо засвідчили, що десятихвилинна взаємодія зі стрічкою TikTok суттєво знижує точність «пам'яті на наміри» (prospective memory) порівняно з відпочинком, пасивним переглядом довших YouTube-відео чи читанням: середнє падіння показника сягнуло ≈ 40 %, тоді як паралельне лексичне завдання не зазнало змін. Drift-diffusion-аналіз додатково показав нульову швидкість накопичення доказів та зростання когнітивного шуму, що вказує на порушення саме механізмів підтримання наміру, а не загальної уваги. Автори роблять висновок, що короткий відеоформат із швидким перемиканням контекстів накладає подвійне навантаження на робочу пам'ять – він одночасно відбирає увагу та перевантажує її новими стимулами. З огляду на стратегічні комунікації та когнітивну безпеку це означає, що TikTok-подібні платформи з безперервним скролінгом коротких відео можуть несвідомо знижувати індивідуальну саморегуляцію та створювати вікно вразливості, у якому інформаційні стимули мають підвищений шанс закріпитися без критичної перевірки [17]. Такі ефекти активно підсилюються технологіями поведінкової економіки. Зокрема, концепція «архітектури вибору» (choice architecture), запропонована лауреатом Нобелівської премії Річардом Х. Талером и професором Гарвардської школи права Кассом Р. Санстейном, передбачає не прямий примус, а м'яке «штовхання» (nudge) до певної дії через структурування інформаційного середовища – порядок опцій, колір кнопок, короткі підказки [18]. У когнітивних операціях такі «підштовхування» стають мікро-тригерами, які фіксують локальну лояльність до повідомлення й відкривають шлях до подальшої поведінкової маніпуляції. Також важливо зазначити, що сучасна західна когнітивна школа зосереджує увагу на біопсихологічних аспектах маніпуляції: 1) швидкості – сигнал обробляється автоматично Системою 1 до активації критичного мислення; 2) повторюваності – чим частіше повідомлення звучить, тим вищою стає його суб'єктивна достовірність; 3) емоційній активації – емоція → дофамін → закріплення поведінки. Саме ці фактори сьогодні лягають в основу роботи алгоритмів генеративного ШІ, які створюють мікроконтент із заданою емоційною інтенсивністю та частотою –

ідеальне середовище для когнітивних атак у часи гібридної війни. Однак доктринальна рамка сучасних операцій в когнітивній сфері з боку агресора – РФ формується не лише під впливом цих поведінкових інсайтів, а й на основі ще радянських розробок у сфері рефлексивного управління. Творцем теорії рефлексивних игор і концепцій рефлексивна система та рефлексивне управління був радянський (з 1974 року – американський) психолог і математик Володимир Лефевр. На думку дослідника проблем з національної безпеки Джонатана Фарлі зі Стенфордського університету, саме теорія рефлексії Лефевра була радянською альтернативою теорії ігор, широко прийнятої на той час істеблішментом американського міністерства оборони [19]. У книзі «Алгебра сумління» Лефєвр вводить «подвійну рефлексію»: «Актор А вибудовує образ Б і водночас – образ того, як Б бачить А» [20]. Саме цей другий рівень «дзеркала» дозволяє вмонтувати у рішення Б заздалегідь задану опцію. В своїй ранній роботі вчений дав чітке визначення: «Завдання рефлексивного впливу полягає в тому, щоб змусити супротивника обрати дію, передбачену оператором, але в межах його власної логіки» [21]. Сама маніпуляція відбувається не з контентом факту, а з матрицею, в якій цей факт інтерпретується. Звідси ключова умова: інформаційна дія має бути логічно сумісною з картиною світу Б, інакше Система 2 (за термінологією Д.Канемана) її відкине.

У 1990-х роках концепт «рефлексивного управління» був адаптований до військової сфери фахівцями інформаційних структур Генерального штабу РФ. Американський військовий аналітик Тімоті Л. Томас, який спеціалізується на радянських та російських студіях, так характеризує російський підхід у використанні концепту: «рефлексивне управління – це засіб передачі партнеру або супротивнику спеціально підготовленої інформації, яка схиляє його добровільно ухвалити заздалегідь заплановане рішення, бажане для ініціатора дії» [22]. Т.Л.Томас в своїх дослідженнях стверджує, що у російські військові аналітики ще в період існування Радянського Союзу розробили чотири основні методи рефлексивного управління для військового командування:

1) тиск влади – демонстрація сили, нагнітання і реклама своєї перемоги, демонстрація безжальних дій і жорстокості до противника (що постійно застосовує армія російського агресора по відношенню до українських військовополонених і мирного населення піл час повномасштабного вторгнення);

2) прийоми подання неправдивої інформації про ситуацію – блеф з приводу зброї, провокування противника до пошуку нових напрямів ескалації або згортання конфлікту, підривна діяльність і провокації;

3) вплив на алгоритм прийняття рішення супротивником – публікацію навмисно перекрученої доктрини, вплив на елементи системи управління та ключові фігури противника, дії для нейтралізації оперативного мислення супротивника;

4) зміна часу ухвалення рішення, яке може бути виконане через несподіваний початок воєнних дій, передачу інформації про обстановку аналогічного конфлікту.

Сучасні російські ІПСО, від операції «Doppelgänger» до кампаній проти мобілізації в Україні, відтворюють структурну логіку: сіяти (seed) → віддзеркалювати (mirror) → посилювати (amplify), де фаза «mirror» відповідає вбудуванню сигналу у ціннісну модель цільової аудиторії. «Етична алгебра» Лефєвра передбачає вплив без примусу, що зближує її з концептом «підштовхування» (nudge). Вже згадувані Річард Талер та Касс Санстейн так оцінюють результати прихованого впливу: «Ми не примушуємо людей; ми вдосконалюємо архітектуру вибору, щоб вони захотіли того, що вже відповідає їхнім інтересам» [23]. У воєнному вимірі таке «підштовхування» стає трендом мікро-триґеру: лайк-реакція або репост виступає маркером лояльності й розкриває внутрішню модель користувача, яку надалі можна цілеспрямовано «прошивати». З погляду алгоритмів соціальних мереж, «підштовхування» перетворюється на «програмований імпульс»: системи рекомендацій оптимізують стрічку під емоційно-когнітивний профіль. Можемо припустити, що концепт «підштовхування» і практики рефлексивного управління сходяться у спільній точці – перевизначення внутрішньої моделі світу користувача. У підсумку рефлексивний контроль функціонує як логічний «двигун» когнітивної війни, доповнюючи емоційно-фізіологічні та поведінкові механізми.

Сучасні моделі штучного інтелекту, зокрема великі мовні моделі (LLM) – ChatGPT (розробник OpenAI), Claude (Anthropic), Gemini (Google) – стають не лише інструментами генерації тексту, а й потужними акселераторами когнітивного впливу. Мультимодальні AI-системи моделі здатні адаптувати повідомлення до особливостей сприйняття конкретного користувача, враховуючи емоційний профіль і когнітивні уподобання. Така персоналізація формує основу прихованого впливу на процес прийняття рішень. З іншого боку, сучасні великі мовні моделі, здатні генерувати персоналізовані тексти за лічені секунди, уже інтегруються у тактики «інформаційного насичення»: коли користувач отримує десятки повідомлень, мозок переходить у стан когнітивного виснаження і схильний приймати повторювану інформацію за достовірну. Американські когнітивні психологи Аумо Гассан і Сара Барбер з Університету Джорджії продемонстрували, що

зростання частоти повторення твердження з 1 до 27 разів логарифмічно збільшує його «відчутну правдивість», найбільший стрибок відбувається вже після другого показу [24]. Генеративні відеосистеми, побудовані на GAN-архітектурі, переводять текстові наративи у візуальну сферу. Створені за допомогою генеративних систем високоякісні deepfake-ролики стирають межу між фактом і вигадкою, роблячи когнітивну перевірку «надто дорогою» для пересічного глядача. Суміжний ефект виявлено й у коротких музично-візуальних постах у соціальній мережі TikTok. Згідно з нейровізуалізаційним дослідженням Конгуй Су з Чжецзянського університету, перегляд персоналізованих кліпів активує мережу пасивного режиму мозку та вентральну тегментальну область, що відповідають за дофамінове підкріплення, а отже – за формування звичок і прихильностей [25].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Виходячи з вищенаведеного, можемо стверджувати, що ядром когнітивної війни є персоналізовані нейро-тригери, багаторазове підкріплення й емоційна петля, що разом змінюють мисленнєві схеми аудиторії. Російські інформаційно-психологічні кампанії проти України точно відтворюють цю тріаду: вони підлаштовують меседжі під внутрішні моделі адресатів, тиражують їх бот-мережами й підсилюють мультимедійними ефектами, щоб схилити людей до потрібних оцінок і дій. Отже, такі ІПСО доцільно трактувати саме як когнітивні операції, адже їхня мета – не просто поширити дезінформацію, а перепрограмувати сам спосіб сприйняття реальності. Подальші дослідження мають зосередитися на виробленні узгодженої термінології для внутрішнього нормативного поля, валідації індикаторів впливу та практиках інституційної протидії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Почепцов Г. З історії поняття гібридної війни в США і Росії. Детектор Медіа : інтернет-видання. 2015. URL: https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/14619/2015-11-01-z-istorii-ponyattya-gibrydnoi-viyny-v-ssha-i-rosii/ (дата звернення: 19.08.2025).

2. Курбан О. Інформаційне супроводження російської гібридної агресії в Донбасі (2014–2016). Гілея : науковий вісник. 2016. Вип. 107(8). С. 62.

3. Почепцов Г. Війна в когнітивному просторі. Ї : журнал. 2017. URL: https://www.ji-magazine.lviv.ua/2017/Pocheptsov_Vijna_v_kognityvnomu_prostori.htm (дата звернення: 19.08.2025).

4. Allied Command Transformation. Human Capital in the Cognitive Age. Norfolk, 2003. 27 p.

5. NATO Innovation Hub. Cognitive Warfare. Norfolk, 2020. 45 p.

6. Claverie B., du Cluzel F. The Cognitive Warfare Concept. Norfolk : NATO Innovation Hub, 2021. 11 p. URL: https://www.act.nato.int/activities/cognitive-warfare/ (дата звернення: 28.07.2025).

7. Yang Cunshe. Grasping the Pulse of Cognitive Domain Operations. PLA Daily. 16 Aug. 2022. URL: http://www.81.cn/jfjbmap/content/2022-08/16/content_322064.htm (дата звернення: 19.08.2025).

8. Arthur G. China's PLA Reshapes to Deliver "Intelligentisation". Asian Military Review. 15 Nov. 2024. URL: https://www.asianmilitaryreview.com/2024/11/chinas-pla-reshapes-to-deliver-intelligentisation/ (дата звернення: 19.08.2025).

9. Detector Media. Когнітивна війна: новомодне словосполучення чи концепція шостого поля бою? Детектор Медіа. 06 лип. 2021. URL: https://detector.media/infospace/article/189826/2021-07-06-kognityvna-viyna-novomodne-slovospoluchennya-chy-kontseptsiya-shostogo-polya-boyu/ (дата звернення: 19.08.2025).

10. Верховна Рада України. Законопроєкт № 11438 «Про стратегічні комунікації у сфері безпеки та оборони», пояснювальна записка. 15 лип. 2024. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Compare/11438 (дата звернення: 19.08.2025).

11. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. New York : Farrar, Straus & Giroux, 2011. 499 p.

12. Kahneman D., Tversky A. Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases. Science. 1974. Vol. 185, № 4157. P. 1124–1131.

13. Zajonc R. Feeling and Thinking: Preferences Need No Inferences. American Psychologist. 1980. Vol. 35, № 2. P. 151–175.

14. Fazio L.K., Brashier N.M., Payne B.K., Marsh E.J. Knowledge Does Not Protect Against Illusory Truth. Journal of Experimental Psychology: General. 2015. Vol. 144, № 5. P. 993–1002. DOI: https://doi.org/10.1037/xge0000098.

15. Brashier N.M., Pennycook G., Berinsky A.J., Rand D.G. Beyond Cognitive Ability: Susceptibility to Fake News Is Also Explained by Associative Inference. Proceedings of the 2020 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems. 2020. DOI: https://doi.org/10.1145/3334480.3383077.

16. Falk E.B., Cascio C.N., O'Donnell M.B. Neural Mechanisms of Social Influence in Adolescence. Social Cognitive and Affective Neuroscience. 2015. Vol. 11, № 1. DOI: 10.1093/scan/nsv095.

17. Chiossi M., Noor M., Cheng J. TikTok Disrupts Prospective Memory: A Dual-Task Study. Proceedings of the CHI Conference on Human Factors in Computing Systems. Hamburg : ACM, 2023. P. 1–12.

18. Thaler R., Sunstein C. Nudge: Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness. New Haven : Yale University Press, 2008. 312 p.

19. Lefebvre V.A., Farley J.D. Reflexive Control: The Soviet Concept of Influence and Its Use in Conflicts. Studies in Conflict & Terrorism. 2007. Vol. 30, № 7.

20. Lefebvre V.A. Algebra of Conscience: A Comparative Analysis of Western and Soviet Ethical Systems. Boston : D. Reidel Publishing Company, 1982.

21. Lefebvre Vladimir . Conflicting Structures. Leaf & Oaks Publishers, 2015.

22. Thomas T.L. Russia's Reflexive Control Theory and the Military. The Journal of Slavic Military Studies. 2004. Vol. 17, № 2. P. 237–256.

23. Thaler R.H., Sunstein C.R. Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness. New Haven : Yale University Press, 2008. 312 p.

24. Hassan A., Barber S.J. The effects of repetition frequency on the illusory truth effect. Cognitive Research: Principles and Implications. 2021. Vol. 6, Article 38. P. 1–12. DOI: 10.1186/s41235-021-00301-5.

25. Su C. Viewing personalized video clips recommended by TikTok activates default mode network and ventral tegmental area. Bohrium Research Repository. 2024. URL: https://www.bohrium.com/paper-details/viewing-personalized-video-clips-recommended-by-tiktok-activates-default-mode-network-and-ventral-tegmental-area/812464733981507584-10372 (дата звернення: 19.08.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 321.01:323.28
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.25

ПОЛІТИЧНИЙ НІГІЛІЗМ, АБСЕНТЕЇЗМ, ПОПУЛІЗМ ТА НАСИЛЬСТВО ЯК РІЗНОВИДИ АНТИЦІННОСТЕЙ У СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЦІ

POLITICAL NIHILISM, ABSENTEEISM, POPULISM AND VIOLENCE AS TYPES OF ANTI-VALUES IN MODERN POLITICS

Тимошенко О.І.,
доктор філософських наук, професор,
ректор
Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

Левченко Л.О.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Приватного вищого навчального закладу «Європейський університет»

У статті досліджуються чотири ключові прояви політичних антицінностей – нігілізм, абсентеїзм, популізм та насильство – як деструктивні явища, що порушують базові принципи демократичного суспільства. Висвітлюється сутність політичного нігілізму як форми заперечення державності, правових інституцій та політичної легітимності. Аналізується абсентеїзм як пасивна, але системна форма протесту проти несправедливості чи неефективності політичної системи, що свідчить про кризу політичної довіри та громадянської участі. Популізм розглядається як спрощене політичне мислення, що базується на емоційній мобілізації мас, антагонізмі до еліт та використанні «волі народу» як ідеологічного прикриття для маніпулятивної політики. Окрема увага приділена політичному насильству – як фізичному, так і вербальному – яке постає як радикальна форма політичної деструкції, здатна зруйнувати соціальну солідарність та підірвати легітимність держави. Здійснюється порівняльний аналіз вітчизняного та зарубіжного контекстів, зокрема в умовах політичних трансформацій в Україні (2010–2022 рр.), де антицінності набули особливої виразності на тлі революцій, війни, інформаційного тиску. Обґрунтовується потреба формування проактивної політичної культури, яка спирається на цінності діалогу, участі, прав людини та політичної відповідальності. Матеріал має міждисциплінарний характер і може бути корисним для політологів, соціологів, психологів, державних управлінців та громадських діячів, зацікавлених у стратегіях подолання деструктивних тенденцій у політичному житті.

Ключові слова: політичний нігілізм, абсентеїзм, популізм, політичне насильство, антицінності, політична культура, демократія, протест, маніпуляція.

The article explores four major manifestations of political anti-values—nihilism, absenteeism, populism, and violence – as destructive phenomena undermining the foundations of democratic society. Political nihilism is examined as a rejection of the state, legal institutions, and political legitimacy. Absenteeism is analyzed as a passive yet systemic form of protest, reflecting a profound crisis of trust in political institutions and the erosion of civic engagement. Populism is interpreted as a simplified political discourse relying on emotional mobilization, antagonism toward elites, and the invocation of the “will of the people” as a rhetorical tool for manipulative policy-making. Particular attention is given to political violence – both physical and verbal – as a radical form of political destructiveness, capable of dismantling social cohesion and undermining state legitimacy. The study includes a comparative analysis of domestic and international contexts, with a special focus on the Ukrainian experience (2010–2022), marked by revolution, war, and increasing information pressure, where these anti-values gained particular salience. The article argues for the need to develop a proactive political culture grounded in the values of dialogue, participation, human rights, and responsibility. The research is interdisciplinary in nature and is relevant for political scientists, sociologists, psychologists, public officials, and civil society actors interested in strategies for overcoming destructive tendencies in political life.

Key words: political nihilism, absenteeism, populism, political violence, anti-values, political culture, democracy, protest, manipulation.

Постановка проблеми. Політична культура сучасного суспільства формує не лише позитивні цінності демократії, свободи, плюралізму, але й виявляє низку політичних антицінностей, які суперечать фундаментальним засадам демократичного устрою. Серед них особливу загрозу становлять політичний нігілізм, абсентеїзм, популізм і насильство у політичному просторі. Ці явища є не просто соціальними девіаціями або винятковими відхиленнями в окремих країнах – вони є віддзеркаленням глибокої кризи легітимності політичних інституцій, знецінення ролі громадянської участі, втрати довіри до влади та загострення моральної деградації публічного дискурсу.В українському контексті зазначені політичні антицінності проявляються з особливою інтенсивністю, що зумовлено історичними травмами, авторитарним минулим, частими змінюваними владними режимами та глибокою недовірою до державних інституцій, що тягнеться ще з радянських часів.

Низький рівень політичної культури, слабкість інституцій, дефіцит політичної відповідальності та нерозвиненість механізмів політичної участі посилюють присутність антиціннісних практик. Події

останніх десятиліть – від акцій протесту до електоральних циклів, від зростання проросійських та радикально-націоналістичних дискурсів до спроб централізації влади – демонструють, що антицінності в Україні мають не лише латентний, але й відкрито політично інструменталізований характер.

Після Революції Гідності 2013–2014 років відбулося зростання громадянської активності, але водночас посилилися й виклики: політичний популізм став звичним інструментом боротьби за електорат, абсентеїзм не зник, а лише змінив свої форми, політична фрустрація часто набуває екстремістських рис, а політичне насильство – хоч і не є системним – усе ж спорадично виявляється на різних рівнях.

Таким чином, дослідження природи, причин і наслідків політичних антицінностей є надзвичайно важливим не лише для академічного середовища, а й для розуміння перспектив демократичного розвитку України. Воно дозволяє виявити структурні вади політичної системи, актуалізувати потребу в політичній освіті, зміцнити механізми участі, сприяти формуванню культури відповідального громадянства.

У цій статті робиться спроба комплексного аналізу основних форм політичних антицінностей, таких як нігілізм, абсентеїзм, популізм та насильство. Розкрито їхню сутність, джерела виникнення та наслідки як для індивідуальної політичної свідомості, так і для загального політичного процесу в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема політичних антицінностей, таких як нігілізм, абсентеїзм, популізм і політичне насильство, є міждисциплінарною за природою й охоплює політологічний, соціологічний, психологічний та правовий виміри. Аналіз сучасної наукової літератури засвідчує зростаючий інтерес дослідників до вивчення деструктивних форм політичної поведінки, що загрожують стабільності демократичних інституцій та руйнують суспільний консенсус.

Політичний нігілізм аналізується у працях українських і зарубіжних авторів як особлива форма заперечення політики та політичної системи загалом. Зокрема, у роботах О. Дем'янчука відзначається, що політичний нігілізм є прямим наслідком втрати довіри до державних інститутів та відчуття політичної безпорадності громадян. Він відрізняється від критичного мислення тим, що заперечує саму цінність політичної участі як такої [4].

В. Шаповал у своєму підручнику з політології підкреслює, що нігілізм посилюється в умовах інформаційного шуму, маніпулятивних практик ЗМІ та відсутності ефективної комунікації між владою та суспільством [8].

Політичний абсентеїзм розглядається як ще одна форма відчуження, що має пасивний, але не менш небезпечний характер. У статті А. Романюка йдеться про соціальні та психологічні фактори абсентеїзму в Україні, зокрема серед молоді, а також вплив недовіри до виборчої системи. На думку автора, абсентеїзм є реакцією на відчуття марності голосу, зневаги до виборця, політичної корупції та незмінності еліт [7].

Проблема популізму докладно досліджена у працях К. Мудде, який класифікує його як тонку ідеологію, що протиставляє «чесний народ» «корумпованим елітам» і прагне прямої демократії без інституційних фільтрів. Він визначає популізм як метаідеологію, що здатна приєднуватися до лівих або правих програм, спрощуючи політичну реальність [12]. Подібні позиції займає і П. Норріс, яка підкреслює, що популізм – це не лише електоральна стратегія, а форма антисистемного дискурсу, що апелює до страхів, недовіри та простих рішень [13].

Ф. Фукуяма аналізує, як криза державного управління та занепад інституцій створюють умови для популістських і антидемократичних тенденцій. На його думку, слабкість держави та її нездатність забезпечити базові функції – найголовніші умови для популізму та екстремізму [11].

Політичне насильство розглядається у філософсько-політичному контексті як крайня форма втрати легітимності інституцій [1]. Д. Рансіман зазначає, що насильство стає не просто інструментом боротьби, а звичним елементом політичної сцени в умовах поляризації та дезінформації. Він висловлює побоювання щодо поступової нормалізації політичної жорстокості, що підриває публічний простір [14].

Б. Барбер акцентує на необхідності відновлення інститутів участі як противаги пасивності та політичному нігілізму. Він обстоює ідею «сильної демократії» як моделі, у якій громадяни не лише голосують, а активно залучаються до процесу вироблення політичних рішень [9].

Аналіз літератури засвідчує, що всі розглянуті явища мають спільне підґрунтя у вигляді кризи довіри, девальвації публічної моралі, соціальної поляризації та інформаційного перевантаження. Їх дослідження потребує подальшого теоретичного узагальнення та вироблення концептуальних підходів до формування «антиантиціннісного» політичного порядку.

Формулювання цілей статті. Це комплексний аналіз політичного нігілізму, абсентеїзму, популізму та політичного насильства як проявів політичних антицінностей, їхніх витоків, форм реалізації та наслідків для політичної системи, особливо в умовах трансформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. У політичній науці питання цінностей займає центральне місце у дослідженнях легітимності, політичної культури, ідеології, громадянської участі.

У той час як політичні цінності трактуються як нормативно-позитивні орієнтири, що легітимізують порядок і визначають межі допустимого в політичній взаємодії, поява поняття «антицінностей» відкриває нову площину для аналізу. Політичні антицінності – це не просто відсутність певних цінностей, а їх активне заперечення або знецінення, що супроводжується відповідними практиками. Вони функціонують як інверсії основоположних демократичних засад, сприяють руйнуванню політичної комунікації, делегітимізації влади, деструкції участі, нормальності й раціональності в політиці.

Аксіологічний вимір політики передбачає, що політичні системи засновуються на певних цінностях, які виконують функцію нормативних стандартів. У сучасних демократіях такими стандартами є: свобода, рівність, верховенство права, плюралізм, толерантність, відкритість до діалогу. Утім, політичні процеси демонструють, що разом з легітимними цінностями розвиваються й альтернативні, антагоністичні структури смислу, які підтримують авторитаризм, насильство, ворожнечу, байдужість або цинізм щодо суспільного блага.

Поняття «антицінностей» має міждисциплінарне походження – воно використовується в філософії, психології, культурології та етиці. У політології його доцільно тлумачити як категорію, що позначає стійкі антидемократичні установки, які сприяють політичному відчуженню, апатії, насильству, маніпуляціям і втраті довіри до держави. Це не лише ідеї, а й практики, що проявляються в риториці, законодавстві, політичних рішеннях, реакціях громадян [3, с. 26].

До ключових антицінностей сучасної політики можна віднести політичний нігілізм – тотальне заперечення значущості політики як способу регулювання суспільного життя, недовіра до всіх форм влади, скепсис до інституцій та процедур. Абсентеїзм – відмова від участі в політичному житті, зокрема виборах, референдумах, громадських ініціативах. Це форма пасивного протесту, що призводить до дефіциту легітимності. Популізм – підміна складних політичних процесів спрощеними гаслами, апеляція до «волі народу» без чіткої програми, антагонізація «еліти» та «простих людей». Насильство у політиці – фізичне або психологічне придушення опонентів, політичні репресії, загроза життю чи свободі як засіб досягнення цілей.

Ці явища мають не лише морально-етичний вимір, але й політичний: вони змінюють ландшафт публічної сфери, сприяють підвищенню напруги, поляризації, страху, а отже – руйнуванню самої ідеї спільного блага. Антицінності є не лише індикаторами наявності проблеми у суспільстві – вони самі є факторами дестабілізації. Їх деструктивний вплив полягає в тому, що вони здатні проникати у структури політичної системи й трансформувати її зсередини, викликаючи перехід від конструктивного політичного процесу до політичної деградації.

Коли суспільство втрачає довіру до влади, виборчих інституцій, партій, то розвивається нігілізм. У таких умовах навіть демократичні процедури сприймаються як фікція, що відкриває простір для популістів та радикалів. Делегітимізація відбувається на двох рівнях – суб'єктивному (громадська недовіра) та об’єктивному (неефективність політики).

Популістська логіка знецінює формальні норми, виводячи «волю народу» за межі процедур. Таким чином руйнуються механізми стримувань і противаг, стає можливою узурпація влади, використання політичної доцільності як аргументу проти законності.

Масовий абсентеїзм призводить до зниження легітимності виборів, зменшення якості представництва. Влада, обрана меншістю, часто не відображає інтересів більшості, що спричиняє подальшу радикалізацію й відчуження.

В умовах, коли конструктивна політична участь здається неможливою, протест набуває форм насильства. Протести можуть переходити в конфлікти, революції, громадянську непокору. В державах зі слабкими інституціями це легко веде до авторитаризму або хаосу.

У певних випадках антицінності проникають в саму державну машину – корумпованість, вибіркове правосуддя, політичні репресії, інституційна байдужість стають нормою. У такій ситуації демократія перетворюється на симулякр, який відтворює лише зовнішні ознаки, але не зміст. Впровадження антицінностей змінює культуру політичного мислення, формуються цинізм, фаталізм, зневіра в участі, поширюється уявлення, що політика – «брудна справа», а громадянські зусилля – марні. Ця функціональна деструкція призводить до тривалого ослаблення демократії.

В межах критичної політичної теорії антицінності можуть розглядатися не лише як симптоми занепаду, але й як форма протестного зворотного зв’язку, яка вказує на структурні проблеми у суспільстві. Згідно з підходами Ю. Габермаса та К. Оффе, навіть найбільш деструктивні прояви можуть містити раціональне зерно запиту на зміни, а отже, заслуговують на інституційну реакцію [6, с. 194]. Нігілізм може вказувати на відсутність реальних механізмів впливу на політичні рішення. Абсентеїзм – на те, що громадяни не відчувають цінності участі або не бачать альтернатив. Популізм – на брак зрозумілої мови політичного представництва. Політичне насильство – на неспроможність діалогу.

Антицінності слід розглядати не лише як девіацію, але і як сигнал про незадоволення фундаментальними політичними потребами. У цьому сенсі

«антицінність» – це також лакмусовий папірець якості політичної культури.

Проте якщо політична система не здатна або не хоче реагувати, відбувається перетворення антиціннostей в норму. Насильство стає прийнятним методом політичної боротьби. Популізм – головним способом комунікації з електоратом. Абсентеїзм – звичною реакцією на безпорадність. Нігілізм – соціальним настроєм. Це вже не протест – це стійкий аксіологічний розрив, що веде до інституційного краху [2, с. 109].

Політичний нігілізм – це форма аксіологічного заперечення або втрати віри в інститути держави, політичні цінності, владні механізми та легітимність прийняття політичних рішень. Його зміст полягає у недовірі до політики як сфери суспільного життя, що призводить до відмови від участі, демонстративного нехтування законами, правовими нормами та основами суспільного порядку. Нігілізм в політиці – не лише інтелектуальна позиція, а й суспільна практика, яка проявляється в ігноруванні громадянських обов'язків, ухиленні від виборів, відмові від публічної відповідальності, підтримці антисистемних рухів, скепсисі щодо будь-яких реформ.

Залежно від форм вираження політичного нігілізму, можна виділити три його основні типи [13, с. 82].

Пасивний політичний нігілізм. Це найпоширеніша і водночас найбільш латентна форма, що характеризується байдужістю до політичного життя, уникненням участі у виборах, громадських ініціативах, публічних дебатах. Людина з пасивно-нігілістичними установками не обов'язково відкрито засуджує політику, але усвідомлено відсторонюється від неї, вважаючи її чужою, корумпованою або безглуздою.

Активний політичний нігілізм. Ця форма пов'язана з прямим запереченням або боротьбою проти існуючих політичних інститутів, часто у поєднанні з радикальними методами. Активний нігілізм – це вже протестна практика, яка може набувати екстремістських рис: зневага до конституційного порядку, підтримка антисистемних сил, участь у неконституційних акціях. Активні нігілісти не лише не довіряють державі, а й вимагають її руйнування або повного перезавантаження.

Латентний (прихований) політичний нігілізм. Це нігілізм, який не артикулюється відкрито, але проявляється у поведінці, виборі інформаційних джерел тощо. Людина може брати участь у виборах, проте голосувати «проти всіх», обирати протестні сили без реальної політичної програми або демонструвати одночасну недовіру до всіх сторін політичного спектру. Така форма особливо поширена серед молоді, яка не відчуває реального впливу на політичні процеси.

Усі три форми політичного нігілізму поєднує втрата базової довіри до держави, що, у свою чергу, делегітимізує саму ідею державності та суспільного договіру і перетворює громадянина на апатичного або вороже налаштованого спостерігача [13, с. 94].

Політичний нігілізм не виникає у вакуумі. Його поява є реакцією на глибокі системні проблеми політичного, економічного та морального порядку. Український політичний досвід демонструє багаторазову зміну політичних лідерів і партій, які після здобуття влади не виправдовують очікувань громадян. Обіцянки, які не виконуються, вибори без змін, корупційні скандали, безкарність чиновників – усе це формує глибинне відчуття зради, яке породжує нігілізм.

Політичні системи, побудовані на особистих зв'язках, «ручному управлінні» та патронаті, деформують уявлення громадян про державу. Держава постає не як сервісна структура чи носій загального блага, а як джерело привілеїв, яке треба або використати, або уникнути. У такій системі політичні рішення сприймаються не як результат демократичної волі, а як тіньові домовленості, що підживлює недовіру [3, с. 47].

Медіаполе в умовах гібридної війни та політичної поляризації перенасичене фейками, маніпуляціями, конспірологією, що сприяє втраті орієнтирів. Цинізм стає домінантною формою мислення: «усі крадуть», «усі брешуть», «ніхто не зміниться». В умовах такого сприйняття навіть щирі ініціативи влади викликають скепсис або відторгнення.

Політична апатія часто є реакцією на соціальне безсилля. Коли держава не гарантує базових умов для життя – безпеки, медицини, справедливого суду – громадянин втрачає мотивацію до участі у політиці. Його не переконують абстрактні гасла про реформи, якщо він щодня стикається з бюрократією, корупцією чи несправедливістю.

Покоління, які виросли без ґрунтовного розуміння цінностей демократії, прав людини, принципів самоврядування, є вразливими до маніпуляцій та формують деформовану уяву про політику як «інструмент чужих», що не потребує участі. Україна, як держава з посттоталітарним і постколоніальним досвідом, має особливі умови для розвитку політичного нігілізму. Залишки радянської політичної культури – патерналізм, покірність, формалізм, подвійна мораль – досі впливають на ставлення громадян до державності. Багато громадян досі мислять у категоріях «влада – це вони», «не варто втручатися», «нічого не зміниться». Держава в уявленні людей – не інструмент служіння, а джерело обмежень. Це породжує пасивність і політичний песимізм.

Незважаючи на активність молоді у протестах, загалом молодіжне середовище часто демонструє високу частку латентного нігілізму – низьку явку

на виборах, відсутність політичної ідентифікації, зневіру в політичних партіях.

В Україні відбулося чимало кризових подій, що стали каталізаторами нігілістичних настроїв. Політика В. Януковича супроводжувалася централізацією влади, корупцією, зневагою до правових процедур. Найгучнішими скандалами стало ув'язнення Юлії Тимошенко, масова корупція у сфері держзакупівель, «Межигір'я» як символ розкоші та розриву між владою і народом. Ці події поглибили розчарування в демократичних інститутах, зруйнували залишки довіри до правосуддя, парламенту, президента.

Вибух суспільного гніву, який вивів людей на Майдан, був виходом із стану нігілізму, але й реакцією на його нагромадження. Майдан став спробою відновити гідність, однак невдовзі після революції розпочався новий виток розчарування.

Після Майдану, попри очікувану люстрацію, у політичних елітах залишилися фігуранти корупційних розслідувань. Найбільш резонансні: скандали в «Укроборонпромі»; справи НАБУ щодо топ-чиновників; політичні конфлікти між антикорупційними структурами та владою. Суспільною реакцією стало дистанціювання від політики, зростання запитів на «нові обличчя» без політичного досвіду.

У сучасній політичній науці абсентеїзм (від лат. *absens* – відсутній) означає усвідомлену або несвідому відмову громадян брати участь у політичному житті, зокрема в голосуванні, громадських обговореннях, виборах, референдумах. Найчастіше термін використовується стосовно невиборчої активності, що виявляється у низькій явці виборців або загальному ігноруванні політичних процесів [10, с. 6].

Формально, демократія передбачає право, а не обов'язок участі. Однак з точки зору політичної культури, масовий абсентеїзм є ознакою недієвої демократії, що не здатна інтегрувати громадян у процес прийняття рішень. Відмова від участі не завжди свідчить про апатію – часто це форма протесту: невіра у спроможність політичної системи представляти інтереси виборців, відчуття марності участі, або розчарування в усіх політичних акторах.

Абсентеїзм може бути результатом бідного політичного досвіду (недовіра, відсутність навичок); політичного цинізму («усі однакові», «нікого не обираю»); інституційної неефективності (вибори нічого не змінюють); соціально-економічної демобілізації (зневіра в ефективності дій).

У політології абсентеїзм часто розглядають як індикатор низької політичної культури. Громадяни, які не мають чітких уявлень про механізми впливу на владу, ролі інститутів, значення виборів, не відчувають своєї політичної суб'єктності. Водночас абсентеїзм не варто зводити лише до пасивності, у багатьох випадках він є формою «мовчазного» протесту проти несправедливої або нефункціональної політичної системи.

Абсентеїзм є багатофакторним явищем. Його витоки лежать на перетині особистісного досвіду, соціальної позиції та функціонування політичної системи. Умовно їх можна розділити на соціальні, інституційні та культурно-психологічні [11, с. 511].

До соціальних чинників належать: освітній рівень (чим нижча освіта, тим менша ймовірність участі у виборах); доходи та соціальна мобільність (малозабезпечені громадяни частіше ігнорують вибори, не відчуваючи прямої вигоди від них); вік (молодь є найбільш абстинентною групою – часто через недовіру, відсутність політичного досвіду або почуття приналежності до політичного простору); місце проживання (жителі віддалених сіл або мігранти у великих містах – менш активні в участі через ізоляцію, брак інформації або складність реєстрації).

Інституційні чинники охоплюють низький рівень довіри до органів влади; слабку партійну систему, коли виборець не бачить альтернатив, не ототожнює себе з жодною політичною силою; корумпованість інститутів, що дискредитує виборчий процес; неадекватне функціонування ЦВК, відсутність зручного механізму голосування для внутрішніх і зовнішніх мігрантів, студентів, переселенців.

Психологічні та культурні чинники – політична апатія, відчуття власної незначущості, «моя думка нічого не змінить»; фрустрація, розчарування після невиконаних обіцянок; індивідуалізм: переконання, що «політика – це не моя справа»; цинізм та недовіра до всіх без винятку кандидатів і партій [13, с. 180].

Таким чином, абсентеїзм є комплексною реакцією суспільства на політичні розчарування, інституційну неефективність, соціальну ізоляцію, що вимагає не лише мобілізації, але й відновлення довіри до політичного процесу.

Український виборчий процес за останні два десятиліття демонструє нестабільну, але переважно низьку динаміку участі виборців. Незважаючи на наявність загального виборчого права, частка громадян, які не беруть участі у голосуванні, зростає або коливається в межах критичних рівнів. Це свідчить про поширення абсентеїстських настроїв. Значна частка виборців відчуває брак довіри до партій, особливо в молодіжному сегменті. Загальна динаміка участі у виборах в Україні свідчить про стабільне поширення абсентеїзму, зумовленого не лише епізодичними факторами, а й довготривалими процесами політичного відчуження. Навіть у моменти загальнонаціонального піднесення (2004, 2014 р.), рівень участі залишається нижчим, ніж у країнах Західної Європи [4, с. 32].

Міграція – один із найсучасніших і найменш досліджених факторів політичного абсентеїзму в Україні. Масовий виїзд громадян на заробітки, навчання, тимчасове чи постійне проживання за кордоном, а також внутрішнє переміщення внаслідок війни змінили конфігурацію політичної участі. Проблеми їх участі у виборах: складність реєстрації на консульському обліку; мала кількість дільниць у країнах перебування; відсутність електронного голосування; обмежена поінформованість про внутрішньоукраїнські процеси; байдужість через відчуття «виключеності» з політичного тіла нації. У результаті, навіть активні громадяни часто залишаються поза виборчим процесом, і це формує новий пласт «транснаціонального абсентеїзму».

Після 2014 року та особливо після початку повномасштабної агресії у 2022 році, в Україні з'явилася велика категорія внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Серед причин абсентеїзму цієї категорії: проблеми з реєстрацією за новим місцем проживання; відсутність політичного представництва; адміністративні бар'єри; психологічна травматизація; відчуження від нових громад, ізоляція, втрата зв'язків із «рідною» політичною системою. Міграція супроводжується і психологічною дистанцією від української політики. Люди споживають інші інформаційні потоки, адаптуються до політичної культури інших країн. Це формує культурний абсентеїзм, який надалі трансформується у втрату ідентифікації з українським політичним простором.

Абсентеїзм в Україні – це не випадкове явище, а симптом глибокої кризи політичної участі. Його причини – комплексні: від інституційної неефективності та соціальної нестабільності до фрустрації, цинізму й інформаційної перевантаженості. Особливо небезпечним є поширення абсентеїзму серед молоді, мігрантів та постреволюційного електорату.

Подолання абсентеїзму потребує не лише адміністративних змін (спрощення процедур голосування), а й ціннісної переорієнтації політичної культури, формування нової моделі залучення громадян – через участь, довіру, реальне представництво інтересів. Без активного громадянина демократія перетворюється на формальну процедуру без змісту.

Популізм – одне з найчастіше вживаних, але теоретично суперечливих понять сучасної політичної науки. Він одночасно є політичним стилем, стратегією мобілізації та типом світогляду, в основі якого – опозиція між «народом» і «елітою», що начебто зраджує загальний інтерес.

У класичному формулюванні Муде, популізм – це «тонкий ідеологічний компонент, який поділяє суспільство на дві гомогенні та антагоністичні групи: чистий народ і корумповану еліту, і стверджує, що політика повинна виражати волю народу» [12, с. 16]. У цьому розумінні популізм – не повноцінна ідеологія, а певна рамка, до якої можуть бути вбудовані як ліві, так і праві ідеології.

До загальних рис популізму можна віднести: антиелітаризм, риторика проти влади, старих партій, експертів; антисистемність, критика існуючих інститутів, вимога «перезавантаження»; апеляція до народу як до єдиної легітимної сили; пряма демократія, заклики до референдумів, соціальних опитувань, прямого впливу; спрощення складного, редукція складних проблем до простих рішень; емоційність та апеляція до інтуїтивної справедливості [15, с. 303].

Популізм є не лише інструментом політичної мобілізації, а й світоглядною оптикою, яка відкидає політичний плюралізм, складність інституційної взаємодії та компроміси.

У сучасному світі популізм не обмежується маргінальними рухами, а часто стає мейнстримом, визначаючи політичний порядок денний навіть у сталих демократіях.

Персоналістський популізм визначається зосередженням на харизматичному лідері, який вважається безпосереднім представником народу. Партії або інститути вторинні, головне – особистість, довіра до лідера замість ідеології. Персоналістський популізм руйнує інституційні рамки, замінюючи демократичні процедури імпровізаційним стилем ухвалення рішень [15, с. 309].

Україна – приклад країни, де популізм є постійною рисою політичного життя, незалежно від ідеологічної приналежності лідерів. Популізм пронизує програми, дискурс, організаційну культуру, медіаполе. Особливостями українського популізму є низька партійна ідентифікація виборців; висока роль телевізійної медіапрезентації; антиолігархічна риторика, часто з боку самих олігархів; змішування лівих і правих гасел в межах однієї кампанії [4, с. 36].

Популізм в Україні є не винятком, а структурною нормою, зумовленою слабкістю інституцій, недовірою до еліт, бідністю політичної освіти, рольовою порожнечею між громадянином і владою. В Україні популізм має гібридну форму – злиття лівої соціальної риторики з правою ідентичністю, емоційного лідерства та тотального спрощення. Його мовні, ідеологічні та організаційні прояви формують поверхову, але привабливу модель політики, що підмінює зміст емоційною формою.

Подолання популізму можливе лише через зміцнення інституцій, розвиток політичної освіти, повернення довіри до інтелекту та компромісу як основ демократичного процесу.

Політичне насильство – складне соціально-політичне явище, що охоплює дії, спрямовані на примус, тиск або знищення опонента з метою зміни чи утвердження влади. Його ключова характеристика – інструменталізація сили або погрози

силою у сфері політичних відносин. Політичне насильство порушує межі легітимної боротьби за вплив і підмінює діалог – примусом, а згоду – страхом [5, с. 14].

Форми політичного насильства умовно поділяються на прямі, латентні та вербальні.

Пряме (фізичне) насильство. Це насильство у його класичному вигляді, коли політичний суб'єкт (держава, опозиція, радикальні групи) застосовує силу безпосередньо через політичні вбивства, розгони демонстрацій, застосування сили до мітингувальників, терористичні атаки, тортури або інші методи фізичного примусу в умовах авторитаризму. Пряме насильство є найбільш помітним і однозначним. Його легітимність завжди ставиться під сумнів, окрім випадків, коли воно виправдане самозахистом або підтримкою правопорядку.

Латентне (структурне) насильство. Цей тип насильства виявляється не у формі відкритої агресії, а через інститути, норми, механізми, які породжують нерівність, приниження, виключення, обмеження доступу до ресурсів, прав, політичної участі, монополію на ЗМІ та інформаційний простір, використання судової системи для переслідування опонентів, несправедливе виборче законодавство [14, с. 163]. Латентне насильство є менш очевидним, але не менш руйнівним, оскільки підриває основи демократичного балансу, створює відчуття безвиході й сприяє радикалізації суспільства.

Вербальне насильство. До нього належить мовна агресія, дискредитація, політична ненависть, що виявляється в публічній мові ненависті, приниженні груп за політичними ознаками; поширенні мови ворожнечі у соцмережах і ЗМІ; політичному цькуванні, цькуванні журналістів, громадських діячів; маніпуляції фактами, фейками, спрямованими на дестабілізацію. Вербальне насильство – передумова фізичного насильства, бо воно руйнує основу публічного діалогу, продукує дезінформацію та готує ґрунт для ескалації конфліктів.

Таким чином, політичне насильство набуває різноманітних форм і не завжди проявляється у фізичній агресії. Часто воно діє в рамках звичних процедур, нібито легальних дій, але має деструктивний, антиполітичний зміст.

Питання про взаємовідносини держави і насильства є центральним у політичній філософії. Межа між легітимною силою та репресивним насильством дуже тонка. Вона визначається рівнем демократії, наявністю незалежного суду та ЗМІ, прозорістю процедур застосування сили, політичною відповідальністю керівництва.

У демократичних умовах насильство держави має бути обмеженим законом, підконтрольним суспільству, спрямованим проти порушників, а не опозиції. У таких системах поліція, суд, армія діють в межах правової держави, їх функція – захист прав громадян і підтримання публічного порядку.

В авторитарних і гібридних режимах держава втрачає свою нейтральність і стає інструментом пригнічення політичної опозиції, контролю за інформаційним простором, інституціоналізації насильства через спецслужби, залякування суспільства через силові провокації. Такі режими легітимізують насильство під приводом «стабільності», «боротьби з екстремізмом», «національної безпеки», водночас не дотримуючись правових процедур.

Сучасна політологія акцентує: насильство в межах держави може бути як функціональним, так і деструктивним. Функціональне – зупиняє хаос, захищає меншість, гарантує безпеку. Деструктивне – нищить автономію громадян, придушує свободу слова, формує атмосферу страху [5, с. 17].

Український досвід показує, що держава в умовах політичної турбулентності часто не витримує баланс: силові органи використовуються то як інструмент підтримки режиму, то як об'єкт суспільної недовіри (2014 р.), то як символ державності у війні (з 2022 р.). Вуличне насильство як форма політичної активності в Україні має особливу історію, що поєднує громадянський протест і стихійну агресію. Українські майдани стали не лише символом демократичного відродження, а й прикладом розмиття меж між мирним протестом і силовим протистоянням.

Помаранчева революція (2004) характеризувалася мирним характером, попри масовість. Насильство було мінімальним, а влада відмовилася від його застосування під тиском міжнародної спільноти.

Євромайдан / Революція Гідності (2013–2014), це був приклад ескалації протесту до фази вуличного насильства, яке почалося як відповідь на жорстокий розгін студентів (30 листопада 2013) і досягло апогею під час подій у лютому 2014 р. Причини насильства: використання «Беркута» як репресивного апарату; ігнорування політичних вимог протестувальників; інформаційна війна, що підбурювала радикалізацію; поява самоорганізованих радикальних груп (Правий сектор тощо). У результаті – загибель понад 100 протестувальників, радикалізація громадян, втрата легітимності влади Януковича.

Період 2015–2019 рр. засвідчив спад протестної активності, але відбувалися локальні акції проти тарифів, забудов, екологічних проблем, агресивні виступи ветеранів і добровольців, інциденти біля парламенту у 2015 р. з жертвами.

В умовах повномасштабної війни вуличні протести змінили характер. Фокус змістився

з політики на соціальні питання. Зменшення протестів у тилу через військову загрозу. Але сталося поширення агресивних форм комунікації в онлайн-просторі.

Політичний протест – фундаментальне право в демократичному суспільстві. Але коли протест втрачає комунікативну функцію і перетворюється на агресію – відбувається руйнування публічного простору. У своєму ідеальному вигляді протест формулює вимоги, акумулює колективну волю, створює майданчик для переговорів. Такий протест підтримується суспільством, оскільки слугує інструментом демократичного тиску, не порушуючи базових норм співжиття.

Політичне насильство в сучасному світі – не лише виняток, а симптом глибокої кризи політичного представництва і діалогу. Його форми – від відкритої фізичної агресії до мовного цькування і структурного виключення – стають інструментом деструкції, коли політична система не здатна розв'язувати конфлікти ненасильницьким шляхом.

Український досвід демонструє як небезпечний потенціал політичного насильства, так і потребу в альтернативних, демократичних формах участі, заснованих на довірі, відкритості та відповідальності. Баланс між легітимною силою і репресією, між протестом і агресією, між критикою і мовою ненависті – це ключова межа, яку не може перетинати політична культура демократичного суспільства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Політичні антицінності, такі як нігілізм, абсентеїзм, популізм та насильство, є складними й багатовимірними явищами, що виникають не лише як реакція на конкретні політичні або соціальні проблеми, а як результат глибоких структурних процесів у суспільстві. Їхня поява пов'язана з низкою причин – від розчарування у владі до кризи довіри, від інформаційної перенасиченості до слабкості демократичних інституцій.

Насамперед, однією з ключових причин поширення антицінностей є втрата довіри до політичних інститутів. Коли громадяни не вірять у чесність виборів, незалежність судів чи відповідальність чиновників, формується глибоке відчуття відчуження.

Другою важливою причиною є соціально-економічна нерівність. Коли значна частина населення відчуває себе виключеною з системи, зростає сприйняття несправедливості. У такому середовищі виникає як політична апатія, так і радикалізація. Часто політичні антицінності стають єдиним способом висловити себе у системі, яка не дає можливості легальної чи конструктивної участі.

Третьою причиною є інформаційна втома та маніпуляція, зумовлена медіа-середовищем. У світі, де інформація часто подається емоційно, фрагментарно або з навмисними спотвореннями, громадянам важко відокремити факти від пропаганди. Це сприяє зневірі, апатії та відкритості до популістських або екстремістських ідей, які дають просту відповідь на складні запитання.

Форми прояву антицінностей можуть варіюватися від пасивної неучасті (абсентеїзм), іронії та цинізму (нігілізм), до відкритої агресії та політичного насильства. Вони можуть мати як індивідуальний характер (відмова голосувати, поширення мови ворожнечі), так і організований (створення радикальних рухів, участь у незаконних акціях протесту, спротив інституціям).

Наслідки поширення антицінностей є глибоко деструктивними. Вони включають делегітимацію державної влади, політичну поляризацію, розпад політичного діалогу, зниження рівня громадянської участі. Суспільство, в якому панують антицінності, перетворюється з політичної спільноти на фрагментовану масу, де домінують страх, цинізм, недовіра та агресія. У таких умовах демократія не лише втрачає зміст, а й стає потенційно нездійсненною формою правління.

У ситуації глибокої девальвації політичних цінностей виникає потреба не в поверхневому реформуванні, а у стратегічному оновленні політичної культури. Це передбачає зміну не лише зовнішніх форм функціонування політичної системи, але й внутрішніх норм, цінностей, поведінкових моделей громадян, політичних акторів, медіа, освіти. Політична культура – це не лише рівень обізнаності громадян, а система соціалізації, норми ставлення до влади, ціннісна орієнтація щодо участі в політиці. Якщо ця культура ґрунтується на недовірі, цинізмі, безвідповідальності, вона неминуче відтворює антицінності. Саме тому оновлення політичної культури є ключем до запобігання антидемократичним тенденціям у майбутньому [3, с. 201]. Оновлення має починатися з освітнього середовища: шкільна та університетська освіта мають не лише давати знання з політології, а формувати критичне мислення, навички участі, діалогу, взаємоповаги. Важливою є також роль ЗМІ, які мають бути не інструментом маніпуляції, а майданчиком для плюралізму думок, фактчекінгу та просвіти.

Важливо впроваджувати інституційні зміни, спрямовані на посилення прозорості, підзвітності, публічності процесів ухвалення рішень. Тільки відкриті інститути здатні формувати довіру. Разом із тим необхідне відновлення діалогу між владою і суспільством, формування механізмів громадського впливу та контролю, розвиток партисипативних форм демократії.

Україна, переживши дві революції, окупацію, війну та постійні політичні кризи, має унікальний досвід боротьби за цінності демократії. Однак

паралельно з цим у суспільстві закріпилися риси політичного нігілізму, глибокої недовіри до влади, апатії, розчарування. Саме тому український шлях подолання антиціннostей не може обмежитися лише критикою чи черговими реформами згори. Необхідним є перехід від реактивності до проактивності, тобто від пасивного сприйняття проблем до активного творення альтернатив. На державному рівні це означає запуск довгострокових програм політичної просвіти, посилення відповідальності політиків, реформу виборчого законодавства, що сприятиме оновленню еліт.

На рівні громадянського суспільства – розвиток горизонтальних мереж, інклюзивних ініціатив, місцевого самоврядування, створення незалежних медіа. Крім того, вкрай важливо підтримувати молодіжні рухи, волонтерські ініціативи, проєкти політичної участі, що виникають «знизу». Саме молодь має потенціал стати носієм нової політичної культури, яка не толерує популізм і цинізм, а прагне ефективної, відкритої, ціннісно-орієнтованої держави.

Український контекст передбачає також усвідомлення небезпеки зовнішніх втручань, які через пропаганду, дезінформацію чи фінансування радикальних груп сприяють посиленню антиціннісних настроїв. Захист інформаційного простору, кібербезпека, розвиток медіаграмотності – також частина цього шляху.

Майбутнє української демократії прямо залежить від того, наскільки вдасться замістити антицінності позитивними демократичними орієнтирами. Серед них ключовими є: участь, право, солідарність. Участь – це не лише голосування на виборах, а й регулярне включення громадян у політичне, громадське, локальне життя. Без реальної участі демократія стає формальністю. Саме тому розвиток механізмів електронної демократії, місцевих ініціатив, бюджетів участі має бути одним із стратегічних напрямів державної політики. Право, як цінність, має гарантувати рівність, справедливість, захист гідності. Утвердження верховенства права передбачає боротьбу з безкарністю, реформу судової системи, гарантування прав людини незалежно від політичної позиції чи соціального статусу. Довіра до правової системи – запорука зменшення радикальних настроїв у суспільстві. Солідарність – це відповідальність один за одного, взаємоповага, підтримка вразливих груп, відмова від культури ненависті. У контексті війни та кризи – солідарність стає не лише моральною, а й політичною категорією, що допомагає зберегти єдність і суб'єктність. Утвердження цих цінностей можливе лише в умовах системної, довгострокової, послідовної політики, яка поєднує освіту, правову реформу, розвиток громадянського суспільства та підзвітність влади. Це вимагає зусиль з боку всіх соціальних акторів: держави, громадян, медіа, освітніх установ, бізнесу. Замість суспільства реакції, страху та недовіри має постати суспільство участі, діалогу та справедливості. Такий перехід – тривалий, але необхідний для збереження демократії як реального, а не декларативного устрою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. О. Кислюка. Харків. 2020. 544 с.
2. Бебик В. Основи політичної науки : навч. посіб. К. 2004. 288 с.
3. Гаврилюк Р. Політична культура та політична свідомість: сучасні виклики. К. 2021. 224 с.
4. Дем'янчук О. Політична свідомість і легітимність у кризові періоди. *Політичний менеджмент*. 2022. № 2. С. 31–37.
5. Кость О. Екстремізм як виклик для українського політичного процесу. *Наука і суспільство*. 2021. № 4. С. 12–18.
6. Литвин В. Теорія політичного процесу. К. 2010. 344 с.
7. Романюк А. Політичний абсентеїзм в Україні: соціальні та інституційні чинники. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії.* 2018. Вип. 18. С. 98–104.
8. Шаповал, В. Ю. Політологія: Підручник. К. 2012. 400 с.
9. Barber B. R. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age. Berkeley : University of California Press. 2004. 320 p.
10. Foa, R. S., & Mounk, Y. The Signs of Deconsolidation. *Journal of Democracy.* 2017. Vol. 28(1). P. 5–15.
11. Fukuyama, F. Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy. New York. 2014. 658 p.
12. Mudde, C. Populism: A Very Short Introduction. Oxford : Oxford University Press. 2017. 160 p.
13. Norris, P. Democratic Deficit and Political Apathy. Cambridge : Cambridge University Press. 2015. 312 p.
14. Runciman, D. How Democracy Ends. London : Profile Books. 2018. 256 p.
15. Spruyt, B., Keppens, G., & Van Droogenbroeck, F. Who Supports Populism and Why? *European Sociological Review*. 2016. Vol. 32(3). P. 300–314.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

РОЗДІЛ 4
ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

УДК 327(81):355.01(477:470+571)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.26

СТРАТЕГІЯ ТА ПОЗИЦІЯ БРАЗИЛІЇ ЩОДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

BRAZIL'S STRATEGY AND POSITION REGARDING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Вакарчук К.В.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

В статті розглянуто позицію та стратегію Бразилії у російсько-українській війні. Проаналізовано зовнішньополітичну доктрину нейтралітету, яка сформувалася після Другої Світової війни та лягла в основу подальшого позиціонування Бразилії на міжнародній арені. Концепція нейтралітету стала ключовою стратегією у вироблені власного бачення міжнародної політики та світових процесів.

Система міжнародних відносин, що сформувалася у країнах Латинської Америки, на перші місця вивела проблема безпеки, а її парадигма набула нових відтінків та форм. Повномасштабне вторгнення росії до України змінило підходи до самого визначення безпеки. Тому виникнення нових викликів і загроз передбачає своєчасного реагування не тільки на регіональному, але й на глобальному рівні. Проаналізовано вплив росії в Бразилії та посилення двосторонніх торгівельних та економічних відносин. Бажання та дипломатичні зусилля Бразилії стати миротворцем у російсько-українській війні не викликає особливого схвалення в Україні. В статі виокремлені окремі напрямки, що стосуються відносин з росією та Україною, які впливають на позицію Бразилії, окреслено роль БРІКС+, так як Бразилія є її членом.

Розглянуто спільний «мирний план» Китаю та Бразилії що охоплює «три принципи» конфліктних норм, «три елементи» плану мирних переговорів, «три проблеми» гуманітарного захисту. План виглядає некоректно, заклики до «деескалації» та утримання від «роздмухування вогню», в якому увага акцентується на перемовинах як «єдине можливе рішення вирішення війни. Тому, запропонований бразильсько-китайський план суперечить інтересам України.

Акцентується увага на історії україно-бразильських відносинах, спільній космічній програмі. Відмова Бразилії у закупівлі систем військової техніки для України, небажання розбиратися в суті війни, неприєднання до санкцій призвела до погіршення відносин між Україною та Бразилією. Важливими чинниками, що впливають на позицію Бразилії є співпраця з росією у атомній енергетиці, аграрній сфері та ряду інфраструктурних проектів, тощо.

Ключові слова: стратегія, позиція, російсько-українська війна, нейтралітет, зовнішня політика, міжнародні процеси.

The article considers Brazil's position and strategy in the Russian-Ukrainian war. The foreign policy doctrine of neutrality, which was formed after the Second World War and formed the basis of Brazil's further positioning on the international arena. The concept of neutrality has become a key strategy in developing one's own vision of international politics and world processes.

The system of international relations, which was formed in the countries of Latin America, brought the problem of security to the first places, and its paradigm acquired new shades and forms. Russia's full-scale invasion of Ukraine has changed approaches to the very definition of security. Therefore, the emergence of new challenges and threats involves a timely response not only at the regional, but also at the global level.

Analyses the influence of Russia in Brazil and the strengthening of bilateral trade and economic relations. Brazil's desire and diplomatic efforts to become a peacemaker in the Russian-Ukrainian war do not cause much approval in Ukraine.

The article singles out separate directions related to relations with Russia and Ukraine, which affect the position of Brazil, outlines the role of BRICS+, as Brazil is a member of it. Considers the «peace plan» of China and Brazil covering «three principles» conflict norms, «three elements» peace negotiation plan, «three problems» humanitarian protection. The plan looks incorrect, calling for «de-escalation» and refraining from «fanning the fire», in which the focus is on negotiations as the «only possible solution to the war. Therefore, the proposed Brazilian-Chinese plan contradicts the interests of Ukraine.

Attention is focused on the history of Ukrainian-Brazilian relations, the joint space program. Brazil's refusal to purchase military equipment systems for Ukraine, reluctance to understand the essence of the war, non-adherence to sanctions led to the deterioration of relations between Ukraine and Brazil. Important factors affecting Brazil's position are cooperation with Russia in nuclear energy, the agricultural sector and a number of infrastructure projects, etc.

Key words: strategy, position, Russian-Ukrainian war, neutrality, foreign policy, international processes.

Постановка проблеми. Міжамериканська система відносин що сформувалася протягом XIX ст., стала невід'ємною складовою сучасних міжнародних відносин у країнах Латинської Америки. Що ж до нової стратегії безпеки більшості країн регіону, то вона сформувалась на фоні залежності між безпекою, демократією і розвитком. Перевага завжди надавалася внутрішньополітичній безпеці, розвитку міжрегіонального співробітництва, інтеграції, дистанціювання від США, виробленню власної зовнішньополітичної стратегії на світовій політичній арені. Нейтралітет набув багатовимірного значення в регіоні, в контексті холодної війни, коли Латинська Америка опинилася в епіцентрі суперництва між СРСР та США.

Саме в цей період концепція нейтралітету стала ключовим інструментом забезпечення стратегічної автономії для деяких держав, які намагалися уникати прямої участі в блоковому протистоянні. Тому, дипломатична стратегія балансування між потужними суб'єктами міжнародної політики стала невід'ємною частиною зовнішньої політики більшості країн регіону. Політика багатовекторності та нейтралітету Бразилії лягла в основу її зовнішньої політики, а стратегія національної безпеки та оборони будується на принципах, які можна назвати тріадою: розвиток, демократія та інтеграція. В наші дні, коли на перші місця виходить проблема безпеки, сама її парадигма набуває нових відтінків та форм. А повномасштабне вторгнення росії до України ще й змінює підходи до розуміння суті стратегії та безпеки. Тому, виникнення нових викликів і загроз передбачає як об'єднання сил, так і своєчасного реагування не тільки на регіональному, але й на глобальному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У даному дослідженні використано метод кейс стаді, як засіб збору даних, і дискурс-аналіз – для аналізу дискурсів серед бразильських політиків та Лули да Сілви щодо війни в Україні. Цей метод дозволив вивчити різні виступи бразильської політичної еліти, щоб зрозуміти справжнє сприйняття війни в Україні. Використовуючи ці методи, отримаємо комплексне розуміння факторів та нюансів, які впливають на відносини росії та України з Бразилією, а також розуміння справжньої позиції Бразилії щодо російського вторгнення в Україну через призму аналізу різних дискурсів серед бразильської політичної еліти.

Серед українських дослідників можна виділити роботу Н. Шевченко, А. Косенко та І. Фечка [10] про «доктрину Лули», поняття «лулізм, зовнішню політику Бразилії. Заслуговують увагу праці К. Вакарчук, де виділено сучасні напрямки зовнішньої політики у форматі БРІКС та позиції Бразилії у російсько-українській війні [3;4;5;6]. Важливими є інтерв'ю та виступи українського посла Бразилії А. Мельника щодо позиціювання Бразилії, її бачення та ролі у світовій політиці [7; 9].

Також праці західних вчених стали у нагоді О. Стункеля, Д. Маркондеса Р. Сілви, Б Маєрфілда [15; 12; 13], де проведено аналіз та тенденції вироблення та прийняття політичних рішень президента Бразилії та балансування в міжнародних відносинах. Корисними є аналітичні звіти та узагальнення, таких авторів як Н. Батюк Н., О. Журавльова , С. Ромашенко , С. Погорілова [1; 7; 14] та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Питання зовнішньої політики Бразилії, її ролі у світовій політиці та учасника країн Глобального Півдня є достатньо дослідженим у західній науці та українській зокрема. Питання досліджень вітчизняної латиноамериканістики та україно-бразильських відносин, а особливо позиції Бразилії у російській війні щодо України потребує детального розгляду та аналізу. Адже, розуміння зовнішньополітичної стратегії Бразилії, її ролі у міжнародній політиці, зближення з росією та посиленням російської пропаганди потребує більш глибокого та прагматичного підходу. Поляризація думок в суспільстві стосовно бачення ролі Бразилії в світі також потребує висвітлення та розгляду серед українських науковців та дослідників. Бразилія є найбільшою державою в Латинській Америці і вплив цієї держави значний, вона розглядає себе як регіональну державу в латиноамериканському регіоні, тому рішення Бразилії має вирішальне значення для рішень, прийнятих іншими державами регіону. Актуальність теми пояснюється широким впливом російських ЗМІ на регіон, а також загальною відсутністю українського дискурсу в Бразилії. Вплив російського впливу стрімко поширюється з 2000-х років, і нинішня ситуація змушує задуматися, яким є сприйняття російської агресії в Бразилії після обрання президента Лули да Сілви. Яке його бачення поза офіційними заявами бразильської держави і головне, яка роль росії в цьому сприйнятті.

Метою даної статі є аналіз стратегії та сприйняття російсько-української війни Бразилії після обрання Лули да Сілви у 2022 році. Розуміння причин та факторів, які впливають на відносини Бразилії з Україною та росією, а в подальшому, як ці фактори впливають на позицію Бразилії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом другого терміну президенту Бразилії вдалося сформувати і розвинути позаблокову державну стратегію, яка стала частиною зовнішньої політики держави. Балансуючи у відносинах з Китаєм, США, рф та ЄС. Мова йде про збереження її стратегічної автономії, в якій Бразилія повинна уникати будь-якої участі в альянсах і бло-

ках, що обмежують її спроможність зберігати свободу, коригувати свою загальну позицію згідно зі своїми інтересами. Лула також зосередився на зовнішній політиці з метою повернути свою країну у клуб впливових держав. Його неординарні висловлювання щодо причин російської агресії в Україні визивали неоднозначне ставлення до нині діючої влади в Бразилії [15].

Офіційно Бразилія під час голосування ООН підтримала всі резолюції та ініціативи стосовно України та засудила російську агресію. Однак, президент Бразилії дозволяє собі робити різні епатажні заяви, які сприймаються неоднозначно. Попри гучні заяви, президент Бразилії зазначив, що країна не підтримує російську військову агресію проти України та закликає до мирного врегулювання ситуації. Бразилія в межах імплементації своєї зовнішньополітичної стратегії запропонувала своє посередництво у мирному врегулюванні російсько-української війни. На початках, закликала обидві сторони сісти за стіл переговорів, де Україні пропонувалося поступитися Кримом задля завершення війни. Абсурдність ситуації у тому, що Бразилія не припиняє співпрацю з росією, а ще й поглиблює її. Важливість Бразилії полягає в тому, що вона, як непостійний член Ради Безпеки ООН у 2022–2023 років, в період значного внутрішньополітичного переходу, надало їй додаткові важелі реагування та готовність виступати в ролі миротворця [12; 13].

У поляризованому ландшафті Бразилії, її позиція нейтралітету щодо війни в Україні виходить за межі політичних ідеологій. Міністерство закордонних справ України неодноразово запрошувало Лулу відвідати Україну, щоб принаймні спробувати зрозуміти справжнє значення російської агресії та її наслідків для світової безпеки. Хоча бразильську дипломатію можна вважати амбітною та наївною, очевидно, що Захід зараз уважно стежить за дипломатичними амбіціями густонаселеного Глобального Півдня та висловлює стурбованість ними [5].

Позицію та стратегію Бразилії, важко зрозуміти без складних і глибоких досліджень, щоб по-справжньому зрозуміти сприйняття війни в Україні. Така позиція не може бути пояснена простим суперництвом або партнерством з будь-якою державою, або може бути описана як «гра в свою власну гру». Президент Бразилії був і залишається дуже впливовою фігурою в Бразилії сьогодні, маючи дуже характерний дипломатичний стиль, який відомий як «лулізм». «Лулізм» – це термін, який описує президентську дипломатію Бразилії, яка ґрунтувалася на підтримці дружніх відносин з усіма державами світу та підтримці мирного вирішення будь-якого конфлікту [10].

Важливим є розуміння того, що відносини росії з Бразилією більш розвинені, ніж відносини з Україною. РФ забезпечує Бразилію великою кількістю технологій та обладнання, залучена до різних проєктів з будівництва греблі та атомних електростанцій, а також продаж військової техніки, серед якої гелікоптери, штурмові гвинтівки, літаки тощо. Варто згадати тривожну реакцію численних бразильських сільськогосподарських компаній після вторгнення росії в лютому 2022 року до України. Адже близько 25% добрив Бразилія імпортує з росії, припинення імпорту для бразильських фермерів призвело до збитків. Саме тоді, міністр закордонних справ Бразилії почав критикувати запроваджені західні санкції проти росії, побоюючись, що вони можуть підвищити ціни на добрива або через непрямий санкційний вплив змусили б судноплавні компанії відмовлятися від перевезення такого російського продукту до Бразилії [6, с. 23].

Щодо резолюції Генасамблеї ООН стосовно безпеки та захисту українських ядерних об'єктів та Запорізької АЕС, то утримання Бразилії свідчить про дуже тісну співпрацю між росією та Бразилією у сфері атомної енергетики. Бразилія є найбільшим ринком ядерної медицини в Латинській Америці «Росатом», будучи одним зі світових лідерів з виробництва ізотопів, планує розширити постачання ізотопної продукції до Бразилії. У Бразилії є одна атомна електростанція муніципалітеті Ангра-дус-рейс у Ріо-де-Жанейро з двома реакторами. У грудні 2022 року «Росатом» оголосив про укладення угоди з бразильською державною ядерною корпорацією Industrias Nucleares do Brasil. У 2022 році «Росатом» виграв тендер на постачання збагаченого урану для єдиної в Бразилії атомної електростанції. Цей контракт покриває 100% потреб заводу у збагаченому урані до 2027 року. Збагачений уран будуть завантажувати в реактори існуючої атомної електростанції, забезпечуючи станцію паливом. У 2023 році Бразилія імпортувала 27,1 тонни російського збагаченого урану на суму $18,9 млн та 26,9 млн тонн природної сировини на суму $52,7 млн посилання [16].

Таким чином, позиція Бразилії є цілком зрозумілою, враховуючи посилення співпраці з РФ на фоні початку російської агресії щодо України та утримання на прийняті резолюції Генасамблеї ООН стосовно ядерної безпеки України та передання під контроль України Запорізької АЕС.

Також важливо зазначити, що Бразилія пов'язана з росією через об’єднання БРІКС+, який Бразилія використовує, як противагу західним альянсам. Усі ці країни, як і Бразилія, мають «нейтральну» позицію щодо російського вторгнення в Україну, однак насправді вони тапідтримують росію, купуючи російські природні ресурси, такі як газ, нафта та вугілля та мінеральні добрива.

Відомо, що Бразилія підтримала план Китаю з врегулювання війни в Україні. Більш того, за

словами спецпредставника КНР з євразійських справ Лі Хуея, план був спільною ініціативою Бразилії та Китаю. План, за словами вищезгаданого представника, підтримали вже 110 держав І Бразилія, і Китай наголошують на важливості переговорів та діалогу, як єдиного способу зупинити війну. Крім того, у документі йдеться про три складові деескалації, а саме нерозширення поля бою, заборону на ескалацію ситуації на передовій та уникнення провокацій з метою всеосяжного припинення вогню. Крім того, і Бразилія, і Пекін заявили про підтримку будь-якого міжнародного саміту, визнаного обома сторонами за відповідної рівної участі та чесного обговорення всіх мирних планів [8].

Підхід Бразилії до України кардинально відрізняється, тому що Бразилія та Україна з часом не мали однакової якості відносин. Значною технологічною співпрацею між Україною та Бразилією була співпраця у космічній сфері, головним чином «Циклон-4» та будівництво космічного поля в Алькантарі. Однак у 2015 році ця співпраця була припинена. З приходом до влади, Лула озвучив, що у розв'язанні війни винуваті обидві сторони і росія і Україна, яка повинна була відмовитися від вступу до НАТО. Офіційно Бразилія під час голосування ООН підтримала всі резолюції та ініціативи стосовно України та засудила російську агресію. Однак, президент Бразилії дозволяє собі робити різні епатажні заяви, які сприймаються неоднозначно. Попри гучні заяви, президент Бразилії зазначив, що країна не підтримує російську військову агресію проти України та закликає до мирного врегулювання ситуації.

Якщо проаналізувати інтерв'ю Лули да Сілви про війну в Україні, то склалося враження, що він дає різні погляди навійну в Україні. Лула заявив, що і Зеленський, і Путін несуть відповідальність за війну в Україні. Однак згодом, його точка зору змінилася, Лула да Сілва закликав США припинити заохочувати війну та почати говорити про мир. Пряма заява звучить так: «Сполучені Штати повинні припинити заохочувати війну і почати говорити про мир». Те ж саме було адресовано і Європейському Союзу [11].

Ще на початку війни радник президента Бразилії Салсо Аморім відвідав Україну з метою посилення мирних переговорів. У Києві глава МЗС зустрівся з президентом В.Зеленським, Пізніше Аморім на пресконференції в Бразилії заявив, що переконав Зеленського, сказавши, що розуміє, що Лула да Сілва працює на благо світу. Зустріч, за словами Аморіма, пройшла успішно, оскільки допомогла пояснити позицію Бразилії та створити дружню атмосферу. На самій зустрічі він ще раз повторив бажання Бразилії бути посередником у мирних переговорах між росією та Україною [14].

Потів відбулася важлива поїздка президента Бразилії до Китаю, під час якої Китаю 12–14 квітня 2023 року голова КНР Сі Цзіньпін і президент Бразилії Лула да Сілва закликали країни світу відігравати конструктивну роль у її політичному врегулюванні. Метою візиту до президента Бразилії Китаю стало розширення двостороннього співробітництва між двома країнами та посередницькі послуги про припинення війни в Україні. Суть полягала в тому, що Лула запропонував об'єднати зусиля Бразилії з лідерами таких країн як Китай, Індонезія та Індія, ОАЕ для перемовин з керівниками росії та України. Президент Бразилії запропонував створити клуб медіаторів, до прикладу, Групи 20, які мали бути нейтральними та неупередженими щодо російсько-української війни. Зрозуміло, що такими ініціативами Бразилія виборює собі місце в новому геополітичному світі та бажання відігравати більшу ролі у світовій політиці. Міністр закордонних справ Бразилії Вієйру заявив, що візит Лули да Сілви до Китаю з метою запропонувати «клуб миру» є ознакою повернення Бразилії до своєї проактивної зовнішньої політики, а для цього Бразилії потрібно мати контакти з кожною країною світу.

Після Китаю, прослідувала ряд зустрічей з російськими лідерами. Так, радник бразильського президента у закордонних справах Селсо Амрім у березні відвідав Москву, а потім до Бразилії прибув російський міністр закордонних справ Лавров. Також викликала неоднозначне твердження заява Лула да Сілви, що США мають припинити «заохочувати війну» в Україні та «почати говорити про мир», Європейський Союз має почати говорити про мир», – сказав Лула. На його думку, так міжнародна спільнота зможе "переконати" президентів України та росії в тому, що «мир – на користь усьому світу» [10].

Звісно сприйняття таких заяв українською стороною є негативним, адже складається враження про тотальне нерозуміння бразильського лідера, хто є агресор, а хто жертвою в цій війні. Що війна має виключно загарбницький характер, вбивства українців та знищення нації. Заява Лули про те, що для припинення вогню Україна має відмовитися від Криму є недопустимою, послідувала миттєва реакція від нашого керівництва. Так, В. Зеленський відповів, що визволення Криму є «безальтернативним» і саме повернення півострова під український контроль означатиме програш агресора й відновлення тривкого миру. «Світ має знати: повернуться в міжнародні відносини повага й порядок лише тоді, коли у Крим повернеться український прапор, коли там буде свобода – так само, як і всюди в Україні», – підкреслив президент України. Немає жодної юридичної, політичної чи моральної причини, чому Україна має поступатися хоча би сантиметром української землі [6].

У МЗС зазначили, що українська позиція залишається незмінною: будь-які посередницькі зусилля задля відновлення миру в Україні мають базуватися на повазі до суверенітету та повного відновлення територіальної цілісності України відповідно до принципів Статуту ООН. Міністерство закордонних справ запрошує Луїса Інасіу Лулу да Сілву відвідати Україну для ознайомлення із справжньою сутністю російської агресії.

Важливо відмітити, що Україна неодноразово зверталася до Бразилії з проханням купівлі зброї у Бразилії. Коли Бразилія готувалася до чемпіонату світу 2014 року та літніх Олімпійських ігор 2016 року, вона придбала 34 зенітні гармати у Німеччини для захисту власного неба. Уряд Німеччини звертався до уряду Бразилії з проханням передати невикористані боєприпаси, які раніше Німеччина надавала Бразилії. Україна навіть направила Бразилії два запити на придбання деякого виду озброєнь, включаючи бронетехніку, літаки, системи протиповітряної оборони, міномети, снайперські гвинтівки, автоматичну зброю та боєприпаси. Однак, Бразилія відмовила, стверджуючи що це суперечить їх доктрині зовнішньої політики, тому як керівним принципом зовнішньої політики є принцип залишатися «другом для всіх». У 2014 році коли почалася війна в Ємені Бразилія поставила Саудівській Аравії та Об'єднаним Арабським Еміратам понад 21 000 тон зброї та боєприпасів на суму 680 мільйонів доларів США, включаючи касетні боєприпаси, тому таку позицію Бразилії щодо України можна розцінювати як проросійську [3].

Посол України в Бразилії А. Мельник, вважає, що Бразилія має бути частиною великих держав, які беруть участь у припиненні війни в Україні на українських умовах, адже будь-який інший компроміс є марним, у тому числі запропонований Бразилією, де пропонувалося вийти з Криму за межами дозволеного та повернути Україні всі території, захоплені після 24 лютого 2022 року. А.Мельник зазначає, що бразильська логіка дуже небезпечна, адже вона не забезпечить миру. Він згадав звичайні факти, такі як «війна занадто далеко від Бразилії географічно» і той факт, що «Бразилія є частиною союзу БРІКС», він зауважив, що війна в Україні для Бразилії може вплинути на економічний клімат і знизити економіку Бразилії [7; 9].

На Глобальному саміті Миру у Швейцарії минулого року, Бразилія була представлена лише послом Бразилії в Швейцарії. Відповідь Лули да Сільви та представників МЗС країни була очікуваною, заявивши, що Бразилії немає сенсу брати участь у саміті, бо немає росії. Уряд Швейцарії персонально запросив Лулу да Сільву та бразильського міністра закордонних справ Мауро Вієйру відвідати саміт. Особисто В.Зеленський запросив президента Бразилії взяти участь у саміті. Відповідь Лули да Сільви та представників МЗС країни була очікуваною, висунувши спільну заяву з Китаєм, що вони підтримують проведення міжнародної мирної конференції у належний час, визнаний як росією, так і Україною, з рівною участю всіх сторін, а також чесне обговорення всіх мирних планів [4]. В. Зеленський, був переконаний, що Бразилія обов'язково мала стати учасницею процесу імплементації запропонованої Україною Формули миру, зокрема реалізації пункту щодо глобальної продовольчої безпеки, адже допомога нашій країні в експорті агропродукції – це також допомога іншим державам, які потерпають від нестачі продовольства й можуть опинитися на межі голоду [2]. Однак це ніяк не вплинуло на рішення Бразилії і вони не підписали документ.

Бразилія разом з Китаєм запропонували свій план дій припинення війни в Україні у Пекіні в травні 2024 року. Китай і Бразилія опублікували «Консенсус із шести пунктів», що охоплює «три принципи» конфліктних норм, «три елементи» плану мирних переговорів, «три проблеми» гуманітарного захисту. План виглядає доволі загальним та розмитим, це заклики до «деескалації» та утримання від «роздмухування вогню»; акцент на переговорах як «єдиному життєздатному рішенню кризи»; заклики до запобігання гуманітарній кризі, захисту цивільного населення і обміну полоненими; запобігання розповсюдженню ядерної зброї та захисту АЕС; захисту стабільності глобальних промислових ланцюгів і ланцюгів поставок. Стосовно ядерної безпеки, то більш детально це звучить, як неприйнятність використання зброї масового знищення, зокрема ядерної, хімічної та біологічної, а також неприпустимості нападів на АЕС та інші мирні ядерні об'єкти. План вирішення конфлікту, виглядає дуже загально та упереджено, де не має конкретики та інтереси України представлені мало [8]. Китай закликав інші країни приєднатися до цього плану, щоб відігравати конструктивну роль у деескалації і просуванні мирних переговорів, Бразилія як учасниця БРІКС та країна Глобального Півдня швидко це зробила.

Однак всі зусилля, які намагалася зробити Бразилія, щодо посередництва виявилися марними, так як балансування між заходом і сходом не завжди демонструє нейтральність. Так, відвідування параду в Москві президента Бразилії на 9 травня 2025 року викликало критику багатьох країн. А бразильський лідер підкреслив, що важливо зберегти діалог навіть з тими країнами, з якими існують розбіжності. Він зауважив, що його поїздка на парад до Москви нібито була «частиною зусиль зі зміцнення багатосто-

ронніх відносин» і «спробою виступити посередником» у мирних переговорах між Україною та росією. Президент Бразилії також зауважив, що його країна прагне миру в Україні, а його поїздка до росії нібито мала на меті «підкреслити захист багатосторонності» та «відкидання протекціонізму на міжнародній арені». від США та інших світових гравців. Радник бразильського лідера з міжнародних справ Селсо Аморім наголосив, що посередництво у війнах більше не є винятковим правом великих держав. У Бразилії вважають, що країна має право бути частиною потенційних переговорів між Україною та росією [1].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Таким чином, будь-яка стратегія та позиція держави щодо різних питань, залежить від багатьох факторів. В даному випадку є апеляція до історичного минулого Бразилії концепції нейтралітету та невтручання. З іншого боку, посиленні амбіції та бажання бути повноцінним учасником миротворчих процесів наряду з основними глобальними гравцями на міжнародній арені. Балансування Бразилії не завжди йде їй на користь, адже намагання проводити альтернативну зовнішню політику від США призвела до того, що в найближчому майбутньому зі сторони США будуть накладені високі тарифи, які можуть призвести до погіршання американо-бразильських відносин. Всі ініціативи Бразилії щодо врегулювання дипломатичним шляхом російсько-української війни не мали позитивних відгуків в Україні, тому що вони суперечили нашому баченню. Поглиблена співпраця з росією в форматі БРІКС, аграрній сфері, атомній енергетиці призводить до вироблення спільної позиції по багатьом питанням міжнародного порядку денного. Ще важливим фактом є підтримка росії на можливе членство Бразилії в Раді Безпеки ООН, тому сподіватися на прихильне ставлення до України не варто в найближчому майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Батюк Н. «Країна виступає за мир»: президент Бразилії виправдовується за візит на парад до Путіна. *24 Геополітика.* URL: https://24tv.ua/geopolitics/prezident-braziliyi-poyasniv-sviy-vizit-parad-moskvi-shho-zayaviv_n2820301
2. Бразилія та Президент Лула да Сілва могли б допомогти в реалізації одного з пунктів Української формули миру – Володимир Зеленський // Офіційне інтернет-представництво // https://www.president.gov.ua/news/braziliya-ta-prezident-lula-da-silva-mogli-b-dopomogti-v-rea-84641
3. Вакарчук К.В. Бразилія повертається у велику політику? *Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень. Борисфен Інтел.* URL: https://bintel.org.ua/analytics/braziliya-povertayetsya-u-veliku-politiku/
4. Вакарчук К.В. Глобальний саміт миру у Швейцарії і участь у ньому країн Латинської Америки. *Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень. Борисфен Інтел.* URL: https://bintel.org.ua/analytics/globalnij-samit-miru-u-shvejcariyi-i-uchast-u-nomu-krayin-latinskoyi-ameriki/
5. Вакарчук К.В., Сілукова Д.Д. Країни БРІКС у російсько-українській війні: позиція, загрози та наслідки. *INTERPOLIS. Міжнародні та політичні дослідження*. № 37. 2024. С. 13–22& URL: https://journals.onu.in.ua/index.php/interpolis/article/view/131/123
6. Вакарчук, К. (2023). Позиція багатовекторності та балансування Бразилії у війні Росії проти України. *Бінтел*. 2023. № 3. С. 25–31.
7. Журавльова О., Ромашенко С. Мельник: Бразилія може сприяти миру Росії з Україною. *Deutsche Welle.* 2023. *URL:* https://www.dw.com/uk/melnik-brazilia-moze-spriati-miru-rosii-z-ukrainou/a-66951591.
8. Китайсько-бразильський план завершення війни в Україні має позитивну реакцію у 110 країнах, МЗС Китаю. *Радіо Свобода.* 2024 URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-kytay-brazyliya-myrnyy-plan/33061090.html
9. Тарасов А. «Мене ця ситуація вбиває». В Бразилії ніхто не хоче говорити про війну в Україні-інтерв'ю з послом Мельником. *New Voice. 2024.* URL: https://nv.ua/world/geopolitics/v-brazilii-izbegayut-razgovorov-o-voyne-i-narashchivayut-sotrudnichestvo-s-rf-melnik-novosti-ukrainy-50406447.html.
10. Шевченко Н., Косенко А., Фечко І. Як розуміти зовнішню політику Лули да Сілви? 100 днів президенства. *Українська призма*. URL: https://prismua.org/26457987-2/
11. Brazil's Lula says Zelensky shares blame for Ukraine war. *France 24.* 2022. URL: https://www.france24.com/en/live-news/20220504-brazil-s-lula-says-zelensky-shares-blame-for-ukraine-war
12. Marcondes D., Silva R. The role of Brazil in the Russia-Ukraine conflict: A potencial Peace Enabler. *Journal of international affairs.* Vol. 75 № 2. URL: https://www.jstor.org/stable/27231738
13. Mayerfeld B. Mauro Vieira, Brazil's foreign minister: ''The position of President Lula is one of dialogue with Putin". *Le Monde.* 2023. URL: https://www.lemonde.fr/en/international/article/2023/01/06/mauro-vieira-brazil-s-foreign-minister-the-position-of-president-lula-is-one-of-dialogue-with-putin_6010551_4.html.
14. Pohorilov S. Special envoy of the Brazilian president meets with Zelensky in Ukraine. 2023. *Ukrainska Pravda.* URL: https://www.pravda.com.ua/eng/news/2023/05/11/7401670/.

15. Stuenkel O. Brazil's foreign policy strategy after the 2022 elections. *Elcano royal institute*. 2022. URL: https://www.realinstitutoelcano.org/en/analyses/brazil-foreign-policy-strategy-after-the-2022-elections/

16. Vakarchuk K. Voto latinoamericano en la ONU sobre la Planta Nuclear de Zaporiyia II. *Marti.* 2024. URL: https://www.martinoticias.com/a/398913.html

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 327.7
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.27

НЕОІМПЕРІАЛІЗМ ЯК БАЗОВА ПІДВАЛИНА ІДЕОЛОГІЇ РАШИЗМУ

NEOMIPERIALISM AS THE BASIC FOUNDATION OF THE IDEOLOGY OF RACISM

Демчишак Р.Б.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська Політехніка»

Досліджено поняття російського неоімперіалізму у контексті трактування його як базової та вихідної риси ідеології рашизму. Здійснено диференціацію цього явища, проілюстровано його вплив на інші ознаки рашизму, показано динаміку переходу російського неоімперіалізму із теоретичної у практичну фазу реалізації.

З'ясовано історико-ідеологічні витоки російського неоімперіалізму. Констатовано, що центральною для нього виступає ідеєя «імперської спадковості», згідно якої, спадкоємцем імперських традицій царської росії виступає СРСР, а продовжувачем імперіалізму останнього – сучасна рф. Першою офіційною декларацією неоімперіалістичних прагнень та намірів щодо геополітичної експансії рашистського режиму можна вважати так звану Мюнхенську промову путіна (лютий 2007 р.). З 2012 р, у 2-й термін президенства путіна доктрина російського неоімперіалізму почала пееходити з ідеологічної у відверто агресивно-практичну фазу.

Досліджено, що неоімперіалізм визначає усі інші риси та ознаки ідеології рашизму. Імперський реваншизм використовує ідеї «русского міра» як технології легітимації контролю над країнами пострадянського простору (передусім Україною та Білоруссю). Для нього є характерним вороже ставлення до цивілізаційного вибору інших народів, особливо тих, які у свій час перебували у складі російської імперії чи СРСР. Реалізація на практиці неоімперської політики можлива лише за умови порушення норм міжнародного права, здійснення агресивної зовнішньої політики та геополітичної експансії різних масштабів.

Констатовано, що неоімперіалізм визначає також сутність рашизму як політичного режиму рф. Імперський реваншизм ідеологами рашизму прирівнюється національній безпеці країни, а вимоги останньої нібито легітимізують диктаторський режим путіна, який, на відміну від демократії, здатний реалізувати імперську ідею.

Ключові слова: неоімперіалізм, рашизм, росія, імперський реваншизм, «русскій мір», геополітична експансія.

The concept of Russian neo-imperialism is studied in the context of its interpretation as a basic and initial feature of the ideology of racism. This phenomenon is differentiated, its influence on other signs of racism is illustrated, and the dynamics of the transition of Russian neo-imperialism from the theoretical to the practical phase of implementation are shown.

The historical and ideological origins of Russian neo-imperialism are clarified. It is stated that the idea of "imperial inheritance" is central to it, according to which the USSR is the heir to the imperial traditions of Tsarist Russia, and the modern Russian Federation is the continuer of the latter's imperialism. The first official declaration of neo-imperialist aspirations and intentions regarding the geopolitical expansion of the racist regime can be considered the so-called Munich speech of Putin (February 2007). Since 2012, in the 2nd term of Putin's presidency, the doctrine of Russian neo-imperialism began to move from an ideological to an openly aggressive-practical phase.

It has been studied that neo-imperialism determines all other features and signs of the ideology of racism. Imperial revanchism uses the ideas of the "Russian world" as a technology for legitimizing control over the countries of the post-Soviet space (primarily Ukraine and Belarus). It is characterized by a hostile attitude towards the civilizational choice of other peoples, especially those who at one time were part of the Russian Empire or the USSR. The implementation of neo-imperial policy in practice is possible only if the norms of international law are violated, aggressive foreign policy and geopolitical expansion are carried out on various scales.

It has been stated that neo-imperialism also determines the essence of racism as a political regime of the Russian Federation. Imperial revanchism is equated by the ideologists of racism with the national security of the country, and the demands of the latter supposedly legitimize Putin's dictatorial regime, which, unlike democracy, is capable of implementing the imperial idea.

Key words: neo-imperialism, racism, russia, imperial revanchism, "Russian world", geopolitical expansion.

Постановка проблеми. З початком гібридної війни рф проти України 2014 р. термін «рашизм», який раніше лише епізодично вживався політичними аналітиками, стає предметом наукового інтересу. Після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. питання концептуалізації рашизму як політичної ідеології та практики стає одним із першочергових завдань української науки. Адже дослідження цього явища дозволяє не тільки зрозуміти його природу, але й розробити інструменти для протидії, що є критично важливим для України в умовах війни та для світу в контексті нових викликів міжнародному порядку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти рашизму як політичної ідеології та практики були предметом дослідження ряду науковців. Скажімо, Борис Дем'яненко [1], а також Федір Кирилюк та Роман Куліш [2] дифе-

ренціювали ознаки рашизму, прив'язуючи їх до внутрішньої та зовнішньої політики рф. Ірина Крупеня запропонувала ідейно-політичну дефініцію рашизму [3]. Володимир Горбатенко, визначаючи риси рашизму загалом, більше зосередив увагу на дослідженні цього феномену як практики неототалітаризму [4]. Геннадій Бондаренко присвятив своє дослідження викриттю ряду історичних міфів і стереотипів, взятих на озброєння ідеологами рашизму [5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Пропонована робота покликана дослідити поняття російського неоімперіалізму як базової підвалини та визначальної ознаки ідеології рашизму,… диференціювати це явище, продемонструвати його вплив на інші риси рашизму.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідити історичні та ідеологічні витоки російського неоімперіалізму як вихідної ознаки ідеології рашизму, проілюструвати його вплив на інші ознаки рашизму, показати динаміку його переходу із теоретичної у практичну фазу реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом останнього періоду предметом дослідження українських науковців стає, передусім, ідейно-політична дефініція та визначення основних засад явища рашизму.

Скажімо, Борис Дем'яненко, кваліфікуючи «рашизм» як ідеологічне підґрунтя «путінізму», виділяв його внутрішні та зовнішні прояви. До перших відносив ліквідацію демократичних процедур, монополію держави на ЗМІ, які використовуються як інструмент маніпуляції громадською думкою, порушення прав людини. До других – порушення норм міжнародного права, агресивно-консервативну зовнішню політику рф, спрямовану на захоплення територій інших країн. Загалом, резюмував Б. Дем'яненко, «рашизм», як людиноненависницька ідеологія, виступає еклектичною сумішшю імперського неоколоніалізму, великодержавного шовінізму, ностальгії за радянським минулим, релігійного традиціоналізму» [1].

Ірина Крупеня, розглядаючи рашизм як «різновид тоталітарної ідеології та практики, яка лежить в основі режиму, що сформувався у російській федерації під керівництвом президента В. Путіна», до його ідеологічних підвалин відносила як російські імперські традиції, так і «практики комуністичного режиму СРСР та націонал-соціалізму» [3].

Федір Кирилюк та Роман Куліш виділили такі ознаки рашизму: «некритичність мислення; нігілістичність; вепонізаторство; інформаційне викривлювання; постімперськість» [2]. Під першою ознакою автори розуміли відсутність толерантції до інших цивілізацій, під другою – небажання дотримуватись міжнародного права та власних міжнародних зобов'язань, під третьою – активне використання факторів релігії та природніх ресурсів як «інструментів геополітичного тиску», під четвертою – використання активної інформаційної пропаганди, що викривляє сучасну та історичну дійсність на догоду власним міфам та стеоретипам, під п'ятою – політику, спрямовану на збереження різних форм контролю над країнами пострадянського простору.

Серед ознак рашизму, виділених Володимиром Горбатенком, можна виділити ті, що стосуються цього явища як квазіідеології – нетерпимість до цивілізаційного вибору інших народів, використання ідеї «русского міра» як технології легітимації політичної, культурної, релігійної експансії на пострадянському просторі, маскування під антифшизм; а також ті, що визначають рашизм як практику неототалітаризму – вождізм, дискредитація демократичних процедур, порушення прав людини. монополія державної пропаганди [4].

Відштовхуючись від думок вище перелічених дослідників, а також застосовуючи власні судження, вважаємо за доцільне виділити наступні риси ідеології рашизму. Передусім диференціюємо їх на ознаки рашизму, пов'язані із зовнішньою політикою росії, та ознаки, пов'язані із внутрішньою політикою (останні у більшій мірі характеризують рашизм як політичний режим).

До перших віднесемо неоімперіалізм, відсутність толеранції, а то й відверто вороже ставлення до цивілізаційного вибору інших народів, ігнорування або ж вільне трактування норм міжнародного права, агресивну зовнішню політику та геополітичну експансію, використання ідеї «русского міра» як технології легітимації контролю над країнами пострадянського простору.

До других відповідно віднесемо ігнорування або ж формалізацію демократичних процедур, порушення прав людини, вождизм та диктатуру, відсутність реальної опозиції, відсутність свободи слова та використання державної пропаганди як інструменту маніпуляції громадською думкою.

На наше переконання, саме неоімперіалізм виступає головною рисою та базовою підвалиною ідеології рашизму. Складовими компонентами неоімперіалізму «рашистського» зразка виступають імперський реваншизм, ностальгія за радянським минулим, релігійний традиціоналізм, міфи і стеоретипи у викривленні історичної дійсності.

Першою спробою адаптації російської імперської ідеї до нових геополітичних реалій, що склалися після розпаду СРСР, стала видана у 1997 р. праця Олександра Дугіна «Основи геополітики: геополітичне майбутнє Росії».

Цю книгу можна вважати ідеологічним дороговказом російського неоімперіалізму. Типовими словосполученнями, що червоною ниткою проходять крізь усю працю, є «русское пространство»,

«православная ідентичность», «євразийская геополітическая сістема». У частині «Геополітичне майбутнє росіії» автор стверджує, що варіант «держави-нації» (розуміємо фактично політичної нації з демократичними механізмами реалізації влади) для росії не підходить, і спроби його реалізації рівнозначні національній катастрофі. РФ О. Дугін не вважає повноцінним державним утворенням, а лише перехідним, яке не здатне реалізувати стратегічні інтереси «русских» [6, с. 101–103]. Росія, на його думку, не мислима без імперії. У співвідношеннях ваги на міжнародній арені імперія має відповідати статусу наддержави, а не просто великої держави-регіонального лідера. Цією новою імперією Москви, яка стане наступницею царської та радянської імперій, має стати євразійська імперія [6, с. 109–112, 121].

Позиція росії у контексті геополітичних пріоритетів щодо країн, які входили у свій час у російську імперію чи СРСР, подавалася О. Дугіним у окремій частині книги під назвою «Внутрішня геополітика Росії». Білорусів та у значній мірі українців автор зараховував до так званого «русского геополітического пространства» (по суті аналог вживаного у сучасній рашистській пропаганді терміну *«русскій мір»*). Причому Україну О Дугін поділяв на окремі, на його думку різні етнокультурні пояси – Східну, Центральну, Західну та окремо Крим. Щодо останнього твердження, то важко утриматися від коментаря, що схожа технологія поділу України використовувалася російськими політтехнологами В. Януковича на президентських перегонах 2004 р.

Український фактор О. Дугін вважав найвразливішим місцем росії у західному та частково південному напрямках. «Існування України в теперішніх кордонах та із теперішнім статусом суверенної держави, – вважав автор «Основ геополітики, – рівнозначне завданню жахливого удару геополітичній безпеці Росії» [6, с. 214].

Важливим питанням національного інтересу росії О. Дугін вважав контроль чорноморського узбережжя «від Ізмаїлу до Керчі». Загалом, на його думку бажаним для росії був би поділ України на окремі адміністративні утворення з різним ступенем інтеграції з Москвою [6, с. 199, 215].

Окрему увагу О. Дугін приділяв «геополітиці православія», розцінючи останню разом із вище згадуваною ідеологемою «русского геополітического пространства» інструментами поширення впливу Москви.

Отож, у поглядах О. Дугіна виразно присутні імперський реваншизм, релігійний традиціоналізм, упередженість у трактуванні історії, етнічного фактору та реалій світової геополітики. Усе вище перелічене згодом стане складовою ідеології рашизму. Реалізація ідей О. Дугіна у тій чи іншій мірі буде помітною у практичній політиці путіна у весь період його перебування при владі, і лише більш виразно з 2014 р. і зовсім неприховано з лютого 2022 р.

Скажімо, для неоімперіалізму рашистського зразка є характерним, зокрема, розуміння своєрідної спадковості імперської ідеї. Так, спадкоємцем імперських традицій царської росії виступає СРСР, а продовжувачем імперіалізму останнього – рф (О. Дугін у вище описаній праці відкрито називав як царську, так і радянську росію формами імперіалізму Москви). Така так звана спадкоємність, за переконанням ідеологів та практиків рашизму, нібито виправдовує імперський реваншизм росії, надаючи йому певної історичної легітимності.

Саме ідеєю «імперської спадковості» зумовлена, на нашу думку, активна підтримка владою рф уже з перших років «правління» путіна такого суспільно-політичного явища, як ностальгія за радянським минулим. Як влучно зауважує американський дослідник Давід Зеглен, путін реагував на «ширшу культурну тенденцію стилізованих виразів ностальгії за радянським минулим, яка процвітала в Росії з моменту розпаду Радянського Союзу» [7]. Повернення у 2000-му році росією мелодії гімну СРСР, здійснене за ініціативи путіна, розцінюємо як початок процесу «радянізації» у культурно-ідеологічній сфері та демонстрацію намірів імперського реваншизму. Подіяю цього ж ідеологічного навантаження стало висловлювання путіна 2005 р. щодо того, що «розпад СРСР це найбільша геополітична катастрофа XX ст., а також його особиста трагедія» [8]. Так звана ностальгія за радянським минулим усіляко підтримувалася і заохочувалася російською владою з ціллю використання цього явища задля поширення ідеології реваншизму.

Обґрунтуванню так званої спадковості російської імперської ідеї покликана слугувати також така компонента сучасного російського неоімперіалізму, як міфотворення, тобто активне використання набору міфів і стеоретипів, які ціною викривлення історичної дійсності закладають, на думку їх творців, засади історичної легітимності під ідею імперського реваншу.

Основним історичним міфом, що дає підстави для наступного міфотворення, виступає, безумовно ж, твердження щодо того, що Київська Русь була нібито спільною державністю трьох східнослов'янських народів і назва росія походить від назви Русь. Ця «крадена історія і назва» дає нібито підстави згодом Московському царству (а не українському народові) претендувати на спадщину Київської Русі та виправдовує існування словосполучень «русскій народ» та «руській мір» [5].

Черговим історичним міфом, покликаним надмірно завищити вагу росії у історії та геополітиці XX ст., виступає твердження, що нібито «росія

самостійно перемогла у Великій Вітчизняній війні, звільнивши Європу від фашизму» [9]. Ціль даного міфу, що активно «розкручувався» російською пропагандою з приходом до влади путіна, максимально «роздути» героїзацію радянського етапу імперіалізму Москви, посилюючи тим самим ідеологію реваншу сучасної росії.

Д. Зеглен у своєму дослідженні констатує, що у рамках помпезних святкувань Дня Перемоги, ініційованих путіним, історична постать Сталіна була позбавлена своєї радянської спадщини і «тепер вузько асоціюється з виразно російською перемогою над фашизмом». Причому у коментарях щодо події, путін виступав із заявами, які «натякали на необхідність грубої сили для досягнення перемоги» [7]. Окрім того, на думку дослідника, той факт, що путін описував перемогу росії під час Другої світової війни як переломний момент для росії, «забезпечило основу для пострадянської російської національної ідентичності, на відміну від невдалих реформ Єльцина, спрямованих на об'єднання росіян після того, як країна втратила свій статус наддержави» [7].

На «російських міфах про імперію» як інструменті легітимації імперського реваншизму акцентує увагу також вже достатньо відомий дослідник рашизму, американський науковець та політолог Тімоті Снайдер. Причому набір міфів і стеоретипів у трактуванні історії, який використовує російська пропаганда, дослідник вважає «безглуздим та некрофільським». До таких Т. Снайдер відносить твердження путіна, що росія нібито «має завоювати Україну через хрещення тисячу років тому або через кровопролиття під час Другої світової війни» [10].

Цікавими у контексті становлення російського неоімперіалізму є думки британської професорки Олени Чебанкової, викладені у праці «Політичні ідеології у сучасній Росії» (2020 р.). На її думку, російська держава XXI століття (тобто рф) стикнулася з безліччю складних проблем і викликів, пов'язаних з трактуванням історії та пошуком місця у міжнародній системі. Імперську самосвідомість росіян «роздирають болісні спогади про два розпади держав у XX столітті» (очевидно, іде мова про крах царської імперії 1917 р. та відповідно радянської імперії 1991 р.). З 1990-х років в росії змагалися, на думку дослідниці, дві «ідеологічні парадигми» – «ліберальна» та «традиціоналістська». Перша була зорієнтована на зближення росії із західною системою цінностей. Прихильники ж другої трактували росію «державою-цивілізацією, яку розглядали як «нормотворчий та змінюючий норми полюс міжнародного впливу». Пошук «логічної схеми» трактування історії та історичних етапів російської державності лежав в основі вище названих «ідеологічних парадигм» [11 , с. 261].

Резюмуючи погляди О. Чебанкової, констатуємо, що із утвердженням рашизму в росії однозначно перемогла «традиціоналістська парадигма». Адже трактування історії в ідеології рашизму повністю підпорядковане виправданню ідей імперського реваншизму. А російсько-українська війна – це перехід до реалізації ідей російського неоімперіалізму на практиці..

Першою офіційною декларацією неоімперіалістичних прагнень та намірів щодо геополітичної експансії рашистського режиму можна вважати так звану Мюнхенську промову путіна (лютий 2007 р.). На міжнародній безпековій конференції у Мюнхені президент росії заявив, що для «сучасного світу однополярна модель (гегемонія США) не тільки неприйнятна, але й взагалі не можлива» [12]. Натомість путін закликав до багатополюсності міжнародної системи, позиціонуючи росію одним із ключових центрів впливу. Згодо експерти потрактують цю подію як початок нової холодної війни між Заходом та росією.

Абсолютно погоджуємося з думкою відомого політолога Олексія Гараня, що фактично ідеї імперського реваншу були помітними одразу з приходом до влади путіна» [13]. У 2007 р. відбулося їх офіційне декларування перед міжнародною спільнотою. А вторгнення російських військ до Грузії у серпні 2008 р. та визнання самопроголошених Південної Осетії та Абхазії можна вважати першою спробою практичного втілення ідей російського неоімперіалізму рашистського зразка, принаймні у розрізі контролю над територіями, які раніше входили у склад царської росії та радянського союзу [14].

З 2012 р, у 2-й термін офіційного президенства путіна (фактичний контроль над країною він не втрачав і у період президенства Д. Мєдвєдєва) доктрина російського неоімперіалізму почала входити у відверто агресивно-практичну фазу. Тепер зовнішню політику росії можна було охарактеризувати як «агресивну територіальну експансіїю на тлі занепаду гегемонії США» [15]. Саме анексія українського Криму та окупація Донбасу у 2014 р. стали проявами цієї політики у контексті встановлення політичного контролю над країнами пострадянського простору та реалізації ідей «русского міра». При цьому у контексті сприйняття росії як окремого та важливого полюсу міжнародного впливу геополітична експансія останньої передбачає значно ширші масштаби, включаючи Близький Схід та Африку.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отож, російський неоімперіалізм має свої історико-ідеологічні витоки.. Центральною для нього виступає ідеєя «імперської спадковості», згідно якої, спадкоємцем імперських традицій царської росії виступає СРСР, а продо-

вжувачем імперіалізму останнього – сучасна рф. З 2012 р, у 2-й термін президенства путіна доктрина російського неоімперіалізму почала переходити з ідеологічної у відверто агресивно-практичну фазу.

Як стає очевидним з вище викладеного, неоімперіалізм визначає усі інші риси та ознаки ідеології рашизму. Імперський реваншизм використовує ідеї «русского міра» як технології легітимації контролю над країнами пострадянського простору (передусім Україною та Білоруссю).. Для нього є характерним вороже ставлення до цивілізаційного вибору інших народів, особливо тих, які у свій час перебували у складі російської імперії чи СРСР. Реалізація на практиці неоімперської політики можлива лише за умови порушення норм міжнародного права, здійснення агресивної зовнішньої політики та геополітичної експансії.різних масштабів.

Водночас неоімперіалізм визначає також сутність рашизму як політичного режиму рф. Імперський реваншизм ідеологами рашизму прирівнюється національній безпеці країни, а вимоги останньої нібито легітимізують диктаторський режим путіна, який, на відміну від демократії, здатний реалізувати імперську ідею.

З огляду на динаміку російсько-української війни та подальші трансформації міжнародної системи актуальність подальших розвідок у цьому напрямі є безсумнівною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дем'яненко Б. «Рашизм» як квазіідеологія пострадянського імперського реваншу. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2018. Вип. 8. С. 35–40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spup_2018_8_8
2. Кирилюк Ф. М., Куліш Р. Ю. Поняття «рашизм»: сутність та ознаки. *Politology bulletin*. 2023. Iss. 90. С. 121–131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2023_90_9
3. Крупеня І. М. Ідеологія рашизму як політичний феномен режиму Путіна. *Politology bulletin.* 2023. Iss. 90. С. 132-144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2023_90_10
4. Горбатенко В. П. Визначальні характеристики рашизму як квазіідеології і практики неототалітаризму. *Politology bulletin.* 2024. Iss. 92. С. 65–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2024_92_8
5. Бондаренко Г. В. Ідейні основи сучасного рашизму. *Педагогічний пошук.* 2023. № 3. С. 3–5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedp_2023_3_3
6. Дугин А. Основы геополитики: геополитическое будущее России. Москва, 1997. 599 с. URL: https://staff.tiiame.uz/storage/users/480/books/cYEgSOreAs8uzslN1eYdVWxMPRlhFLPRZCj91Mca.pdf
7. Zeglen D. The cult of Russianicity: mobilising anti-fascist affect in Putin's Russia. *Celebrity Studies*. Vol. 11. Issue 3. P. 351–365. URL: https://www.researchgate.net/publication/343321638_The_cult_of_Russianicity_mobilising_anti-fascist_affect_in_Putin's_Russia
8. Радянське чи російське: як Росія через символи повертається в СРСР. *BBC NEWS Україна.* 6 листопада 2021 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-59189005
9. Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Вінниця : ТОВ «НіланЛТД», 2017. 412 с. URL: https://jmonographs.donnu.edu.ua/issue/view/94
10. Snyder T. The War in Ukraine Has Unleashed a New Word. *The New York Times.* 01.05.2022. P. 1. URL: https://www.nytimes.com/2022/04/22/magazine/ruscism-ukraine-russia-war.html
11. Chebankova E. Political Ideologies in Contemporary Russia. McGill-Queen's University Press, 2020. DOI: 10.2307/j.ctv18sqzjb.
12. Мюнхен 2007: 15 років тому Путін почав світовий біполярний розлад. *Укрінформ. 10.02.2022*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3401293-munhen2007-15-rokiv-tomu-putin-pocav-svitovij-bipolarnij-rozlad.html
13. «Рашизм»: історія «російського фашизму» від теорій Дугіна до ідеології «Брата-2». *BBC NEWS Україна.* 1 жовтня 2022 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-63072100
14. 15-річчя агресії Росії проти Грузії: чому російські війська не зайшли у Тбілісі. *Радіо Свобода.* 8 серпня 2023. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/yatnadtsyatyrichchya-ahresiyi-rosiyi-proty-hruziyi/32537868.html
15. Артюх В. Політична логіка російського імперіалізму. *Спільне-Commons.* 2022. URL: https://commons.com.ua/ru/political-logic-russias-imperialism/

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 327:341.1
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.28

РЕПОЗИЦІОНУВАННЯ МІЖНАРОДНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ЄС У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ В РЕГІОНІ СХІДНОГО ПАРТНЕРСТВА

REPOSITIONING THE EU'S INTERNATIONAL SUBJECTIVITY IN THE FIELD OF SECURITY AND DEFENSE IN THE EASTERN PARTNERSHIP REGION

Івасечко О.Я.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»

Горбачова Л.Є.,
студентка ІІ курсу магістратури
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету «Львівська політехніка»

У статті розглянуто проблематику репозиціонування суб'єктності ЄС у сфері безпеки та оборони в регіоні Східного партнерства. Висвітлено особливості трансформації політики безпеки Європейського Союзу в контексті загострення геополітичної ситуації на сході Європи та російсько-української війни. Проаналізовано зміни у підходах до реалізації Східного партнерства як інструменту забезпечення стабільності, а також нові стратегічні пріоритети ЄС у сфері спільної політики безпеки і оборони (СПБО). Особливу увагу приділено розширенню функціоналу СПБО, запуску нових і розширенню попередніх цивільних і військових місій (EUAM, EUMAM, EUPM, EUMA). Окреслено зміну ролі України в європейській архітектурі безпеки та її поступове включення до спільного простору, а також надання військово-технічної допомоги. Розглянуто ключові ініціативи з посилення оборонного потенціалу ЄС: план ReArm Europe, Білу книгу європейської оборони – Готовність 2030, фінансовий інструмент «Безпечні дії для Європи» (SAFE). Описано потенційні моделі трансформації безпекової архітектури, серед яких модель нестійкого балансу, модель позитивного стійкого балансу, модель негативного стійкого балансу та «концерт». Також наведено сценарії майбутньої архітектури європейської безпеки, як-от: подвійний порядок, за якого безпековий простір визначається співіснуванням структур ЄС та НАТО з мінімізацією російського впливу; варіант формування нового світового порядку, що передбачає опору на принцип балансу сил, в межах якого росія частково відновлює вплив у регіонах, які традиційно розглядаються як її геополітична сфера інтересів; а також сценарій утвердження порядку, заснованого на правилах, і прийнятий російською федерацією. Зроблено висновок, що повномасштабне вторгнення росії на територію України стало поштовхом для перегляду безпекової ролі ЄС та розвитку стратегічної автономії. Водночас зазначено, що ефективність нової політики залежить від здатності ЄС забезпечити єдність, інституційну узгодженість та довгострокову підтримку партнерів у регіоні.

Ключові слова: Європейський союз, суб'єктність ЄС, Східне партнерство, Україна, російсько-українська війна, архітектура безпеки.

The article examines the issue of repositioning the EU's subjectivity in the field of security and defense in the Eastern Partnership region. The features of the transformation of the European Union's security policy in the context of the aggravation of the geopolitical situation in Eastern Europe and the Russian-Ukrainian war are highlighted. Changes in approaches to the implementation of the Eastern Partnership as an instrument for ensuring stability as well as new strategic priorities of the EU in the field of common security and defense policy (CSDP) are analyzed. Particular attention is paid to the expansion of the functionality of the CSDP, the launch of new and expansion of previous civilian and military missions (EUAM, EUMAM, EUPM, EUMA). The change in the role of Ukraine in the European security architecture and its gradual inclusion in the common space, as well as the provision of military-technical assistance, are outlined. Key initiatives to strengthen the EU's defense potential are explored: the ReArm Europe plan, the European Defense White Paper – Readiness 2030, the financial instrument "Secure Action for Europe" (SAFE). Potential models for the transformation of the security architecture, including the unstable balance model, the positive stable balance model, the negative stable balance model, and the “concert”, are described. Scenarios for the future architecture of European security are also presented, such as: a dual order, in which the security space is determined by the coexistence of EU and NATO structures with the minimization of Russian influence; formation of a new world order, which relies on the principle of the balance of power, within which Russia partially restores its influence in the regions traditionally considered as its geopolitical sphere of interests; and a scenario of the establishment of a rules-based order, accepted by the Russian Federation. It is concluded that Russia’s full-scale invasion of Ukraine has become an impetus for reviewing the EU’s security role and developing strategic autonomy. At the same time, it is noted that the effectiveness of the new policy depends on the EU’s ability to ensure unity, institutional coherence, and long-term support for partners in the region.

Key words: European Union, EU subjectivity, Eastern Partnership, Ukraine, Russian-Ukrainian war, security architecture.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення росії в Україну 24 лютого 2024 року стало критичним поштовхом для перегляду існуючих механізмів захисту у Європі. Трансформація відбувається на фоні складної ситуації в регіоні: невирішених територіальних суперечок, інформа-

ційних маніпуляцій та різних підходів країн-членів ЄС, що стримують формування узгодженої стратегії безпеки. Ці чинники створюють сприятливе середовище для посилення гібридних загроз і подальшої агресії з боку Москви, що ставить під удар стабільність не тільки у Східній Європі, а й усього континенту. У відповідь дедалі зростає потреба в підвищенні стратегічної автономії Союзу, нарощенні оборонного потенціалу і більш тісній інтеграції сусідніх держав у загальноєвропейські системи захисту.

Актуальність теми обумовлена нагальною необхідністю розробити ефективні моделі співробітництва з метою запобігання новим кризам, побудови сучасної архітектури континентальної безпеки та зміцнення стійкості країн Східного партнерства. Дослідження також має практичне значення для розробки інструментів підтримки України в умовах російсько-української війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельною основою дослідження стали офіційні пресрелізи інституцій Європейського Союзу, що висвітлюють практичні кроки у безпековій політиці, включно з розширенням мандатів місій EUMAM в Україні, EUPM у Молдові та запуском EUMA у Вірменії [3; 6; 9]. Важливу роль відіграли програмні документи, як-от Політичний план Європейської Комісії на 2024–2029 рр. та Біла книга з питань європейської оборони «Готовність 2030», що відображають стратегічні пріоритети та нову парадигму європейської оборонної політики [4; 10]. Для глибшого розуміння змін у безпековому дискурсі ЄС та оцінки його підходів до країн Східного партнерства використано аналітичні матеріали провідних дослідницьких центрів і міжнародних експертів, зокрема MEIG Highlights, Carnegie Endowment for International Peace, The French Institute for International and Strategic Affairs та European Council on Foreign Relations [1; 2; 8; 11], а також публікації в ЗМІ [7]. Також використано статистичні дані щодо обсягів двосторонньої допомоги Україні з боку партнерів ЄС та інших донорів, що дозволило кількісно оцінити масштаби підтримки та окреслити тенденції у фінансуванні безпекових ініціатив [5]. Додатково залучено публікації, присвячені сценаріям майбутньої архітектури безпеки Європи в контексті війни росії проти України [12; 13].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є всебічний аналіз трансформації політики безпеки Європейського Союзу у регіоні Східного партнерства, особливо в умовах російсько-української війни. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: висвітлити ключові стратегічні зміни в рамках Спільної політики безпеки і оборони (СПБО) ЄС; визначити роль і місце України в новій архітектурі європейської безпеки; проаналізувати основні положення Білої книги європейської оборони «Готовність 2030» та Плану «Переозброїти Європу»; виявити головні тенденції посилення стратегічної автономії Європейського Союзу; а також окреслити потенційні моделі трансформації та можливі сценарії розвитку майбутнього європейського безпекового порядку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Східне партнерство (СП) є складовою частиною Європейської політики сусідства (ЄПС), що охоплює ЄС і п’ять країн-партнерів: Вірменію, Азербайджан, Грузію, Молдову та Україну. Білорусь припинила участь у СП у 2021 році на тлі серйозного погіршення ситуації з правами людини, демократією та верховенством права після виборів 2020 року, однак ЄС зберігає співпрацю з громадянським суспільством і демократичними силами країни. Важливо відзначити, що п’ять із п’яти країн цього формату мають невирішені територіальні конфлікти або невизнані утворення на своїй території, в яких прямо чи опосередковано присутні російські війська, що становить загрозу не лише для регіональної стабільності, а й для безпеки всієї Європи та міжнародної спільноти.

Протягом останнього десятиліття ЄС активізував підтримку реформ у сфері безпеки в країнах Східного партнерства, орієнтуючись насамперед на розвиток інституційної спроможності сектору безпеки та громадянського суспільства. Основний акцент було зроблено на невійськових напрямах, зокрема на реформуванні прокуратури, судової системи та поліції. Угоди про асоціацію з Грузією, Молдовою та Україною, а також цивільні місії ЄС із спільної політики безпеки та оборони (CSDP), засвідчують прагнення до глибшої політичної та економічної взаємодії, підкреслюючи тісний зв’язок між безпекою, розвитком і демократією.

Водночас, участь ЄС у врегулюванні тривалих конфліктів у регіоні залишається обмеженою через відсутність політичного консенсусу серед країн-членів. Це призводить до стриманої позиції у наданні безпекової допомоги, створюючи вакуум, який використовує росія, поглиблюючи нестабільність і нарощуючи свій вплив через інструменти гібридної війни, військовий тиск і дезінформацію. Східні сусіди ЄС зазнають кібератак, пропаганди, діяльності розвідувальних служб, що підриває здатність ЄС реалізувати свої стратегічні цілі, а ефективність СП у галузі оборони і безпеки залишається дискусійною [1].

Повномасштабне вторгнення росії в Україну у 2022 році кардинально змінило геополітичну динаміку у Східній Європі та підтвердило взаємну залежність між безпекою Європейського Союзу та стабільністю країн СП. У відповідь ЄС активізував політичну взаємодію з регіоном: було розпочато переговори про вступ України та Молдови до ЄС, а Грузії надано статус країни-кандидата, що

стало прямим викликом російським претензіям на домінування у цих країнах.

У 2022 році ЄС адаптував мандат місії з питань реформування сектору безпеки EUAM, яка функціонувала в Україні ще з 2014 року. До мандату додали компонент, спрямований на розслідування міжнародних воєнних злочинів. У 2024 році місію було продовжено, збільшено фінансування та штат працівників. Оновлений документ акцентував увагу на відновленні роботи урядових структур і верховенства права на деокупованих територіях, а також зв'язав реформи в секторі цивільної безпеки з вимогами євроінтеграції [2].

Окрім цього Європейський Союз відшкодував витрати на передачу Україні озброєння та військової техніки та зобов'язався зробити внесок у навчання українських збройних сил. 17 жовтня 2022 року міністри закордонних справ ЄС схвалили місію військової допомоги EUMAM Ukraine, стратегічною метою якої є зміцнення обороноздатності ЗСУ. За період своєї діяльності EUMAM Ukraine підготувала понад 60 000 солдатів, що еквівалентно десяти бригадам [3].

Масштаб впливу російсько-української війни на формування системи безпеки в Європі яскраво відображено в стратегічних документах європейських інституцій, більшою мірою, у Політичному плані Європейської Комісії на 2024-2029 рр. У першу чергу, слово «Україна» у цьому Плані було згадано 11 разів, що свідчить про вагоме значення ситуації в України для формування нових політичних орієнтирів Європи. Війна в Україні стала одним із «сигналів тривоги» для Європи і нагадала, що потрібно спланувати свій механізм оборони та захисту, переглянути енергетичне та кліматичне питання, а також подбати про збереження своїх цінностей. Пріоритетами в цьому контексті є:

1. Реалізація проєкту Європейського оборонного союзу.
2. Справедлива і тверда позиція щодо міграції.
3. Формування Угоди про чисту промисловість.
4. Захист європейської демократії.
5. Розробка нового бюджету відповідно до європейських амбіцій [4].

У Політичному плані зазначено, що інвестиція в безпеку України є найкращою інвестицією в європейську безпеку. До того ж, була виокремлена необхідність працювати заради свободи України, яка «щодня бореться за свободу Європи», у тому числі, згуртовувати партнерів для підтримки короткострокових потреб та довгострокових зусиль з відновлення [4].

Станом на 28 лютого 2025 року інституції Європейського Союзу надали Україні близько 49 мільярдів євро двосторонньої фінансової, гуманітарної та військової допомоги у зв'язку з російським повномасштабним вторгненням, яке розпочалося в лютому 2022 року. До рейтингу найбільших постачальників військової допомоги Україні увійшли також країни-члени ЄС: Німеччина, Нідерланди, Данія, Швеція, Франція тощо (рис. 1).

У 2023 році Європейський Союз започаткував Місію цивільного партнерства в Молдові (EUPM), основне завдання якої посилити стійкість сектору безпеки до кризового управління та інтегрувати його у ширший безпековий простір ЄС, водночас захищаючи демократичні процеси та зміцнюючи довіру громадськості до демократичних інституцій [2]. У березні 2025 року Рада ЄС продовжила мандат EUPM Moldova до 31 травня 2027 року,

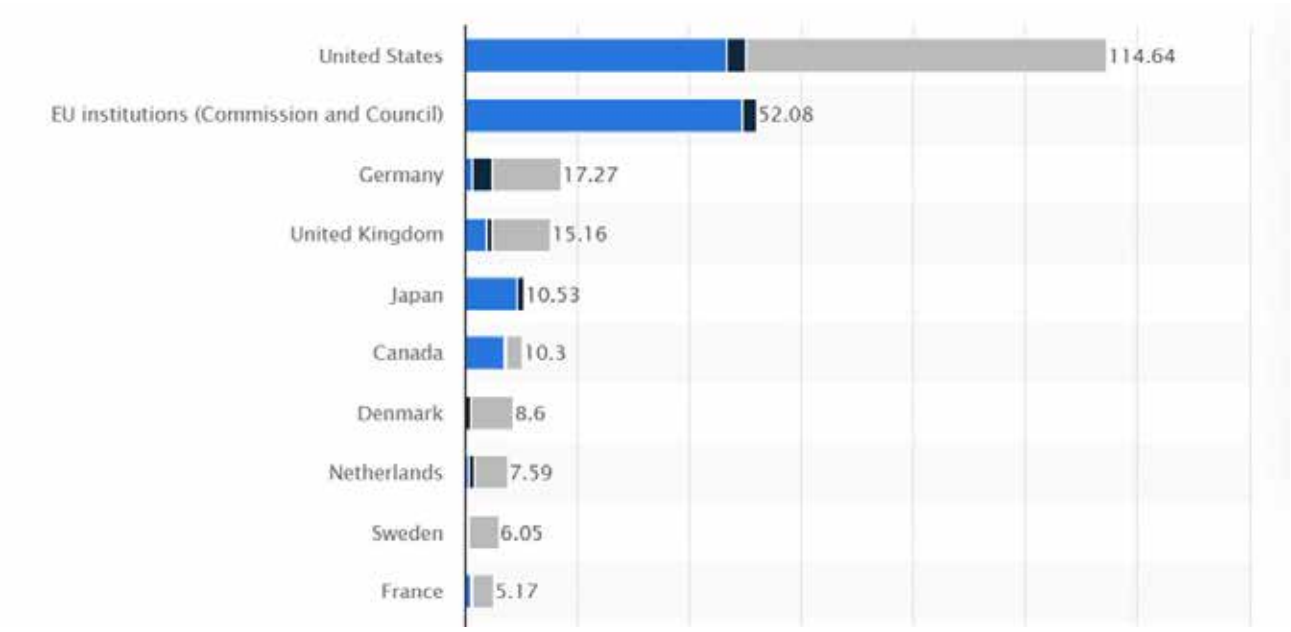

Рис. 1. Загальний обсяг допомоги Україні з 24 січня 2022 року по 28 лютого 2025 року (у млрд євро) [5]

передбачивши фінансування в обсязі понад 19,8 мільйона євро. Одночасно було ухвалено рішення про розширення повноважень місії, що дозволяє надавати стратегічні консультації молдовській владі в галузі безпеки [6].

Також у 2023 році ЄС розпочав дворічну цивільну місію у Вірменії (EUMA), яка зосереджується здебільшого на спостереженні та звітності. Її присутність сприяє зміцненню почуття безпеки серед громадян Вірменії, однак вплив на підтримку демократії видається мінімальним [2]. На початку березня 2025 року парламент Вірменії підтримав законопроєкт, що передбачає початок процесу євроінтеграції країни. Ініціатива належить «Платформі демократичних сил» – коаліції чотирьох громадських рухів і непарламентських партій, яка зібрала понад 50 тисяч підписів громадян на підтримку цього кроку. Прийняття документа ще не означає автоматичного проведення референдуму щодо вступу до ЄС, але, як наголошують представники влади, це важливий сигнал політичної готовності країни до тіснішої співпраці з Європейським Союзом [7].

На тлі геополітичних змін, зокрема зближення між США та росією, для європейських країн стала очевидною потреба посилити стратегічну автономію шляхом збільшення військових витрат і зміцнення співпраці в межах спільної оборонної політики. 6 березня 2025 року Єврокомісія представила план «Переозброїти Європу» (ReArm Europe), покликаний узгодити потребу в колективних діях із збереженням національного суверенітету. Рішення щодо фінансування цих програм будуть прийняті в найближчі місяці в рамках переговорів щодо наступного Довгострокового бюджету (2028–2034). ReArm Europe має зосередитись на збільшенні національних військових бюджетів, забезпечуючи при цьому певний рівень європейської координації. Для досягнення цього балансу Комісія запропонувала:

1. Дозволити збільшення військових бюджетів держав-членів до 1,5% ВВП, що дозволить акумулювати близько 650 мільярдів євро на оборону впродовж чотирьох років.

2. Використовувати фонди згуртування для оборонних інвестицій за ініціативою держав-членів, за умови подальшого затвердження ЄС.

3. Створити Європейський ощадний та інвестиційний союз для стимулювання участі приватних фінансових установ у фінансуванні оборонної промисловості.

4. Розширити повноваження Європейського інвестиційного банку (ЄІБ) для прямого фінансування військових проєктів, прибираючи обмеження щодо виключно «подвійного призначення» [8].

Окрім цього, було ухвалено регламент про створення фінансового інструменту «Безпечні дії для Європи» (SAFE). SAFE фінансуватиме термінові та масштабні інвестиції в Європейську оборонну технологічну та промислову базу. З огляду на нинішні виняткові обставини, Комісія планує залучити до 150 мільярдів євро та розподілити між зацікавленими державами-членами. Виплати здійснюватимуться у формі структурованих довгострокових позик. Це сприятиме забезпеченню оперативної сумісності, передбачуваності та зниженню витрат на міцну європейську оборонно-промислову базу. Україна та країни ЄАВТ/ЄЕЗ зможуть приєднатися до спільних закупівель та домовлятися про взаємовигідні угоди щодо участі своїх відповідних галузей промисловості в таких процесах [9].

Кінцевою метою дій ЄС є створення критичної маси технологічних і промислових спроможностей, здатних конкурувати з провідними військовими державами світу. Водночас існує ризик, що за відсутності ефективної координації та спільної стратегії цей план може лише посилити фрагментацію, оскільки кожна держава зосередиться на власних проєктах, ізолюючись від спільних інтересів [8].

19 березня 2025 року Єврокомісія разом із Високим представником ЄС презентувала Білу книгу європейської оборони – Готовність 2030 (Readiness 2030). У той час як План «Переозброїти Європу» зміцнює загальноєвропейський оборонний потенціал новими фінансовими засобами, Біла книга визначає новий підхід до оборони та інвестиційні потреби. Останні кілька років виявили хронічне недостатнє інвестування та брак ефективних витрат на військовий потенціал Європи. Для вирішення цих викликів у Білій книзі окреслено низку напрямків:

– Посилення європейської оборонної промисловості через узгоджений попит і спільні закупівлі.

– Нарощення військової допомоги Україні та глибша інтеграція європейської та української оборонних промисловостей.

– Формування єдиного європейського ринку оборони, зокрема шляхом спрощення правил.

– Прискорення трансформації оборонної сфери за допомогою революційних інновацій, таких як штучний інтелект та квантові обчислення.

– Підвищення готовності Європи до найгірших сценаріїв шляхом покращення військової мобільності, накопичення запасів та зміцнення зовнішніх кордонів, зокрема сухопутних – з росією та Білоруссю.

– Розширення партнерств з державами-однодумцями [10].

Додатково для покращення стабільності в регіоні СП ЄС повинен зміцнити потенціал східноєвропейських держав не лише в соціально-економічній та політичній сферах, але й у таких сферах, як кібербезпека, розвідка та контроль над озброєнням. Союз може зробити це, зокрема

через Договір про безпеку Східного партнерства (The Eastern Partnership Security Compact). Ця ініціатива узгодить фонди та інституції ЄС із можливостями держав-членів, які бажають посилити співпрацю у відповідній сфері у Східній Європі. Це може включати Постійне структуроване співробітництво або цільову групу Єврокомісії за зразком міжвідомчої групи для підтримки України. Ці зусилля можуть фінансуватися за рахунок поєднання фінансової та інституційної підтримки ЄС, а також добровільних внесків держав-членів. Мета ініціативи – значно ускладнити дестабілізацію сусідніх країн ЄС шляхом використання різних «гібридних» тактик. Оскільки, незалежно від дебатів щодо «нової європейської архітектури безпеки», безпека створюється не за допомогою круглих столів та дипломатичних нот протесту, а за допомогою структур, які стримують агресію, запобігають таємним операціям, захищають державні інституції та верховенство права. Найкращими опорами стабільності у сусідніх країнах ЄС є сильні держави, побудовані на основі стійких інституцій, які захищатимуть ці країни від гібридних загроз та підривної діяльності, а також служитимуть інтересам ЄС у тому, щоб зробити східних сусідів стабільнішими та стійкішими до зовнішнього тиску у сфері безпеки [11].

Аналізуючи потенційні моделі трансформації безпекової архітектури, Ондрей Дітрих та Мартін Ларіш визначають такі:

1. Модель нестійкого балансу. Це поточний стан європейської системи безпеки. Нестабільність функцій стримування та балансу сил у безпековому управлінні, посилена неефективною діяльністю безпекових організацій та порушенням усталених європейських норм безпеки. Патова і позиційна війна продовжується, відбуваються артилерійські обстріли, удари БПЛА та невеликі періодичні наступи. Позиції ключових атлантичних гравців: статус-кво або прихильність до України; одностайність у питанні підтримки України, проте залежність від електоральних процесів та суспільних настроїв.

2. Модель позитивного стійкого балансу. Стратегічна поразка російської федерації, що призводить до втрати окупованих територій, ймовірно, навіть Криму та Донбасу. Світ відчуває сильну прихильність до України; санкції проти росії посилено; ЄС та НАТО узгодили політику щодо України. Відбувається відновлення системи впорядкування та стабілізації на основі механізмів ОБСЄ, що передбачає контроль над озброєннями для запобігання ескалації, перевірка потенційного припинення вогню та більші повноваження в управлінні конфліктами.

3. Модель негативного стійкого балансу. Успіх росії на фронті та захоплення нових українських територій (Дніпро, Запоріжжя, Миколаїв, Одеса). Скорочення допомоги Заходу Україні через «втому від України». Американський ізоляціонізм та європейський апеляціонізм спричинюють підписання Україною мирного договору. Проте мир насправді буде лише «ілюзією» до відновлення сил росією, вплив якої буде зміцненим на міжконтинентальному рівні.

4. «Концерт». Програш росії у війні, повернення Україною своїх територій. Діють консультативні механізми в умовах включення міждержавних відносин; важливу роль відіграє ЄС; ключові міжнародні гравці прихильні до України. Збережено конкурентні позиції між ключовими регіональними акторами і водночас діють принципи неформальності та конфіденційності під час співпраці задля безпеки та стабільності. Усі учасники процесу відмовилися від ревізіоністських намірів. Створено форум високого рівня для обговорення та вирішення конфліктів та проблем, який діятиме на довготривалій основі [12].

Натомість, Крістіан де Фулуа, експерт з питань адвокації державної політики виділяє три сценарії майбутнього європейського безпекового порядку:

– Європейська безпека буде визначатися подвійним порядком (ЄС та НАТО) з обмеженою російською сферою впливу.

– Діє новий порядок, сформований на реалістичному балансі сил, за якого росія відновлює контроль над частиною своєї сфери впливу.

– Переважає порядок, заснований на правилах, і прийнятий російською федерацією [13].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, у відповідь на безпрецедентні виклики безпеці, спричинені зокрема повномасштабним вторгненням росії в Україну, Європейський Союз прагне трансформувати свою міжнародну суб'єктність у сфері безпеки та оборони. Суттєвим етапом цього процесу стало посилення цивільної та військової присутності ЄС у регіоні Східного партнерства: розширення мандату місії EUAM і запуск EUMAM в Україні, EUPM у Молдові та EUMA у Вірменії, що продемонструвало послідовну логіку залучення ЄС у підтримку стабільності у прикордонних державах.

Окрім регіональних ініціатив, ЄС вийшов на новий рівень стратегічного планування: ініціатива «Переозброїти Європу» (ReArm Europe) та Біла книга з оборони «Готовність 2030» (Readiness 2030) мають на меті подолати хронічне недофінансування та, у поєднанні з фінансовими інструментами та переглядом фіскальних правил, забезпечити синергію з національними ініціативами держав-членів. Це свідчить про перехід від м'якої сили до інституційно закріпленої жорсткішої форми стратегічної суб'єктності. Проте постає питання стійкості та ефективності цього нового позиціонування. З одного боку, прогрес у формуванні стратегічної

автономії та посилення ролі ЄС як гаранта безпеки у регіоні є безперечним. З іншого боку, збереження фрагментованості національних оборонних політик, обмежена роль ЄІБ, а також різний рівень політичної волі серед держав-членів ускладнюють реалізацію цілісної стратегії.

Проте, подальший хід та результат війни є одними із визначальних факторів того, яка модель архітектури безпеки буде діяти у Європі. Окрім того, варто розуміти, що активізація процесів допомоги Україні, реформування європейських структур та практик, напрацювання дієвих механізмів – це те, що повинно було відбутися значно раніше, щоб запобігти стільком втратам та руйнуванням, які спричинила російська агресія.

Поточна геополітична ситуація вимагає від Союзу оперативних, скоординованих дій та здатності забезпечити інституційну цілісність, поглибити спільну оборонну політику та посилити співпрацю з державами в рамках Східного партнерства.

Подальші дослідження мають зосереджуватися на оцінці спроможності ЄС гарантувати безпеку в регіоні у разі тривалого характеру війни, а також на визначенні механізмів консолідації інституційних структур ЄС для зміцнення спільної політики безпеки й оборони. Не менш важливим є аналіз перспектив сталого партнерства з Україною та іншими державами Східного партнерства у новій геополітичній конфігурації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Tabatadze T. Revising the EU's Role in Security Dimension of Eastern Partnership Countries. *MEIG Highlights.* 2024. URL: https://www.meig.ch/highlight-26-2024-revising-the-eus-role-in-security-dimension-of-eastern-partnership-countries/
2. Farinha R. The EU Common Security and Defense Policy: Moving Away From Democracy Support. *Carnegie Endowment for International Peace.* 2025. URL: https://carnegieendowment.org/research/2025/03/the-eu-common-security-and-defense-policy-moving-away-from-democracy-support?lang=en
3. Council of the EU. Ukraine: Council extends the mandate of the EU Military Assistance Mission for two years. 2024. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/11/08/ukraine-council-extends-the-mandate-of-the-eu-military-assistance-mission-for-two-years/
4. European Commision. Europe's choice. Political Guidelines for the next European Commision 2024−2029. 2024. URL: https://commission.europa.eu/document/download/e6cd4328-673c-4e7a-8683-f63ffb2cf648_en?filename=Political%20Guidelines%202024-2029_EN.pdf&trk=public_post_comment
5. Statista. Total bilateral aid allocations to Ukraine between January 24, 2022 and February 28, 2025, by donor and type. 2025. URL: https://www.statista.com/statistics/1303432/total-bilateral-aid-to-ukraine/
6. EU NEIGHBOURS EAST. Moldova: EU extends civilian mission mandate for two years. 2025. URL: https://euneighbourseast.eu/news/latest-news/moldova-eu-extends-civilian-mission-mandate-for-two-years/
7. Кричковська У. У Вірменії ухвалили закон про початок процесу вступу до ЄС. *Європейська правда.* 2025. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/03/26/7208042/
8. Santopinto F. The ReArm Europe Plan: Squaring the Circle Between Integration and National Sovereignty. *The French Institute for International and Strategic Affairs (IRIS).* 2025. URL: https://www.iris-france.org/en/the-rearm-europe-plan-squaring-the-circle-between-integration-and-national-sovereignty/
9. Council of the EU. SAFE: Council adopts €150 billion boost for joint procurement on European security and defence. 2025. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/05/27/safe-council-adopts-150-billion-boost-for-joint-procurement-on-european-security-and-defence/
10. European Comission. Commission unveils the White Paper for European Defence and the ReArm Europe Plan/Readiness 2030. 2025. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_793
11. Gressel G., Popescu N. The best defence: Why the EU should forge security compacts with its eastern neighbours. *European Council on Foreign Relations.* 2020. URL: https://ecfr.eu/publication/the-best-defence-why-the-eu-should-forge-security-compacts-with-its-eastern-neighbours/?amp=
12. Ditrych O., Laryš M. What can European security architecture look like in the wake of Russia's war on Ukraine?. *European Security*. 2024. p. 9-15. URL: https://doi.org/10.1080/09662839.2024.2347221
13. De Fouloy C. Three Scenarios for the Future of European Security Order. *Association of Accredited Public Policy Advocates*. 2023. URL: https://www.aalep.eu/three-scenarios-future-european-security-order

Дата першого надходження рукопису до видання: 16.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 327:32.019.5
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.29

ТРАНСФОРМАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНОГО ПОРЯДКУ В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ: НЕСТАБІЛЬНІСТЬ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ РЕСУРС

THE TRANSFORMATION OF THE INTERNATIONAL POLITICAL ORDER AMID SYSTEMIC CRISIS: INSTABILITY AS A POLITICAL RESOURCE

Калашлінська М.В.,
кандидат політичних наук,
Відділ міжнародної співпраці
Адміністрації міста Люблін, Польща

У статті досліджується трансформація міжнародно-політичного порядку, що розгортається в умовах глибокої системної кризи. Ця криза проявляється у зниженні ефективності міжнародних інституцій, ерозії норм міжнародного права та руйнуванні усталених механізмів глобального управління. Суттєвою ознакою цих процесів є активізація акторів, незадоволених своїм становищем у міжнародно-політичній системі, а також прагненням нових центрів впливу до перегляду встановлених правил «гри», застосовуючи як традиційні, так і асиметричні інструменти, до яких вони мають доступ. Характерним симптомом цієї трансформації є гібридна війна, яка більше не є винятковим явищем, а стала звичним елементом сучасної політичної реальності. Вона демонструє стирання меж між станами війни та миру, правовими й неправовими діями, припустимими межами внутрішнього та зовнішнього втручання. У таких умовах традиційні моделі міжнародного управління, що засновані на стабільності, правовій визначеності та прозорості, дедалі частіше демонструють свою неефективність. У роботі висвітлюється взаємозв'язок між стратегічною невизначеністю, кризою глобальних інституцій та появою «нестабільності на замовлення» як нової форми впливу. Авторка підкреслює, що міжнародно-політична нестабільність, яка набула системного характеру, є симптомом глибокої трансформації сучасної політичної реальності. Недооцінка або ігнорування цих змін з боку міжнародної спільноти створює можливості для недобросовісних акторів отримувати простір для маневру, уникаючи відповідальності за порушення в ситуаціях, які в умовах стабільного порядку або були б неможливими, або негайно припинені завдяки дієвим і скоординованим механізмам стримування та покарання. Окрема увага в дослідженні приділяється переосмисленню підходу, в рамках якого міжнародно-політична нестабільність, що зростає, розглядається як загроза чи деструктивний чинник. Запропоновано альтернативне бачення нестабільності як ресурсу, який може бути використаний для осмислення нової реальності та формування конфігурацій глобального порядку, що краще відповідають актуальним міжнародно-політичним реаліям.

Ключові слова: міжнародно-політичний порядок, системна криза, стратегічна невизначеність, гібридна війна, нестабільність як політичний ресурс.

The article explores the ongoing transformation of the international political order unfolding amid a deep systemic crisis. This crisis is manifested in the declining effectiveness of international institutions, the erosion of international legal norms, and the breakdown of established mechanisms of global governance. A key feature of this transformation is the growing activity of actors dissatisfied with their current position in the international system, alongside the ambitions of new centers of power to revise the existing rules of the game by employing both conventional and asymmetric instruments available to them. Hybrid warfare has emerged as a characteristic symptom of this transformation, no longer an exception, it has become a normalized element of political reality. It reveals the blurring of boundaries between war and peace, legal and extralegal actions, and acceptable thresholds of internal and external interference. Under such conditions, traditional models of international governance, based on stability, legal certainty, and transparency, increasingly demonstrate their inadequacy. The study highlights the interplay between growing strategic uncertainty, the institutional fragility of global governance, and the emergence of "manufactured instability" as a novel form of influence. The author argues that systemic international-political instability is not merely a byproduct of isolated crises or conflicts, but rather a symptom of profound structural change in the global political landscape. The failure of the international community to acknowledge or adequately respond to these changes creates opportunities for irresponsible actors to exploit institutional loopholes, avoid accountability, and maneuver in ways that would have been either impossible or immediately curtailed within the framework of a stable and rules-based order. Special attention is given to rethinking the dominant approach that treats instability solely as a threat or disruptive force. The article offers an alternative perspective: instability can function as a political instrument, a means of interpreting the evolving reality and shaping new configurations of global order that better reflect the current geopolitical balance of power.

Key words: international political order, systemic crisis, strategic uncertainty, hybrid warfare, instability as a political resource.

Постановка проблеми. Світовий порядок сьогодні переживає глибоку трансформацію, що проявляється у посиленні поляризації міжнародної системи, розмитості правових меж, множинності трактувань базових принципів міжнародного співіснування, а також зростанні впливу політичної невизначеності. Феномен невизначеності завжди був однією з ключових характеристик міжнародно-політичного порядку через обмежений доступ до повної інформації, складність прогнозування наслідків політичних рішень тощо. Однак, саме в сучасну епоху масштаби та інтенсивність

невизначеності в міжнародно-політичній сфері набувають якісно нового виміру.

Ці тенденції порушують звичні механізми міжнародної взаємодії, руйнують усталені правила «гри» та порушують функціонування глобального порядку. Водночас вони створюють «вікна можливостей», дозволяючи політичним акторам діяти гнучко, обходити усталені норми, заповнювати «порожнечі» у регулятивному полі та формувати нові правила у власних інтересах. У таких умовах існує потреба у переосмисленні ролі невизначеності в сучасній міжнародній політиці, не лише як загрози чи деструктивного чиннику, а як ресурсу, який має бути використаний для адапртації до нової міжнародно-політичної реальності і побудови нових більш ефективних моделей світового порядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідники Дж. Ікенберрі [1], А. Ачар'я [2], Д. А. Лейк [3] акцентують увагу на кризі ліберального міжнародного порядку, яка виявляється у послабленні ефективності багатосторонніх інституцій, зростанні недовіри до універсальних норм і розмиванні глобального лідерства. За І. Валлерстайном [4], ми є свідками не еволюції міжнародної системи, а її глибинної дезінтеграції, що супроводжується зростанням регіональних конфліктів, фрагментацією альянсів та посиленням авторитарних практик. У працях таких авторів, як М. Дж. Мазарр, С. Чарап, А. Кейсі, І. А. Чіндеа, Дж. Куріден, А. Демус, Б. Фредрік, А. Чен, Дж. П. Годс, Е. Хан, Т. Р. Хіт, Л. Ма, Е. Трейгер, Т. Улін, А. Вайн [5], Н. К. Гвоздєв, Д. С. Реверон [6], Дж. Міршаймер [7], фіксується зсув акцентів у міжнародній політиці від стабільності до маневреності і зазначається, що поточна турбулентність не є лише наслідком окремих криз, а свідчить про глибшу системну зміну глобального порядку.

Цю тенденцію підтверджують і щорічні звіти провідних аналітичних організацій. Так, у звіті Center for Security Studies [8, с. 7] від Zürich, CSS зазначається, що сучасна міжнародна система характеризується розпадом старого порядку та великою невизначеністю щодо того, що має статися. Рапорт Freedom in the World [9] від Freedom House зазначає, що рівень глобальної свободи знижується вже дев'ятнадцятий рік поспіль, а авторитарні практики проникають навіть у раніше стабільні демократії. Це свідчить про те, що політична нестабільність дедалі частіше перетворюється з винятку на структурний елемент світової політики.

У межах української наукової традиції поняття політичної невизначеності аналізується в роботах В. Ратнікова [10], М. Фесенко [11], Т. Андрієвського [12]. Зокрема, розглядаються такі аспекти, як вплив гібридних загроз на політичну суб'єктність, ерозія довіри до інституцій, зміна логіки стратегічного планування у воєнний і поствоєнний період. Важливим представляється думка О. Кресіна [13, с. 342], який звертає увагу на те, що виникнення такого нового типу протистояння держав між собою та з недержавними акторами, як гібридна війна, є діалектично пов'язаною із забороною в міжнародному праві звичайної війни як засобу національної політики.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри зростаючу кількість досліджень, присвячених кризі актуального міжнародно-політичного порядку та зростання рівня глобальної нестабільності, низка ключових аспектів цієї проблематики залишається поза належною увагою.

Також малодослідженим залишаються когнітивний і поведінковий виміри функціонування політики в умовах стратегічної невизначеності. Домінуючі моделі ухвалення рішень часто виходять із припущення про раціональність, у той час як реальні політичні реакції формуються в умовах інформаційної неповноти, стресу, фреймів сприйняття та когнітивних упереджень. А актуальні аналітичні підходи здебільшого залишаються прив'язаними до уявлень про стабільність як норму політичного процесу. Відтак вони втрачають ефективність у контексті фрагментованого, асиметричного та високотурбулентного середовища, в якому сьогодні розгортається міжнародна політика. Недостатньо розробленими також залишаються підходи до аналізу нестабільності не лише як загрози, а як політичного ресурсу, що відкриває можливості адаптації до нової міжнародної реальності.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз трансформаційної кризи сучасної міжнародно-політичної системи, а також ролі та значення політичної невизначеності як важливої складової цієї трансформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Світовий порядок сьогодні зазнає значних змін та характеризується значним ступенем невизначеності, яка посилюється занепадом усталеного світового порядку через ерозію та руйнування інституцій та норм [8, с. 7]. Це проявляється не лише в зміні балансу сил, а й у принциповому перегляді базових уявлень про механізми міжнародної взаємодії.

Класичні моделі глобального управління, що базувалися на передбачуваності, стабільності, правовій визначеності та усталених каналах дипломатії, дедалі частіше виявляються неспроможними ефективно реагувати на виклики нового типу. Актуальна динаміка міжнародно-політичних процесів свідчить про те, що класичні моделі глобального управління, які спиралися на стабільність, правову визначеність і передбачуваність, все частіше виявляються неспроможними реагу-

вати на нові виклики, а міжнародні інституції не встигають адаптуватися до швидкоплинних конфліктів, що набувають усе більш гібридних форм [8, с. 30].

У сучасному міжнародному середовищі дедалі виразніше проявляються як ревізіоністські настрої з боку традиційних політичних акторів [14], так і дестабілізаційні прагнення нових гравців, які незадоволені чинним розподілом сили та статусу у світовій системі [15]. Такі актори дедалі активніше кидають виклик усталеним правилам [5, с. IX], відмовляючись від міжнародних зобов'язань і довгострокових домовленостей на користь ситуативної взаємодії, заснованої на власному розумінні політичної доцільності. Це істотно підриває передбачуваність та стабільність глобального порядку.

Одним із найбільш виразних симптомів трансформації міжнародного порядку в умовах системної кризи є гібридна війна. У широкому сенсі вона передбачає використання як воєнних, так і невоєнних методів від інформаційних кампаній та кібероперацій до економічного тиску, політичної дестабілізації та втручання у внутрішні справи через проксі-структури. Такий підхід дозволяє уникати юридичної відповідальності й ускладнює міжнародну реакцію, розмиваючи межі між війною та миром, легальним і нелегальним, внутрішнім і зовнішнім [13, с. 344].

Гібридна війна стає важливим маркером слабкості старих підходів до глобального управління та свідчить про необхідність концептуального оновлення безпекових стратегій у XXI столітті. Важливою передумовою розповсюдження в сучасному світі цього типу протистояння стала формальна заборона війни у міжнародному праві [13, с. 326]. Обмеження на ведення «традиційних» воєн, однак, не скасувала їх сутнісні причини, такі як конкуренція між державами, територіальні та інші претензії між ними тощо. Це принципове протиріччя призвело до того, що гібридна війна перетворилася на сталий інструмент досягнення стратегічних політичних цілей, саме через можливість її ведення без формального оголошення війни [13, с. 326–327].

Одним із найбільш глибоких наслідків трансформації глобального порядку стало зростання стратегічної невизначеності як ключового параметра міжнародно-політичної системи [3; 5]. Вказані фактори призводять до того, що сучасні держави стикаються з розмитістю стратегічних сигналів, множинністю варіантів розвитку подій та істотним зниженням здатності до довгострокового прогнозування. ускладнюють ухвалення рішень, а також ставлять під загрозу саму ідею можливості реалізації раціональної та послідовної зовнішньої політики в її традиційному значені.

Значну роль у осмисленні змін, що відбуваються в сучасному міжнародно-політичному процесі, також відіграють дослідження впливу когнітивних обмежень та емоційних чинників на поведінку політичних акторів в умовах невизначеності. Інформаційне перевантаження, брак часу та постійна присутність багатошарових та маніпулятивних гібридних загроз, призводять до того, що політичні рішення дедалі частіше ухвалюються не на основі повного аналізу, а з використанням евристик, інтуїтивних моделей і ситуативних імпульсів, як наслідок зростання політичної невизначеності [16, с. 49–52; 17, с. 5–8].

Попри поширене уявлення про політичну нестабільність як загрозу, у сучасних умовах трансформації міжнародного порядку важливим представляється розглянути альтернативну аналітична перспектива. Вона полягає в розгляді нестабільності не лише як наслідку чи побічного ефекту системної кризи, а як ресурсу, який може бути використаний свідомо і цілеспрямовано. Як вважає Н. Талеб, система, яка розвивається методом прилаштування, спроб і помилок, матиме антикрихкі властивості [18, с. 10–22]. Такий підхід дозволяє побачити в нестабільності низку потенційних функцій, зокрема:

1. *Нестабільність як каталізатор регуляторного оновлення.* В умовах трансформації міжнародної системи політичні актори отримують можливість виходу за межі встановлених норм і правил, без формального їх порушення. Це висвітлює нормативно-регуляторні прогалини та вікриває переспективи їх вдосконалення та адаптації до умов, що змінилися.

2. *Піднесення альтернативних центрів впливу.* У ситуації політичної нестабільності слабші за традиційними мірками та/або неформальні актори отримують можливість посилити свою суб'єктність у глобальних процесах. Їхня гнучкість дозволяє компенсувати структурну нерівність, мобілізуючи нових лідерів і сприяючи формуванню більш адаптивних та ефективних стратегій.

3. *Простір для політичного експерименту.* У динамічних умовах політичної турбулентності відкриваються можливості для тестування нових форматів міжнародної взаємодії без значних політичних чи репутаційних втрат. Це створює простір для гнучких і ситуативних експериментів та дозволяє виявляти життєздатні міжнародно-політичні рішення, що будуть більш адаптивні та адекватні новій реальності.

4. *Простір для системної перебудови.* Руйнація застарілих моделей, що супроводжує політичну нестабільність, відкриває простір для якісного стрибка в розвитку міжнародно-політичної системи, який є заблокований в стабільних умовах через інституційну інерцію та страх втрати статусу-кво.

5. *Відмова від нефункціональних елементів міжнародно-політичної системи.* Як і в природних системах, зовнішній тиск та порушення рівноваги спричиняють відсіювання неадаптованих структур. У ситуації нестабільності політична система позбувається нефункціональних форм, що більше не відповідають актуальним викликам і лише блокують розвиток.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. У статті продемонстровано, що міжнародна нестабільність у сучасному глобальному порядку є не лише симптомом кризи, але й активною змінною, що цілеспрямовано використовується як політичний інструмент Вона виникає не лише як наслідок складності міжнародної системи чи обмеженої раціональності акторів, а як продукт структурних зрушень, які знецінюють неактуальні форми стабільності, коли традиційні інструменти міжнародного управління дедалі частіше виявляються неефективними.

Важливим є сприйняття політичної нестабільності: це не лише загроза, а й новий вимір сили. Вона створює ситуації, в яких перевагу здобувають ті актори, які не лише володіють ресурсами, а й здатні мислити в умовах невизначеності, швидко адаптуватися та діяти нелінійно. Саме це розрізнення лежить в основі переосмислення ролі нестабільності у новій міжнародній реальності.

У перспективі подальших досліджень доцільним є проведення глибшого аналізу поведінкових моделей ухвалення рішень в умовах невизначеності; розробити нові підходи до вивчення міжнародної нестабільності, що враховують психологічні, наративні та інформаційні чинники; глибше вивчати моделі адаптації глобального управління до нових форм міжнародної взаємодії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ikenberry G. J. The End of Liberal International Order? *International Affairs.* 2018. № 94(1). P. 7–23. DOI: https://doi.org/10.1093/ia/iix241

2. Acharya A. After Liberal Hegemony: The Advent of a Multiplex World Order. *Ethics & International Affairs*. 2017. № 31(3). P. 271–285. DOI: 10.1017/S089267941700020X

3. Lake D. A., Martin L. L., Risse T. Challenges to the Liberal Order: Reflections On International Organization. *International Organization*. 2021. № 75(2). P. 225–257. DOI: 10.1017/S0020818320000636

4. Wallerstein I. *World-Systems Analysis: An Introduction.* Durham & London: Duke University Press, 2004. URL: https://archive.org/details/worldsystemsanal0000wall/mode/2up?view=theater

5. Mazarr M. J. et al. *Stabilizing Great Power Rivalries : Research Report.* Santa Monica, California: RAND Corporation, 2021. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RRA400/RRA456-1/RAND_RRA456-1.pdf

6. Gvosdev N. K., Reveron D. S. *Geography, Bureaucracy, and National Security: The New Map.* 2023. URL: https://www.fpri.org/article/2023/07/geography-bureaucracy-and-national-security-the-new-map/

7. Mearsheimer J. J. Bound to Fail: The Rise and Fall of the Liberal International Order. *International Security*. 2019. № 43(4). P. 7–50. DOI: https://doi.org/10.1162/ISEC_a_00342

8. Center for Security Studies. *STRATEGIC TRENDS 2025: Key Developments in Global Affairs*. Zürich: CSS, 2025. URL: https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/ST2025.pdf

9. Freedom House. *Freedom in the World 2024: The Mounting Damage of Disinformation and Decline of Democratic Norms.* URL: https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2024/mounting-damage-disinformation

10. Ratnikov V. Uncertainty as a Global Phenomenon and its Manifestations in Education. *Philosophy of Education*. 2023. № 29(1). P. 180–201. DOI: https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-1-10

11. Фесенко М. В. Витоки та наслідки глобальної системної кризи. *Історико-політичні студії*. 2015. № 2. С. 111–120. URL: https://elibrary.ivinas.gov.ua/3856/1/2015_ipc_2_13%20%20Витоки%20на%20наслідки%20глобальної%20системної%20кризи.pdf

12. Andriyevskyy, T.G. Цілі російсько-української гібридної війни. *Політичне життя*. № 2. 2018. С. 103–108. DOI: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2018.2.17

13. Кресін, О. В. Основні види гібридних загроз та правові основи забезпечення конструктивної взаємодії інститутів держави і суспільства. *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь* / ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов [та ін.]; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. С. 326–345. 552 с.

14. Möckli, D. Rudderless World: American Neo-Revisionism and the Demise of Global Order. In: *Strategic Trends 2025: Key Developments in Global Affairs* (pp. 11–32). Zürich: Center for Security Studies (CSS), ETH Zürich. 2025. URL: https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/ST2025.pdf

15. Chhabra T., Doshi R., Hass R., Kimball E. *Global China: Assessing China's Growing Role in the World*. Washington, D.C. : Brookings Institution Press. 2021. 428 с. URL: https://www.jstor.org/stable/10.7864/j.ctv1gn3ss3

16. Grimmelikhuijsen S., Jilke S., Olsen A. L., Tummers L. Behavioral Public Administration: Combining Insights from Public Administration and Psychology. *Public Administration Review*. 2017. № 77(1). P. 45–56. DOI: 10.1111/puar.12609

17. Moynihan D. P., Roberts R. S. *Behavioral Public Performance: How People Make Sense of Government Metrics.* Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 236 p. DOI: 10.1017/9781108761338

18. Талеб, Н. Антикрихкість. *Про (не)вразливе у реальному житті*. Пер. з англ. А. Павлишин. Київ: Наш Формат. 2021. 400 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 15.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 327.8(73:536)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.30

М'ЯКА СИЛА США В КРАЇНАХ ПЕРСЬКОЇ ЗАТОКИ У XXI СТОЛІТТІ: ІНСТРУМЕНТИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ

U.S. SOFT POWER IN THE GULF COUNTRIES IN THE 21ST CENTURY: INSTRUMENTS AND IMPLEMENTATION FEATURES

Климчук І.І.,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»

У статті здійснено комплексний аналіз застосування м'якої сили Сполученими Штатами Америки в державах Перської затоки в контексті геополітичних трансформацій XXI століття. Часові рамки дослідження охоплюють період після 2000-х рр до початку другої каденції Д. Трампа. Автор розглядає ключові інструменти впливу США: освітню, культурну, цифрову, медійну дипломатії, а також різні ініціативи, спрямовані на підтримку демократії, як складові несилових засобів зміцнення американської присутності в регіоні, який має ключове значення з огляду на енергетичні ресурси, військово-політичні виклики та присутність конкурентів. Особливу увагу приділено аналізу освітньої дипломатії (Fulbright, IVLP), заснуванню американських університетів у регіоні (Education City у Катарі, NYU Abu Dhabi, Американський університет в Іраку), а також розвитку цифрової присутності США. Автор аналізує роль американських медіа (Alhurra, Radio Sawa), культурних ініціатив (American Spaces, фестивалі, кінопокази) та програм, пов'язаних з підтримкою громадянського суспільства, розвитком молоді та демократичних інституцій. Підкреслено роль США у формуванні нового покоління лідерів, позитивно налаштованих до американських цінностей. Встановлено, що попри обмежений вплив на демократичні зміни у монархіях Затоки, зазначається позитивна динаміка у формуванні проамериканськи налаштованих молодіжних середовищ. З'ясовано, що США залишаються привабливими в очах освічених верств населення, що підтверджують дані опитувань (Arab Youth Survey). Додатково зазначено, що важливою умовою для подальшого успіху м'якої сили США є адаптація інструментів м'якої політики до регіонального контексту та гнучке реагування на сучасні геополітичні виклики. Перспективним напрямом залишається поєднання традиційних та цифрових форм комунікації з метою посилення впливу в регіоні.

У підсумку автор доходить до висновку, що м'яка сила США є ефективною на індивідуальному рівні, проте не здатна суттєво впливати на політичні режими регіону без відповідного запиту зсередини. Доведено, що ефективність м'якої сили США в регіоні полягає не у прямому політичному впливі, а у довгостроковому формуванні лояльного до американських цінностей покоління. Матеріал статті базується на широкій джерельній базі та демонструє прагматичний підхід США до використання культурно-освітнього впливу як одного з ключових інструментів стратегічного партнерства.

Ключові слова: м'яка сила, зовнішня політика США, країни Перської затоки, освітня дипломатія, культурна дипломатія, інформаційний вплив.

The article offers a comprehensive analysis of the United States' application of soft power in the countries of the Persian Gulf within the context of 21st-century geopolitical transformations. The study's timeframe spans from the early 2000s to the beginning of Donald Trump's second term. The author examines the key instruments of U.S. influence – educational, cultural, digital, and media diplomacy – as well as various initiatives aimed at supporting democracy, all of which are considered non-coercive tools for strengthening American presence in the region. This region holds strategic importance due to its energy resources, military-political challenges, and the presence of competing powers. Particular attention is given to the analysis of educational diplomacy (e.g., Fulbright, IVLP), the establishment of American universities in the region (Education City in Qatar, NYU Abu Dhabi, the American University of Iraq), and the development of U.S. digital presence. The author explores the role of American media (Alhurra, Radio Sawa), cultural initiatives (American Spaces, festivals, film screenings), and programs related to the support of civil society, youth development, and democratic institutions. The article emphasizes the role of the United States in shaping a new generation of leaders positively inclined toward American values. It is established that, despite the limited impact on democratic changes in the Gulf monarchies, there is a positive trend in the formation of pro-American youth environments. The findings show that the U.S. remains attractive in the eyes of the educated segments of the population, as confirmed by data from the Arab Youth Survey. Furthermore, it is noted that an important condition for the continued success of U.S. soft power lies in adapting soft power tools to the regional context and responding flexibly to modern geopolitical challenges. A promising direction remains the combination of traditional and digital forms of communication to enhance influence in the region.

In conclusion, the author argues that U.S. soft power is effective on an individual level but cannot significantly influence the political regimes of the region without a corresponding internal demand. It is proven that the effectiveness of U.S. soft power in the region lies not in direct political impact, but in the long-term shaping of a generation loyal to American values. The article is based on a broad source base and demonstrates the pragmatic approach of the United States to the use of cultural and educational influence as one of the key instruments of strategic partnership.

Key words: soft power, U.S. foreign policy, Persian Gulf countries, educational diplomacy, cultural diplomacy, informational influence.

Постановка проблеми. У добу глобальних трансформацій та досвіду воєнних конфліктів початку 2000-х років, Сполучені Штати Америки приділяють дедалі більше уваги несиловим методам впливу – культурній, освітній та інформаційній дипломатії. Перська затока, що охоплює одні з найбагатших на енергоресурси та геополітично значущих держав (Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Катар, Бахрейн, Кувейт, Оман), є регіоном, де переплітаються інтереси провідних світових акторів. Відтак, успішність присутності і лідерства США там значною мірою залежить від іміджу країни та підтримки з боку населення цих держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зібрана джерельна база дослідження становить комплексний масив аналітичних, статистичних, інституційних та медійних матеріалів, що висвітлюють ключові аспекти реалізації м'якої сили США в країнах Перської затоки. Зокрема, проаналізовано інструменти освітньої та публічної дипломатії, міжнародних обмінів, роботи медіа, а також програм підтримки демократії. До переліку джерел увійшли звіти провідних аналітичних центрів (Freedom House, Atlantic Council, Middle East Council), дані про освітні ініціативи (Open Doors, AUIB, Education City), діяльність американських медіаструктур (USAGM, Alhurra), а також матеріали, присвячені громадській думці та геополітичній динаміці в регіоні. Хронологічні рамки джерел охоплюють період з 2008 по 2025 рік, що дозволяє простежити як ретроспективні процеси, так і сучасні тенденції впливу США в регіоні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значну увагу до питань освітньої, культурної та медійної присутності США в регіоні Перської затоки, недостатньо дослідженим залишається питання ефективності таких заходів у контексті довгострокового впливу на політичні трансформації в монархіях регіону.

Формулювання цілей статті. Охарактеризувати форми та механізми реалізації інструментів м'якої сили США в країнах Перської затоки, зокрема освітні програми, культурну дипломатію, діяльність медіа, неурядових організацій тощо; проаналізувати їхній вплив на суспільно-політичне середовище та формування громадської думку; а також дати оцінку ефективності політики м'якої сили США у регіоні в контексті сучасних геополітичних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Сполучені Штати активно застосовують механізми м'якої сили для підтримки свого впливу в країнах Перської затоки. Цей регіон (Саудівська Аравія, ОАЕ, Катар, Бахрейн, Кувейт, Оман, частково Ірак) є стратегічно важливим, і тому США прагнуть зміцнювати тут партнерські відносини не лише військовими засобами, а й через культурно-освітній та інформаційний вплив. Усі шість країн регіону відчувають присутність американської м'якої сили, хоча масштаб і форми впливу різняться залежно від особливостей кожної держави.

Для монархій Затоки (Саудівська Аравія, ОАЕ, Катар, Бахрейн, Кувейт) характерними є тісні освітні та культурні зв'язки зі США. За даними Державного департаменту США, з однієї лише Саудівської Аравії десятки тисяч студентів (близько 60 000 у 2013–2014 рр.) навчаються в американських коледжах і університетах, а щороку до США прибувають численні групи саудівських громадян за програмами культурного обміну [11]. Це забезпечує формування цілої генерації молоді, знайомої з американською освітою, мовою та цінностями. Схожі тенденції, хоч і в менших масштабах, спостерігаються і в інших державах Перської затоки: тисячі студентів з Кувейту, ОАЕ, Катару та Бахрейну щороку здобувають освіту в США або беруть участь у програмах обміну.

Окрім відправлення студентів на навчання до США, практикується й «експорт» американської освіти безпосередньо в регіон. У Катарі діє унікальний освітній хаб Education City – кампус площею 12 км², де розташовані філії шістьох провідних університетів США (зокрема Georgetown, Northwestern, Cornell, Carnegie Mellon, Texas A&M та ін.) [5]. Ці американські вузи надають місцевим студентам можливість отримати диплом США, не виїжджаючи за межі регіону, та слугують осередками поширення американських академічних стандартів і цінностей у Катарі. Схожі заклади є і в інших державах: в ОАЕ з 2008 р. функціонує Нью-Йоркський університет в Абу-Дабі, в Шарджі – Американський університет Шарджі (заснований ще 1997 р.), у Кувейті – Американський університет Кувейту (з 2003 р.), а в Бахрейні у 2019 р. відкрився Американський університет Бахрейну – перший в країні приватний заклад за американською моделлю освіти. Дані проєкти фінансуються за участю або підтримкою місцевих урядів та інвесторів, проте вони ґрунтуються на американських освітніх програмах, що є проявом м'якої сили США: привабливості американської вищої освіти та її спроможності закріпитися в інших суспільствах.

Слід відзначити окремо приклад Іраку, який після 2003 року став полем масштабної діяльності США в гуманітарній і освітній сферах. За підтримки США в Іраку було відкрито університети західного зразка – Американський університет Іраку в Сулеймані (2007 р.) та Американський університет Багдада (2021 р.). Зокрема, Уряд США надав грант у розмірі 2,1 млн дол. на розвиток Американського університету Багдада, аби посприяти впровадженню найсучасніших освітніх технологій і залученню молоді до якісної освіти [3].

Водночас американські і близькосхідні університети підтримують академічну співпрацю, зокрема через реалізацію програм подвійних дипломів, спільні наукові проекти, обмін викладачами. Наприклад, Кувейтський університет має угоди про співпрацю з декількома університетами США, зокрема в галузі нафтохімічних досліджень (це відповідає потребам економіки Кувейту). Катарський фонд науки і освіти (Qatar Foundation) спільно з американськими науковими центрами започаткував у Досі дослідницькі інститути (напр. Qatar Biomedical Research Institute у партнерстві з Університетом Іллінойсу). В ОАЕ діє програма обміну студентами-медиками між Дубайським медуніверситетом і декількома медичними школами США. Згадані проєкти часто фінансуються урядами держав в рамках їхніх стратегій розвитку (наприклад, Vision 2030 в Саудівській Аравії передбачає залучення найкращих світових практик освіти і науки). Для США ці партнерства є виграшною стратегією, адже вони допомагають американським вишам розширити міжнародний вплив, залучити іноземних студентів і фінансування, а також зміцнюють інноваційний імідж США. Натомість країни регіону отримують доступ до передових технологій і методик, що прискорює їх модернізацію.

Флагманом освітньої дипломатії США є програма Fulbright. Вона надає стипендії студентам і науковцям з усього світу для навчання і досліджень у США, і навпаки – американським фахівцям для роботи за кордоном. У країнах Перської затоки освітні ініціативи Fulbright активно діють з початку 2000-х років: щороку десятки молодих спеціалістів з Саудівської Аравії, Бахрейну, Кувейту, ОАЕ, Оману, Катару та Іраку отримують можливість навчатися в американських університетах за підтримки цієї програми. Аналогічно, Сполучені Штати приймають на стажування представників регіону за програмою International Visitor Leadership Program (IVLP) – короткотермінові візити до США для молодих лідерів у різних галузях. За даними Atlantic Council, програми Fulbright та IVLP зарекомендували себе як ефективні інструменти залучення майбутніх лідерів Близького Сходу, оскільки створюють для них «незабутній досвід» знайомства з США і сприяють налагодженню двосторонніх контактів. У 2020–2021 рр. (після зняття карантинних обмежень) уряд США оголосив про план розширити фінансування обмінних програм із країнами MENA на 50%, аби охопити більше талановитої молоді регіону. Крім того, діють спеціалізовані обміни: наприклад, YES (Youth Exchange and Study) – шкільна програма для підлітків з мусульманських країн, TechWomen/TechGirls – стажування для жінок у сфері технологій тощо, в яких беруть участь і представники країн Затоки [7]. Таким чином, через освітні ініціативи уряд США інвестує у людський капітал регіону, сподіваючись, що випускники програм стануть провідниками позитивних змін у своїх суспільствах та «амбасадорами американського м'якого впливу».

Ще одним напрямом є створення відкритих культурно-освітніх майданчиків American Spaces/ Corners (Американські центри/куточки) – це мережа з понад 600 культурно-інформаційних центрів по всьому світу, які діють за підтримки Держдепартаменту США. Вони зазвичай розміщуються на базі місцевих бібліотек, університетів чи громадських організацій і надають доступ до ресурсів про США, проводять розмовні клуби англійської мови, виставки, лекції, кінопокази. У країнах Перської затоки такі центри функціонували ще до 2020-х років. Наприклад, American Corner діяв при Кувейтському університеті та Американському університеті Кувейту, які протягом International Education Week у 2005 році організовували освітні заходи та зустрічі з посланцями американських вишів. У Бахрейні American Corner відкритий на кампусі Arab Open University в Манамі з метою культурного обміну і підприємництва. В Омані американські культурно-освітні ініціативи здійснювалися через представництво EducationUSA при посольстві США в Маскаті, що активно працює у сфері підтримки доступу до американської освіти. Уряд США підтримує згадані простори, переорієнтовуючи їх і на онлайн-аудиторію. Зокрема, у 2021–2022 рр. американські посольства в регіоні започаткували багато віртуальних заходів через American Spaces – вебінари, дистанційні курси англійської, онлайн-обговорення з американськими спікерами. Хоча ці центри не завжди публічно афішовані (через політичну чутливість у деяких країнах), вони є важливим інструментом народної дипломатії: забезпечують місцевому населенню прямий неформальний контакт з культурою та цінностями США. Окрім американських центрів, у регіоні діють також бінаціональні освітні заклади та школи з американською навчальною програмою (наприклад, Американська школа Дохи, Американська школа Ер-Ріяда тощо), випускники яких часто продовжують освіту в США.

Уряд США також підтримує в регіоні різноманітні культурні ініціативи. Через фонди посольств фінансуються гастролі американських музикантів і виставки театрів на фестивалях, проводяться «тижні американського кіно», дні джазу, художні виставки. На приклад, в Катарі посольство США регулярно організовує Американський кінофестиваль у співпраці з місцевими партнерами, пропонуючи перегляд класичних та нових стрічок Голлівуду. У Бахрейні за підтримки USA Embassy відбуваються концерти за участю американських військових оркестрів та джаз-бендів, що при-

урочені до національних свят. Також популярною формою є фестивалі їжі: у столицях країн Затоки проводяться кулінарні заходи, де шеф-кухарі з США знайомлять публіку з американською кухнею. Окрім розважальної складової, такі події несуть дипломатичний меседж – демонструють відкритість США до культурного обміну, повагу до традицій інших народів та готовність ділитися своїми традиціями.

Сучасна м'яка сила США у Перській затоці значною мірою реалізується через інформаційний вплив та підтримку громадянського суспільства. Так, за підтримки уряду США створено низку медіа-каналів, що здійснюють мовлення на Близькому Сході з метою донесення американської позиції та забезпечення аудиторії альтернативними джерелами новин. Серед них провідну роль відіграють телеканал Alhurra та радіостанція Radio Sawa, які здійснюють телерадіомовлення арабською мовою і фінансуються урядом США через Агентство з глобальних медіа (USAGM). Крім того, вплив мають глобальні мережі CNN International, BBC World (британська, але сприймається як західна) та арабомовна служба Voice of America (VOA). Ці медіа активно висвітлюють події регіону і світу для жителів країн Перської затоки.

Alhurra (арабською «Вільна») – супутниковий телеканал, запущений США в 2004 році як альтернатива таким гігантам, як Al Jazeera та Al Arabiya. На 2020-ті роки Alhurra продовжує здійснювати мовлення в усіх країнах регіону, хоч доступ до нього іноді обмежується владою (через критику урядів). Місія Alhurra сформульована як розширення спектру ідей і поглядів в медіапросторі Близького Сходу та об'єктивне висвітлення новин [2]. Контент каналу зосереджено на темах, які часто табуюються державними арабськими ЗМІ: свобода віросповідання, права жінок, демократія, діяльність опозиції. Важливо, що Alhurra не просто транслює точку зору США – значну частину ефіру займають місцеві і регіональні події, але подані без цензури. Завдяки цьому, канал здобув певну аудиторію і довіру. Згідно з даними Performance Accountability Report (FY21) від U.S. Agency for Global Media (USAGM), Alhurra та її дочірні канали. Особливо популярним є спеціалізований канал Alhurra-Iraq, частка аудиторії якого зросла на 37% у 2021 році, коли щотижнева аудиторія збільшилася з 6,2 млн до 8,5 млн глядачів в Іраку. Ще в 2014 році канал мав охоплення приблизно 5,3 млн користувачів щотижня (близько 40% населення Іраку) [9]. В інших державах регіону охоплення скромніше, але присутність Alhurra має принципове значення: канал фактично демонструє альтернативну журналістику, задає стандарти свободи слова. Його репортажі нерідко передруковують незалежні арабські інтернет-видання, посилаючись на Alhurra як на джерело об'єктивної інформації. Таким чином, американське телебачення впливає не лише безпосередньо на своїх глядачів, а й опосередковано на ширшу аудиторію через цитування і створення інформаційних приводів.

Radio Sawa – мережа радіостанцій, що з 2002 р. веде мовлення арабською (FM і середні хвилі) в близькосхідних країнах. У зоні Перської затоки Radio Sawa має окремі хвилі для Іраку та Судану, проте загальноарабський контент доступний і в Саудівській Аравії, Кувейті, ОАЕ (в тому числі онлайн). Формат Radio Sawa – це поєднання сучасної арабської та західної музики з регулярними випусками новин. Такий підхід був інноваційним: молодь приваблювала музична складова, а новини подавалися коротко і неупереджено. Його матеріали – репортажі про події у світі, інтерв'ю з американськими посадовцями, історії успіху – продовжують надавати мешканцям Затоки альтернативну точку зору. Наприклад, під час кризи в Перській затоці (дипломатичного бойкоту Катару 2017–2021 рр.) Radio Sawa прагнуло об'єктивно висвітлювати позиції всіх сторін, на відміну від більшості регіональних ЗМІ, що зайняли ту чи іншу сторону конфлікту.

Цифрова дипломатія – окремий перспективний напрям. Населення Затоки – одне з найбільш підключених до інтернету у світі (в ОАЕ інтернет-покриття 99%, у Саудівській Аравії 95%, люди витрачають по 7–8 годин онлайн щодня) [4]. Це величезне поле для діяльності. Держдепартамент США ще у 2010-х створив Digital Outreach Team зі знавців арабської мови, які дискутують на арабських форумах від імені США. Сьогодні ці зусилля можна масштабувати. Адже американські посольства активно ведуть соцмережі арабською: у Twitter є окремий акаунт @USAbilAraby (арабською про політику США), Facebook-сторінки посольств публікують відео з місцевими учасниками обмінів, Instagram консульств показує американську культуру. Цифрова платформа може стати основним майданчиком впливу – якщо зменшиться можливість фізичної присутності, то віртуальна присутність Сполучених Штатів (через онлайн-курси, вебінари, соціальні мережі) набуде ще більшого значення.

Поряд з медіа, значний вплив на суспільства Перської затоки здійснюється через програми розвитку демократії та громадянського суспільства, які фінансуються урядом США. Йдеться як про урядові агентства (насамперед USAID – Агентство США з міжнародного розвитку), так і про формально неурядові організації. Серед найбільш активних в регіоні структур можна назвати USAID, National Endowment for Democracy (NED), International Republican Institute (IRI), National Democratic Institute (NDI), IREX, Freedom House тощо. Їхні проєкти охоплюють теми розвитку гро-

мад, зміцнення громадських організацій, освіти, розширення прав жінок і молоді, підтримки незалежних ЗМІ та ін. Хоча в багатих монархіях регіону простір для роботи таких організацій обмежений (влади нерідко з підозрою ставляться до «просування демократії»), деякі програми реалізуються непомітно або через регіональні мережі, а в Іраку їх присутність найбільш відчутна.

USAID зосереджується на проєктах з розвитку і гуманітарної допомоги. У повоєнному Іраку ця агенція була ключовим донором відбудови: з 2003 р. США витратили понад 49 млрд дол. на реконструкцію та підтримку Іраку [8], значна частина – через USAID. Починаючи з 2020 рр. через USAID в Іраку були реалізовані програми покращення врядування, зміцнення місцевого самоврядування, розвитку підприємництва серед молоді, відновлення звільнених від ІДІЛ територій (будівництво шкіл, лікарень, водопостачання). У інших державах регіону USAID діє менш помітно – швидше через регіональні ініціативи (наприклад, тренінги для неурядових організацій GCC у рамках програм Близькосхідної ініціативи). Так само і IREX – міжнародна рада досліджень та обмінів – працює в 18 країнах Близького Сходу, включно з усіма державами країн Перської затоки, підтримуючи місцеві бібліотеки, молодіжні центри, навчальні програми. IREX реалізовує проекти з підвищення якості освіти, працевлаштування молоді (наприклад, у 2021 р. розпочато програму розвитку навичок для молоді в Бахрейні та ОАЕ), а також програми медіаграмотності. Такі проєкти сприяють соціальним змінам – заохочують активність молоді, розвиток навичок критичного мислення, гендерну рівність тощо [6].

Найбільш політично чутливим, але вагомим, є внесок фондів підтримки демократії. Національний фонд на підтримку демократії (NED) – американська неурядова організація, що фінансується Конгресом США, – опосередковано присутній і в країнах Перської затоки. Формально NED не має офісів у цих державах, проте надає міні-гранти активістам, правозахисним групам і незалежним медіа з регіону (включно з емігрантськими). Пріоритетами NED є підтримка правозахисників, просування підзвітності влади, сприяння вільним медіа. Наприклад, NED фінансував навчальні програми для юристів і журналістів з країн Затоки з питань верховенства права та конституціоналізму [10]. У Бахрейні в 2010-х роках за підтримки NED працювали організації, що виступали за діалог між урядом і опозицією, захист прав ув'язнених активістів. Водночас, Freedom House – відомий правозахисний фонд – проводить глобальний моніторинг свобод, і його щорічні звіти Freedom in the World привертають увагу до ситуації в країнах Затоки. Так, Freedom House послідовно відносить Саудівську Аравію, ОАЕ, Бахрейн до категорії «Not Free» (не вільних) держав з мінімальними політичними правами. У доповіді FH за 2022 р. відзначено, що в Бахрейні понад 4500 політичних в'язнів і тривають репресії проти опозиції [1]. Публікація таких фактів на міжнародній арені чинить тиск на режими регіону, змушуючи їх хоча б частково реагувати на критику. Наприклад, під тиском США та правозахисників Кувейт у 2021 р. помилував кількох опозиціонерів, а Бахрейн вимушений був допустити деякі реформи поліції.

IREX (Рада міжнародних досліджень та обмінів) – американська неурядова організація, що реалізує освітні та суспільні програми за підтримки уряду США. IREX зосереджується на розвитку навичок, освіти та медіа. В регіоні Перської затоки найбільш активно присутня в Іраку, де координує проєкти модернізації університетів та працевлаштування молоді. Згідно з офіційною інформацією, програми IREX в Іраку спрямовано на підвищення якості вищої освіти і збільшення можливостей для молоді – через партнерство між іракськими та американськими університетами, оновлення навчальних програм за участю лідерів індустрії, щоб випускники краще відповідали потребам ринку праці. Так, проєкт U.S.–Iraq Higher Education Partnerships поєднав коледжі США та Іраку для обміну досвідом, а програма Visiting American Professionals від IREX запрошувала американських експертів читати лекції та проводити тренінги для іракської аудиторії. Хоча в багатих монархіях Перської затоки (Саудівська Аравія, Катар тощо) масштабних проєктів IREX не має, представники цих країн беруть участь у регіональних ініціативах. Наприклад, Alumni Connection Program для випускників програм обмінів у регіоні MENA, який у 2017 р. впроваджувала IREX, охопив і молодь з арабських країн затоки. Отже, IREX робить внесок у «м'яку силу» США через освіту, допомагаючи підготувати нове покоління спеціалістів, які розділяють демократичні цінності та мають позитивний досвід співпраці зі Сполученими Штатами Америки.

Загалом, м'яка сила США мала обмежений вплив на політичну трансформацію монархій затоки – станом на 2025 рік жодна з цих країн (окрім відносно ліберального Кувейту) не зробила суттєвого поступу в демократизації за західними мірками. Індекси демократії залишаються низькими: за даними Freedom House 2023, Саудівська Аравія має лише 8 із 100 балів свободи (статус "Not Free"), Бахрейн – 12/100, ОАЕ – 18/100, Катар – 25/100 [12]. Усі ці держави класифікуються як невільні з точки зору політичних прав і громадянських свобод. Кувейт дещо вирізняється – отримав 37/100 балів і статус «Partly Free», що відображає наявність елементів демократії (парламентські вибори). Ірак, попри інтенсивну

допомогу США, теж має проблеми – його рейтинг Freedom House становить 28/100 («Not Free»), вказуючи на нестабільність та корупцію [1]. Ці статистичні дані свідчать, що прямих проривів у політичній лібералізації м'яка сила США не досягла. Авторитарні режими затоки зберегли владу і часто лише точково впроваджували реформи.

Втім, іміджевий ефект і ціннісні зміни більш помітні на суспільному рівні, особливо серед молоді та освічених верств. Соціологічні опитування фіксують роздвоєність громадської думки. З одного боку, популярність США як країни для освіти, технологій і бізнесу залишається високою. Наприклад, згідно з щорічним Арабським опитуванням молоді (Arab Youth Survey), у 2022 році 92% молодих саудівців вважали США союзником Саудівської Аравії (з них 59% назвали США «сильним союзником»). Це рекордно високий показник за останні 5 років і істотне зростання порівняно з 2018 роком, коли лише 50% саудівської молоді позитивно сприймали США [14]. Такий оптимізм серед молодого покоління, ймовірно, є результатом довготривалого впливу освіти (багато з цих молодих людей навчалися або планують навчатися у США), культурного впливу (голлівудські фільми, соцмережі) та прагматичного розуміння вигод партнерства з США. Схожі тенденції спостерігаються і в ОАЕ: молоді еміратці переважно проамериканськи налаштовані, цінують американські університети й технології. Освітня привабливість США залишається високою – Сполучені Штати стабільно в топі країн, куди прагнуть їхати та навчатися громадяни затоки (американська освіта сприймається як якісна і престижна). Це підтверджують цифри: на 2023 рік у США навчалося – 20 тисяч студентів з арабських країн затоки (переважно Саудівська Аравія, Кувейт і ОАЕ), не враховуючи тих, хто перебував на короткотермінових програмах обміну [16].

З іншого боку, ставлення до зовнішньої політики США в регіоні залишається критичним, що стримує ефективність м'якої сили. Багато жителів країн Перської затоки (особливо старше покоління, консерватори або прихильники палестинців) недовірливо сприймають американські заяви про підтримку демократії та прав людини, пам'ятаючи про протиріччя – тісний союз США з авторитарними режимами, війни в Іраку, упередженість щодо Ізраїлю тощо. Опитування Arab Opinion Index 2022 (проведене в 14 арабських країнах, включно з Саудівською Аравією, Кувейтом, Катаром) показало, що 78% арабів вважають політику США загрозою безпеці арабського світу [15]. Для порівняння, політику Росії бачать загрозою 57% опитаних, Китаю – лише близько 14%. Тобто на масову свідомість негативно впливають такі чинники, як підтримка США Ізраїлю: згідно з даними Arab Barometer за 2023 рік, спостерігається значне зниження підтримки США серед арабських країн після початку військових дій Ізраїлю в Газі 7 жовтня 2023 року. У країнах, де проводилися опитування, таких як Йорданія, Ліван, Мавританія, Марокко та Кувейт, рівень позитивного ставлення до США впав до менш ніж 31%, порівняно з понад 50% у попередні роки [13]. Цей дефіцит довіри підриває зусилля американської публічної дипломатії: навіть якщо люди цінують американську культуру, вони можуть не сприймати політичні меседжі від США.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що м'яка сила відіграє важливу роль у реалізації зовнішньополітичної стратегії США в країнах Перської затоки. Її використання зумовлене потребою у забезпеченні регіональної стабільності, формуванні позитивного іміджу Сполучених Штатів, просуванні ліберально-демократичних цінностей та довгостроковому впливі на ключові соціальні й культурні процеси. Основними напрямами реалізації м'якої сили США в регіоні є освітня дипломатія, культурні ініціативи, інформаційний вплив і підтримка інститутів громадянського суспільства. Зокрема, академічні обміни (Fulbright, IVLP, YES, TechGirls), діяльність філій американських університетів, функціонування культурно-інформаційних центрів (American Spaces) сприяють формуванню проамериканськи налаштованих соціальних груп, насамперед серед молоді та освічених верств населення. Інформаційна активність американських медіа арабською мовою (Alhurra, Radio Sawa) виконує функцію альтернативного джерела інформації паралельно до офіційного порядку денного країн регіону.

Аналіз окремих кейсів (Саудівська Аравія, ОАЕ, Катар, Кувейт, Ірак, Бахрейн, Оман) засвідчив, що ступінь впливу м'якої сили США варіюється залежно від характеру політичного режиму, соціокультурного контексту та рівня відкритості до західних практик. Найвищу ефективність м'яка сила демонструє у сферах освіти, науки, культури та міжособистісної комунікації. Водночас її вплив на політичні трансформації залишається обмеженим через авторитарний характер більшості режимів, відсутність структурних передумов для демократичних змін і неоднозначне ставлення до зовнішньої політики США з боку частини населення. Разом із тим, простежується стійка тенденція до трансформації ціннісних орієнтацій молодого покоління, зростання популярності американської освіти, англійської мови, цифрових платформ та інноваційних моделей розвитку. Це дає підстави стверджувати, що м'яка сила США має еволюційний характер впливу, адже сприяє поступовому формуванню соціальної бази для потенційних змін і забезпечує збереження стратегічної привабливості США як партнера в регіоні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Новий звіт: авторитарний режим ставить під загрозу демократію як домінуючу глобальну модель. Press Release. Freedom House. 2022. Feb. 24. URL: https://freedomhouse.org/uk/article/novyy-zvit-avtorytarnyy-rezhym-stavyt-pid-zahrozu-demokratiyu-yak-dominuyuchu-hlobalnu?utm (дата звернення: 16.06.2025).

2. Alhurra and the predicament of U.S. international broadcasting to the Middle East. *USC Center on Public Diplomacy.* 2008. URL: https://uscpublicdiplomacy.org/pdin_monitor_article/alhurra-and-predicament-us-international-broadcasting-middle-east (дата звернення: 08.04.2025).

3. AUIB Awarded $2.1 Million Grant to Transform Higher Education and Artificial Intelligence Development in Iraq. UAIB. URL: https://auib.edu.iq/auib-awarded-2-1-million-grant-to-transform-higher-education-and-artificial-intelligence-development-in-iraq/?utm (дата звернення: 14.06.2025).

4. Digital 2024. Special Report. We are social. URL: https://wearesocial.com/uk/blog/2024/01/digital-2024/ (дата звернення: 15.06.2025).

5. Discover the Landmarks of Education City in Qatar. Education City. URL: https://educationcity.qa/landmarks (дата звернення: 12.06.2025).

6. IREX: A Global Development and Education Organization. URL: https://www.irex.org/ (дата звернення: 16.06.2025).

7. LeBaron R., Sreebny D. Biden administration should act fast to bolster people-to-people exchanges with the Middle East. Atlantic Council. 2020. Dec. 4. URL: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/biden-administration-should-act-fast-to-bolster-people-to-people-exchanges-with-the-middle-east/?utm (дата звернення: 14.06.2025).

8. Martinez L. US May Have Wasted $8 Billion in Effort to Rebuild Iraq. 2013. March 6. URL: https://abcnews.go.com/blogs/politics/2013/03/us-may-have-wasted-8-billion-in-effort-to-rebuild-iraq?utm (дата звернення: 15.06.2025).

9. MBN increases its reach in Iraq by 23 percent. U.S. Agency For Global Media. 2021. Nov. 15. URL: https://www.usagm.gov/2021/11/15/mbn-increases-its-reach-in-iraq-by-23-percent/?utm (дата звернення: 15.06.2025).

10. National Endowment for Democracy Grants. *Google Sheets.* URL: https://docs.google.com/spreadsheets/d/1gaBuueuNy0FRCQgv8iBA1tjyZNM5qBf_u4ulWo6DjLs/htmlview (дата звернення: 16.06.2025).

11. Open Doors 2015 Report. iie. URL: https://www.iie.org/news/2015-11-16-open-doors-data/?utm (дата звернення: 12.06.2025).

12. ahman O. H., Robbins M., Azizi H., Jones M. O., Abouzzohour Y., Ghanem D., Morsy A. Arab Public Opinion Under Pressure. *Middle East Council on Global Affairs*. 12 грудня 2024 року. URL: https://mecouncil.org/blog_posts/public-opinion-under-pressure/ (дата звернення: 20.04.2025).

13. ahhou J. US Popularity in Arab States Sinks Over Support for Israel as China Gains Favor. MAROCCO World News. 2024. Jun 12. URL: https://www.moroccoworldnews.com/2024/06/18536/us-popularity-in-arab-states-sinks-over-support-for-israel-as-china-gains-favor/?utm (дата звернення: 18.06.2025).

14. Rugh W. A. American Soft Power and Public Diplomacy in the Arab World. *SSRN Papers.* URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2897456 (дата звернення: 03.04.2025).

15. Saudi Arabia: 2022 Fact Sheet. Open Doors Report on International Educational Exchange. *OpenDors*. Листопад 2022 року. URL: https://opendoorsdata.org/wp-content/uploads/2022/11/OD_Country-Sheet_Saudi-Arabia_2022.pdf (дата звернення: 11.04.2025).

16. Using Data To Open Doors. URL: https://opendoorsdata.org/ (дата звернення: 18.06.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 25.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 327.8:004.8/.9:519.8:339.1
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.31

ЧЕРЕЗ ФРАКТАЛИ ДО ГЛОБАЛЬНОГО ПОРЯДКУ: НОВИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ

THROUGH FRACTALS TO GLOBAL ORDER: A NEW APPROACH TO ANALYZING THE INTERNATIONAL SYSTEM

Коппель О.А.,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Пархомчук О.С.,
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Сучасна міжнародна система позначена масштабними та фундаментальними змінами в глобальному балансі сил, перерозподілом сфер впливу, зміною ролі міжнародних організацій та кардинальними змінами в глобальних політичних структурах, гібридними загрозами, економічною взаємозалежністю та зростанням ролі недержавних акторів, що створює виклики для традиційних теоретичних підходів, таких як реалізм, лібералізм чи конструктивізм. Ці теорії обмежені у поясненні нелінійних взаємозв'язків, емерджентних явищ і багаторівневої структури міжнародної системи, де локальні події масштабуються до глобальних наслідків. Автори пропонують фрактальну модель як інноваційний концептуальний інструмент аналізу міжнародної системи, адаптуючи принципи фрактальної геометрії – самоподібність, нелінійність і масштабна інваріантність – до міжнародних відносин. Фрактальна модель розглядає міжнародну систему як самоподібну структуру, де елементи (держави, ТНК, міжнародні режими) повторюють динаміку цілого на глобальному, регіональному та локальному рівнях.

Мета статті полягає в розробці фрактальної моделі дослідження міжнародної системи, її емпіричному тестуванні та наданні інструментів для прогнозування й управління кризами.

Стаття заповнює теоретичні прогалини, пов'язані з відсутністю аналізу самоподібних структур, емерджентності та математичного моделювання в міжнародних відносинах. Вона пропонує новий погляд на глобальний порядок, інтегруючи математичні та соціальні науки, і відкриває перспективи для прогнозування й управління міжнародними кризами в умовах багатополярності. Фрактальна модель є внеском у теорію міжнародних відносин, що має практичне значення для держав, міжнародних організацій і недержавних акторів у формуванні стабільного глобального порядку.

Ключові слова: фрактальна модель, міжнародна система, міжнародні відносини, самоподібність, фрактальна емерджентність, нелінійність, глобальний порядок, кіберконфлікти.

The contemporary international system is characterized by large-scale and fundamental changes in the global balance of power, redistribution of spheres of influence, transformation of the role of international organizations, and radical shifts in global political structures, hybrid threats, economic interdependence, and the growing influence of non-state actors. These developments pose challenges to traditional theoretical approaches such as realism, liberalism, or constructivism. These theories are limited in explaining nonlinear interrelations, emergent phenomena, and the multilevel structure of the international system, where local events scale to global consequences. The authors propose a fractal model as an innovative conceptual tool for analyzing the international system, adapting principles of fractal geometry-self-similarity, nonlinearity, and scale invariance-to international relations. The fractal model views the international system as a self-similar structure, where elements (states, transnational corporations, international regimes) replicate the dynamics of the whole at global, regional, and local levels.

The article aims to develop a fractal model for studying the international system, empirically test it, and provide tools for forecasting and managing crises. It addresses theoretical gaps related to the lack of analysis of self-similar structures, emergence, and mathematical modeling in international relations. The article offers a new perspective on global order by integrating mathematical and social sciences, opening prospects for forecasting and managing international crises in a multipolar world. The fractal model contributes to the theory of international relations and holds practical significance for states, international organizations, and non-state actors in shaping a stable global order.

Key words: fractal model, international system, international relations, self-similarity, fractal emergence, nonlinearity, global order, cyberconflicts.

Постановка проблеми. Сучасна міжнародна система характеризується безпрецедентною складністю, що проявляється у масштабних та фундаментальних змінах в глобальному балансі сил, зміні альянсів, перерозподілі сфер впливу, зміні ролі міжнародних організацій та кардинальні змінах в глобальних політичних структурах, гібридних загрозах, економічній взаємозалежності та

зростанні впливу недержавних акторів. Завершення біполярного світу в 1990-х роках супроводжувалося появою нових викликів, таких як кіберконфлікти, дезінформаційні кампанії, кліматичні кризи та регіональні війни, які не піддаються поясненню через традиційні теоретичні підходи, зокрема реалізм, лібералізм чи конструктивізм. Ці теорії, орієнтовані на ієрархічні або лінійні моделі взаємодії держав, не повною мірою враховують нелінійну природу сучасних глобальних процесів, де локальні події (наприклад, кібератака чи регіональний конфлікт) можуть викликати глобальні наслідки, а взаємодія між державними та недержавними акторами створює непередбачувані емерджентні явища.

Ключовою проблемою є відсутність адекватного концептуального апарату для аналізу багаторівневої структури міжнародної системи, який поєднує глобальні, регіональні та локальні виміри. Традиційні моделі не дозволяють системно пов'язати ці рівні, що ускладнює прогнозування та управління міжнародними кризами. У цьому контексті виникає потреба у нових підходах, які би враховували самоподібність, нелінійність, емерджентність, здатність до самоорганізації сучасної міжнародної системи. Фрактальна модель, запозичена з математики та природничих наук, пропонує бачення міжнародної системи як структури, де кожен елемент (держави, ТНК, регіональні організації) повторює динаміку цілого на різних масштабах, а їхня взаємодія породжує нові властивості, такі як міжнародні норми чи глобальні кризи. Проблема полягає в тому, що фрактальний підхід ще не був системно застосований до міжнародних відносин, що обмежує його потенціал для пояснення складних глобальних процесів і розробки ефективних стратегій міжнародної політики. Це підкреслює необхідність переосмислення теоретичних основ аналізу міжнародних систем через інноваційний фрактальний підхід, який відповідає складності та динамічності глобального порядку.

Формулювання цілей статті та постановка завдань. Ціль статті полягає в розробці фрактальної моделі дослідження міжнародної системи, її емпіричному тестуванні та наданні інструментів для прогнозування й управління кризами. Це дозволяє вирішити наступні завдання: виявити самоподібні структури на глобальному, регіональному та локальному рівнях; пояснити емерджентні явища, що виникають унаслідок нелінійних взаємодій між акторами**;** запропонувати інструменти для прогнозування та управління міжнародними кризами в умовах багатополярності та гібридних загроз. Для досягнення зазначеної мети та завдань застосовано абстрактно-логічний метод, кейс-стаді, методи аксіологічного, емпіричного, статистичного та структурно-функціонального аналізу, інструментарій соціальної філософії, синергетики, політичної економії, цивілізаційної та глобалізаційної теорій.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема застосування фрактальної моделі до аналізу сучасної міжнародної системи є новаторською і ще не отримала висвітлення в академічній літературі. Фрактальна модель, як концепція, походить із математики та природничих наук, де вона була введена Бенуа Мандельбротом у 1975 році для опису самоподібних структур, що повторюються на різних масштабах. У контексті міжнародних відносин ця модель поки що не стала усталеною парадигмою, але окремі джерела та публікації, які стосуються моделювання складних систем, нелінійної динаміки та взаємозалежності в міжнародній політиці, створюють теоретичне підґрунтя для її розвитку. Теоретичні підходи до моделювання міжнародних відносин проаналізовані у підручнику колективу авторів ННІМВ "Міжнародні системи та глобальний розвиток" [1], М. П. Требіним в роботі "Теорія міжнародних відносин" [2]. Хоча фрактальна модель прямо не згадується, акцент на нелінійності, взаємозалежності та складності міжнародних відносин створює теоретичне підґрунтя для її застосування. Зокрема, ідея Джеймса Розенау про трансформацію ролі держав і зростання впливу окремих осіб і груп відображає самоподібність, коли локальні актори повторюють динаміку глобальної системи [3, 4, 5]. Дослідження С. Хантінгтона опосередковано вказують на багаторівневість міжнародної системи, де глобальні цивілізаційні конфлікти повторюються на регіональному та локальному рівнях (наприклад, міжнаціональні конфлікти в межах однієї держави) [6]. Це співзвучно з фрактальною ідеєю самоподібності. Ці джерела підкреслюють складність і багаторівневість сучасної міжнародної системи, створюючи теоретичний контекст для фрактального аналізу. В. О. Патійчук та А. А. Саванюк в роботі "Особливості моделювання міжнародних конфліктів" визначають етапи їх моделювання, включаючи постановку завдання, збір інформації, створення моделі, її аналіз і верифікацію. Автори наголошують на необхідності кількісної характеристики об'єктів і процесів, а також на врахуванні динаміки та взаємозв'язків між конфліктогенними чинниками [7]. Хоча фрактали прямо не згадуються, акцент на нелінійних взаємозв'язках і динаміці конфліктних ситуацій створює основу для фрактального підходу.

Стаття О. Я. Ковальчук "Математичне моделювання та прогнозування в міжнародних відносинах" присвячена математичним методам моделювання міжнародних відносин, включаючи прогнозування соціально-політичних процесів. В ній підкреслюється важливість використання кількісних методів для аналізу складних систем [8]. Математичне моделювання, зокрема методи

аналізу нелінійних систем, є близькими до фрактального підходу, який використовує математичні інструменти для опису самоподібних структур. Фрактали, як частина нелінійної динаміки, могли б розширити запропоновані методи.

Роботи Р. Кеохейна та Дж.Найя започатковують дослідження проблеми аналізу нелінійних систем, що є передумовою для фрактального моделювання. Автори зазначають, що ця теорія відходить від реалізму, підкреслюючи відсутність чіткої ієрархії в міжнародній політиці та зростання ролі недержавних акторів [9]. Комплексна взаємозалежність передбачає, що військова сила втрачає значення, а економічні та соціальні зв'язки стають ключовими. Ідея комплексної взаємозалежності відображає нелінійність і взаємозв'язки між акторами на різних рівнях, що є основою фрактального підходу. Самоподібність у фрактальній моделі може пояснити, як економічні чи культурні зв'язки на локальному рівні (наприклад, між ТНК і місцевими урядами) повторюють глобальні процеси.

Конструктивізм, акцентуючи увагу на нелінійних соціальних взаємодіях, створює теоретичний контекст для фрактального підходу, який може моделювати, як ідеї чи норми повторюються на різних рівнях системи (наприклад, як глобальні норми кібербезпеки відображаються в регіональних стандартах).

Аналіз джерел не виявив прямих згадок про фрактальну модель у контексті міжнародних відносин, що підтверджує новизну запропонованої концепції. В основному наявні джерела фокусуються на традиційних теоріях (реалізм, лібералізм, конструктивізм) або суміжних підходах (комплексна взаємозалежність, цивілізаційні конфлікти). Аналізується моделювання конфліктів і соціально-політичних процесів, але не використовуються фрактали як інструмент. Підкреслюється нелінійність і складність системи, але не пропонується фрактальний підхід для їхнього опису. Проблема фрактальної моделі в міжнародних відносинах ще не сформована як окрема дослідницька тема в науковій літературі. Однак суміжні концепції, такі як нелінійність і взаємозалежність (Р.Кеохейн і Дж.Най, Дж.Розенау) [9, 3], моделювання складних конфліктів (Патійчук і Саванюк) [7], цивілізаційні та культурні взаємодії (С.Хантінгтон) [6] створюють теоретичне підґрунтя для її розвитку. Ці джерела вказують на потребу в нових підходах до аналізу складних нелінійних, динамічних систем, здатних до самоорганізації, що відкриває простір для використання фрактальної моделі, яка може пояснити самоподібність, емерджентність і нелінійні взаємозв'язки в сучасній міжнародній системі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Фрактальна модель, яка запропонована в статті, є оригінальним внеском, оскільки вона інтегрує математичний інструментарій фрактальної геометрії з теорією міжнародних відносин, пропонуючи новий спосіб аналізу глобальних, регіональних і локальних процесів. Загальна проблема, сформульована в статті, новий підхід до аналізу міжнародних систем пояснюються відсутністю адекватного концептуального апарату для аналізу складної, багаторівневої та нелінійної природи сучасної міжнародної системи. Традиційні теоретичні підходи мають обмеження у поясненні гібридних загроз, емерджентних явищ і взаємозв'язків між глобальними, регіональними та локальними процесами. Запропонована фрактальна модель, яка базується на принципах самоподібності, нелінійності та емерджентності, є новаторським інструментом для вирішення цієї проблеми. Аналіз літератури та теоретичного контексту дозволяє виділити низку невирішених раніше частин загальної проблеми, які досі не отримали достатньої уваги в академічних дослідженнях. Новизна фрактального підходу та його потенціал для подальшого розвитку теорії міжнародних відносин пояснюється відсутністю системного аналізу самоподібних структур у міжнародній системі**.** Хоча сучасна наукова література, наприклад, роботи Р.Кеохейна та Дж.Найя про комплексну взаємозалежність [9], М.Требіна про складність міжнародних відносин [2], визнає нелінійність і багаторівневість глобальних процесів, вона не пропонує інструментів для системного аналізу самоподібних структур, які повторюються на різних рівнях (глобальному, регіональному, локальному). Традиційні моделі не пояснюють, як ці рівні пов'язані структурно, що ускладнює розуміння динаміки системи. Відсутні кількісні методи, які б дозволили оцінити, як локальні процеси масштабуються до глобальних, і навпаки. Фрактальна модель заповнює цю прогалину, пропонуючи бачення міжнародної системи як самоподібної структури, де кожен рівень відображає динаміку цілого. Це дозволяє аналізувати, як локальні конфлікти (наприклад, російсько-українська війна) впливають на глобальний порядок (енергетичні ринки, санкційні режими). Авторами констатується недостатнє пояснення емерджентних явищ у міжнародних відносинах. Емерджентні явища – це нові властивості системи, які виникають унаслідок нелінійних взаємодій між її елементами, вони є характерною рисою сучасної міжнародної системи. Традиційні теорії пояснюють такі явища через державні інтереси чи інституційні домовленості, але не враховують їхню нелінійну природу.

Запропонована авторами концепція «фрактальної емерджентності» є новим внеском, що дозволяє пояснити появу нових структур, норм чи криз у міжнародній системі. Наприклад, фрактальна

модель може показати, як локальні дії ТНК (інвестиції у В'єтнамі) сприяють регіональним економічним змінам (посилення АСЕАН) і глобальним трендам (фрагментація ланцюгів постачання).

Сучасні міжнародно-політичні дослідження визнають обмежене застосування математичних інструментів до аналізу міжнародних відносин, вказуючи на важливість математичного моделювання для аналізу конфліктів і соціально-політичних процесів. Проте ці підходи обмежуються лінійними або якісно-кількісними моделями, які не враховують нелінійну динаміку складних систем. Фрактальна геометрія, яка використовується в природничих науках для аналізу нелінійних систем, ще не була адаптована до міжнародних відносин [10]. Фрактальна модель пропонує інтеграцію математичних інструментів фрактальної геометрії для аналізу міжнародних відносин. Це дозволяє кількісно оцінити, як локальні взаємодії масштабуються до глобальних, і розробити прогнози щодо розвитку криз чи нових норм.

Констатуємо недостатню увагу до багаторівневих взаємодій між державними та недержавними акторами. Сучасна міжнародна система характеризується зростанням ролі недержавних акторів, таких як ТНК, НУО, хакерські мережі та терористичні організації. Роботи Р. Кеохейна і Дж.Найя підкреслюють значення недержавних акторів у контексті комплексної взаємозалежності та м'якої сили, але не пропонують моделі, яка б системно пояснювала їхню взаємодію з державами на різних рівнях [9]. Наприклад, вплив ТНК (Google, Huawei) на локальні економіки відображає глобальну конкуренцію за технологічне лідерство, але ця багаторівневість залишається недослідженою. Фрактальна модель дозволяє розглядати державних і недержавних акторів як елементи самоподібної системи, де їхні взаємодії на локальному рівні (наприклад, вплив ТНК на уряд країни) повторюють глобальні процеси (економічна конкуренція між США та Китаєм). Це забезпечує цілісний аналіз багаторівневих взаємодій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фрактальна модель, базована на принципах самоподібності, нелінійності та фрактальної емерджентності, пропонує інноваційний підхід до аналізу міжнародної системи, що відповідає цілям статті: розробити теоретичну модель, застосувати її до сучасних процесів, запропонувати інструменти прогнозування та заповнити теоретичні прогалини.

Фрактальна модель міжнародної системи адаптує концепцію фракталів, запроваджену Б. Мандельбротом до міжнародних відносин. Фрактальна модель у геометрії Б. Мандельброта описує структури, які мають властивість самоподібності, тобто менші частини структури повторюють властивості або вигляд цілого на різних масштабах [10]. Фрактали – це об'єкти, що характеризуються масштабною інваріантністю, нелінійною динамікою та складною геометрією, яка не піддається опису через традиційні евклідові форми (лінії, кола, сфери). Приклади фракталів у природі включають берегову лінію, сніжинки, листя папороті. Отже, до їх ключових характеристик віднесемо самоподібність (кожен сегмент фрактала виглядає як зменшена копія цілого об'єкта); масштабну інваріантність (властивості фрактала залишаються незмінними при зміні (збільшенні чи зменшенні) масштабу; нелінійність (фрактали формуються через ітеративні процеси, де малі зміни в початкових умовах можуть призводити до значних відмінностей у результаті).

Фрактальна модель у міжнародних відносинах – це концептуальний підхід, який адаптує принципи фрактальної геометрії (самоподібність, нелінійність, масштабна інваріантність) для аналізу структури, динаміки та взаємозв'язків у сучасній системі міжнародних відносин. Вона розглядає міжнародну систему як самоподібну структуру, де елементи (держави, транснаціональні корпорації, міжнародні режими) і їхні взаємодії на глобальному, регіональному та локальному рівнях повторюють динаміку цілої системи. Це означає, що патерни взаємодій на одному рівні відображають аналогічні патерни на інших рівнях. Модель також вводить концепцію фрактальної емерджентності, яка пояснює появу нових властивостей системи (норм, криз, альянсів) унаслідок нелінійних взаємодій. Фрактальна емерджентність проявляється в тому, що взаємодія акторів на різних рівнях породжує нові системні властивості (норми, кризи, альянси), які не можна передбачити на основі окремих дій. Ці емерджентні явища є результатом складних нелінійних взаємодій. Масштабна інваріантність знаходить відображення в тому, що динаміка взаємодій між акторами зберігається незалежно від рівня аналізу, що дозволяє застосовувати одні й ті ж принципи до глобальних, регіональних і локальних процесів. Це забезпечує універсальність моделі. Проявом нелінійності є те, що незначні зміни на одному рівні системи можуть викликати значні наслідки на інших рівнях через нелінійні взаємодії. Це відображає чутливість системи до початкових умов, де незначні події можуть мати непропорційний вплив.

Фрактали – це структури, де менші частини повторюють властивості цілого на різних масштабах. У міжнародній системі це проявляється в самоподібності: глобальна конкуренція між США, Китаєм і Росією повторюється на регіональному рівні (наприклад, напруженість у Південно-китайському морі) і локальному рівні (торгові обмеження на технології). Модель також вводить концепцію «фрактальної емерджентності» – появи

нових властивостей системи (норм, криз, альянсів) унаслідок нелінійних взаємодій між акторами.

Як вже було зазначено, традиційні теорії міжнародних відносин мають обмеження у поясненні сучасної системи. Реалізм, який фокусується на державних інтересах і військовій силі, не враховує зростаючу роль недержавних акторів і економічної взаємозалежності. Лібералізм, зокрема теорія міжнародних режимів Р. Кеохейна, пояснює співпрацю через інститути, але недооцінює нелінійну динаміку конфліктів [11]. Конструктивізм акцентує на ролі ідей і норм, але не пропонує інструментів для аналізу їхньої масштабованості між різними рівнями системи.

Концепція комплексної взаємозалежності Р.Кеохейна та Дж.Найя є найближчою до фрактального підходу. Вона підкреслює, що військова сила втрачає значення, а економічні та культурні зв'язки формують міжнародну систему [9]. Наприклад, взаємозалежність у торгівлі між США та Китаєм впливає на глобальні ланцюги постачання, регіональні ринки (АСЕАН) і локальні економіки (В'єтнам). Ця багаторівневість відображає самоподібність, але автори не використовують математичні інструменти для її моделювання.

Концепція м'якої сили Дж. Найя також створює передумови для фрактальної моделі. М'яка сила (культурний і ціннісний вплив) діє на всіх рівнях: глобальному (поширення американської культури через Голлівуд), регіональному (європейські цінності в ЄС) і локальному (вплив брендів у країнах. Проте Дж.Най не аналізує ці взаємодії як самоподібні структури.

Моделювання складних систем, описане в літературі підкреслює важливість нелінійних методів, але не застосовує фрактальну геометрію. Це створює прогалину, яку заповнює фрактальна модель.

Елементи системи (держави, недержавні актори) повторюють динаміку цілого на різних масштабах. Наприклад, глобальна конкуренція між США та Росією відображається в регіональному конфлікті в Україні та локальних санкціях проти російських компаній.

Структура фрактальної моделі складається з елементів – держав (США, Китай), недержавних акторів (ТНК, НУО, хакери), міжнародних режимівь (СОТ, ООН); рівнів – глобального (макрорівень); регіонального (мезорівень) – регіональні блоки, як ЄС чи АСЕАН, локального (мікрорівень) – конфлікти, економіки; зв'язків – нелінійні взаємодії, такі як економічна конкуренція, культурний вплив чи кібератаки, що масштабуються між рівнями.

Фрактальна модель інтегрує ідеї комплексної взаємозалежності Р. Кеохейна і Дж. Найя і м'якої сили Дж. Найя з фрактальною геометрією Манденьброта, пропонуючи новий спосіб аналізу. Наприклад, економічна взаємозалежність між ТНК і державами повторює глобальні торгові мережі, а культурний вплив м'якої сили масштабується від локальних до глобальних ринків.

Зупинимось на можливостях емпіричного застосування фрактальної моделі до сучасних кейсів для визначення її практичної цінності. Кейс перший – російсько-українська війна (2014 р. – по тепершній час). Локальний конфлікт між Росією та Україною відображає глобальну конкуренцію між США, НАТО і Росією. Регіональний рівень проявляється в санкціях ЄС проти Росії, а локальний – у блокуванні російських активів у конкретних країнах. Взаємодія акторів (держав, ТНК, міжнародних організацій) призвела до нових емерджентних явищ, таких як перебудова глобальних енергетичних ринків (зменшення залежності від російського газу) і розширення НАТО.

На прикладі цього кейсу ми бичимо, що фрактальна модель пояснює, як локальний конфлікт масштабується до глобальних змін, що не піддається поясненню через реалізм.

Кейс другий – кіберконфлікти. Локальна кібератака, наприклад, на енергетичну систему України в 2015 році, відображає регіональну конкуренцію (Росія проти ЄС) і глобальну боротьбу за контроль над кіберпростором (США проти Китаю). Тут варто говорити про самоподібність на різних рівнях. Кібератаки сприяли створенню нових норм, таких як Паризький заклик до довіри та безпеки в кіберпросторі (2018), що є емерджентним результатом взаємодій [13]. Модель дозволяє прогнозувати, як локальні кіберінциденти можуть викликати глобальні зміни, що підтверджує її переваги над лінійними моделями.

Кейс третій – економічна глобалізація. Вплив ТНК (наприклад, Huawei) на локальні економіки (наприклад, В'єтнам) повторює регіональну конкуренцію (АСЕАН проти Китаю) і глобальну торгову війну (США проти Китаю), теж демонструє самоподібність. Фрактальна емерджентність проявляется, як приклад, в тому, що взаємодія ТНК, держав і регіональних блоків призвела до фрагментації глобальних ланцюгів постачання, що є новою властивістю системи. Модель пояснює багаторівневі економічні взаємодії, що співзвучно з концепцією комплексної взаємозалежності Р. Кеохена і Дж. Найя [9].

Автори пропонують методологічний інструментарій фрактального аналізу міжнародної системи і методи кількісного та якісного аналізу для фрактальної моделі. Кількісні методи передбачають аналіз масштабної інваріантності, використання математичних інструментів фрактальної геометрії (наприклад, фрактальної розмірності) для оцінки самоподібності в економічних мережах (торгові зв'язки) чи конфліктних взаємодіях (частота кібератак). Моделювання нелінійної динаміки потребує застосування диференціальних рівнянь для прогнозування емерджентних явищ, таких як нові

норми чи кризи. Якісні методи передбачають аналіз конкретних кейс-стаді (війна в Україні, кіберконфлікти) для виявлення самоподібних патернів і емерджентних властивостей. Наративний аналіз включає дослідження, як ідеї та норми (наприклад, м'яка сила) масштабуються між рівнями, що доповнює конструктивізм. Поєднання кількісних і якісних методів дозволяє оцінити фрактальну структуру системи та її динаміку, що є новим внеском порівняно з традиційними підходами.

Фрактальну модель можна використовувати для прогнозування та запропонувати стратегії управління кризами. Фрактальна модель передбачає, що локальні кібератаки можуть масштабуватися до глобальних криз, якщо не будуть створені нові режими кібербезпеки. Це вимагає посилення міжнародних норм. Фрагментація ланцюгів постачання, спричинена діями ТНК і держав, може призвести до нових регіональних блоків, що потребує координації через СОТ. Модель прогнозує, що нестабільність у таких регіонах, як Україна чи Південнокитайське море, може викликати глобальні емерджентні явища, такі як нові альянси чи санкції. Саме тому необхідно розвивати міжнародні режими для управління кіберпростором і економічною взаємозалежністю, як запропоновано Р. Кеохейном.

Можливо використовувати фрактальну модель для прогнозування криз і координації дій між глобальними та регіональними акторами, враховуючи багаторівневі наслідки їхніх дій (наприклад, вплив інвестицій на регіональну стабільність).

Аналізуючи переваги та обмеження фрактальної моделі слід зазначити, що до переваг слід віднеси гнучкість цієї моделі, яка враховує складність і нелінійність сучасної системи, що перевершує традиційні підходи. Можливість прогнозування пов'язана з тим, що фрактальна емерджентність дозволяє передбачати нові норми чи кризи, що недоступно для лінійних моделей. Універсальність моделі викликана її застосовності до різних аспектів (конфлікти, економіка, культура), що доповнює ідеї Р. Кеохейна та Дж. Найя.

Серед обмежень використання фрактальної моделі слід зазначити складність аналізу і абстрактність. Кількісний аналіз фрактальних структур вимагає великих даних і математичних інструментів, що може бути викликом для дослідника. Модель може бути занадто загальною для конкретних політичних рішень. Але інтеграція з іншими теоріями (конструктивізм, комплексна взаємозалежність) і розвиток програмного забезпечення для аналізу фрактальних даних може подолати ці труднощі.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Фрактальна модель міжнародних відносин пропонує інноваційний підхід до аналізу сучасної системи, вирішуючи невирішені проблеми традиційних теорій. Вона пояснює самоподібність, нелінійність і емерджентність через адаптацію фрактальної геометрії, що дозволяє аналізувати взаємозв'язки між глобальними, регіональними та локальними процесами. Емпіричне тестування на кейсах війни в Україні, кіберконфліктів і економічної глобалізації підтверджує практичну цінність моделі. Методологічні інструменти (кількісні та якісні методи) і прогнози забезпечують її застосовність для управління кризами. Незважаючи на обмеження, фрактальна модель відкриває нові перспективи для теорії міжнародних відносин, інтегруючи математичні та соціальні науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коппель О. А., Губерський Л. В., Манжола В. А. (ред.). Міжнародні системи і глобальний розвиток. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2008.

2. Требін М. П. Теорія міжнародних відносин: Підручник. Київ: Видавництво КНУ імені Тараса Шевченка. 2023.

3. Rosenau J. N. Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity. Princeton University Press. 1990.

4. Rosenau J. N. Along the Domestic-Foreign Frontier: Exploring Governance in a Turbulent World. Cambridge University Press. 1997.

5. Rosenau J. N. Distant Proximities: Dynamics Beyond Globalization. Princeton University Press. 2003.

6. Huntington S. P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Schuster. 1996.

7. Патійчук В. О., Саванюк А. А. Особливості моделювання міжнародних конфліктів. Вісник Національного університету оборони України. 2017. № 2(47). С. 112–118.

8. Ковальчук О. Я. Математичне моделювання та прогнозування в міжнародних відносинах. Тернопіль: ТНЕУ. 2019. 412 с.

9. Keohane R. O., Nye J. S. Power and Interdependence: World Politics in Transition (3rd ed.). New York: Longman. 2001.

10. Mandelbrot B. B. The Fractal Geometry of Nature. New York: W. H. Freeman and Company. 1982.

11. Keohane R. O. After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy. Princeton: Princeton University Press. 2005.

12. Nye J. S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: PublicAffairs. 2004.
13. Paris Call for Trust and Security in Cyberspace. 2018. URL: https://pariscall.international/en/call

Дата першого надходження рукопису до видання: 14.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

УДК 327(510:597):341.225.5(5-012.2)
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.32

ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ КИТАЄМ І В'ЄТНАМОМ У ПІВДЕННОКИТАЙСЬКОМУ МОРІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА СЦЕНАРІЇ РОЗВИТКУ

THE CONFRONTATION BETWEEN CHINA AND VIETNAM IN THE SOUTH CHINA SEA: CURRENT STATE AND DEVELOPMENT SCENARIOS

Ржевська Н.Ф.,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних відносин та стратегічних студій
Державного університету «Київський авіаційний інститут»

Шаліт В.С.,
аспірант кафедри міжнародних відносин та стратегічних студій
Державного університету «Київський авіаційний інститут»

У статті досліджено протистояння між Китаєм та В'єтнамом у Південнокитайському морі, що, беззаперечно, є одним із ключових осередків геополітичної напруги в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Основна увага зосереджена на аналізі територіального спору за архіпелаги Спратлі та Парасельські острови, а також на політичних, економічних і безпекових наслідках цього конфлікту. Розкрито історичні передумови конфлікту та представлено стратегічні та економічні інтереси обох сторін, а також форми прояву сучасного суперництва. Особлива увага приділена міжнародно-правовим аспектам та геополітичному контексту. Стаття наголошує, що суперечка є багатоаспектною, де поєднуються питання суверенітету, ресурсів і національної гідності. Конфлікт по-особливому загострюється на тлі зростаючої активності Китаю, який реалізує стратегію територіальної експансії, посилення військової присутності та правового контролю над спірними акваторіями. Претензії Китаю на майже всю акваторію, закріплені концепцією так званої «лінії дев'яти пунктирів», створюють прямі загрози суверенітету прибережних держав і порушують принципи міжнародного права, зокрема Конвенції ООН з морського права. Особливу увагу приділено викликам, що постають перед обома державами, включно з екологічними наслідками освоєння морських ресурсів, загрозами морській безпеці та втягуванням третіх сторін (зокрема США, Японії та країн ASEAN) у регіональні процеси. Зроблено спробу ґрунтовного висвітлення перспектив мирного врегулювання конфлікту, з огляду на сучасні ініціативи з морської дипломатії, потенціал для двосторонніх домовленостей та роль міжнародного права. Дослідження спрямована на глибоке розуміння багатогранності китайсько-в'єтнамського протистояння у Південнокитайському морі, його стратегічне значення для глобального балансу сил, а також пошук можливостей для зниження напруженості з допомогою міжнародної співпраці та правових механізмів.

Ключові слова: Китай, В'єтнам, Південнокитайське море, Спратлі та Парасельські острови, китайсько-в'єтнамське протистояння, глобальний баланс сил, міжнародна співпраця, система міжнародної безпеки.

The article explores the confrontation between China and Vietnam in the South China Sea, which is undoubtedly one of the key centers of geopolitical tension in the Asia-Pacific region. The main attention is focused on the analysis of the territorial dispute over the Spratly and Paracel Islands, as well as on the political, economic, and security consequences of this conflict. The historical prerequisites of the conflict are revealed, and the strategic and economic interests of both sides are presented, as well as the forms of manifestation of modern rivalry. Particular attention is given to international legal aspects and the geopolitical context. The article emphasizes that the dispute is multifaceted, combining issues of sovereignty, resources, and national dignity. The conflict is especially exacerbated against the background of China's growing activity, which is implementing a strategy of territorial expansion, strengthening military presence, and legal control over disputed waters. China's claims to almost the entire sea area, enshrined in the concept of the so-called "nine-dash line," create direct threats to the sovereignty of coastal states and violate the principles of international law, in particular the UN Convention on the Law of the Sea. Special attention is given to the challenges faced by both states, including the environmental consequences of marine resource development, threats to maritime security, and the involvement of third parties (in particular the USA, Japan, and ASEAN countries) in regional processes. An attempt is made to thoroughly highlight the prospects for peaceful resolution of the conflict, in view of current maritime diplomacy initiatives, the potential for bilateral agreements, and the role of international law. The research is aimed at a deep understanding of the multifaceted nature of the Chinese-Vietnamese confrontation in the South China Sea, its strategic significance for the global balance of power, as well as the search for opportunities to reduce tension through international cooperation and legal mechanisms.

Key words: China, Vietnam, South China Sea, Spratly and Paracel Islands, Chinese-Vietnamese confrontation, global balance of power, international cooperation, international security system.

Постановка проблеми. Нині одним із важливих питань сучасної системи міжнародних відносин є територіальні суперечки в Південнокитайському морі, які перебувають у площині не лише регіональних, а й глобальних інтересів. Слід відзначити, що Південнокитайське море – не лише стратегічно важливий морський шлях, яким щорічно транспортують понад третину світової

морської торгівлі, а й – однин із регіонів геополітичного протистояння. Саме тут, на тлі посилення глобального суперництва та боротьби за ресурси, розгортається багаторівневе протистояння між Китаєм і В'єтнамом. Це той випадок, коли маємо не лише територіальний конфлікт, а й – протистояння сторичного спадку, політичних амбіцій і стратегічного мислення.

Цей конфлікт, по-особливому, загострює та підживлює постійно зростаюча активність Китаю, який реалізує стратегію територіальної експансії, посилює військову присутність та встановлює правовий контроль над спірними акваторіями. Претензії Китаю майже на всю акваторію, ґрунтуються на концепції, так званої, «лінії дев'яти пунктирів», що створює прямі загрози суверенітету прибережних держав і порушує принципи міжнародного права та Конвенції ООН з морського права, зокрема.

У центрі цього конфлікту, першим, хто бореться за дотримання норм і принципів міжнародного права, є В'єтнам, як один із найбільш активних учасників протистояння китайській експансії в акваторії, що має надзвичайно важливе геополітичне, економічне та стратегічне значення.

У цьому контексті, важливо зазначити, що повномасштабна війна РФ проти України актуалізувала питання дотримання принципів міжнародного права та поваги до суверенітету, саме тому – дослідження аналогічних конфліктів є особливо важливим для українських вчених і практиків. Глибокий аналіз політичних стратегій В'єтнаму дозволяє виявити механізми ефективної зовнішньої політики малих держав у глобалізованому світі та може бути зразковим орієнтиром при розробці національних підходів у схожих ситуаціях.

Таким чином, актуальність проблеми зумовлена геостратегічним значенням Південнокитайського моря, зростанням загроз регіональній стабільності й порушенням норм міжнародного права, а також необхідністю пошуку мирних механізмів вирішення територіальних суперечок між Китаєм і В'єтнамом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження протистояння між Китаєм і В'єтнамом у Південнокитайському морі є предметом активного наукового вивчення як у міжнародних, так і у вітчизняних дослідницьких колах. Останні дослідження щодо протистояння Китаю та В'єтнаму в Південнокитайському морі охоплюють широкий спектр аспектів – історичний, економічний, стратегічний. Чималий внесок у вивчення цієї проблеми зробили Р. Амер, Т. Хай, Х. Нгуєн, В. Лам, Н. Фуонг, К. Тайєр, Я. Сторі, Б. Глейзер, Б. Уомак, Р. Каплан.

Так, Р. Амер, аналізуючи розвиток відносин між Китаєм і В'єтнамом у контексті суперечок у Південнокитайському морі, зосереджується на механізмах управління конфліктами та напруженістю [1].

Т. Хай досліджує політичні, безпекові та юридичні аспекти позиції В'єтнаму щодо Південнокитайського моря, представляючи еволюцію зовнішньої політики В'єтнаму та його стратегії у відповідь на дії Китаю [2]. Дослідники Х. Нгуєн та В. Лам у своїй праці "Vietnam, Territoriality and the South China Sea: Paracel and Spratly Islands" обґрунтовують претензії В'єтнаму на острови Парасель і Спратлі, використовуючи юридичні та технічні докази [3]. Н. Фуонг аналізує інцидент з нафтовою платформою HD-981 у 2014 р., розглядаючи мотивацію Китаю та реакцію В'єтнаму, що призвело до зміни стратегічного підходу В'єтнаму у відносинах з Китаєм [4].

Експерт із питань безпеки в Південно-Східній Азії, К. Тайєр, активно досліджує політику Китаю та В'єтнаму, зокрема у сфері морської безпеки [5]. Регіональні безпекові питання досліджує Я. Сторі, зокрема спірні території та позиції країн АСЕАН [6]. Б. Глейзер зосереджується на політиці Китаю у сфері морської експансії та її впливу на регіональну безпеку [7].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Вищеозначені автори, представляючи різні підходи до аналізу конфлікту між Китаєм і В'єтнамом у Південнокитайському морі, включаючи історичні, юридичні, політичні та безпекові аспекти, дають можливість глибше розуміти цю проблематику та можливості малих і середніх держав у протидії великій державі в умовах критичної нерівності сил, а також виробити практичні рекомендації щодо захисту міжнародного правопорядку. Проте, питання щодо особливостей в'єтнамсько-китайського конфліктного протистояння та сценаріїв його протікання не є достатньо дослідженим.

Саме тому, **метою статті** є встановлення особливостей в'єтнамсько-китайського протистояння в Південнокитайському морі та основних викликів, що постають перед обома сторонами, а також окреслення можливих сценаріїв розвитку подій у майбутньому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині китайсько-в'єтнамські відносини є химерним поєднанням культурної, ідеологічної та політичної близькості з серйозними протиріччями. Територіальна суперечка між В'єтнамом та КНР у Південнокитайському морі залишається найголовнішою перешкодою у відносинах між ними, оскільки саме це відіграє вирішальну роль у сприйнятті В'єтнамом Китаю, що традиційно бачиться як агресивна та ворожа державу.

Південнокитайське море, де проходять найважливіші судноплавні шляхи, протягом багатьох років залишається однією з найбільш стратегічно важливих і конфліктогенних акваторій у світі.

В останні роки Китай все наполегливіше заявляє про свої багатовікові претензії на спірний регіон, швидко нарощуючи свою військову присутність для їхнього підкріплення [8].

В'єтнам і Китай поєднує багатовікова історія взаємодії, з переважаючим домінуванням Китаю та опором із боку В'єтнаму. Отже, і протистояння між Китаєм і В'єтнамом у Південнокитайському морі має глибоке історичне коріння і набуває нових форм у XXI столітті. Це суперництво, підґрунтям якого є історична розбіжність щодо суверенітету, охоплює територіальні претензії, економічні інтереси, військову присутність і дипломатичні маневри, що й формують динаміку регіональної безпеки та міжнародних відносин [4].

Китай історично розглядав регіон як зону свого впливу, опорою для цього стали давні морські карти й записи династій Мін та Цін. Водночас, В'єтнам надає власні історичні свідчення про адміністративне управління частиною архіпелагів, зокрема за часів династії Нгуєн.

Основним предметом суперечки є Парасельські острови та Спратлі – група коралових островів і рифів. У XIX столітті Франція, яка колонізувала В'єтнам, офіційно включила ці острови до Індокитайського союзу. Після Другої світової війни обидві країни заявили про свої претензії на ці території [3].

Одним із поворотних історичних моментів цього протистояння стала битва за Парасельські острови 19 січня 1974 р., в ході якої китайський флот атакував флот Республіки В'єтнам і захопив архіпелаг. Фактом є те, що до Парасельської битви Міністерство закордонних справ Китаю 11 січня 1974 заявило, що Парасельські острови і острови Спратлі є територіями Китаю, і звинуватило В'єтнам у незаконній окупації цих островів. Згодом В'єтнам відповів декларацією, якою стверджував, що Парасельські острови та острови Спратлі є територіями В'єтнаму, і надалі спростовував звинувачення Китаю. Після об'єднання В'єтнаму, конфлікт спалахнув із новою силою – у 1988 році відбулася сутичка біля рифу Джонсон-Саут. Відтоді відносини між двома країнами щодо морських кордонів залишаються напруженими [9].

Не зважаючи, що і Китай, і В'єтнам декларують комуністичну ідеологію, їхні відносини є далекими від союзницьких. Після збройного конфлікту 1979 року на суходолі (Китайсько-в'єтнамська війна), країни зберігають взаємну недовіру, особливо у сфері безпеки та морської юрисдикції [2].

Нині протистояння між Китаєм і В'єтнамом у Південнокитайському морі набуло складного й багатовекторного характеру. Воно охоплює не лише відкриту боротьбу за територію, а й економічне змагання, інформаційну війну, дипломатичні маневри та демонстрацію сили. Важливо розуміти, що цей конфлікт є частиною ширшої китайської стратегії посилення контролю над ключовими морськими шляхами в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Наявність військових сил на островах і зростаюча мілітаризація спірних територій є ще однією визначальною рисою конфлікту, що підвищує ймовірність випадкової ескалації. Зокрема, Китай побудував штучні острови, обладнані злітно-посадковими смугами, радіолокаційними системами та військовими об'єктами (особливо на архіпелазі Спратлі). Ці дії не були проігноровані Ханоєм і, як наслідок, призвели до протестів В'єтнаму та епізодичних конфронтацій на морі. Наприклад, у 2014 році розгортання Китаєм нафтової платформи Haiyang Shiyou 981 (HD-981) у водах поблизу Парасельських островів призвело до серйозного морського протистояння з В'єтнамом, що викликало антикитайські заворушення в кількох в'єтнамських містах [9]. Також, В'єтнам у відповідь укріплює свої позиції на кількох островах, хоча його ресурси значно менші за китайські. Така нерівність потенціалів створює ризик військової ескалації.

Загалом у В'єтнамі антикитайські настрої мають глибоке історичне коріння, що сягає опору китайському імперському пануванню. В'єтнамський уряд часто використовує конфлікт для зміцнення легітимності та об'єднання населення, особливо, долаючи внутрішні виклики. Китай також використовує проблему Південнокитайського моря, щоб продемонструвати свою силу та стверджувати свою зростаючу могутність на міжнародній арені.

Дії Китаю в Південнокитайському морі викликають стурбованість не лише В'єтнаму, а й усієї Південно-Східній Азії та за її межами, оскільки потенційно загрожують доступу до життєво важливих морських шляхів, збільшують ризик збройного зіткнення чи кризи на морі та можуть погіршити відносини між Сполученими Штатами та Китаєм [1].

Обидві сторони регулярно звинувачують одна одну у провокаціях. Китай застосовує тактику «сірої зони»: це дії, що не є формально військовими, але порушують морський простір – наприклад, використання риболовецьких флотилій і морської міліції для витіснення в'єтнамських суден. Це дозволяє Китаю уникати відкритої війни, зберігаючи тиск на В'єтнам [4].

Надра Південнокитайського моря, за оцінками геологів, можуть зберігати великі запаси нафти й природного газу. Доступ до цих ресурсів – критично важливий для енергетичної безпеки обох країн. В'єтнам активно співпрацює з іноземними компаніями для розвідки та буріння, чим викликає невдоволення Пекіна, який вимагає припинити «незаконну діяльність».

Очевидним також є те, що боротьба за акваторію моря, за рибні та нафтогазові ресурси формують основне поле конфлікту. Крім того, китайське керівництво постійно наголошує на мирному розв'язані конфлікту і вказує на те, що сильний Китай повертає собі те, що було втрачено в роки історичної слабкості. Тож перетворення островів і акваторії Південнокитайського моря в невід'ємну частину КНР є, певною мірою, свідченням не лише успіху внутрішньої та зовнішньої політики КНР, а й зростання могутності, політичного впливу та можливостей країни [2].

Зі свого боку В'єтнам прагне стабілізувати відносини з Китаєм, маючи на меті отримання вигоди від економічної співпраці. Водночас, офіційний Ханой, зберігаючи пильність у відносинах з Китаєм, намагається проводити багатосторонню політику захисту своїх інтересів, що включає як нарощування оборонного потенціалу в Південнокитайському морі, так і більш тісне співробітництво з ключовими державами за межами регіону (США, Японія та Індія). Тобт,о В'єтнам виступає за багатосторонній підхід до врегулювання конфлікту, тоді як Китай наполягає на двосторонніх переговорах, де він має більше важелів впливу [6].

Протистояння у Південнокитайському морі є не лише регіональним конфліктом – воно має потенціал вийти на глобальний рівень, втягуючи інші держави та загрожуючи міжнародній стабільності. Основні виклики, що постають перед В'єтнамом, Китаєм і світовим співтовариством зводяться до ризику збройного протистояння, порушення принципів міжнародного права, виснаження ресурсів та екологічної катастрофи, створення геополітичної напруги [10].

Хоча обидві сторони намагаються уникнути повномасштабної війни, локальні інциденти, наприклад, тарани суден, блокування доступу до об'єктів, затримання рибалок, можуть швидко перерости у збройний конфлікт.

Важливо зазначити, що В'єтнам рішуче виступає проти морської експансії Китаю та підтримує порядок, заснований на правилах, що ґрунтуються на міжнародному праві. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права (UNCLOS) є центральною в юридичній аргументації В'єтнаму [11]. Хоча обидві країни підписали UNCLOS, Китай неодноразово відхиляв міжнародні рішення, що оскаржують його претензії (рішення Постійної палати арбітражу 2016 року на користь Філіппін).

Отже, попри наявність Конвенції ООН з морського права (UNCLOS), Китай регулярно ігнорує її положення, висуваючи історичні претензії, зокрема через так звану «дев'ятипунктирну лінію», що визначає зону китайських інтересів у водах Південнокитайського моря від материкового Китаю та острова Хайнань до узбережжя Малайзії та Брунею. Це є викликом загальноприйнятим правилам морського користування і створює небезпечний прецедент для інших конфліктів у світі.

Інтенсивне рибальство, будівництво штучних островів, буріння свердловин – усе це завдає значної шкоди морському довкіллю. Рифові екосистеми руйнуються, а морські біоресурси виснажуються. Це не лише екологічна, а й економічна загроза, особливо для В'єтнаму, де рибальство є ключовим джерелом доходів для мільйонів людей.

Конфлікт також є ареною суперництва великих держав – США, Японії, Індії, Австралії. Підтримка В'єтнаму з боку цих країн може призвести до ще глибшого розколу та ускладнення геополітичної ситуації й створити багатостороннє протистояння. З іншого боку, тиск Заходу на Китай підвищує його агресивність, що робить ситуацію дедалі менш передбачуваною [1].

Геополітичний аспект китайсько-в'єтнамських відносин виходить далеко за межі проблеми юридичної приналежності островів. Для Китаю В'єтнам є ключовим елементом поясу безпеки і, єдиним конкурентом Пекіна у боротьбі за свої права у Південнокитайському морі, що має спільний сухопутний кордон з Китаєм [5].

Як і В'єтнаму, Китаю вигідно, щоб морські суперечки з Ханоєм не виходили за межі морських протиріч, оскільки Китай не має наміру створювати проблеми вздовж свого південного кордону, що могли би давати В'єтнаму привід дозволити позарегіональним впливовим державам створити військові бази на в'єтнамській території. Якщо В'єтнам не перебуває під контролем або не налаштований дружно до Китаю, у Пекіна це викличе чималу стурбованість. Урядові кола В'єтнаму це цілком усвідомлюють і готові до розширення політичного діалогу з впливовими потугами – США, Японією, АСЕАН, ЄС – з метою зміцнення позицій в торгівлі з КНР [12].

В'єтнам чітко усвідомлює, що йому не вдасться уникнути «географічної тиранії» Китаю, але для нього є важливим відчуття того, що за межами їхнього регіону є великий світ, де Китай – не є домінуючою силою. Тому саме цим викликаний інтерес В'єтнаму до багатосторонніх структур та форумів, що дозволяє йому наголосити на власній значущості [5].

Важливо також зазначити, що В'єтнам зіштовхується з низкою викликів при захисті своїх інтересів, куди варто віднести військовий диспаритет, обмеженість ресурсів, дипломатичний тиск, внутрішні настрої. Китай у порівнянні з В'єтнамом має значно потужніші військово-морські сили, що створює дисбаланс у потенціалі сторін. Крім того,

фінансові обмеження ускладнюють модернізацію в'єтнамського флоту та розвиток морської інфраструктури. Китай спроможний використовувати економічні важелі та дипломатичні канали для впливу на позицію В'єтнаму та його партнерів. Також може ускладнювати урядові зусилля щодо балансування між протистоянням і співпрацею зростання антикитайських настроїв серед населення В'єтнаму.

Проте, попри високий рівень напруженості, протистояння між Китаєм і В'єтнамом у Південнокитайському морі не приречене на ескалацію. Сценарії розвитку подій залежать від багатьох чинників – внутрішньої політики обох країн, позиції міжнародної спільноти, а також здатності регіональних інституцій до колективного реагування.

Крім того, В'єтнам дотримується доктрини «трьох ні», яка у 2019 році була розширена до «чотирьох ні» в черговому виданні «Білої книги національної оборони В'єтнаму». Ця концепція оборонної політики містить зобов'язання: не вступати у військові союзи; не бути військовим союзником будь-якої держави; не створювати іноземні військові бази у В'єтнамі; не застосовувати силу в міжнародних відносинах [4].

В'єтнам надає перевагу мирному врегулюванню конфлікту шляхом багатосторонніх переговорів, сподіваючись на активну участь АСЕАН і підтримку міжнародних правових механізмів. Якщо тиск світової спільноти збережеться, а економічні інтереси переважать агресивні наміри, ймовірне поступове зниження напруги [12].

У відповідь на китайські дії В'єтнам активно модернізує флот та нарощує співпрацю з країнами, які поділяють його позицію – передусім із США, Японією, Індією. Водночас Ханой намагається зберігати стратегічну автономію, не вступаючи до формальних союзів. У майбутньому це може дати змогу утримати баланс сили без відкритої конфронтації. Активність таких країн, як США, Австралія та ЄС у питанні «свободи навігації» у Південнокитайському морі може створити додатковий тиск на Китай. Якщо великі держави продовжать проводити патрулювання та надавати дипломатичну підтримку країнам регіону, Китай змушений буде стати на шлях пошуку компромісів, аби уникнути міжнародної ізоляції.

Проте, незважаючи на напруженість у Південнокитайському морі, Китай навряд чи намагатиметься вирішити суперечки в Південнокитайському морі з позиції військової сили, оскільки витрати на це значно переважать вигоди. Натомість китайські чиновники, швидше за все, продовжать політику, якою вони йшли понад два десятиліття: підкреслюючи свою прихильність до миру, стабільності та співробітництва, одночасно заявляючи про свої юрисдикційні претензії та розширюючи фізичну присутність Китаю в Південно-Китайському морі [6].

Співпраця у сфері ресурсів – ще один превентивний і важливий крок, який недостатньо використовується претендентами у Південно-Китайському морі. Наприклад, спільна розробка нафтових ресурсів могла б знизити напруженість між Китаєм та В'єтнамом, пов'язаних з енергетичною безпекою та доступом до вуглеводневих ресурсів. Такий розвиток міг би бути змодельований за однією з численних угод про спільну розробку, які існують у Південнокитайському морі. Сторони також могли би співпрацювати у сфері альтернативних джерел енергії з метою зниження залежності від вуглеводнів [7].

Також необхідно враховувати і можливі негативні сценарії. За умов внутрішніх криз чи посилення націоналізму, як у Китаї, так і у В'єтнамі, можлива активізація конфлікту для зміцнення внутрішньої легітимності влади. Такий розвиток подій може призвести до нових зіткнень на морі, блокади торговельних шляхів або втрати контролю над ситуацією.

Висновок. Отже, протистояння між Китаєм і В'єтнамом у Південнокитайському морі є складним і багатовекторним конфліктом, що має значення не лише для обох країн, але й для регіональної та глобальної безпеки. Це суперництво між країнами не просто регіональний спір за острови, ресурси, а складне багаторівневе явище, де переплелися історичні образи, геополітичні інтереси та прагнення до контролю над стратегічно важливими морськими комунікаціями.

В'єтнам, попри асиметрію сил, обмежені ресурси продовжує активно відстоювати свої права, демонструючи рішучість у захисті свого суверенітету та прагне до мирного врегулювання конфлікту шляхом дипломатії, міжнародного права та стратегічного партнерства. Позиція В'єтнаму свідчить про прагнення малих і середніх держав чинити спротив домінуванню великих гравців. Китай, зі свого боку, використовує комбінацію «м'якої» та «жорсткої» сили для поступового посилення свого контролю над спірними водами.

Найбільшими викликами залишаються ризик збройного зіткнення, ігнорування норм міжнародного права та екологічні загрози. Водночас існують перспективи мирного врегулювання, особливо за умови активної участі світової спільноти та зміцнення регіональної солідарності. Майбутнє цього протистояння також залежатиме від здатності обох сторін йти на компроміс та дотримання міжнародних норм. Саме тому, доля Південно-китайського моря – це випробування не лише для В'єтнаму й Китаю, а й для всієї системи міжнародної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Amer R. China, Vietnam, and the South China Sea: Disputes and Dispute Management. *Ocean Development and International Law.* 2014. 45(1). 17–40. URL: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00908320.2013.839160

2. Hai T. Vietnam and the South China Sea Politics, Security and Legality. 2016. Routledge. 274 p.

3. Nguyen N. & Lam W. Vietnam, Territoriality and the South China Sea: Paracel and Spratly Islands.2019. Routledge. 200 p.

4. Phuong N. The South China Sea Disputes and the Evolution of the Vietnam-China Relationship. *The National Bureau of Asian Research*. 2024. May 7. URL: https://www.nbr.org/publication/the-south-china-sea-disputes-and-the-evolution-of-the-vietnam-china-relationship/?utm_source=chatgpt.com

5. Thayer C. A. The tyranny of geography: Vietnamese strategies to constrain China in the South China Sea. *Journal Contemporary Southeast Asia*. 2011. 348–369.

6. Storey I. China's bilateral and multilateral diplomacy in the South China Sea. *Journal Cooperation from Strength*.2012. Volume 56, 53–66

7. Glaser B. Armed Clash in the South China Sea*. Council on Foreign Relations*. 2012. URL: https://www.cfr.org/report/armed-clash-south-china-sea

8. South China Sea: What's China's plan for its 'Great Wall of Sand'? *BBC News.* 2020. 14 July. URL: https://www.bbc.com/news/world-asia-53344449

9. Oil rig HD 981 incident: from the angle of the international law*. Vietnam Law and Legal Forum magazine*. 2014. 22 August URL: https://vietnamlawmagazine.vn/oil-rig-hd-981-incident-from-the-angle-of-the-international-law-3588.html

10. Kaplan R. D. The South China Sea is the future of conflict. Foreign Policy, 2011. 188, 76–85. URL: https://foreignpolicy.com/2011/08/15/the-south-china-sea-is-the-future-of-conflict

11. United Nations Convention on the Law of the Sea. UNCLOS. 1982. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf

12. Womack B. China and Vietnam: The Politics of Asymmetry. 2006. New York: Cambridge University Press. 281 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 21.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

РОЗДІЛ 5
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 32(321)328.329:351
DOI https://doi.org/10.32782/2663-6170/2025.42.33

АНТИПОЛІТИКА ЯК ВИКЛИК СУЧАСНИМ УПРАВЛІНСЬКИМ СИСТЕМАМ

ANTI-POLITICS AS A CHALLENGE TO MODERN GOVERNANCE SYSTEMS

Іващенко Р.А.,
аспірант кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка

Стаття присвячена явищу антиполітики та його безпосередньому впливу на систему державного управління. Специфіка антиполітики полягає в тому, що це явище не є виключно негативним, на чому і наголошують представники британської та американської шкіл. Антиполітика пропонує альтернативний погляд на речі, в тому числі і на управління політичними інститутами. Поза сумнівом, що поява антиполітики є наслідком системних помилок та невірних політичних стратегій, зокрема, йдеться і про політичне відчуження. Зважаючи на те, що наслідком політичного відчуження і є поява антиполітики, очевидним є запит на альтернативний погляд, який би дозволив вирішити суспільно-політичні проблеми. Антиполітика стала новим поглядом у контексті людського буття, оскільки ставить за мету переформатування старих принципів і аж до повної світоглядної зміни (яка виходить за межі політичного).

Вочевидь, що антиполітика є викликом для багатьох політичних режимів сучасності і кожна система повинна знаходити можливості для адаптації відповідно до реалій. Відповідно, антиполітика в своєму визначенні виступає антитезою до традиційної політики, в тому числі і до управління політичними інститутами. Джерелом появи антиполітичних настроїв у ліберальних демократіях є якість управління політичними інститутами. Саме тому західні науковці досліджують явище антиполітики через призму функціонування та ефективності політичних інститутів. Якісне управління є головним атрибутом належного функціонування політичної системи. Відповідно поняття реполітизації та деполітизації позначають статус політичної системи, її перспективи (розвиток або ж деградація). Ці дві дефініції також включають в себе і фактор політичного управління, оскільки вони означують вектор розвитку: реполітизація передбачає реформи, трансформації, оптимізації; натомість, деполітизація означає стагнацію, управлінський застій, який переростає в системну кризу. Саме тому антиполітику необхідно аналізувати комплексно, щоб зрозуміти всю специфіку явища з його негативними та позитивними сторонами в умовах постійної зміни суспільно-політичного дискурсу.

Ключові слова: антиполітика, політичне відчуження, бюрократія, управління, політичний інститут, демократія, політична комунікація.

This article is aimed at studying of anti-politics and its direct impact on the state governance system. The specificity of anti-politics is that this phenomenon is not exclusively negative, as representatives of the British and American political schools claim that. Anti-politics offers an alternative view of things, including the governance of political institutions. There is no doubt that the emergence of anti-politics is a consequence of systemic mistakes and wrong politic strategies, including political alienation. Given that political alienation is the consequence of the emergence of anti-politics, it is clear that there is a demand for an alternative view that would allow us to solve socio-political problems. Anti-politics has become a new view in the context of human existence, because it aims as reformat old principles and even to a complete change of worldview, (which goes beyond the political).

Obviously, anti-politics is a challenge for many political regimes of our time and each system must find opportunities to adapt to the realities. Accordingly, in its anti-politics definition is the antithesis to traditional politics, including the governance of political institutes. The source of anti-political sentiments in liberal democracies is a quality of governance of political institutions. That is why Western scholars study the phenomenon of anti-politics through the prism of the functioning and effectiveness political institutions. Quality of governance process is the main attribute of the proper functioning of the political system. Accordingly, the concepts of re-politicization and depoliticization are derived, which denote the status of the political system, its prospects (towards development or degradation). These two definitions also include the factor of political governance, as they denote the vector of development: re-politicization provides reforms, transformations, optimization; depoliticization, on the other hand, means stagnation, governance slowdown, that escalates into a systemic crisis. That is why anti-politics must be analyzed comprehensively, for understanding all the specifics of this phenomenon with its negative and positive sides in conditions of constant change in socio-political discourse.

Key words: anti-politics, political alienation, bureaucracy, governance, political institute, democracy, political communication.

Постановка проблеми. Антиполітика залишається недостатньо вивченою темою в наш час. Антиполітику визначають як форму заперечення або недовіри до класичних політичних систем, інститутів та практик. Якщо визначити «антиполітику найкоротше, то це – негативне ставлення громадян до інституціоналізованої політики» [7, с. 8]. Вплив антиполітики на політичну систему є всеохопним і не зводиться до трактування та осмислення ролі та функцій антисистемних й антиістеблішментських партій. Спектр впливів є значно ширшим і включає багато аспектів, зокрема: рівень суспільно-політичної комунікації, політичну культуру, політичне відчуження, особливість політичних сил та рухів, трансформації політичних інститутів під впливом антиполітики. Важливість вивчення тематики полягає і в тому, що вона дозволяє проаналізувати та оцінити всі політичні процеси під альтернативним кутом зору. І одним з головних аспектів є політичне управління і його трансформація в умовах антиполітики, оскільки антиполітика не передбачає руйнацію політичної система, а її радикальну зміну. І в цьому контексті, антиполітика трактується в ролі альтернативи чинному режиму. І саме особливості політичного управління в умовах антиполітики визначають зміну управлінської динаміки, її неефективність чи ефективність, ступінь бюрократизації та доцільність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Основною джерельною базою аналізу антиполітики у цій розвідці виступає доробок вчених британської школи. Дослідження цієї проблематики здійснюють відомі науковці А. Бірч, К. Хей, М. Вудд, Е. Соренсен, Г. Стокер, Е. Фостер. Необхідно зауважити, що представники цієї школи акцентують на проблемах впливу антиполітики переважно в сфері політичного управління, розвитку політичних інститутів та політичної комунікації. На жаль, українські науковці мало досліджують явище антиполітики і переважно розглядають її в контексті функціонування антисистемних партій та рухів. Зокрема, ці аспекти антиполітики стали предметом дослідження в роботах Ю. Копинця [1], В. Литвина [2], М. Свєтлакової [3], Т. Федорчак [4], Г. Шипунова [5]. Відтак, малодослідженість тематики та неоднозначність інтерпретацій явища антиполітики зумовлює актуальність обраної тематики.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Здебільшого дискурс антиполітики сприймається як негативне явище, пов'язане з антисистемними партіями та рухами, діяльність яких зумовлює деструктивні системні наслідки, приводить до влади некомпетентних популістів та гравців, які не мають політичного досвіду. Але такий підхід ігнорує проблеми чинних систем, які сприяли їхній появі та сприйманню суспільством дискурсу антиполітики. Зокрема, йдеться про проблеми сучасних політичних систем, в межах яких політична комунікація не відповідає сучасним суспільним запитам і демократичним стандартам. Наступною проблемою є бюрократизація політичних систем, характерна і для демократій, і для автократій, оскільки дає змогу досить істотно впливати на процес прийняття рішень особам, які не є обраними і не мають формальної влади. Ідеї антиполітики формують альтернативний дискурс, здатний змінити підходи, методи роботи управлінських структур, оптимізувати бюрократичний апарат через залучення представників громадськості шляхом зменшення бюджетних витрат, які використовує держава для їхнього утримання.

Отже **метою** статті є дослідити вплив антиполітики на систему державного управління в ліберальних демократіях, зміну ролей політичних інститутів в умовах їхньої трансформації під впливом проявів антиполітики – деполітизації, антисистемних настроїв, популізму, пост-правди. Також нашим завданням став пошук способів вирішення системних проблем та оцінки негативних наслідків антиполітики в системі політичного управління.

Виклад основного матеріалу. Дослідження явища антиполітики відкрили нові горизонти проблематики і дозволили переосмислити її вплив на політичну систему, зокрема на управління політичними інститутами, а також зміни у публічній політиці. Британська політологічна школи досліджує антиполітику через призму управління та ефективності політичних інститутів, а також через вплив економіки на політику. Антиполітику розглядають як об'єктивне та закономірне явище, оскільки попередні століття політична система в більшості країн майже не змінилася, так само як і не змінилися підходи до управління. Численний бюрократичний апарат, на думку вчених, є чи не найбільшою проблемою сучасності, оскільки технічний персонал інститутів перешкоджає своєчасному прийняттю рішень, а також згубно впливає на політичну комунікацію між обраними представниками влади і громадянами. Іншими словами: є група людей, яка не є обраною, часто не несе відповідальності за свої рішення, але має значний вплив на процеси в управлінській системі та державі. В такому контексті можна стверджувати, що політики фактично усунуті від процесу прийняття рішень, а громадяни не бачать очікуваних результатів. Відповідно політики втрачають підтримку своїх виборців, а електорат змінює вподобання на користь радикальніших лозунгів та політичних сил, бо через постійні зміни в уряді виконавча влада не здатна реалізовувати своє головне завдання. Ці негативні явища ще більше послаблюють комунікацію та зв'язки між інститутами влади та суспільством.

Британська школа пояснює політичне відчуження через неефективність роботи інститутів, допускаючи, що зазвичай є й об'єктивні фактори послаблення комунікації. Варто зауважити, що це не знімає відповідальність з усіх учасників політичного процесу. Наприклад, «згідно з конституційною системою США, обрані посадовці повинні мати можливість формувати вподобання необраних бюрократів та притягувати їх до відповідальності за їхні дії. На національному рівні Президент і Конгрес є основними інструментами демократичного контролю над бюрократією. Однак вони не просто та автоматично реагують на вказівки виборців. Швидше, Президент і Конгрес здійснюють незалежні політичні повноваження, щоб впроваджувати зміни, які можуть бути незалежними від виборчих, економічних чи бюрократичних інтересів» [7, с. 8].

Група американських дослідників робить наголос на тому, що не існує якогось уніфікованого методу, застосування якого вирішило б проблему політичної комунікації. Безсумнівно, що представницька демократія є найефективнішою з погляду представлення народних інтересів, але об'єктивно обранці не виконують прямо бажання народу, оскільки це породжувало б хаос. Саме тому релевантною є позиція про необхідність та посилення інституційно контрольованої комунікації у форматі підзвітності або ж періодичних підсумків роботи, до прикладу, оцінка роботи президента у США за перші сто днів. Проблеми політичної системи, як правило, охоплюють різні сектори: «кількість спеціалізованих установ, організацій державних служб та арен прийняття рішень зростає; а поточна глобалізація політики та економіки прискорює темпи суспільних змін та трансформацій. Ці події дедалі більше ускладнюють для державних чиновників процес управління суспільством» [11]. Втім, це в черговий раз демонструє нездатність інститутів швидко пристосовуватися до нових реалій та вчасно реагувати на виклики.

Відповідно, логічним наслідком цього постає антиполітика, оскільки чинні принципи суспільно-політичних відносин дедалі більше стають неефективними, уповільнюють процес прийняття рішень. Крім того, ще додається ріст рівня абсентеїзму в ліберальних демократіях, політичний нігілізм, втрата інтересу до громадської активності як інструменту впливу на політичний процес. Натомість антиполітика пропонує реорганізацію та глибоку зміну політичних інститутів, спрощену форму політичної комунікації, хоча вона може й імітувати реформи та комунікацію.

В контексті визначеної дилеми представницької демократії (ефективність/бюрократія vs розширення участі/більша непевність управлінських рішень) варто звернутися до ідей і принципів деліберативної демократії Ю. Габермаса, яку він вважає майбутнім людства. Сучасна демократія, на його думку, все ще є елітарною, а прості громадяни так і залишаються поза процесом прийняття рішень. Ю. Габермас стверджує, що «демократичні процеси прийняття рішень ніколи не можуть базуватися виключно на самореференційних мотиваціях ізольованих індивідів; радше вони ґрунтуються на взаємозалежних волевиявленнях взаємопов'язаних суб'єктів. Однією з головних цілей деліберативних форм демократії є надання раціонально обґрунтованого голосу членам певної спільноти, чия здатність розвивати почуття солідарності є передумовою для гарантування відносної стабільності символічно опосередкованих та реляційно сконструйованих реальностей» [15, с. 45]. Тобто Ю. Габермас обстоює ідею більшого залучення громадян до політичного процесу, бо саме через недостатню залученість політична система переживає кризи і нездатна виконувати свої базові функції. Також він переконаний, що доба суспільного договору в стилі Т. Гоббса чи Дж. Локка підійшла кінця, відповідно суспільно-політичний дискурс за таким принципом вже не може існувати. Гоббсівська система політичних комунікацій нездатна адекватно і вчасно реагувати на виклики сучасності. Але одночасно з цим необхідно визнати, що запропонована концепція суспільного договору Т. Гоббса ніколи і не діяла в концептуальному вигляді, оскільки монархів замінили парламентські представники, які обиралися громадянами. Хоча вони і не були абсолютно прозорими та прямо не ретранслювали політичні вподобання громадян, політична система, переважно, перестала бути деспотичною, авторитарною. Управління державним апаратом в ліберальних демократіях здійснюється відповідними інститутами, управлінський апарат формується і призначається в через голосування в парламенті. Якщо слідувати за Габермасом, «дискурсивна або деліберативна модель замінює договірну модель» [10, с. 137] і якщо, як наслідок, «правова спільнота конституюється не шляхом суспільного договору, а на основі дискурсивно досягнутої угоди» [10, с. 137], нормативним аспектом «демократично організованого суспільства є не просто його формальне зобов'язання створювати та захищати юридично обмежені соціальні відносини, а радше його суттєва здатність посилювати активну участь своїх членів у колективних процесах консенсусно-орієнтованого обговорення» [15].

Критики такої моделі демократії, зокрема, П. Мейер та Н. Урбінаті, стверджують, що деліберативна або ж дорадча демократія, деякі її положення, деліберативні інновації є «виправданням та просуванням тенденцій до деполітизації та по суті неполітичного, а отже, недемократичного політичного порядку» [12]. Тобто не тільки сама політика як процес комуніка-

ції та взаємодії ставиться під сумнів, а навіть тип режиму, оскільки широка участь громадян у політичному процесі насправді ускладнює його, особливо процес прийняття рішень, перешкоджає досягненню консенсусу.

Втім, за своєю природою людина, як правило, прагне до незалежності і до побудови реальності за своїми суб'єктивними уявленнями. Самоврядування, в свою чергу, опирається на комунікативну та політичну владу. «Комунікативна влада – це влада, що виникає в результаті здійснення політичної автономії, і тому її не можна відокремити від дискурсивних процесів волевиявлення, тобто з демократії» [14, с. 331]. Натомість, «політична влада – це влада, що виникає в результаті здійснення комунікативної свободи, і тому її не можна відокремити від лінгвістичних процесів соціальної інтеграції, тобто від повсякденної інтерсуб'єктивності. Демократія та самовизначення, таким чином, тісно переплетені, оскільки наша здатність формувати хід історії через комунікативні процеси критичної інтерсуб'єктивності неподільна від нашої здатності розвивати почуття індивідуальної та соціальної відповідальності шляхом мобілізації наших видоутворюючих ресурсів» [15, с. 44].

Тут прослідковується конфліктність думок. Ю. Габермас та У. Преус переконані, що деліберативна демократія є логічним продовження, радше еволюцією демократії, оскільки вона виходить на новий рівень. Позиціонується, що людина або спільнота людей здатна до самоврядування та саморегулювання державних і соціальних процесів. З погляду управління системою, інтерсуб'єктивність має право на існування, але не виходить за межі вже наявного, оскільки є невід'ємною компонентою політичної системи та й держави загалом, де спільність думок та ідей є тим фундаментом, що тримає систему цілісною. Якщо розглядати пропозиції Ю. Габермаса та У. Преуса з позиції посилення відповідальності за діяльність та створення груп та платформ для контролю, прозорості, налагодження комунікації, то це безперечно підвищить рівень комунікації, але не гарантує підвищення ефективності управління.

Саме тому можемо погодитися з критикою П. Мейера та Н. Урбінаті такої моделі, бо вона не дає жодних гарантій розбудови якісної системи громадської комунікації у вигляді умовних дискусійних платформ для багатоступеневого контролю держави. Широке залучення громадян є також сумнівним, система управління і без того переповнена виконавчим апаратом, а входження в неї осіб без компетенції навпаки збільшить час прийняття рішень та поставить під сумнів якість та ефективність таких рішень. Якщо ж подібні платформи будуть функціонувати паралельно і не будуть уповільнювати управлінський процес, і натомість надавати альтернативний погляд на рішення та здійснюватимуть моніторинг, то такий формат має право на існування. Втім, відмова від класичної політики та шлях до деполітизації, який часто пропонують політики-популісти, антиполітики призводить до збільшення автократій у світі. Це в свою чергу, жодним чином не стимулює розвиток демократії та самоврядування.

Втім, Ю. Габермас виходить з того, що сучасні держави вже переросли потрясіння минулого і є повноцінними та усталеними системами. Навіть попри те, що в ліберальних демократіях основні органи влади є виборчими, на думку Ю. Габермаса, цього не достатньо для розвитку. Політичний процес повинен виходити за межі класичного розуміння, оскільки людство стрімко розвивається, а інститути залишаються сталими і складно піддаються реформам. Саме тому необхідно створювати платформи, в які будуть залучені громадяни поза політикумом і зможуть об'єктивно оцінювати ситуацію та пропонувати певні рішення. «Легітимність демократії залежить від її здатності захищати та сприяти індивідуальному суверенітету членів певного суспільства. На цьому рівні демократія прагне перетворити філософський ідеал особистої автономії на соціальну реальність, засновану на індивідуальній відповідальності та підзвітності» [9].

Однак, завдяки спрощеному формату подання інформації та її масштабування в епоху інформаційної революції та соціальних мереж, популізм набуває небаченої досі актуальності. В умовах зростання антиполітичних настроїв, популізм дозволяє заповнити альтернативний політичний простір, який стає дедалі ширшим. Соціальні мережі та перенасиченість інформаційного потоку дозволяє легко маніпулювати фактами та застосовувати чорний піар до опонентів. Тобто ми спостерігаємо тенденцію переформатування політичної комунікації та її нові прояви.

П. Бернем стверджує, що головні управлінські проблеми в сучасних політичних системах (некомпетентні кадри, велика чисельність управлінців та розростання бюрократії) викликані деполітизацією. Саме деполітизація характеризується як «процес усунення політичного характеру прийняття рішень» [6, с. 121]. Оскільки деполітизація, як вже було підкреслено, є елементом антиполітики, тому очевидним фактом є те, що головна мета антиполітики – демонтаж класичної політики та її відгалуження.

Цей висновок підкреслює три важливі моменти: «по-перше, політичний характер прийняття рішень був усунутий, але він не зник – наприклад, не передбачається, що управління економікою коли-небудь може бути неполітичним; по-друге, якщо розуміти деполітизацію як стратегію управління, то неявним її наслідком може стати поси-

лення політичного контролю, що здійснюється державними менеджерами, створюючи водночас видимість передачі елементів цього контролю; і по-третє, наслідок цього процесу для державних менеджерів з погляду реалізації політичних цілей досягається завдяки видимості передачі відповідальності за політику» [13, с. 195]. Тобто відбувається поступове переформатування суспільно-політичного дискурсу під впливом антиполітики. Присутність політичного відчуження в дискурсі і спровокувала розростання антиполітичного. Політичні інститути в своєму звичному вигляді більше не виконують суспільного запиту, а тому стають причиною невдоволення. Політичні партії трансформувалися в політичні проєкти задля здобуття політичних дивідендів, ідеологія стала менш значущою, ніж це було раніше. Політики стали шоуменами і намагаються здобути суспільну підтримку, яка є дуже мінливою. Тобто антиполітика – це про альтернативний погляд на політичне, який не гарантує якісного результату для суспільства.

Висновок. Підсумовуючи можна стверджувати, що на сучасному етапі антиполітика має достатньо великий вплив на політичну систему, політичне управління, його ефективність і доцільність, а також публічну сферу. Аналіз антиполітики в ліберальних демократіях з розвиненими політичними інститутами в контексті впливу на політичну систему, дав змогу визначити і негативний, і позитивний вплив на управлінську систему. Позитивний вплив полягає в тому, що антиполітика, її елементи вказують на проблеми політичної системи: низький рівень політичної комунікації, неефективність управління інститутами, бюрократію, абсентеїзм, політичний нігілізм. Запит на антиполітичне дозволяє зрозуміти, що діюча політична система себе не виправдовує і продовження її функціонування в незмінній моделі призводить до деструктивних процесів та наслідків. На сучасному етапі науковці все більше приділяють уваги впливу антиполітики на політичний дискурс та систему і пошук правильних важелів дозволяє вирішити проблеми, які стимулюють появу антиполітичного. Щодо негативних впливів антиполітики, зокрема: спрощені моделі вирішення суспільних, популізм, пост-правда; то варто зауважити, що це є об'єктивністю, оскільки антиполітика і так виступає антитезою до всього політичного (до сталого політичного порядку). Неефективність та недалекоглядність різних політичних режимів призводить до зародження антиполітики як можливої альтернативи, яка пропонує вирішувати політичні проблеми в інший спосіб – через економічні практики, через політичну комунікацію з громадянами у форматі представницької демократії запропонованої Ю. Габермасом, структурне зменшення державного апарату. Відповідно антиполітика має різні прояви та впливи, проте, відправною точкою є політичний актор, оскільки від нього залежить подальший розвиток політичної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Копинець Ю. Парламентські вибори у країнах Європейського Союзу у 2018 році: характеристика електоральних результатів та конфігурацій партійного ландшафту. Політикус : наук. журнал. 2020. № 3. С. 44–52.

2. Литвин В. Феномен антиістеблішментських партій : на прикладі країн Центрально-Східної Європи. Політичні партії і вибори: українські та світові практики / відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин, Ігор Осадчук. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2019. Вип. 3. С. 261–268.

3. Свєтлакова М. Антисистемні партії як реальна загроза усталеним партійним конструкціям італійської республіки. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2019. Вип. 24. С. 294–300.

4. Федорчак Т. Зростання популярності антисистемних (нетрадиційних) партій у Чехії. Медіафорум: аналітика, прогнози. інформаційний менеджмент : зб. наук. праць. 2021. Том 9. С. 50–63. URL: https://journals.chnu.edu.ua/index.php/mediaforum/article/ view/239/172 (дата звернення: 19.07.2025).

5. Шипунов Г. Політичні партії нової політики: основні підходи до концептуалізації й індикатори визначення. Вісник Львівського університету. Сер. : філософсько-політологічні студії. 2018. Вип. 17. С. 248–255.

6. Burnham, P, New Labour and the politics of depoliticization, British Journal of Politics and International Relations, 2001, pp. 49–127.

7. Dan Wood and James E. Anderson, The Politics of U.S. Antitrust Regulation, Published by: Midwest Political Science Association, 1993 pp. 1–39.

8. Clarke N., Jennings W., Moss J., Stoker G., The Good Politician. Folk Theories, Political Interaction, and the Rise of Anti-Politics, Cambridge University Press, 2018. p. 324.

9. Habermas, J, 'Knowledge and human interests: A general perspective' in Knowledge and human interests, J Habermas, tr. J J Shapiro, Polity, Cambridge 1987, pp. 301–317.

10. Habermas, J, 'Postscript to Faktizität und Geltung', Philosophy & Social Criticism 20(4), 1994, p. 137.

11. Koppenjan, J. F. M., and E. H. Klijn, Managing Uncertainties in Networks: A Network Approach to Problem Solving, Abingdon, UK: Routledge, 2004, p. 304.

12. Mair, P., Ruling the Void: The Hollowing out of Western Democracy, London: Verso Books, 2013, p. 160.

13. Peter Burnham, Depoliticisation: economic crisis and political management, Policy & Politics,Policy Press 2014, pp. 189–206.

14. Preuss, U. K, ‘Communicative power and the concept of law’ in Habermas on law and democracy: Critical exchanges, eds. M Rosenfeld & A Arato, University of California Press, Berkeley, 1998, pp. 323–335.

15. Susen, S, Jürgen Habermas: Between Democratic Deliberation and Deliberative Democracy. In: Wodak, R. & Forchtner, B. (Eds.), the Routledge Handbook of Language and Politics., 2018, pp. 43–66.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.08.2025
Дата публікації: 30.09.2025

НОТАТКИ

Наукове видання

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

№ 42

Коректура • *Ірина Чудеснова*

Комп’ютерна верстка • *Оксана Молодецька*

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman. Підписано до друку: 30.09.2025.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 25,58. Замов. № 0925/715. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934-48-28, +38 (097) 723-06-08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.